

HORTOBÁGY ÖRÖKSÉGEI

KÉNYSZERMUNKATÁBOROK
ÉS LAKÓIK NYOMÁBAN

SZERKESZTETTE: SAÁD JÓZSEF

Argumentum

X 217.868

HORTOBÁGY ÖRÖKSÉGEI

KÉNYSZERMUNKATÁBOROK ÉS LAKÓIK NYOMÁBAN

Szerkesztette: Saád József

2015

Argumentum

A kiadvány alapját képező kutatást (Telepesek és szabadok. Társadalomtörténeti és történeti ökológiai tanulmányok, 2007–2010, NK 69288) és annak megjelenését (PUB-K 110152) az OTKA támogatta. Kutatásvezető: Saád József

OTKA

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001119394

A kiadvány fejezeteinek szerzői: Nagy Mária és Saád József

Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány (TTMA) www.telepesek.hu

Szerkesztette: Saád József

Minden jog fenntartva.

Tilos a kiadvány bármely részét sokszorosítani, információs rendszerben tárolni, sugározni bármely formában vagy módon a kiadóval történt előzetes megállapodás nélkül.

Térképek: **Hajdu Lajos,** Landauer Attila

ISBN 9 789634 467410

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

A borítót a TTMA képanyagának felhasználásával Kovács Mariann tervezte

Tipográfia és tördelés: Kovács Mariann

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Tartalom

Előszó	7
A hortobágyi „telepes”-kísérlet – egy szál a társadalomformálás szövevényében	13
A tizenkét tábor	39
Táborlakók	95
Szabadulás után – generációk, életutak	161
Emlékezők és emlékhelyek	229
Fogalmak	253
Kronológia	287
Irodalom	297
Képek, térképek jegyzéke	306
Ábrák, táblázatok jegyzéke	309

X 217868

„A család s tulajdon
Lesz a világnak kettős mozdítója,
Melytől minden kén s kín születni fog.”

*Madách Imre: Az ember tragédiája.
Harmadik szín, a paradicsomon kívül*

Előszó

Kiadványunk tárgya: az 1950–53 között létesített – a köztudatban Hortobágy nevével összekapcsolt – hajdúsági és nagyunsági kényszermunkatáborok világa régóta nem tekinthető „fehér foltnak” történeti örökségeink térképén. Történetükkel, mások mellett, mi is régóta, több mint tíz éve foglalkozunk. Hátrahagyott nyomaik alapján: a feltárt és folyamatosan felszínre hozható dokumentumok, ismeretek, emlékek sokaságából az érintettek és utódaik szociális összetételéről, a táborok életvilágairól, a szabadulás utáni életutak alakulásáról ennyi idő alatt sok minden megtudható. Minden ennél több idő alatt sem tudható meg. Két és fél ezer család több mint félezer településből, tizenkét pusztai telepen összezsúfolva. A századközep vidéki magyar társadalmának szegmense, amelyben a bevagonírozás előtti és szabadulás utáni családtörténetek generációról generációra követhetők, s ez a „nyomkövetés” perspektívákat nyit a mögöttünk hagyott társadalmi átrendeződések egészének értelmezésére is. Könyvünkkel – az eltérő értelmezések iránt is nyitottan – egyfelől erre teszünk kísérletet. Másfelől a nyomtatott forma feszes keretei alkalmat adnak arra, hogy felhalmozott és halmozódó ismereteinket, digitális adattárba foglalásuk előtt, illetve azzal párhuzamosan szelektáljuk és rendezzük.

Az ismeretek beláthatatlan bősége a látókörünkbe vont terület nagysága mellett abból is következik, hogy az adatgyűjtés során nyitottságra törekedtünk. A történeti és szociológiai tényfeltárás hagyományos és újabb megközelítéseit és módszereit igyekeztünk együtt érvényesíteni az érintettek emlékeztetésében élő, családi hagyatékokból előkerülő, személyes beszédfordulatokban követhető ismeretekkel, és – nem utolsósorban – a helyszínbejárásaink során adódott és célirányosan szerzett tapasztalatokkal.

A második világháború fegyveres harcainak befejeződésével egyidejűleg beállt *háborús állapot* éveiben – hasonlóan a szovjet birodalom többi szövetséges államához – Magyarországon is néhány év alatt végbement a tulajdonviszonyok és a társadalmi szerkezet átrendezése. Ennek a forradalmi átrendeződésnek a társadalom életvilágait formáló valóságához a társadalomtörténeti kutatás a rendszerváltozás éveiben – a történeti örökségek birtokba vehetősége révén – kerülhetett közelebb. Kiadványunk első, *A hortobágyi „telepes”-kísérlet – egy szál a társadalomformálás szövevényében* c. fejezetében felvázoljuk a „hortobágyi szkeleton” felszínre kerülésének folyamatát és annak a korlátozott nyilvánosság rendszerére is rávilágító sajátosságait. Mi volt-lehetett a funkciója, és mik voltak a diszfunkcionális sajátosságai ezeknek az állami gazdaságokhoz rendelt alföldi rabtáboroknak – a sztálini belső gyarmatosítás mintáit másoló „kulákfalvak” telepítés-előzményeinek – az 1948-tól felgyorsított proletarizálás, kényszermunkáltatás és háborúra készülési rendszerében? Működtetésük mivel és hogyan járult hozzá az alföldi puszták intenzívebb hasznosításának háború előtti időkben gyökerező törekvéseihez? A természetátalakításra befogott, proletarizált kulákok esete a kulákproletarizálás társadalmi kísérletének egészét is életközeli megvilágításba hozza. Miként hatott ez a kísérlet a társadalomszerkezet alakulására a későbbi évtizedekben? A táborrendszer kialakítását és működtetését leíró és értelmező fejezetben ezekre a kérdésekre kerestük a választ.

Kutatásunk során a *honnan hova?* egyszerű kérdésből kiindulva, és közben terepen is sok időt töltve igyekeztünk leírni és térképre vinni a kitelepítések helyszíneit, azonosítani a nagyobb deportálási akciókat és az érintett családok és személyek körét. A *tizenkét tábor* c. fejezet az állami gazdaságok üzemi rendjébe ágyazódott rabgazdaság-rendszer történetiszociológiai, szociográfiai feldolgozása során szerzett alapismereteink összefoglalása. A táboronkénti ismertetésekben a helyszín pontos azonosítását, a rabgazdasággá alakított major/tanya múltjának és (a kitelepítés idejére eső) jelenének ismertetése követi. A feltöltődési folyamat leírása mellett kitértünk tábor jellegének bemutatására is. Mindegyik táborhoz keretes írás tartozik. Ezekben korabeli dokumentumokból, visszaemlékezésekből közöltünk részleteket.

A *Táborlakók* című fejezetben hivatalos és személyes dokumentumok, visszaemlékezések, interjúk és egy kérdőíves adatfelvétel forrásanyagára támaszkodva megkíséreltük – amennyire fél évszázad múltán ez egyáltalán lehetséges – rekonstruálni a valamikori „telepesek” társadalmát. Kik voltak, hogyan éltek saját közösségeikben? Mit jelentett kiszakításuk otthonaikból a társadalom egésze számára? Osztályellenség-kategóriába sorolt alávetettségén túl mi kötötte össze ezt a tábortársadalmat, amely a múlt század közepi vidéki Magyarország foglalkozási, vallási, nyelvi, életviteli sokféleségét egyesítette? Hogyan élték meg különbözőségeiket a tábori összecsátásban? Hogyan élt együtt az „úri világ” és a gazdálkodók, kereskedők, iparosok és kocsmárosok: a „kulákok” világa? Hogyan fért meg egymással a „telepes” rabok tábori és a „szabadok” táboron kívüli világa?

A táborok őreinek viselkedése a mindennapi érintkezések szintjén milyen mintázatokat követett? Azaz kik voltak ők *akkor, ott és együtt* az ötvenes évek elejének magyar társadalmában? Statisztikák és társadalomtörténeti források segítségével kísérletet tettünk arra, hogy a táborok két jellegadó (egymással néha átfedésbe kerülő) csoportját a múlt század negyvenes és ötvenes éveinek hazai társadalmában elhelyezzük.

A deportáltak beilleszkedése a viharos ötvenes évek utáni hosszú Kádár-korszakba a személyes életutak sokféle mintázatát adják. Könyvünk *Szabadulás után – generációk, életutak* című fejezetében négy generáció egyéni életeseeményeinek és az életutak nemzedéki tendenciáinak felvillantásával együtt, megkíséreltük közel hozni a valamikor sokszínű és tagolt vidéki társadalom homogenizálódási folyamatát. A családtörténetek minden napjaiban érzékelhetők azok a repedések, amelyek a társadalom egészének szövetében, a tulajdonhoz és joghoz való viszonyban, a családi és társadalmi értékekkel kapcsolatos transzcendens irányultságban támadtak és mélyültek az idővel. Néhány demográfiai mutató nemcsak a különböző generációk szabadulás utáni életlehetőségeinek összevetésére alkalmas, de lehetőséget ad arra is, hogy időnként kitekintsünk a háború utáni magyar népesség egészében, illetve az európai társadalomfejlődésben bekövetkezett, nagyobb horderejű változásokra is, és azok fényében gondolkozzunk erről a jól körülhatárolható társadalmi csoportról.

Mennyire őrzi, mennyire akarja őrzeni az emlékezet a kitelepítést és következményeit? Mennyire képesek az emlékezők generációról generációra átörökíteni kitelepítésük emlékezetét? Kötetünk *Emlékezők és emlékhelyek* c. zárófejezetének *első részében* a hortobágyi trauma feldolgozását/feldolgozhatóságát értelmeztük. Emlékezetközösségi körben a tizenkét tábor társadalmát az azonos sors homogén közösségeként jelenik meg, amelynek múltja az együtt megélt történelem. Közösségi együttlétükön kívül viszont a múlt – a kollektív emlékezettől nem független –, de mégiscsak az emlékezés-felejtés sokféle egyéni változatában megélt történelem. A hortobágyiak körében szerzett több éves tapasztalataink összegezése – az emlékezés-felejtés-megbocsátás összefüggéseit szem előtt tartva – talán használható szempontokat nyújt a történelmi traumák egyéni, generációs és emlékezetközösségi feldolgozásának kutatásához is. A fejezet *második részében* az egykori rabgazdaságok nyomában járva megkíséreltük táborról táborra azonosítani annak a gigantikus méretű környezetformálásnak a tárgyi maradványait, amely következtében az állami gazdaságok létrejötté utáni években a Hortobágy és a Nagykunság arculata gyökeresen átalakult.

Végül néhány megjegyzés könyvünk szerkezetéhez. Miközben írtuk, a szöveg valóságával együtt annak képzeletbeli olvasója is jelen volt. Az olvasó, aki fejezetről fejezetre előre haladva (jó esetben) végig olvassa a könyvet. Az olvasó, aki a könyvet forgatni szeret. Belelapoz, átugrik részeket, beletemetkezik egy-egy részletbe, megkeresi annak előzményeit, átlapoz az összegezésekre, szócikk tömörségű magyarázatokra, a térképeket

böngész, táblázatokba mélyed, a képeket és az olvasmányosabb részeket keresi. S végül az az olvasó is megképzett előttünk, aki miközben forgatja, elejétől végéig el is olvassa a könyvet. Kiadványunk néhány alapvetőnek szánt fogalma és kérdésfelvetése többször előkerül más-más megvilágításban. Építkezése nem lineáris, s bár a nyomtatott szöveg nehézkessé teszi az előre- és hátraugrásokat, érdemes vissza- és előrelapozni benne. Ehhez segítségeket építettünk be: szócikkekben összefoglalt fogalommagyarázatot, fejtegetéseinket tagoló keretes írásokat, kronológiai áttekintést, amelynek egyes tételeire a szövegben utalunk. Az utalást a tételek beszámozása segíti. A térképek, képek, ábrák és táblázatok jegyzéke is segíteni kívánja az olvasást, a vissza- és előrelapozásokat. A könyv – egyébként egymásra épülő – fejezeteit a szerzők külön-külön aláírásukkal jegyzik. Szerkesztésébe ugyanakkor – inkább akarva, mint akaratlanul – belejátszott, hogy közben más médium területén, a témakör digitális adattárán dolgozva is készítjük elszámolásunkat.

A leírások, a témakiemelések és értelmezések a névvel jegyzett szerzők munkája és felelőssége. De a hatalmas tényanyag, a személyes életvilágok írásos, szóbeli és képi le nyomatainak, a korszak fennmaradt hivatalos dokumentumainak, jelentéseinek megtalálásában megszámlálhatatlanul sok segítségre támaszkodtunk a Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány keretei között folyó, több mint egy évtizedes kutatómunka során. A táborok valamikori területeinek, valamint a kitelepítések merítő bázisának – elsősorban a déli és nyugati határsáv, valamint néhány kiemelt nagy akció helyszínének – bejárásában, feltárásában, azonosításában és képi megörökítésében sokan, sokféle tudással és segítőkészséggel társultak hozzánk. Külön köszönet illeti a térképészeti szakismereteket mély társadalmi érdeklődéssel ötvöző Landauer Attilát és néhai Hajdu Lajost. Hortobágyi útjainkon – a táj és az utóbbi évtizedek társadalomtörténetének megértésében sok segítséget kaptunk Aradi Csaba ökológustól, Götz Csaba, Perge Lajos gazdasági szakemberektől, Hajnal Imre helytörténésztől és segítőkész természetvédelmi öröktől. A hortobágyi puszták képi világának megörökítésében alkotó társunk volt Landauer Attila, Horváth Endre, Juhász Tibor. Tiszafüred polgármester asszonya, Pintér Erika és alapítványunk kurátorai: Pergéné Szilágyi Zsuzsanna kuratóriumi elnök, valamint Szűcs Sándorné Fejes Klára lelkes asszony, szállással, útba igazító tanácsokkal segítették hortobágyi és nagykunsgai kiszállásaink eredményességét. Itt mondunk köszönetet az ELTE TáTK hallgatóinak, akik – az OTKA támogatásával – megvalósuló terepbejárás-sorozat részeként a Hortobágyon és a nyugati határsávban is sok interjút, feljegyzést, fényképet készítettek, helyi szimpóziumokon szerepeltek, és néhányan önálló beszámolóval is jelentkeztek szociológiai konferenciákon (bővebben lásd a www.telepesek.hu honlap Évről évre rovatát). Közülük is kiemeljük Csurgó Bernadett, Horváth Endre, Landauer Attila és Tamáska Máté nevét. A kitelepítések egykori helyszínein nehezen boldogultunk volna helyi ismeretekkel rendelkező segítők (helytörténészek, levéltárosok) türelmes segítsége nélkül. Köszönjük Hock

János és Kanász Imre helytörténészeknek, Benczik Gyula levéltárosnak, Munda-Hirnők Katalin szlovéniai kutatónak, P. Szalay Emőke kutatónak és Balogh Pálmának segítségüket. Doncsecz Etelka és Cservék Zsuzsanna nemcsak a témáról írt szakdolgozataikat bocsátották rendelkezésünkre, hanem terepen is segítették munkánkat. Köszönjük a levéltári munkatársak segítségét – külön kiemelve Kis-Kapin Róbert (ÁBTL) szakmai hozzájárulását. Az OTKA támogatásában megvalósult kérdőíves kutatásunk szervezésében és lebonyolításában nyújtott segítségéért köszönetet mondunk Sági Matildnak. De talán legtöbb köszönettel a munkánkat segítő több száz érintettnek, valamikori kitelepítetteknek tartozunk, akiknek közreműködését munkánk egyetlen fázisában sem tudtuk nélkülözni. Méltánytalan, de megoldhatatlan, hogy mindegyikükről itt megemlékezzünk. Így csak néhány nevet emelünk ki: köszönet Báldy Bélának, Breuer Pálnak, Bundula Mihálynak, Hajdú Máriának, Hegyiné Schrem Erzsébetnek, Horváth Teréznek, Lugosy Piroskának, Mari Albernének, Molnár Ilonának, Szatyor Zoltánnak, Vecsernyés Jolánnak, Vő Imrének és Vő Katalinnak. Köszönet állandó kiállításaink befogadóinak és gondozóinak: Mészáros Zitának (Mohács) és Györke Gyulánénak (Bajánsenye).

És végül, hogy a könyv létrejött, abban alkotótársi köszönet illeti technikai szerkesztőnket, Kovács Mariannt. És nem utolsósorban köszönjük kiadónknak, az Argumentum vezetőjének, Láng Józsefnek több éves együttműködésben edződő türelmét.

Budapest, 2014. december

Saad József

A hortobágyi „telepes”-kísérlet – egy szál a társadalomformálás szövevényében

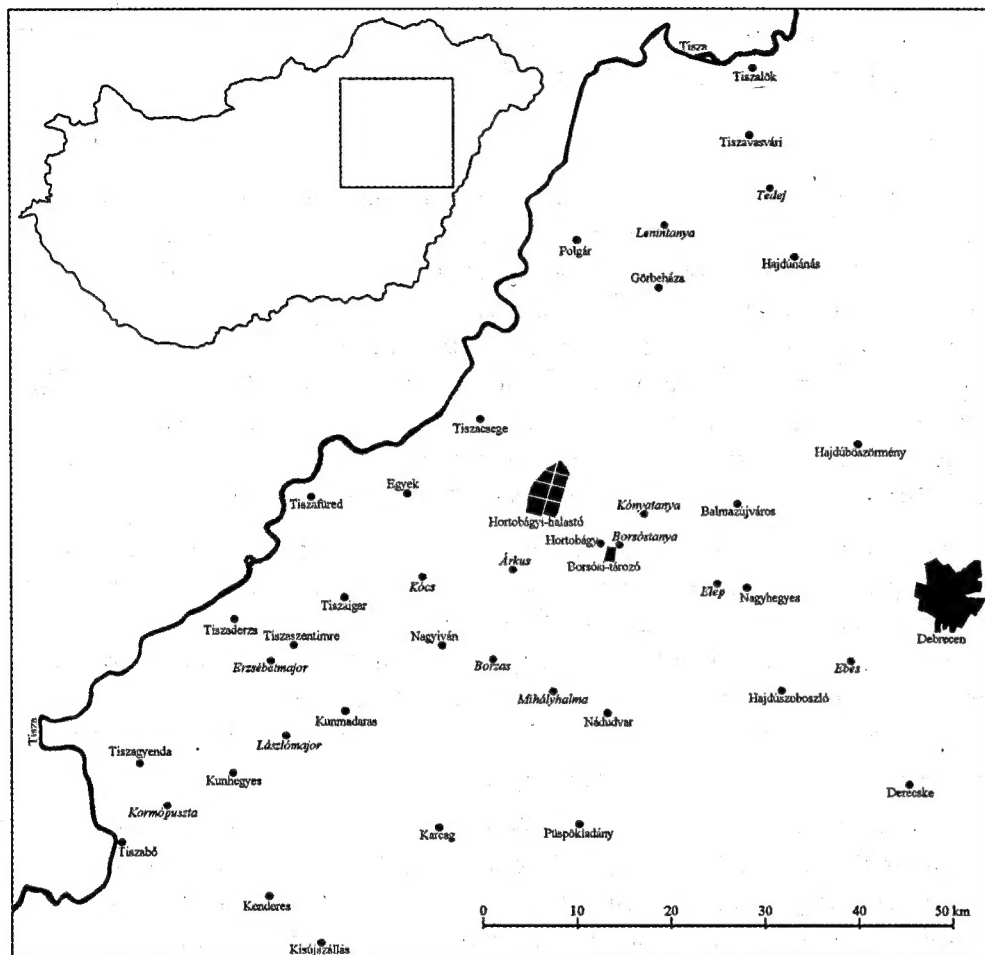
Tiszafüredről Hortobágy község felé haladva a 33-as úton, a kilenclyukú híd közelében, az úttól 100–150 méterrel jobbra, a legelőn sinderabokból összeállított kereszt áll: az 1950–1953 között működtetett alföldi rabtáborok emlékhelye. A tavaszi-nyári napfordulóhoz közeli hétvégén kis – évről-évre kisebb – csoport hozza el ide koszorút, 1953. június 23.-ára, a kitelepítések kezdetére emlékezve, amikor családok százait deportálták a Közép-Tisza vidék állami gazdaságainak kényszermunkatáborokká átrendezett majorjaiba¹ Az ekkor kialakított hét telepes-táborhoz a későbbi kitelepítésekkel még öt társult. Az 1952-re kialakított rabgazdaság-rendszer, *Gulyás Gyula* és *Gulyás János* filmje (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989) után, mint „hortobágyi kitelepítés” vált ismertté.

A táborok helyszíne Hortobágnál tágabb területre: a Nagykunság pusztáira és a Hajdúság pusztákkal érintkező peremterületeire terjedt ki. A budapesti családok falusi házakba – kulákkortákra – telepítése 1951-ben ennél nagyobb területet: az Alföld egészét és az Északi Középhegység néhány megyéjét is átfogta. A továbbiakban a 12 zárt tábor létrehozását a köztudatban rögzült fogalmakra hagyatkozva, *kitelepítésnek/deportálásnak*, a táborrendszert *hortobágyi táboroknak*, az érintetteket *deportáltaknak*, *táborlakóknak*, *hortobágyiaknak*, s ha a szövegösszefüggés úgy kívánja: *telepeseknek*,² nevezzük.

Az áldozatok, sérelmi csoportok emlékét idéző beszédek és írások nagyvonalúan (többnyire felfelé) kerekítenek. A hortobágyi táborlakók esetében sincs ez másként: szóban és írásban számukat két évtizede már 10 000 főre (általában: „több mint 10 000 főre”) szokás tenni. Az első nem kerekített létszámadatot: a Belügyminisztérium 1953. október 24-i összesítését az 1989-ben létrehozott Tényfeltáró Bizottság tette közzé. A hivatkozott irat szerint az amnesztiarendelet nyomán a hortobágyi táborokból 2524 család, 7281 fő szabadult (Révai 1991, 134). A táborlakók száma – mint az a rendőrörsök havi létszámmelentéseiből is kiderül – ennél több volt. Kutatásaink során, többféle forrásból, eddig 7473 személyt és 2076 családot számoltunk össze, túlnyomó többségüket (96 %) név, kitelepítés előtti lakhely, családhoz tartozás és tábor szerint is sikerült azonosítanunk. Becslésünk alapján a kitelepítéssel sújtott személyek száma 8500, a családok száma 2400 körül

¹ A Politikai Foglyok Szövetsége kezdeményezésére felállított emlékkeresztet dr. Isépy Tamás, igazságügyi államtitkár avatta fel 1990. június 23-án.

² Az érintettek *deportáltaknak*, *internáltaknak* tartják magukat. Nem fogadják el hatósági besorolásukat: a – korabeli iratokban is tisztázatlan és félrevezető – „telepes” megjelölést. (Lásd ehhez kötetünkben: Fogalmak, Telepesek.)

valószínűsíthető.³

3 A rendőrségi adatokban szereplő családok száma – a szabaduló személyek számához viszonyítva – túlzónak tűnik. Több ok miatt is. 1. Az irat a táborok felszámolása idejéből való. Az elbocsátás szakaszosan történt, sokszor ugyanabból a családból az időseket előbb engedték el, akiket esetleg külön családként vettek lajstromba. 2. A rendőri jelentések nem szólnak a hozzátartozó nélkül kitelepítettek számáról, holott jelenlétük a névsorok alapján nyilvánvaló. Feltételezzük, hogy az egyedülállókat is családként könyvelték el. 3. Adatbázisunkban 488 olyan személyt tartunk nyilván, akiknek családhöz tartozása nem derül ki (a létszám 6,5%-a). Ha ez az arány hiteles, akkor a rendőrségi nyilvántartásra vetítve, a szabadulók között 473 fő egyedülálló lehetett. Számukat a családszámból levonva, 2051 szabaduló családot kapunk. 4. Másrészt – mint ezt a kérdőíves kutatásunkban megjelenő családok átlagos nagysága (4,6 fő) is jelzi – az érintettek többgenerációs családként „egy családként” tartották számon. Ugyanakkor a táborban már el is különülhettek – máshol-máshol kaptak helyet, illetve a rendőri nyilvántartásokban külön családonként is be lehettek jegyezve. 5. Terepmunkánk során szerzett ismereteink azt igazolják, hogy voltak egyedülállók, és azt valószínűsítjük, hogy az átlagos családnagyság is legalább 3 és 4

Nagyságrendi kategóriák összefüggéseibe helyezve, a hortobágyiak nem nagy tétel az 1944-45 után megtizedelt, alávetett, sérelmet szenvedett társadalmi csoportok körében. Ha volumenét nézzük, szinte elsikkad a bevagonírozások, elűzések, áttelepítések, tulajdonátrendezések sorában, a határainkon belüli és kívüli kényszermunkások, rendőrbíráskodás folytán büntetettek, internáltak, hadifogolyként visszatartottak, elpusztultak, megerőszakolt nők és eltűnt férfiak tömegében. Mekkora tömeg volt ez? Az erre vonatkozó első összesítések – szűk körben, a nyilvánosság elől továbbra is elzárva – 1953-54-ben, a *törvénytörések* Sztálin halálát követő tematizálásához kapcsolva kerültek felszínre. Nagyságrendileg különböző – a hatalmi átrendeződés során többnyire egymás fejére olvasott – számok a Budapesten összehívott, Moszkvába berendelt pártvezetőségi üléseken, ad hoc jellegű elszámolások irataiban.⁴ Nem lehetett ez másként, mivel a *törvényes* és a *törvénytörő* fogalmának továbbra sem voltak világos kritériumai. A hatalmi küzdelmek főszereplői nyilvánvalóan nem a Csemegi-kódex visszaállításának részleteivel voltak elfoglalva, készség se, idő se volt erre. A politikai közbeszédben 1953 nyarától honosítani kezdett „szocialista törvényesség” legfeljebb a *fékezésre* és saját vezető kádereinek *rehabilitálására* szorítkozhatott. Voltak amnesztiában részesített csoportok, sőt tömegek, rehabilitált személyek, de az igazságszolgáltatás klasszikus normáinak és eljárásjogi alapelveinek következetes érvényesítésére nem – a későbbi évtizedekben sem – törekedtek.⁵ Az ugyanis a rendszer alapjait érintve, a társadalom 1944-45 óta a népi demokrácia-proletárdiktatúra felé tartó *strukturális* átrendeződésének értelmét kérdőjelezhetné volna meg, az ugyancsak *strukturális* jelentőségű vissza- vagy újrarendeződés jegyében.

A hortobágyi deportálás *vékony szál* a szerkezeti átrendeződésre mobilizált 1945 utáni társadalom szövevényében. Mozzanat egy átfogóbb történetben: a *tulajdon* és a *család* átrendezési kísérletének történetében. A kitelepítés merítő bázisain: az egykori határövezet községeiben, az övezeten kívül eső falvakban és városokban beilleszthető esemény az érintett község brutális fordulatokban bővelkedő eseményeinek láncolatába (lásd keletes írásunk).

között lehetett. A rendőrségi adatokból számítható átlagos családnagyság: 2, 9.

4 A „törvényesség – törvénytelenység” átpolitizáltsága: a bírósági és hatósági, a köztörvényes és politikai eljárások és kategóriák továbbra is fenntartott egybemoshatósága, a rabok és szabadok, az alávetettek, diszkrimináltak, békén hagyottak és favorizáltak közötti határvonal diffúzitása, eleve lehetetlenné tette a tárgyilagos helyzetfeltárást. Tisztázatlan maradt, és a politikai erőviszonyok függvényében változott, hogy mi, és mikortól számított törvénytörésnek. A Sztálin halála utáni hónapok pozícióharcai során így egymással összemérhetetlen kategóriákban egymástól nagyságrendileg eltérő számok vetődtek fel, másfél milliótól a Rákosi leckéztető Berija előterjesztésében (T. Varga 1992, 234-269) 748 000-ig. Utóbbi Gerő Ernő belügyminiszeri aláírásával jegyzett iratban, a közkegyelmi rendeletben érintettek számáról (Kajári 2001, 76-77).

5 Példák az igazságszolgáltatás eljárásjogi alapelveinek lerombolására Kahler Frigyes tételes ismertetésében: osztálybíráskodás, ártatlanság vélelmét felváltó bűnösség vélelme, a bírói függetlenség felszámolásának és feszélyezésének módszerei (közvetlen politikai instrukciók, ÁVH-felügyelet, bírák fölé helyezett kontroll szervezet) vádcentrikus bizonyítékválogatás (Kahler 1993, 139-145).

Háború és háború. Babarc: 1940–1950¹

Hasonlóan sok száz, ún. "sváb" községhez, a hosszú háború Babarcon is a társadalom megosztásával kezdődött. 1940 őszétől, a *Volksbund* beékelődésétől fogva, a dél-baranyai falu lakossága a népi („bundista”) németek – magyar érzelmű németek törésvonal mentén kettéfelé osztozott². A birodalmi rituálékkal, kulturális programokkal összekapcsolt nagy-német öntudat – itt is, mint másutt – a zsellérek és a fiatalság körében hatott, a falusi középosztályt jórészt közömbösen hagyta, vagy taszította. Az 1941-es népszámlálás idején 1449 fős községben 6,2 % magyar, 93,8% német *anyanyelvűnek*, 37,8% magyar, 62,2% német *nemzetiségűnek* vallotta magát.

Babarcon is 1942-ben kezdett tudatosulni, hogy a német fajtestvériséggel azonosított német nemzetiség vállalása német hadkötelezettséggel is járhat. Az 1942–1943-ban folyó SS-toborzás 6 fiatalt vitt magával. Az élet tömeges veszélyeztetettsége a német megszállással (1944. március 19.) kezdődött. Májusban bólyi csendőrök közreműködésével, helyi Volksbund-hangadók hecckampánya közepette, deportálták a falu egyetlen zsidó családját: egy első világháborús özvegyasszonyt, lányával, vejével és két kiskorú unokájával. Szatócsboltjuk volt a faluban, s emellett fölművesként gazdálkodtak. Útjuk a mohácsi szövőgyár gyűjtőtelepére, onnan Pécsen át Auschwitz-Birkenaubá vezetett.

A németek körében az SS-toborzást Babarcon is behívó-parancs váltotta fel. A Sztójay-kormány honvédelmi minisztériuma, a kommunizmus elleni harc jegyében, a hadköteles népi németeket frontszolgálatra kötelezte. Az SS-behívó viszont már – a különbözőségek mellőzésével – a hadra fogható németeknek szólt. Voltak, akik a szökést, bujkálást választották, mások mentek. 1944. szept. 15-én több mint 100 hadköteles – részint önkéntesen, részint kényszersorozottként – az SS-behívónak tett eleget. 163-an viszont – a levante egyesület közreműködésével – a magyar honvédség pécsi, 8/III. sz. kiképző zászlóaljához vonultak be. A háború utolsó hónapjaiban mindkét csoportot Németországba vezényelték. Sokan elestek, hadifogságba kerültek, a hazatérők háborús bűnössé válván, igyekeztek menekülni az internálás, deportálás elől, nem sok eséllyel. *A hadifogságban 55-en haltak meg.*

A szovjet hadsereg alakulatai 1944. november 27-én érték el Babarcot. A front közeledtének hírére 149 személy elmenekült. A megszállást viszonylag jól átvészelte a község. Fegyveres harc a falu területén nem volt, lakóház nem sérült. A mozdítható javakat (terményt, állatállományt, ingóságokat) kb. fele-fele arányban vitték magukkal a visszavonuló német

¹ Az összeállítás Hock János ny. babarcai iskolaigazgató adatai, helytörténeti dokumentációi, Füzes Miklós babarcai községmonográfiába írt tanulmánya (Wild-Füzes 2008, 158–183) és helyszíni tájékoztatóm során szerzett ismereteimen alapul. S.J.

² A megosztottságot a *Deutsche Jugend* (1943) és a *Hűséggel a Hazáért* mozgalom képezte le szervezetiileg.

és az átvonuló szovjet csapatok. Egy hónapnyi nyugalom után, december 29-én a járási rendőrkapitány révén ukáz érkezett a mohácsi szovjet katonai parancsnokságtól a járás 15 sváb községének körjegyzőségeihez: a 17–45 éves korosztályokba eső férfiaknak és a 18–30 év közötti nőknek december 30-án kézipoggyással jelentkeznük kell Baján „közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára”. A jegyzők próbálták értelmezni a parancsot: menteni a magyar érzelműeket, a Volksbundra szűkíteni a kiállítandó kontingenst. Babarcról végül 73-an mentek, voltak, akik megszöktek, nagy részüket Szovjetunióba deportálták. Januárban jött az újabb igény, ekkor 113 személyt írtak össze a faluban. Közben nyilvánvaló lett, hogy nincs lehetőség helyi mérlegelésre: a nyomorékokon, hat hónapon túli terhes nőkön (akiken már látszik a várandósságuk) és a hat éven aluli gyereket nevelő asszonyokon kívül senki sem mentesíthető. Az akció nem internálással és közmunkára fogással, hanem a Szovjetunióba deportálással végződik.³ Menekülés, bujkálás következett, a község ellenállt. Január 21-én szovjet katonaság szállta meg a falut: 55 férfit, 34 nőt magukkal vittek. Babarc malenkij robotosaiból a donyecki bányák, építkezések munkatársaiból 45-en nem tértek vissza.

A mohácsi nemzeti bizottság a munkaképes férfiak maradvékát 1945 folyamán többször berendelte a városba és környékére, közmunkára. Babarcon február közepén 212 főt írtak össze, 87-et behívtak. Ahogy a többi községből, innen is sokan megszöktek. A járás „fasiszta maradványai” számára rendeletileg előírányzott internálótábor Mohácson kétszeri próbálkozás után sem sikerült létrehozni. Az év második felében a kibővített hatáskörű Népgondozó Hivatalból (a hatáskörbővítésről: Tóth 1993, 20) is érkeztek kényszerszolgálatok. Baranya megyének 3000 férfit kellett a MÁV rendelkezésére bocsátania. Babarcról 61 sváb kapott behívót.

A háborús veszteségek, deportálás, menekülés következtében a falu lakosságának száma 1945-re jelentősen megcsappant. Egyik jegyzői irat március 28-án 1097 főt tartott nyilván. A nemzetiség feltüntetése nélkül, – az ugyanis svábok esetében a biztos áttelepítést jelentette Németországba. A márciusban megalkotott földreform-rendelet a népi németek teljes vagyonának elkobzásáról rendelkezett. A falu szovjet megszállásakor 52 ház üresen állt, tulajdonosaik elmenekültek. 1945 augusztusáig 190 birtokot koboztak el, esetenként hadifoglyok, deportáltak, háborúban elesettek családtagjaitól is. A kiürített, elhagyott birtokokra, házakba Ormánságból és más Dráva és Mura menti falvakból érkeztek földigénylők, házhelyigénylők, házfoglalók. Agrárproletárok és kisebb számban délvidéki menekültek: 1945-ben 58, 1946-ban 16 család. Összesen mintegy 450 személy: újjgazdának jött *telepesek*. További 63 család letelepítését is kilátásba helyezték, erre azon-

³ Ellentétben Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-én kiadott rendeletével, amely a német származású lakosok *közmunkára* kötelezését írta elő. A látszatintézkedés egyszerűen figyelmen kívül hagyta, hogy a valóságos események ezen már túlhaladtak: javában folyik a (főleg *német nevű*) lakosság tömeges deportálása a Szovjetunióba (Tóth 1993, 12).

ban már nem került sor. 1946 végén a belső – földreformhoz kapcsolódó – telepítéseket leállították.

Kellett a hely a magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény keretében Szlovákiából kitoloncolt családoknak. A felvidéki *áttelepültek* zömmel 1947-ben érkeztek. Üres ház és elfoglalható birtok ugyanakkor – a környék sváb településeihez hasonlóan – ekkorra már Babarcon is kevés volt. Részt az újjgazda-telepesek vagyongyűjtésai miatt, részint pedig azért, mert a kitelepítendő sváb családok még helyben voltak, ingó és ingatlan vagyonuk feletti rendelkezésükben korlátozva, két év óta a deportálhatóság állapotában.⁴ Kitelepítésük a nyugati fogadókészség hiánya miatt késett. Átmeneti helyzetük – rendelettel támogatott társbérletesítési kampány keretében – kilakoltatással, csereingatlan-kijelöléssel, összeköltöztetéssel folytatódott.⁵

A népességtorlódás miatt a lakosság száma 1946–47-ben növekedett. Egy 1947-es jegyzői feljegyzés szerint Babarc lakosainak száma 1612. A pár évvel ezelőtti szín-német község látszatra jelleget váltott: 6 horvátot leszámítva, ekkorra már *mindenki magyar*.

1946–1948 között 81 felvidéki családot, kb. 350 személyt telepítettek át Babarcra. A németek kitelepítésére 1947. szeptember 4-én került sor, a befogadás elől elzárkózott amerikai helyett, a szovjet megszállási övezetbe. Számuk: 366 fő, jóval kevesebb volt az egy évvel korábban lajstromba vettekénél, nagyjából megegyezett a felvidékiek számával.⁶ Az államközi deportálások 1949-re Babarcon is befejeződtek. A korábban csereingatlanosként, összeköltöztettként áttelepítésre szántak maradhattak. Az évtized végén a szovjet hadifogságot, kényszermunkát túléltek nagy része is megérkezett. Babarcra 122-en tértek haza, egy időre rendőri felügyelet alá. A deportált zsidó családból 1946-ban hárman tértek vissza, a nagymama és a fiú unoka odaveszett. Újra gazdálkodni kezdtek, üzletüket is megnyitották, az évtized végén viszont – a kulákká nyilvánítás elől menekülve – elhagyták Babarcot.

1948–1950 között a kulákkampány, a mezőgazdaság kollektivizálása és a határsáv-tisztogatás dúlta fel a falu életét. Babarc határsáv-község lett az évtizedfordulón. 1950. június 23-án 6 családot, 18 személyt vagoníroztak be, és vittek a borzas pusztai kényszermun-

4 A 12 330/1945. M. E. sz. rendelet (1945. dec. 22.) zárta a kitelepítendő német nemzetiségű lakosság ingó és ingatlan vagyonát.

5 Lásd erről kiadványunk: Telepesek szócikkét. Az összeköltöztetés ennél radikálisabb változatát – a „sváb kérdés” ideiglenes megoldásaként – Erdei belügyminiszter már 1945 áprilisában felvetette a minisztertanács egyik ülésén: „(...) addig is, amíg a sváb kérdés nem rendeződik véglegesen, össze kellene néhány sváb falut telepíteni, és az így megürült falvakba kellene a magyarokat letelepíteni.” (Tóth 1993, 16).

6 1946. szept. 2-án a III. sz. Áttelepítési Osztály miniszteri biztosa 602 babarcit vett lajstromba. Az 1947-ben kitelepítettek közül 29 fő orvosi javaslatra visszamaradhatott, 14-en megszöktek, többen visszaszöktek.

katáborba. Valamennyien a falu tekintélyes gazdái közé tartoztak. Négyen közülük a háború éveiben a Volksbund-ellenes *Hűség a Hazáért* mozgalom exponált tagjai voltak.⁷ A kitelepített családok:

- *Babarci (Gossmann) Márton*. Babarc díszpolgára. A húszas években a villányi járás országgyűlési képviselője (Bleyer Jakabbal szemben győzött). 1945–49 között a Független Kisgazdapárt és a nemzeti bizottság helyi elnöke. Ebben a tisztségében próbálta közömbösíteni a rendőrségen és a föld- és házhelyosztó bizottságokban hangadó újjgazda-telepesek túlkapásait. Németek és oroszok által is kifosztott gazdaságát 1945–46-ban helyreállította. Saját házából telepítették ki, amiből tszcs-székház lett.

- *Dénes (Dittrich) Rezső és felesége*. 1947-ben már, házából áttelepítve, csereingatlanban lakott családjával. Ingatlana 1950-ben tsz-magtárként és óvodai konyhaként hasznosult. A Dittrich-tanyából tszcs-major lett.

- *Földes (Feldmann) Márton, felesége és lánya: Anna*. Magyarérmű középirtokos család, a falu egyik tekintélyes gazdája. A családfő kétszer menekült: előbb az SS-kényszersorozása, majd a kitelepítés elől. Csereingatlanukból telepítették ki a családot.

- *Maul János és felesége*. Kitelepítés elől menekült nagygazda-házaspár. 1947-ben már csereingatlanosok.

- *Schleining János, felesége, gyermekei: Károly és János*. A családfő a kitelepítés elől menekült. Károly fiát magyar honvédként 1944–45-ben alakulatával együtt Pécsről Németországba vezényelték. Drezda bombázását túlélte. Hazafelé tartva, szovjet hadifogságba került. 1948-ban térhetett haza. A család a negyvenes évek végén már nem saját otthonában lakott. Fő utcai nagy házukat 1950-től állami gazdasági magtárként, tszcs-műhelyként, óvodaként használták.

- *Soltész (Schulteisz) Péter, felesége, három kiskorú gyermeke: Emília, Márta és Péter*. A falu jegyzője a negyvenes évek elejétől. A községvezető – egyben saját lakásából – hurcolták el családjával együtt, miután a hatóság igazoltatta vele a kitelepítendő listáját, amelynek végéhez a saját nevét is oda kellett írnia.

Babarc – hasonlóan a határ menti községek többségéhez (nem csak a sváb településekhez) – súlyos veszteségeket mélt, háború utáni háborús állapotban tartott község. A mobilizáltság mértékét és intenzitását szemléletesen mutatja be Hock János ingatlan-összesítése, amely szerint a falu összes házát lajstromba véve, az alábbiak szerint alakultak az 1945–50 közötti tulajdonosváltások:

7 A németek kitelepítését bonyolító Népgondozó Hivatal 1945. augusztusi nemzethűség-vizsgálatához kapcsolódó körjegyzői jelentés szerint (Wild-Füzes 2008, 176):

1945–50 közötti tulajdonosváltások

Az eredeti tulajdonos maradt	80 házban (24%)
A tulajdonos változott	
egyszer	120 házban (39%)
kétszer	104 házban (31%)
háromszor v. többször	29 házban (5%)
Lakatlan	5 ház (1%)
Összesen	338 ház

A kitelepítés célterületein: az állami gazdaságok maradványainak területén – a rabtábor-időszak két-három év a gazdaságok eseménydús félszázadának történetében. Tárgyi emlékekben, elmosódó emlékezetekben, fennmaradt iratokban itt is, ott is követhető örökség. A hátrahagyott nyomokon elindulva, az elhurcolt családok életút-szárait követve, az 1945 utáni vidéki Magyarország életvilág-szövevényéhez, és azon keresztül történetük átfogóbb keretihez is közelebb kerülhetünk.

A hortobágyiak története a fent említett rokonítható csoportok történeteivel együtt, a desztalinizációs – reformkommunista – irányváltás első hulláma után közel négy évtizeddel, a rendszerváltás éveiben, a múltfeltárás igényével együtt került újra felszínre. Ezúttal is a törvényességhez, a törvénytértekhez kapcsolva, ezúttal azonban a nyilvánosság fórumain is, élénk érdeklődést kiváltva.

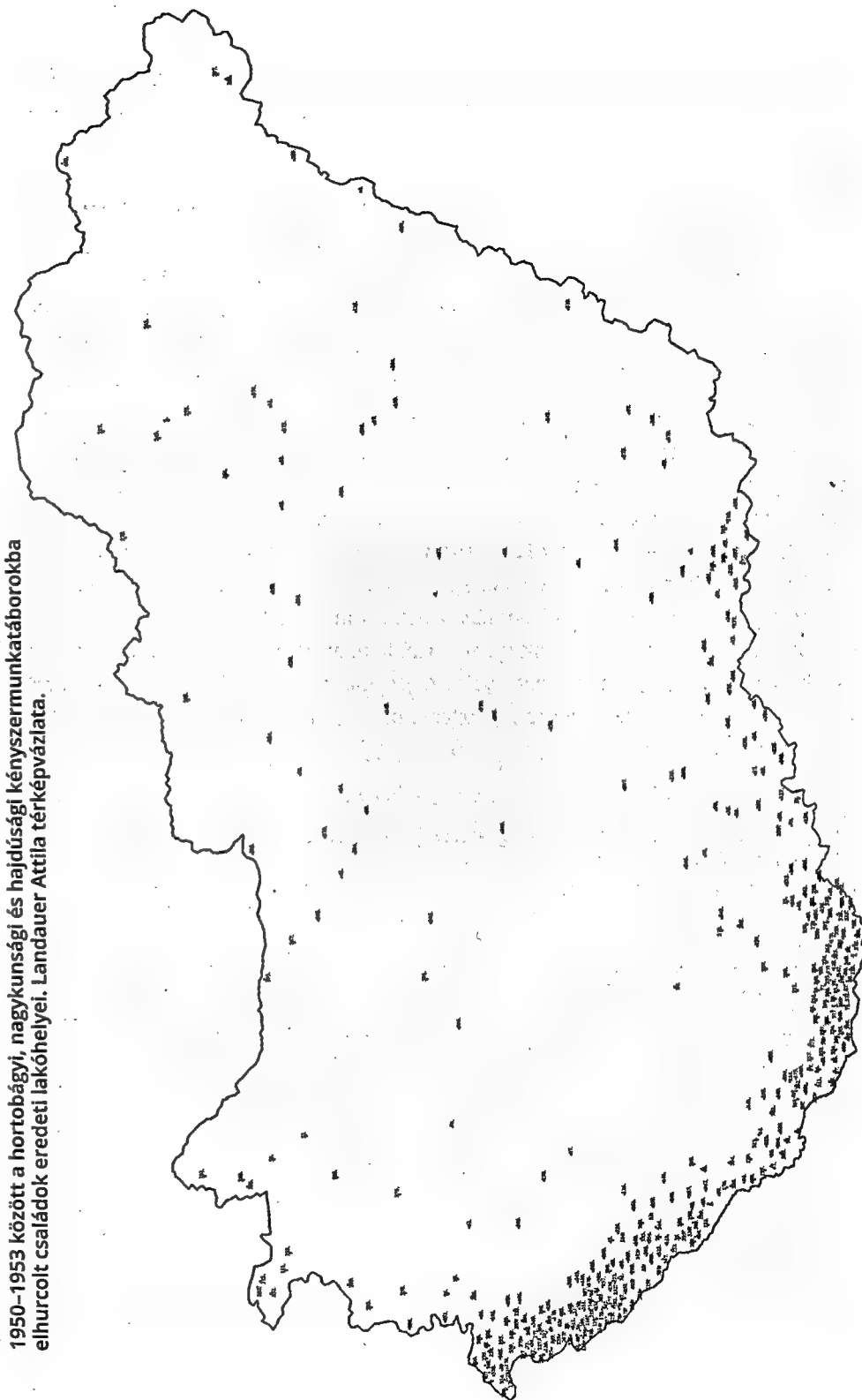
„Hortobágy” – az örökség-szkeletonok körében

„Tudtuk, hogy volt, de hogy milyen is volt, azt nem” – írta Bihari Mihály 1988 tavaszán a *Törvénytértek nélkül* c. film dokumentumait közreadó kiadvány előszavában (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989, 9). Hogy mi volt, milyen volt, az – a fent említett példánál maradva és azokat kiegészítve – hasonlóan az 1944–45-ös megszállás/felszabadítás és a frontátvonulás valóságához, a mögöttes hátországi munkához (málenkij robot); a kitelepítések, rabmunkáltatás, kulákklikvidálás, egyházüldözés tényeihez, még a nyolcvanas évek végén is *alapvetően* a titkok körébe tartozott. Munkája megkezdése előtt a törvénytértek feltárásával megbízott Tényfeltáró Bizottságnak a parlamentben titoktartási esküt kellett tennie. „*Valóban erős idegzet kellett a kutatáshoz. Én a düh és a rosszullét között ingadoztam*” – jelentette ki a bizottság egyik tagja, arra a kérdésre válaszolva, hogy mit érzett, amikor a kelletlenül átadott iratkötegek titkainak tanulmányozásába merülhetett.⁶ A bizottság *Törvénytelen szocializmus* c. összeállítása az első olyan kiadvány, amely *rendszeres* és *forrásmegjelöléssel* először tekintette át az 1944–45 óta eltelt évtizedek nyilvánosság elől

⁶ A büntetőjogi gyakorlatot vizsgáló Kónyáné Kutrucz Katalin nyilatkozata (Révai 1991, 132).

Ugyanitt megtudjuk, hogy a történész albizottság vezetője, Zinner Tibor azért látta jónak a fiatal kutatók távol tartását az iratoktól, nehogy sokkolja őket az anyag megismerése.

1950–1953 között a hortobágyi, nagykunsági és hajdúsági kényszermunkatáborokba elhurcolt családok eredeti lakóhelyei. Landauer Attila térképvázlata.

elzárt tényanyagát.⁷ A terjedelméhez képest bőséges (877) forráshivatkozást tartalmazó könyvecske megjelenésekor történelmünk „fehér foltjai”⁸ már folyamatosan helyet kaptak a médiumokban. A lassan hozzáférhető irattárak szekrényeiből is, de főleg a *személyes emlékezetek* mélyéről ekkorra már dőltek kifelé a múlt titok-szkeletonjai.⁹ Többé-kevésbé ismert, a hallgatólagos tudás körében felejtésre ítélt tények, amelyek a nyolcvanas évek felpuhult diktatúrájának puhuló nyilvánosság-korlátai között: a megkettőződő nyilvánosság rendszerében esetlegesen jelenhettek meg. Egyrészt nyersebb formában: az erősen korlátozott – keveseknek szóló – párhuzamos nyilvánosság (sajátosan tiltott-engedett) szamizdat-irodalmában; másrészt utalásokban, elfogadható prezentáció, hangütés, magyarázat-körítések kíséretében az első nyilvánosságban is.

A feledésbe merített tények és a rendszerkritika többnyire a *megjelenítés* műfajaiban: játék- és dokumentumfilmekben, kabaré-műsorokban, irodalmi művekben, szociográfiákban kaphatott helyet. A rendszer ideológiai építménye a *tudományos szocializmus elméleti* igazságain nyugodott. Képviselői az alternatív elméletek veszélyével járó tudományos megközelítések lehetőségét kizárva, a társadalomkutatást, történeti tényfeltárást szigorúbban vett bizalmi kérdésként kezelték. A kutatók derékhadra nem férhetett hozzá az archivált ismeretek tiltottnak, illetve bizalmasnak minősített részéhez. A dokumentumok közelébe engedett kivételezetteknek tartaniuk kellett magukat a „kutatási szabadság – közlési felelősség” íratlan szabályaihoz. A nyolcvanas évek folyamán a tényközlés lehetőségei is tágultak. Az *értelmezés* privilégiuma viszont végig kikezdehetetlen volt, ahhoz a hatalom felszámolásáig ragaszkodott.

7 A tényanyag részleteit előzőleg az Új Magyarország c. napilapban 1991. május 30. és június 21. között publikálták.

8 A Magyar Nemzet c. napilap állandó rovatának címe 1989–1990-ben. (A cikksorozatban a kormópusztai kényszerszervezetekről lásd Saád 1989)

9 Az államszocializmus összeomlásának, az új politikai és egyben nyilvánosság-rendszer kialakulásának éveiben – 1987–1992 között – emlékiratok, dokumentumfilmek, szociográfiai és publicisztikus műtfeldolgozások sokasága került felszínre, az előző 40 év felejtésre ítélt történeti örökségéről. A kiterjedt dokumentumanyaghoz kapcsolódó korabeli reflexiók, kritikák elemzése fontos hozzájárulás lehetne a rendszerváltás éveinek mentalitástörténeti feldolgozásához. Néhány témánkhoz közel álló, revelatív erejű alkotás ezekből az évekből: Sára Sándor: *Csonka Bereg* c. dokumentumfilm-sorozata (1988) ezekben az években került filmvászonra és képernyőre. *Magyar nők a Gulágon* sorozatát (1992) már az évtizedforduló szabadabb légkörében készíthette. Böszörményi Géza és Gyarmathy Livia *Recsk. Egy titkos kényszerszervezet* c. film-szociográfiája a Gulyás-testvérek Hortobágy-filmjével egyidejűleg készült. A filmet Böszörményi Géza *Recsk* c., rabokkal és őrzőkkel és készített, riportkötete követte (1990). A táborvilág-témakörben 1991-ben mutatták be Almási Tamás: *Ítéletlenül. Nők Kistarcsán* c. filmjét. Megjelent a Szoltsenyicinnel együtt raboskodott Rózsás János: *Keserű ifjúság* c. kétkötetes emlékirata (1988). (A könyvet 1987-ben Borbándi Gyula adta ki Münchenben.) 1989-ben magyar-angol bilingvis kiadásban látott napvilágot Csalog Zsolt: *M. Lajos 42 éves* c., korábban kéz alatt – szamizdatként – forgalmazott interjúsorozata a szovjet láger-világról. Rózsa Péter: *Ha túléléd, hallgass!* (1989) c. riportkötete a malenkij robototból visszatértek emlékezeit adta közre. Az MTV 1990-91-ben több mint harminc részben sugározta *Törvénytelen szocializmus* c. sorozatát.

A hortobágyi kitelepítés – egyetlen hivatkozást leszámítva (Botos et al. 1988)¹⁰ – a társadalomkutatás területén, a történeti és szociológiai tanulmányokban fél évszázadon át, említés nélkül maradt. A hatvanas-hetvenes évek néhány irodalmi szociográfiájában viszont helyet kapott: főleg kiszivárogtatásokban, célzásokban, közölhetővé stilizálva, fikciós elemekkel körítve, elvéve nyers tényközlésként is.¹¹ Ugyancsak ebben a műfajban, később – az engedményes nyilvánosság nyolcvanas évekre kiteljesedő rendszerében – a hortobágyi táborlakókról (is) egyre kifejtettebben eshetett szó. A nyolcvanas évek végén már az érintettek emlékezései is megjelentek.¹²

Az áttörést a Gulyás-testvérek 1988-as filmszemlén fődíjas alkotása: a *Törvénytelen* nélkül hozta. A film – hasonlóan a Böszörményi-Gyarmathy házaspár *Recsk*-jéhez – tömegeket vonzott, vitákat keltett, hangos tetszésnyilvánítást váltott ki a nézőtereken. A törvénytelenekre szakosodott periodikák (pl. Kapu, Ring) napilapok, műsorok, civil összefogások indulatokkal telt légkörébe kerülve, élénk közéleti és szakmai reflexiókat keltett (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989, 111–153). „*Vajon elismeri-e végre a történettudomány – a múlt század eszközeivel dolgozó szakmánk –, hogy a jövő század ismeretfeldolgozási és közvetítési eszközeit, formáit sürgősen birtokba kell vennie? (...) Vajon nem szakmánk értékrendje hanyatló, ha ilyen alkotások nem pályázhatnak a tudományos fokozatok (kandidátusi, doktori etc.) elnyerésére?*” – vetette fel a neves történész, mérlegelve a film tényfeltáró teljesítményeit s egyúttal szakterülete tényfeltárás és fogalmi értelmezés terén egyaránt deficiteseit (Glatz 1989, 66).¹³

A nyilvánosságkorlát lebontása, a történeti örökségek korlátlan birtokba vehetősége természetesen hozta magával a *személyes emlékezet* felértékelődését a *professzionális történetírással* szemben.¹⁴ A személyes közlések, hagyatékok, képi és írott dokumentu-

10 A könyv ellenséges csoportokat tárgyaló részében (345–355) forrásmegjelölés nélkül, de nyilvánvalóan levéltári források ismeretében a budapesti kitelepítettek és a hortobágyi táborokba telepítettek adatai egybevonva szerepelnek.

11 Zám Tibor (1966) *Hortobágyi jegyzetek*. Szeged, Tiszatáj-Magvető; Moldova György (1974) *Az Őrség panasza*. Budapest, Magvető; Ember Mária (1981) *Hortobágy, szociális tábor 1952–1953. Forrás 6.*; Magyar Bálint (1983) *Borsós tanya. Hortobágy. J. Gyula visszaemlékezései. Mozgó világ 11.*; Taar Ferenc (1984) *A másik Hortobágy*. Budapest, Kossuth; Sz. Lukács Imre (1985) *Tábor a pusztában*. Szeged Csongrád Megyei Testvér; Magyar Bálint (1986) *Dunaapáti 1944–1958. I–III*. Budapest, Művelődéskutató Intézet – Szövetkezeti Kutatóintézet. (A dokumentum-szociográfia részletet közöl a családjával Szakmár-Résztelekről Borsós-tanyára deportált Török Lászlónéval készített interjúból.)

12 Isépy Tamás (1989) *Hortobágy – Borsós. Hítel 17.*; Pallavicini-Andrássy Borbála (1989) *Kitelepítés és 1956-os naplója*. Budapest Gondolat.

13 Gulyásék, tudomásom szerint, azóta sem vitte be teljesítményük az akadémiai ranglétra valamelyik grádicsára, talán nem is nagyon forszírozták ezt. Az akadémiai világot is felkavaró változások áramában viszont többen beszámítási alapon (évtizedes hallgatásra ítéltességük kompenzálásképpen) jutottak fokozatokhoz.

14 A múltismeret e két területének egyensúlya – a *laikusság* és *céhesség* egymást támogató kiegyenlítettége – szabad nyilvánosságot feltételez. Mára eléggé általánossá vált az a felfogás, amely

mok, az archívumokban elérhető forrásanyag hirtelen jött bősége és kihívása a szociológusok és a historikusok körében biztató *perspektívákat* nyitott, ugyanakkor *kétségeket* is felszínre hozott a korábban használatos elméleti konstrukciók és fogalmak érvényessége felől.

Értelmezési perspektívák

A szociológusok szakmai közösségeiben, ha éltek is a fogalmi-metodológiai megújulás lehetőségével, a társadalom *valóságos* történetében elmélyült, a totális és a felpuhuló-hanyatló diktatúra egymásra torlódott életvilágaiban – a *történeti kutatások tényanyag-kínálatában* – gyökerező fogalom-frissítés jórészt elmaradt. Hamar belátták, hogy a periféria partikuláris történeti anyagától nem várható egyetemesen érvényes fogalmi felfrissülés, így rendszerváltó eufóriában fogant várakozásaikat feladva, diszciplínájukat készségesen belesimították a centrum diktálta projekt-centrikus gyarmatosítottságba (a kilencvenes években folyó „gyarmatosítás-vitához” lásd Saád 2011, 286–297). A historikusok eközben, a mögöttünk hagyott évtizedek politikai és köznapis eseményeinek, szervezeteinek, életútjainak, életviteli sajátosságainak hatalmas történeti anyagát hozták felszínre. Az ismeretanyag fogalmi értelmezésével: az ideológiakötött statisztikai és társadalomtörténeti *kategóriák* és *fogalmi nyelv* alkalmasságával és alkalmazásával kapcsolatban viszont komoly fenntartások is megfogalmazódtak. „Annak a kérdésnek a megválaszolása, – írja Majtényi György – *hogy a társadalomtörténet fogalmi nyelve milyen kapcsolatban áll a 'valóságos', a kortársak életvilágában megtapasztalt jelenségekkel, a historikusokat saját fogalmaik, értelmezéseik felülvizsgálatára szorította. Többen az egyes kategóriák mesterséges voltára hívták fel a figyelmet: arra, hogy az egyes fogalmak jelentése a kutató szándékainak és a vizsgálat tárgyának megfelelően változott és változik. (...) A történetírás fogalmi reflektálatlanságával magyarázható, hogy több történész, miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál.*

(...) megkockáztatható az az állítás, hogy az egyes korszakokról szóló történeti munkák – gondosan alátámasztott, jegyzetapparátussal kísért – megállapításai sok esetben nemcsak a vizsgált folyamatokból, hanem a szociológia múltjából, fogalomhasználatának változásából is következnek. S ugyancsak e fogalmakhoz kötődik a kor társadalmáról való mai tudásunk.” (Majtényi 2005a, 44–45). Hozzátehetjük ehhez, hogy az említett történészi megállapítások alapjául szolgáló fogalmak még csak nem is a szociológia közeli, hanem jobbra annak hatvanas-hetvenes évekbeli múltjából valók. Abból az időszakból, amikor – nem is alapvetően – úgy tűnhetett, hogy az állam kiegyenlítő szerepe mellett működtetett piacgaz-

szert az emlékezet és a történetírás közötti határvonal nem éles, inkább elmosódóban-felszámoldóban van (Gyáni 2000 és 2002, 103–105). A megélt és áthagyományozott élményvilág narratívái – ismeretekkel és értelmezést segítő támpontok kialakítását is elősegítve – ösztönzőleg hatnak a professzionális történetírás területén.

daság és az engedményes piaci viszonyok korrigálta tervgazdaság társadalmi nagyjából (kisebb-nagyobb hozzáigazításokkal) ugyanabban a fogalomkörben értelmezhetők. Hogy ez a *detente* szellemében fogant és a kelet- és nyugat-európai tömegtársadalmak *konvergálódási* tendenciáit feltételező szociológusi fogalomkészlet és beszéd alkalmatlan, arra különösen a rendszerváltozás folyamatában feltárt és nyilvánosságra hozható történeti ismeretek világítottak rá.¹⁵ A fogalomtörténeti paradigma térnyerése mellett ez a revelatív erejű ismeretanyag is indokoltá tette (tehetné?) a társadalomtörténeti kategóriák reflektált megközelítésére, fogalmi revíziójára irányuló historikus törekvéseket.

A múlt század végétől fogva élethez közelebb megvilágításba kerülhetett a vasfüggönyön túli és inneni világ közeledésének évtizedeit megelőző másfél évtized. A *divergálódás* korszakának nyers történeti valósága. A háború után tartósan beállt *háború közeli* állapot, amelynek mikroszintű társadalomtörténeti megismeréséhez, a társadalmi alrendszerek szegmenseiben: egyéni, családi, közösségi életvilágokban a napi életvitel máig ható, struktúraformáló különbözőségeiben követhető valóságához és az ismeretek következményekre is érzékeny *értelmezéséhez* egyaránt a rendszerváltozás során teremtődtek meg a feltételek. Az ismeretanyag bővült és bővül, *értelmezése* ehhez képest meglehetősen deficit maradt. A tényfeltárást nem követte a korábbi évtizedekben rögzült fogalmak (*felszabadulás, népi demokrácia, népi demokratikus/szocialista forradalom, osztálykategóriák* stb.) és kutatói beállítódások szakmai közösségekben egyeztetett, szisztematikusan végig gondolt revíziója.¹⁶ A fogalom-megújítás törekvései jórészt elsikkadnak a rendszerváltozást megelőző félszázad történetírását eluraló reflektálatlan leleplezések, áldozatok és bűnösök közötti igazságtévesztések és szörnyűlködések irodalmának tömegében. Nyilvánvaló, hogy a modernizálódás és haladás átfogó fogalmi alá rendelhető *paraszttalanodás*,¹⁷ *társadalmi nivellálódás, homogenizálódás, demokratizálódás, technikai modernizálódás, ellátottsági jogosultság kiterjesztettsége* stb., statisztikai kategóriákban fel-

¹⁵ Hogy ez a nyitott és felfelé mobil, nivellálódó és homogén tömegtársadalmi foglalkozáskategóriákban leírható társadalomkép lényegileg egybevág a hatalmi ideológiában kanonizált társadalomképpel, azt Majtényi Romsics Ignác történeti kézikönyvéből vett példával illusztrálja: „A magántulajdonosi rétegek felszámolása és a népesség foglalkozásszerkezeti átalakítása következtében a magyar társadalom nagymértékben homogenizálódott. Az 1960-as évek végétől lényegében három nagy társadalmi tömb alakult ki: a nem mezőgazdasági (ipari, közlekedési, kereskedelmi stb.) munkásoké, a mezőgazdasági dolgozóké (téesztagok és az állami gazdaságok munkásai) és a szellemi foglalkozásúaké. Ezen belül természetesen számos további alcsoport különült el. A neves szerző megállapítása – írja Majtényi – nyilvánvalóan a szociológia hatvanas éveiben kialakított, konszenzusos álláspontját tükrözi, mely általa teremtett lehetőséget a társadalmi struktúra és a mobilitás vizsgálatára, hogy a hatalom ideológiája számára kedves munkás-paraszt-értelmiség fogalmi hármassághoz igazította a foglalkozási csoportosításon alapuló kategóriarendszert.” (Majtényi 2005a, 44–45).

¹⁶ Ez a fogalomkör évtizedeken át a társadalom- és világképünk sarokpontjait képezte. Felejtésük, hallgatólagos zárójelbe helyezésük, (a társadalomstatisztikai kategóriák esetében) reflektálatlan átvételük nem helyettesíti újraértelmezésük szükségességét.

¹⁷ A történelmi parasztság felszámolódása (de-peasantisation, Entbauerisierung).

vázolható folyamatai a divergálódási időszak mélyszerkezeti változásainak, életvilágainak értelmezésére alkalmatlanok. Alkalmasságuk emiatt – a társadalomtörténeti alapozódás hosszan ható következményei folytán – a konvergálódás időszakában is kétséges lehet.

Rendszerek és övezetek

Az Európát megszállt szövetségesek politikai stratégiái végső soron az elfoglalt területeken bevezetett (a megszállás tényéből természetesen adódó) cuius regio eius ordo socialis elv szerint érvényesültek. Ez a szovjet térfélre került társadalmak életébe – közismerten – a leszakadást hozta. A vasfüggönyön inneni térség a folyamatos *tőkeelvonás* területe lett, a Szovjetuniót ért emberveszteség (munkára fogható embertömeg) és anyagi pusztulás valamelyes visszapótlása végett és az újabb háborúra készülés szolgálatában. Tony Judt háború utáni Európáról írt történeti áttekintésében szemléletes példával világítja meg a feltőkésített Nyugat és a tőkeelvonásnak kitett Kelet közé húzott törésvonalat. *„Tünetértékű és valamiképpen stílszerű, hogy pontosan azokban az években, amikor a Marshall-segély mintegy 14 milliárd dollárt fecskendezett be Nyugat-Európa talpra álló gazdaságába, Sztálin – háborús jóvátételek, kényszerszállítmányok és durván egyoldalúan hátrányos kereskedelmi szerződések révén – megközelítőleg ugyanekkorra összeget préselt ki Kelet-Európából.”* (Judt 2007, 272). A megszállásra berendezkedés, a jog- és államrend helyreállítása, a közmunka-kötelezettség, a hadifogoly-kérdés rendezése és az elszámoltatás területén kezdettől fogva hasonló – az évek során mélyülő – törésvonal támadt Kelet és Nyugat között.

A német köztudatban 1945 a *„Stunde Null”*: a világháború végét jelző évszám, s ezen túlmenően az új alapokról kezdés dátuma. Tiszta lap, amelyre nem írható fel többé háborús szándék. Keleten viszont 1945 korántsem tekinthető tiszta lapnak. A hadviselés ezen a térfélen szerkezeti átrendezéssel párosult polgárháborúba ment át. A folytonosság Magyarországon a háborús intézmények, jogszabályok, eljárásmodok átvételében is megmutatkozott. A zsidók deportálására kijelölt begyűjtő helyek, internálótáborok – ezúttal a *„fasiszta maradványok”* begyűjtése végett – teljes kapacitással működtek. A hadiállappal járó kivételes felhatalmazások minden részletére: a polgári lakossággal szemben alkalmazható kényszerintézkedésekre (munkaszolgálat, kisajátítás, kiutasítás stb.) is kiterjedő 1939. II. tc. végrehajtási rendeleteivel együtt, érvényben maradt. Az internálások jogi alapjául, – ha éppen szükségesnek látták – az 1920-ból való jogszabályok is megfelelőnek bizonyultak (Palasik 1997, 87). A szovjet katonai parancsnokságok rendelkezéseire zsúfolt tehervonatokat szállították a polgári lakosságot hátországi (szovjet) rabmunkára. Az éveken át – gyakorlatilag 1950-ig – Un-Mensch helyzetűnek számító német nemzetiségű és *nevű* lakosokat főleg. Meg aki munkaképesnek látszott, s kitölthető volt vele a deportálási kontingens.¹⁸ A kivételes rendelkezési jogosultságokkal bíró politikai rendőr-

¹⁸ „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, ami-

ség működése kezdettől fogva jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az országban sajátos, *háború utáni háborús anómia* állandósult, annak – a korabeli közállapotokra vonatkozó irodalomban, dokumentációkban részletesen feltárt – sajátosságai: a napi életvitel, a szabadság, a tulajdonbiztonság folyamatos veszélyeztetettségével, a (sokszor magasabb politikai szempontokból) büntetlenül hagyható bűnözés kirívó eseteivel. (Ennek részletezésére itt természetesen nincs terünk. A *„hortobágyiak”* esetéhez és deportálásukat megelőző élethelyzetük érzékeltetéséhez lásd kiadványunkban Fogalmak, Telepesek és Határövezet, határsáv, továbbá Háború és háború. Babarc: 1940–1950 c. keretes írásunkat ebben a fejezetben.)

Kezdetben a megszállt Németországban sem volt ez másképpen, a Magyarország számára természetes vonatkoztatási keretül szolgáló amerikai zónában sem. Az első évek gyötrelmes körülményeire és a megszállók megalázó átnevelési eljárásaira emlékezve, a *„Stunde/Jahr Null”*-képzetet Németországban sem osztják egyöntetűen (Schrenck-Notzing 2004, 15–22). De az Unmensch-státusba szorítottság, fizikai nyomorúság és anómia másfél-két éve után Németországban mégis a *tulajdon* és *család* biztonságán, az életvezetési stratégiák kalkulálhatóságán alapuló normalizálódás alapozódása kezdődött. Ahogy a vasfüggönyön túli Európa egészében is ezen az alapon indult be a háború utáni élet. Hartmut Kaelble az 1945–2000 közti Európa társadalomtörténetéről írt monográfiájának fejtegetései szerint a normalizálódás és újjáépülés: az ötvenes évek prosperitását előkészítő időszak – a térség feltőkésítésén túlmenően – két szociális tartópillére alapozódott: a megerősített, jórészt rurális alapzatú, *családi gazdaságokra* és az (újra)integrált *régi elitre*. Az előbbi munkakultúrája, alkalmazkodási képessége, tanulási készsége és multifunkcionális tevékenységszerkezete, az utóbbit igazgatási-szervezési tapasztalata, a békeévekben begyakorlott készségei tették alkalmassá erre a szerepre (Kaelble 2013, különösen az 5. Eliték, értelmiségiek és társadalmi környezetek c. fejezet erre az időszakra vonatkozó elemzései). Szükség volt rájuk az újjáépítés társadalomépítési programjában, ezért – még a brutális reedukációnak alávetett Németországban is – mielőbb igyekeztek őket mentesíteni a kollektív bűnösségre hagyatkozó ellenséggé nyilvánítástól, a degra-

vel kellett volna járnia” – írta Révai József 1945. január 7-én a még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyásnak. *„Ugyanis – folytatódik a beszámoló – a végrehajtásban megint olyan szerencsétlen peregések voltak, hogy az eredmény: pánik a magyarok közt is, még a tisztességes, hozzáánk közel álló elemek is (pl. Sántha alelnök, sőt maga Erdei is) megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal, stb. Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ülték, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért, mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is. Szóval kicsit sok volt az ilyen akciónál elkerülhetetlen helyi túllapás. Azon kívül mindenki sérelmezi, kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták. (Mezsom námi: még mi sem tudunk róla előre.) Szóval a dolog visszafelé sült el. Most próbáljuk korrigálni, amit lehet. A kormány 10 tanácsadó megbízottat küldött az oroszokkal való megállapodás értelmében a helyszínre, akikkel együtt fogják megállapítani, kit kell németnek tekinteni, kit nem.”* (Idézi: Tóth 1993)

dálás és kényszermobilizálás (telepítés, elűzés, listázás) változatos formáitól, az állás- és vagyonvesztésre ítélestartól és a homályos háttérű tisztogatási kampányoktól.

Mindattól tehát, ami a háborút követő polgárháborús körülmények között Kelet-Európában – így Magyarországon is – nem csillapult, hanem ellenkezőleg: éppen az ötvenes évekre jutott csúcspontjára. Itt: a tökeszivattyúzás térségében, a társadalom formálásának az a – nyugatival ellentétes – változata látszott élet-és versenyképes megoldásnak, amelyben a „régí társadalom” s abban a középosztályosodás lehetősége nem kívánatos alternatívának, a régi elit eltávolítandó akadálynak minősült. A családi gazdaságoknak a minél gyorsabban elvonható javai, végtelenen kiaknázzható munkaereje, a régi elit szakértelme, életvitele, mentalitása helyében pedig a mielőbb létrehozandó új elit feltétlen lojalitása, irányíthatósága kellett. Az elvonások fokozása révén előállítható hadigazdaság létrehozására és a munkára, – s ha arra kerül a sor – harcra vezényelhető proletártömeg előállítására volt szükség a háborúban folytatódó osztályharc és osztályharcban folytatódó háború lenini elméletének – a forradalom stratégiai és taktikai koncepciójának – megfelelően.¹⁹ Sztálin háború vége felé kialakított felfogásában ez volt a feltétele annak, hogy az anyagi és emberi erőforrásait tekintve kivézett szovjet birodalom az elkerülhetetlennek vélt újabb háborúban megállja helyét és megtartsa területeit, regionális pozícióját. A háború vége felé tett, gyakran idézett vacsoraközi kijelentése szerint: *„Ez a háború eltér a múltbeli háborúktól; ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”* (Gyilas 1989, 106).

A proletarizálás forradalmi programja

A hadsereg nyomában a szovjet hátszínről áttelepített pártfunkcionáriusok ezzel a programmal: a rendszer maradéktalan és szoros adaptálásának programjával jöttek Magyarországra. A hadviselésben győztesek önbizalmával és egyúttal annak a rendszernek a fölényébe vetett meggyőződéssel, amely a társadalmi rendszerek háborújából is győztesként került ki. A lenini-sztálini stratégia és taktika gyakorlatban kiérlelt módszereivel: a há-

¹⁹ Lenin hatalmas terjedelmű irodalmi munkásságát végig kísérik az interakcióba kerülő/hozható (külső-belső) háború-forradalom – forradalom-(polgár)háború összefüggéseire vonatkozó fejtegetések. Néhány tétel: „Aki az osztályok harcát elismeri, annak lehetetlen el nem ismernie a polgárháborúkat, amelyek minden osztálytársadalomban az osztályharc természetes, bizonyos körülmények elkerülhetetlen folytatását, kibontakozását és kiéleződését jelentik. Valamennyi nagy forradalom megerősíti ezt.” A proletárforradalom katonai programja (Lenin 1967, 6). „A háború az osztálypolitika folytatása, a háború jellegének megváltoztatása (kiemelés: S.) egyértelmű a hatalmon levő osztály felcserélésével.” Az OSZDBMP petrográdi városi konferenciája, 1917 (Lenin 1981, 31). „A háború a politika folytatása más eszközökkel. Minden háború elválaszthatatlanul összefügg azzal a politikai renddel, amelyből fakad. Azt a politikát, amelyet egy bizonyos hatalom, s ezen a hatalmon belül egy bizonyos osztály a háború előtt hosszú időn át folytatott, ugyanez az osztály elkerülhetetlenül és holtbizonyosan tovább folytatja a háború alatt is, csak éppen tevékenysége formáját változtatja meg.” A háború és a forradalom. 1917. (Lenin 1981, 32, 83).

ború-forradalom összefüggésének elméletével és annak operacionalizálási készségével felvértezve érkeztek, maguk mögött tudva a Kominternben eltöltött funkcionáriusi évek tapasztalatait s nem utolsósorban az abortált magyar kommun – forradalmár ifjúságuk – tanulságait. Visszatérésükkel pontosan ez: egy új alapokra helyezett civilizáció 1919-ben elbukott kísérlete: a társadalmasított (államosított) tulajdon, a vallástalanított társadalom, a homogenizált társadalom, a hagyományos családi és közösségi képződményeket felváltó új rend: a totális proletarizálás – a *proletárdiktatúra* – megvalósíthatóságának a lehetősége nyílt meg előttük.

Az áttelepített hivatásos forradalmárok a kezdeti években – sorozatosan rendre utasítva amatőr túlbuzgóságra hajló hazai elvtársaikat – a *proletarizálás, diktatúra, forradalom, osztálylikvidálás* stb. kifejezéseket, a program kulcsjelentőségű fogalmait aggályosan kerülték. Taktikai okokból, szorosan betartva a birodalmi szempontokhoz igazodás fegyelmét.²⁰ Rákosi Mátyás a program sikeres véghezviteléhez közel kerülve, majd később: a hatvanas években írt visszaemlékezéseiben nem hagyott kétséget afelől, hogy kezdetől fogva ebben a fogalomkörben gondolkodtak. Utólag nyomtatékosította, hogy az ő aktív, sőt hiperaktív közreműködésükkel kiépülő „polgári demokratikus szakasz” plurális hatalmi struktúrája, intézményei, működtetése a szövetséges hatalmak felé mutatott és koalíciós társaik megnyugtatására szolgáló *homlokzat* volt, amely mögött a forradalom készült. „A pártnyilvánosság elé nem vittük akkor (1945-ben a proletárdiktatúra kérdését, mert) (...) mint célkitűzésnek akárcsak elméleti felvetése is *riadalmat* keltett volna koalíciós társaink között, és megnehezítette volna nemcsak a kispolgári, de még a munkástömegek többségének megnyerésére irányuló törekvéseinket is.” – emlékezett a belépés időszakára a csúcsra érés évében, 1952-ben (Rákosi 1955, 123). „Tekintettel kellett lenniük az *angolszász reakcióra* is” – írta később visszaemlékezéseiben – ahonnan az a vád érhetne a Szovjetuniót, hogy „nem nemzeti felszabadító háborút vezetett, hanem a kommunizmust terjeszti. Emiatt mi akkor nem emlegettük a forradalmat. (...) Mi akkor óvakodtunk attól, hogy azt mondjuk, *forradalmat akarunk*.”²¹

Nem mondták, de a megszállók katonai és a politikai támogatására, tanácsaira építve és utasításait fegyelmezetten követve, kezdetől fogva a forradalmat akarták – és akaratukat végső soron eredményesen végig is vitték. Ennek a néhány évnek a története ugyanazon tényekre, eseményekre hagyatkozva természetesen többféle megközelítést – és elbeszélést – tesz lehetővé. Azt is, amely a homlokzatsdemokrácia lebontásának politikai küzdelmeire, annak szakaszaira és a statisztikai kategóriákban követhető társadalmi és gazdasági folyamatokra összpontosít. És azt is, amelyik az említett politikai akarat

²⁰ Rákosi emlékiratai és Gyilas 1945–1947 közötti dácva-vacsorákat megörökítő feljegyzései életszerű közelségbe hozzák azt a szoros ellenőrzöttséget és fegyelmet, amit Sztálin és szűk vezérkara a csatlós államok vezetőitől megkövetelt (Gyilas 1989, Rákosi 1997).

²¹ Rákosi „Népi demokrácia” címmel a Politikai Akadémián 1946. január 19-én tartott előadásához fűzött megjegyzése visszaemlékezéseiben (Rákosi 1997, 239).

programszerűen következetes megvalósításának – a lenini *forradalmi helyzet* létrehozásának és fenntartásának – azokra a mozzanataira összpontosít, amelyek egyének, családok és közösségek, életvilágainak alakulásában a legközvetlenebbül játszottak közre. Végső soron ezek a mozzanatok azok, amelyek a háborút átvészelt társas alakulatok körülhatárolható alrendszerének és szegmenseinek: települési közösségeknek, többé-kevésbé homogén státusú, azonos vagy hasonló élethelyzetű csoportoknak a mikrovilágait, mindennapjait alakítva, *társadalomtörténeti* szempontból relevánsak. Ebben a megközelítésben az *újjaépítés* kétirányú folyamatnak látszik. Egyfelől az elhagyott hadszíntereken létrehozott gazdasági, államszervezeti, igazgatási, technikai stb. feltételek: a *működés* elemi feltételeinek létrehozása és fenntartása. Másfelől a társadalom gyökeres *átépítésének* kísérlete is, amelynek keretfeltételéhez hozzátartozik a *Carl Schmitt* politikaelméletében *háborús állapotként* azonosított tömeges élethelyzet kialakítása és fenntartása. A nemzeti szocializmus egyik ideológusaként is ismert – és a háború-forradalom-forradalmi helyzet összefüggéseire vonatkozó lenini inspirációkat hasznosító – Schmitt definíciója szerint a háborús *állapot* a háború *akciós* változatához viszonyítva értelmezhető. Utóbbiban a béke és a háború világosan elkülönülve, egymás hiányával definiálható fogalmak: a háború: *nem* béke, a béke *nem* háború. A *háborús állapot* ezzel szemben a hadviselés modern – *totális* – változatával összefüggő fogalom, amelyben „...háború és béke között megszűnik az ésszerű értelem (...) értelmetlen lesz minden megjelölés, amellyel a katonai és nem katonai akciókat 'békés' vagy 'háborús jellegűként' elhatárolják.” (Schmitt 2002, 73, 77 és 78). Ebben a bármikor „élesre” fordítható hadiállapotban a totális diktatúra és a hadigazdaság kiépítésével egyidejűleg folyt a *társadalomszerkezet* gyökeres – forradalmi – *átrendezése*, a társadalom egészének totális mozgósíthatósága és azzal összefüggésben *proletarizálása* jegyében.²² Az áttelepített forradalmárok kezdettől fogva a végcél megvalósítását szem előtt tartva, és annak birodalmi szintről diktált *ütemezéséhez* szorosan igazodva, alig fél évtized alatt, az erőszak-érvényesítés biztosított privilégiumaira hagyatkozva, a rendszerhonosítás taktikai és stratégiai módszereit – a lenini forradalomelméletet – fegyelmezetten alkalmazva, előállították a militarizálható proletártársadalmat és hadigazdaságot, és annak monopol hatalmi szervezetét: a proletárdiktatúra államát.

A hortobágyi szál

A proletarizálási program végrehajtásának napi valósága természetesen sokféleképpen érintette a társadalom nagyjából azonos élethelyzetű és szociális háttérű, háborús előéletüket tekintve is sokféle címke alá vonható csoportjait. Nyertesként és vesztesként, szerencsésként és szerencsétlenként, bukottként és favorizáltként is ki lehetett kerülni belőle. Felfelé is, lefelé is sodródtak csoportok, családok egyének és társas képződmé-

²² A szocialista társadalmi viszonyok alapjául szolgáló proletarizálásról, és annak történeti szakaszairól lásd Saád 2012, 52–56.

nyek. Megállapodottságra és kalkulálható életvezetésre nemigen lehetett berendezkedni; a folyamatos veszélyeztetettség és biztonságihiányos állapot hozzátartozott a háborús állapot cirkuláris mobilitásának forradalmi felpörgetettségéhez.²³

A „hortobágyiak” esete a társadalom átrendezésének ebben a felpörgetettségében *gyorsításokhoz* kapcsolódik: a *diffúz* osztálykategóriává tett kulákság felgyorsított proletarizálásának (kapcsolódóan: a vidéki gazdálkodás, iparúzés, kereskedés gyorsított kollektivizálásának), a klerikális reakció elleni harc felizzításának és a haderőfejlesztés felfuttatásának a menetébe illeszkedő történet. Ezek a – végső soron egymással összefüggő – gyorsítások a birodalmi központból származó geopolitikai doktrinaváltásra, Sztálinnak a harmadik világháború közeli kirobbanásával számoló koncepciójára: a háborús készütségbe helyeződés *előre hozásának* kényszerűségére vezethetők vissza.²⁴ Ennek közvetlen előzményei: a Marshall-segély felmondása 1947 júliusában, pár hónapra rá a birodalom tagországainak háborús tömbösödése a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (KOMINFORM) megalakulásával, majd 1948 nyarán a szovjet és a jugoszláv kommunista pártok (SZKbP – JuKP) közötti szakítás (lásd kiadványunkban: Kronológia 1), és ennek nyomán a szovjet tömb és az imperialisták uszályába sorolt Jugoszlávia között kibontakozó hadiállapot. Az eseményekkel párhuzamosan a háborús állapotban is új szakasz: a *közvetlen készütség* szakasza köszöntött be, annak következményeivel: a struktúra-átrendezések, hadigazdaságot szolgáló elvonások, erőforrás-átcsoportosítások felgyorsításával és az ellenség-propaganda intenzitásának fokozásával.

A kulákok deportálásával létrehozható *zárt telepek* kialakításának gondolatát, mint a proletarizálás és kollektivizálás felgyorsításába illeszkedő eljárást, Rákosi Mátyás az MDP Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésén mondott terjedelmes (taktikai-stra-

²³ Ami a társas együttlét különböző területein, – mint azt Pitirim Sorokin *The Sociology of Revolution* c. könyvében kifejtette – a mindennapi viselkedés tömegesen pervvertált változataihoz vezethet (Sorokin 1967, 3–192 és 231–296). Sorokin először 1924-ben kiadott könyvét azok az élmények motiválták, amit a lenini forradalmi helyzet és permanens forradalom szemlélőjeként és az események életveszélybe sodródott részeseként élt meg. A biztos kivégzés elől, Lenin ad hoc kegyelmi gesztusának köszönhetően, 1922-ben külföldre emigrálhatott. A sorokini forradalom-szociológia – talán a szakma haladás-fixáltsága miatt – gyakorlatilag elfelejtődött. Három évvel később írt *Social Mobility* című könyve viszont a szociológia egyik kulcsfogalmát bevezető alapmű, az Amerikai Egyesült Államokban született. A mű fogalmi gazdagsága statisztikai operacionalizálása során, a később kibontakozott survey-szociológiában a vertikálisan felfelé irányuló (ascending/climbing) társadalmi mozgásokra összpontosítás következtében, többnyire leegyszerűsödik. A két szociológiai alapvetés (a forradalom természetéről és a mobilitásról) összefügg. Mindkettő témája a társadalom átrétegződésében, a státus-és pozícióváltások folyamatában leírható *mobilitásnak* (az *American dream* társadalmában írt) normális és annak (a szovjet forradalomban megélt) abnormális változata (Sorokin 1927, IX).

²⁴ A vonatkozó irodalomban egyöntetűen osztott nézet szerint Sztálin kezdettől fogva az újabb háború elkerülhetlenségében gondolkodott, az erőgyűjtést ugyanakkor hosszabb felkészülési időszakra kalkulálta. Erre utal a hivatkozott dácsa-vacsorán tett – Gyilas emlékirataiban rögzített – kijelentése is: „A háború hamarosan véget ér. Tizenöt-húsz éven belül mindent kiheverünk, aztán kezdetjük előlről.” (Gyilas 1989, 106).

tégiai továbbképzést is szolgáló) zárszámban vetette fel. Itt az ideje – fejtegette, – hogy a kulákok korlátozásának politikájáról áttérjenek a kulákkérdés gyökeres megoldására.²⁵ Mert „...akárhogy korlátok közé szorítjuk, ha gazdasági ereje olyan, hogy ki fog bújni alóla. Amit itt felemlítettek, hogy most, miután már nyomjuk minden oldalról, több beszolgáltatást követelünk tőle, most még mindig az a gondja, hogy hova dugja a bankót.” (Korlátozhatják tovább, de) „... gyökerében csak úgy tudjuk elintézni, ha elveszük földjét, házát, gépét, és hogy mit csinálunk velük, azt még nem tudom, talán külön kulák falvakat csinálunk, mint a Szovjetunióban, de azt látni lehet előre, hogy ebből a kutyából nem lesz szalonna.”²⁶ (Kiemelés: S)).

Mint emlékirataiból kiderül, Rákosi a kulákság, mint osztály likvidálásának kérdését többször személyesen is egyeztetette Sztálinnal, s beszélgetéseik során a deportálás mellett a bekerítés és helyben foglyul ejtés is felvetődött.²⁷ Felvetődhettek egyéb megoldások is. Az ellenségnek minősített csoportok területi elszigetelésének és degradálásának a XX. században különösen változatos formái és szervezeti-technikai megoldásai terén a lenini-sztálini Szovjetunió a követhető minták bőségét kínálta (Courtois et al. 2000, 155–166). Annak a kérdését, hogy a kínálatból végül is mi kerül kiválasztásra, az – utalt rá Rákosi – majd az adott helyzetben eldőlt. Talán a „külön kulák falvak” – vagy azok is – lesznek a megoldás, bizonyára más is. Amire viszont (korabeli funkcionáriusi fordulattal élve) határozottan „irányt kellett venni”: az a felszámolt, illetve – Gerő Ernő ugyanígy elhangzott közbeszólását idézve: „szimbolikus” jelentőségűvé tett – pártok és érdekszervezetek társadalmi bázisainak háborús célokhoz igazított, gyökeres átrendezésének halaszthatatlan feladata. Az eligazító zárszámban felvázolt – egyelőre „hadititokként” megosztott – stratégiai cél: a megszüntetett-beolvasztott politikai szervezetek után fennmaradt, a proletarizálás akadályát képező társadalmi csoportok egzisztenciális hátterének felszámolása, és szokásrendjük, értékalkotódéseik vallástalanítás jegyében folyó szétzúzása és átállítása. Rákosi itt nem tér ki rá, de a gyökeres megoldáshoz messzemenő következményeivel

25 A korlátozás a *taktika* körébe tartozó fogalom. A taktika – Lenin, Sztálin és tanítványaik fejtegetéseiben dokumentálhatóan – az ellenséggel szembeni időnyerés, fásasztás, felforrósztatás, megtévesztés stb. hadművelleti eljárása, a művelet kezdetétől fogva előirányzott stratégiai végcél (itt: a kulákság, mint osztály likvidálásának) szolgálatában. A kommunista forradalmárok likvidálást elhatározó, illetve meghirdető megnyilatkozásai 1945–1952 között eltérő – és elég sok – időponthoz kapcsolhatók. Parasztpolitikájuk rekonstruálása a valósághoz akkor közelít inkább, ha a stratégiát és taktikát (rögzült evolucionista beállítódásunkat zárójelbe téve) nem egymásra következő szakaszokként, hanem együtt látva, mint *ugyanazon* hadviselés *együtt ható* műveleteit értelmezzük.

26 MDP Központi Vezetőség ülésének jegyzőkönyvei. MOL 276. 52. cs. 4. ö. e. 13. o.

27 „Sztálin elmondotta, hogy ők nem mindenütt nyúltak a kuláklíkvadás olyan módjához, hogy elvették a falujukból és néhány ezer kilométerrel arrébb valahol lerakták őket. Voltak helyek, ahol ez gazdaságilag hátrányos volt, mert az egész falu vagy többsége gazdag kulákokból állott. Ilyen helyeken kommandókat hoztak létre, ahol a kulákok a saját falujukban katonai fegyelem alatt dolgoztak, s mikor rájöttek, hogy ez még mindig jobb, mintha elvinnék őket, beletörődtek, míg aztán a kolhozosok el nem nyelte őket.” (Rákosi 1997, 2., 848).

együtt hozzátartozik a degradálásra szánt csoportok tanulmányi előmenetelének/mobilitásának származási alapra helyezett, diszkriminatív akadályozása (lásd kiadványunkban Fogalmak, X-esek). Jelszóba foglalva a programot: harc a felizzított háborús propagandában Un-Mensch szinten megjelenített és – a szerkezeti szeletelés és szigetelés alkalmazásával – végtelenségig címkézhető (föld-, kupec, politikai, titoista, értelmiségi, csempész, nyugatos stb.) *kulák* és szövetségese: a *klerikális reakció* (előbb a klérus, majd a háttérbázis) ellen. Nyíltan ellenálló felekezetként 1948–1950-ben gyakorlatilag a katolikus egyház jött számításba.

Hogy az 1949–50-ben kiteljesedett kampány egészében végül is az áttelepítéssel járó *kulák falu*-konceptióhoz *hasonló* megoldásnak meglehetősen nagy szerep jutott, az főként a Jugoszláviával beállt hadiállapotra vezethető vissza. (A belső gyarmatosítás szovjet mintáit követő telepítés-rabtelepek-telepesfalvak változatai közötti különbségek illusztrálására lásd *Két telepítéskísérlet* c. keretes írásunkat.)

Két telepítéskísérlet

Baragan (1951–1955)

Hortobágy (1950–1953)

Honnan?

A Jugoszláviával érintkező bánáti határ 25 km-es mélységű övezetének községei. (Temes, Krassó-Szörény, részben Mehedinti megyék 12 járása.)

A déli majd a nyugati határ 15 km-mélységű övezetének községeiből (60%), vidéki városokból, községekből, szórványosan internálásból, vizsgálati fogságból stb. (40%).

Mikor?

Egyszeri akció: 1951. május 18. („pünkösdi kitelepítés”).

Többször ismétlődő átfogó akciók, szórványos kitelepítések 1950. június 23. és 1953. áprilisa között.

Nagyságrend

~ 40 000 személy ~ 12 500 család

~ 8500 személy ~ 2400 család

Kiket?

Kuláknak minősített őslakos bánáti gazdálkodók, kereskedők, kocsmárosok stb. (50%). A II. vh. idején Besszarábiából Bánátba menekült telepesek (25%); macedonok, korábban áttelepített macedo-románok (10%); egyéb ellenséges elemek: szökevények rokonai, csempészek, a hegyekben még aktív fegyveres ellenállók (a „banditák”) segítői, deklaszált tisztviselők, szerbek, magyarok stb. (10%); szovjet hadifogságból hazatért, volt romániai német SS-katonák és korábbi népi német szervezetek tisztviselői (5%).

Kulákok, ellenségesnek feltételezhető elemek. (L. kiadványunk több helyén.) A feltételezhető jugoszláviai kapcsolat sokat számított, de a deportálás nem irányult pontosan megjelölt etnikai célcsoportra.

Kitelepítők

Securitate a honvédség és a milícia közreműködésével. ÁVH a rendőrség közreműködésével.

Bevagonírozás

Az értesítés (egyben őrizet alá vétel) és a bevagonírozás között 1-2 nap felkészülési idő. Lehetőség ingóságok – áron aluli és osztályszempontok szerint differenciált – eladására, helyszíni árverezésre. Vihető: néhány jószág, és amit a portánként helyileg biztosított szekér elbír. Egy család – egy vagon.

Vonatút

3-4 nap.

1-2 nap

Helyszín

A Duna torkolat előtti szakaszától északra, a baragani puszta és a lalomita folyó menti vidék 14 állami gazdaságának lakatlan területe.

Hortobágy, Nagykunság, Hajdúság állami gazdaságai.

Tartózkodási hely

Letelepítésre kijelölt *kényszerlakohelyek* (román rövidítésük: DO). Puszta, mező, szántóföld, lecsapolt mocsár, ahol a deportáltaknak házanként kimért 2500 négyzetméteres telkeken azonnal meg kellett kezdeniük a vályogházak építését, kétféle típusú alapján. Az első nyári hónapok szabad ég alatt, sátrakban, gödrökben, bútoraik védelmében teltek. Tétre fedél került a fejük fölé. Házaikkal egyidejűleg és később, közmunkára szervezett csapatokban folyt a községépítés: kút, utak, elemi közintézmények (iskola, orvosi rendelő, községháza) kiépítése. Tizennyolc település jött így létre. Nevük „új” jelzővel megtoldva, a legközelebbi község nevét viselte.

Papíron kényszerszállítókra kijelölt helyek, valójában *zárt kényszerszállítók*. Felszámolásuk és lakóik letelepítése, egyúttal a településhiányos puszták községesítése 1952 nyarán a baragani községesítési programhoz hasonló módon megkezdődött, majd nemsokára a táborok felszámolása miatt abbamaradt.

Őrzés

Rendőri felügyelet, 30 km-es körzetben biztosított szabad mozgástérben. Az illetékes állami gazdaságokban, és/vagy az épülő újfalvakhoz legközelebb eső községekben a deportáltak felügyeletét és ellenőrzését ellátó milicista „posztokat” létesítettek.

A deportáltak a táboraik területén létesített különleges rendőrösök szoros ellenőrzése alatt voltak.

Foglalkoztatás

Állami gazdaságokban, alkalmilag adódó kampánymunkákon.

Állami gazdaságokban, alkalmilag adódó kampánymunkákon.

Időtartam

A kényszerlakohely-községek felszabadítására 1955-ben, a genfi négyhatalmi egyezmény, majd Ausztria katonai megszállási övezeteinek felszámolása (1955. május 15.) utáni enyhültebb nemzetközi légkörben került sor. A kitelepítettek – amennyiben éltek a szabaddal való lehetőségével – egységesen 4-4.5 évet töltöttek Baraganban.

A táborok felszámolásának határideje: 1953. október 31. A táborok folyamatos feltöltése miatt a kitelepítettségben eltöltött idő 40 és 4-5 hónap között váltakozott.

Utóélet

Sokan, főleg a kitelepítésük előtt is menekült státusban élő besszarábiai telepesek, maradtak a baragani újfalvakban. Az üresen maradt házak az 1964-ben meghirdetett amnesztiáig rendőri börtönbüntetésük leteltével rendőri felügyelet alá helyezett politikai foglyokkal telt meg. A mára csak nyomokban fellelhető települések lassú felszámolódása a kilencvenes évek elejéig tartott.

A táborokká átalakított majorokat az állami gazdaságok visszaállították eredeti funkciójukba. A kiépülőfélben hagyott telepes-falvak néhány éven belül nyomtalanul eltűntek.

Forrás

Az összeállításhoz támpontul szolgáló közlemények:

1. Marienasa, Viorel – Vighi, Daniel (1994).
2. A kiadvány részleteinek lefordítása és jegyzetelése alapján írt ismertetés: Kiss Dénes (In Saád 2004, 325–342)
3. Fekete pünkösöd (2013).

L. kötetünk irodalomjegyzékét.

Baragani telepesek

Ebédidő Mihályhalmán

1948 őszén Farkas Mihály lett a honvédelmi miniszter. Vezetése alatt indult be a feszített ütemű hadsereg-fejlesztési program, a honvédség (vezérkart és az örökölt tisztii állományt megtizedelő) tisztogatásokkal kísért, párthadsereggé formálása, a szovjet minták és rendelkezések maradéktalan teljesítése. Ezek sorában a szovjet hadvezetés 1948 októberében és novemberében határőrzet kijelölését, a határőrizet és elhárítás megerősítését és a biztonsági intézkedések fogantatását is szorgalmazta (Okváth 1998, 106). A jugoszláviai határ mentén már 1948 őszén megkezdődött, a következő évben pedig felgyorsult a műszaki határzár kiépítése. Ezzel párhuzamosan a biztonsági és elhárítási

koncepciók kidolgozása a belügyi-államvédelmi egységek (BM ÁVH) hatáskörébe került, hasonlóan a honvéd határőrség megbízhatósági szempontokra érzékeny megerősítéséhez. A folyamat a BM ÁVH és a honvéd határőrség 1950. január 1-i összevonásával ÁVH Belső Karhatalom és Határőrség Főparancsnokság (az ún. "zöld ÁVO") létrehozásával zárult le (lásd ehhez Fogalmak, Határővezet, határsáv). Az államvédelem a határővezet, különösen a déli szakasz községeit kiemelten és folyamatosan figyelte. A fennmaradt objektum-dossziékban megőrződött karakterisztikák, környezetanulmányok, hangulatjelentések sokaságának tanúsága szerint a hatóságok parancsnokságai sűrűn kiépített ügynök-és rezidens hálózataikon keresztül a napi élet minden mozzanatát követték, regisztrálták a lakosságmozgásokat, a határ menti lakosság 40–60 százalékán folyamatosan „rajta voltak”²⁸ Az összesítő-tájékoztató jelentések és intézkedési javaslatok rendszeresen az MDP KV Államvédelmi Bizottsága elé kerültek. Így 1950. január elején a párt legfelső szintjén is értesültek a Csongrád megyei Lengyelkápólnán (a mai Zákányszéken) történt kocsmai gyilkosságról, a falusi pártfunkcionárius, Kiss Imre megöléséről. Rákosi azonnal észrevette a gyilkosság politikai kiaknázhatóságát: az ellenséges provokációra adható, propagandával feldúsított válaszlépés lehetőségét, a korábban bejáratott módszer (pl. Pócspetri)²⁹ mintájára (Orgovánai 2001, 253–254). Ezzel a déli határővezet 1950 telén és tavaszán szoros ütemterv szerint beindított adminisztratív rendezése és politikai megerősítése az ellenséggel folyó harc két *döntő láncszemével*: a kulákklikvidálás és a klerikális reakció (a katolikus klérus) elleni küzdelem országos kampányával kapcsolódott össze.

A határvédelem rendezésének és feljavításának négy hónapja alatt pörgött a „káderforgó”, radikális átszervezések, tisztogatásra és állománycserére került sor. A jegyzői kart és a községi bírókat megrostálták, az ÁVH-kirendeltségeket, rendőrkapitányságokat, határőr- és tömegszervezeteket alapos tisztogatásnak alávetve, frissítették (lásd Fogalmak, Határővezet, határsáv). Ebbe – a határsáv különleges igazgatásra kijelölt területének kijelölésével végződő – akciósorozatba illeszkedett a szerzetesek és a kulákok deportálása. A korábbi határozatokban előírányzott kontingenseket alaposan túlteljesítették: „1950. június 22-én (...) a legveszélyesebb 2446 személyt, – családjaikat is beleértve – az Államvédelmi Hatósággal karöltve áttelepítettük az ország belsejébe, Hajdú-Bihar és Szolnok megye területére, mint kényszerszertartózkodási helyre.”³⁰ „... A kijelölt határsávban lévő, összesen 894

28 A Bács-Kiskun megyei Csátalja, Bácsszentgyörgy és Hercegszántó terjedelmes dossziéinak feldolgozása alapján tett megállapítás.

29 1948. június 3-án a Szabolcs megyei Pócspetri lakosai a község háza elé vonulva, imával próbálták elérni, hogy iskolájukat ne vegyék el a katolikus egyháztól. A kizsorításukra kiküldött két rendőr egyike véletlenül halálosan megsebesítette magát. A megtorlásra kirendelt ÁVH-különítmény egy héten át verte, kínoztatta a falu népét. 11-én a rögtönítélő bíróság Budapesten, országos propaganda-kampány kísértetében, hamis vádak alapján halálos ítéleteket, súlyos börtönbüntetések szabott ki. 16-án a nemzetgyűlés törvényt hozott az egyházi iskolák államosítására.

30 A mozgósítás 22-re esett, a családokhoz 23-án éjjel zörgettek be a hatóságok.

szerzetest és apácát június hó 8-án az ország belsejében lévő különböző kényszerszertartózkodási helyre telepítettük az Államvédelmi Hatósággal együtt. (...) a magánszektorban lévő vendéglátó ipari üzemek engedélyének felülvizsgálata megtörtént és az Államvédelmi Hatóság a megbízhatatlanoktól az engedély megvonására a javaslatot megtette.”³¹

A kitelepítésre kiszemelt – éjjel felzörgetett – családfő belügyminisztériumi fejjel ellátott véghatározatot kapott kézhez, amely a család „kitiltásáról” és „kényszerszertartózkodási helyre” távozásáról rendelkezett, mivel „nevezett eddigi lakóhelyéről való kiutasítása és új lakóhelyének elfoglalása közérdekből szükségessé vált”. A véghatározatot, – ha volt rá idő – a családfőnek a községi előjáráságon kellett aláírnia. A deportálások gyakorlatában kiérlelt sémák szerint lebonyolított akciót az ÁVH irányította, a megyei pártbizottságokkal egyeztetve, rendőrök és ávéhások közreműködésével. A kitelepített család legszükségesebb holmija mellé esetenként kisebb munkavégzési alkalmatosságot is felpakolhatott, és egy-két jószágot is magával vihetett.³² A véghatározat három jogszabályi helyet jelölt meg a kitelepítés indoklásaképpen: 1. az előző évtizedben sokféleképpen hasznosult 1939-es honvédelmi törvényt és végrehajtási rendeleteit (1939 II. tc. 150. §., 8130/1939. M. E. sz. rendelet, 1939. évi 760. sz. rendelet); 2. az 1929. XXX. – közigazgatás-rendezési – tc. 56. §-át, amely a közérdekű kisajátítási/kivásárlási ügyekben „a fellebbezésre való tekintet nélkül” végrehajthatóság kitélt tartalmazza; 3. a 288010/1948. VI/1. BM sz. rendeletét, amely a BM ÁVH vezetőjét felruházta a kitiltás, rendőri felügyelet és őrizet alá helyezés jogával. A rendházak megtámadásának és a szerzetesek deportálásának jogi alapját, az 1929-es törvényt leszámítva, ugyanezek a jogszabályok képezték, hasonlóan a budapesti családok egy évvel később végrehajtott kitelepítéséhez. Ha jogorvoslatra nem volt is lehetősége, Grósz József, kalocsai érsek, a püspöki kar elnöke néhány jogi megalapozottságra vonatkozó kérdést a történetek kényszerű tudomásulvétele mellett is megfogalmazhatott, amikor a püspöki kar többszöri próbálkozása után, 1950. június 28-án Rákosi Mátyás és két minisztere a főpapi delegációnak egyeztető megbeszélésre adott lehetőséget. Nem ért volna véget a háború? – kérdezte Grósz. Ha nem, és még mindig az 1939-es törvény hadiállapot idején bevezethető intézkedései érvényesek, akkor miért nem tartják be azok alkalmazásának jogszabályi feltételeit?³³

31 Zöld Sándor belügyminiszter jelentése a „Titkárság 1950. április hó 12-i, déli határsávról vonatkozó határozatainak végrehajtásáról” Titkárság 1950. július 26-i ülése. MOL-M-KS-276. f./54/110. ö.e. (Az áprilisi határozatokat előterjesztő Kádár János időközben távozott a Belügyminisztérium éléről.)

32 Részletesebben a kitelepítés végrehajtásáról I. Saád 2010, 8–10.

33 Néhány részlet a meglehetősen nehéz olvasatú jegyzőkönyvi szövegből: „A 728.100/1948. BM. sz. rendeletet a Magyar Közlönyben nem sikerült megtalálni, és ehhez nem tud hozzáférni.” (A Rendőrségi Közlöny, 1948. IX. 15. 19. számában tették közzé. T. Varga 2002, 161). „A 8.130/1939. M. E. sz. (...) rendeletet a minisztérium a honvédelemről szóló 1939. évi 2. tc. 150. §-ában kapott felhatalmazás alapján adta ki. (...) A honvédelmi törvény 150. §-ára való hivatkozás, a kiadott 8. 130/1939. rendelet, tehát a kormánynak adott kivételes hatalom alapján kiadott rendelete és kérdés, hogy egyáltalán érvényben van-e. Az 1939. évi 2. tc. 141. § 7. pontja [szerint – S] a minisztérium rende-

Kiket sújtott a kitelepítés? A „miért pont mi?” kérdése máig foglalkoztatja az érintetteket és utódjaikat. A folyamatos megfigyelés alatt állók – objektum-dossziékban követhető – számát, a megfigyelési szempontok és minősítések sokaságát tekintve, bármelyik családfő, rákerülhetett a kitelepítési listára. Volt közöttük pár holdas úgazda, az áttelepítések és határközi lakosságmozgások áramában érkezett sokféle telepes (lásd Fogalmak, Telepesek), a kitelepítés alól mentesült, szökött vagy visszaszökött sváb, birtokát makacsul tartó nagygazda, vendéglős, malmos, fűszeres, iparos, „nyugatos” katonatiszt, deportálásból visszatért zsidó, dél felől áttelepült („átdobott”) család, jugoszláviai kapcsolattal bíró kettős birokos, kegyvesztett funkcionárius, „titoista” hajlammal gyanúsítható délszláv nemzetiségi, korábbi csendőr, rendőr, deklasszált tisztviselő, gyanús értelmiségi. A sor folytatható, a visszamaradtak számára a kérdés inkább úgy vetődött fel, hogy „mi miért nem?”, „és mi mikor?”. A deportálás, ha átszöttek is a helyi esetlegességek, végül is az országosan felizzított kuláklividálási kampány két – ellenséggént parttalanul bővíthető – kategóriájára irányult: a tulajdonosi-vállalkozói középosztályosodás lehetőségét, a szerkezetalakulás nem kívánatos alternatíváját képviselő osztályra és a deklasszálásuk degradálásuk ellenére sem elhanyagolható régi rend maradványaira. A tulajdonosi-vállalkozói középosztály – és főképpen annak paraszti-parasztpolgári magva – a háború előtti évtizedekben, lehetséges és kívánatos alternatívaként tétéleződött a szerkezetváltozásra érett társadalom kritikus értelmiségi elitje szemében. Mint tulajdonával *saját jogon, saját belátása* szerint gazdálkodó, képességeit kiteljesítő osztály, a háború utáni háborús állapotban egyre kevésbé tudott érvényesülni. Családi kötelekeibe ágyazottan, pusztja jelenlétével, folyamatos sarcolásának és nyomorgatásának ellenére is, helyi közösségeiben továbbra is mintaadó tényező maradhatott. Visszaszorítottsága révén sok ponton közel kerülhetett az ancien régime-ből visszamaradt, értelmiségi, köztisztviselői, alkalmazotti, rendvédelmi csoportokhoz. Világképük és értékrendjük vonzó-választó viszonyba kerülhetett egymással. Az új rend megvalósíthatóságát mindketten – és egymásra találva, különösképpen – veszélyeztették. A háború közvetlen lehetőségével szembesülő, egyeduralmi pozícióba hozott forradalmár elitnek azonban *proletárok* vezérelhető tömegeire volt szüksége a proletárdiktatúra államában.

Saad József

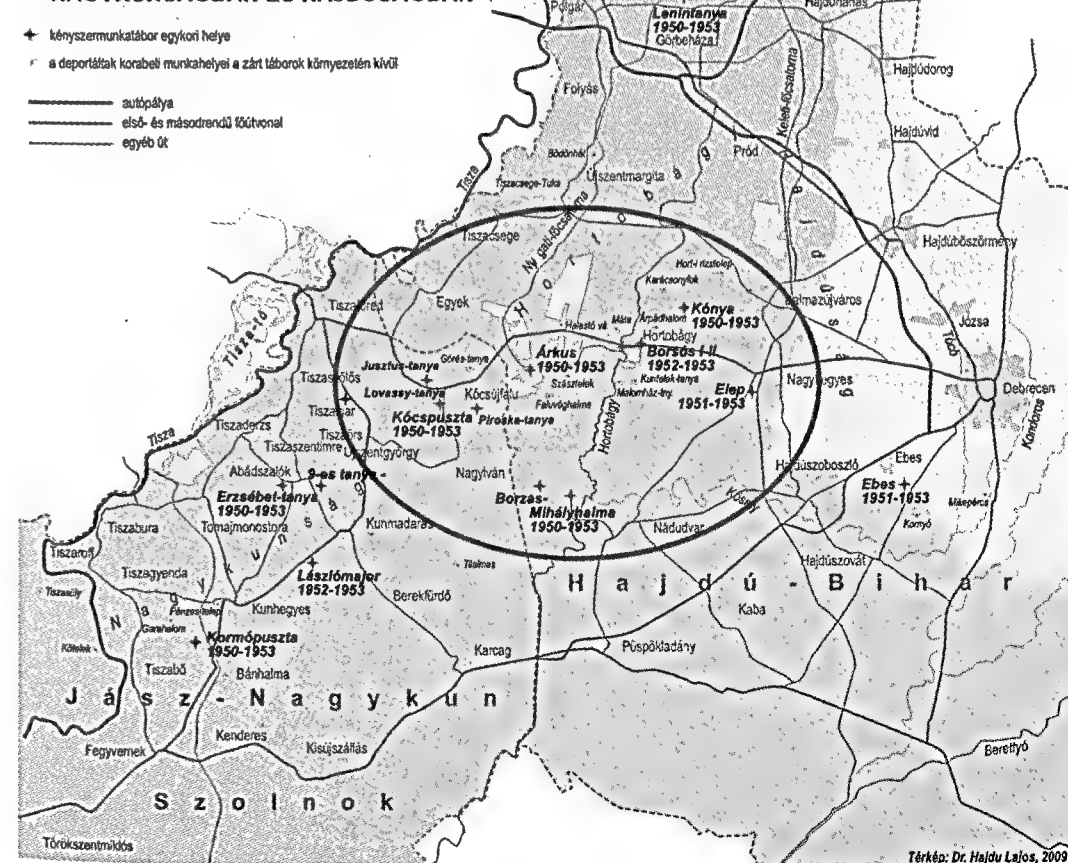
letben határozza meg és teszi közzé azt a napot, amelytől kezdve a kivételes hatalom igénybevétele beáll. A 8. pont [szerint – S] az országot közvetlenül fenyegető veszély [esetén – S] igénybe vehető kivételes hatalom megszűnik, ha a háború az előzetes közzétételtől 8 napon belül nem tör ki, ha csak a meghosszabbításhoz az Országgyűlés hozzá nem járul. A háború 1945-ben megszűnt, arról, hogy a közzététel rendeletben megtörtént volna, nincs tudomása...” (Gergely 1990, 32–33).

A tizenkét tábor

Az alföldi táborok hálózatát az 1950. június 23-i, déli határsávot sújtó kitelepítések alapozták meg. Hét kényszermunka-tábor jött létre ekkor Hortobágy és Nagykunság állami gazdaságainak telepein: Árkus, Borzas, Kócs, Kónya, Kormó, Polgár – Lenin-tanya, Tiszaszentimre (Pusztakilences, Erzsébet-tanya) táborai. 1952 végére Borsós, Ebes, Elep, Lászlómajor és Tedej táboraival egészült ki a rabgazdaságok rendszere. A tizenkét tábor közül hatot: a kócsi, az árkusi, a borsósi, a kónyai, az elepi és a borzas-mihályhalmi táborokat – a tanyás tábornak tekinthető Elep kivételével – a hortobágyi szikes puszták majorjaiban, a Hortobágyi Nemzeti Park mai területén alakították ki. Ezek a magterület táborai, a Hortobágyot átszelő 33-as út Tiszafüred és a Keleti főcsatorna (Nagyhegyes határa) közötti szakaszának két oldalán, az út mentén, vagy beljebb a pusztában. A másik hat, a tiszaszentimrei, a lászlómajori, a kormópusztai, az ebesi, a lenin-tanyai és a tedeji táborok pedig ennek a térségnek a peremén: Nagykunság és Hajdúság növénytermesztésre alkalmasabb földjeinek és pusztáinak majorjaiban és tanyavilágában jöttek létre.

A magterület: Hortobágy táborai

A DEPORTÁLT CSALÁDOK ZÁRT KÉNYSZERMUNKATÁBORAINAK (1950-1953) MARADVÁNYAI A HORTOBÁGYON, NAGYKUNSAÁGBAN ÉS HAJDÚSÁGBAN

Pontosabban az ötvenes évek eleji tanyaközpont-község: Tiszafüred-Kócs (a mai Kócsújfalú) környéke. Az Egyektől délre eső és a Nagyivántól északra, a Nagyivánt Kócsújfalúval összekötő út két oldalán fekvő területek tanyái: Lovasy-tanya, Jusztus-tanya, Piroska-tanya (korabeli térképeken Kovách-tanya), továbbá egy délebbre eső melléktábor Tiszaigaz határában. Az 1949-ben létrehozott Pusztakócsi Állami Gazdaság kiürült és kiürített tanyáin és tanyáknak nevezett majorjain létesített kényszerszermunkatábor térsége. Vízrajzi, morfológiai, talajszerkezeti adottságait tekintve, változatos vidék, a tiszai ártér-maradványokat és a hortobágyi pusztá peremét magába foglaló, kiterjedt ütközőterület a húszas évek végén kiépült – a Patkós csárda és a Nyugati főcsatorna között kiöblösödő – 33-as út két oldalán. Az út északi oldalán: mocsaras rétek, időnként tavakká duzzadó laposok (Hagymás, Meggyes lapos, Böggő lapos, Fekete rét) többé-kevésbé biztonságosan legeltethető mezők, erdőfoltok (Péteri erdő) és a mezőbe ékelődő – ún. „legelőmezőkkel” váltakozó – szántóföldek (Csattag); az út déli felén: a Tiszafüred-Nagyiván közötti területen legelők, rétek, szikfoltokkal tarkított löszgyep-területek és szántóföldek a táj jellemző alakzatai.

A II. világháború előtti évtizedekben a Tiszafüred, Egyek és Nagyiván határához tartozó területen tanyák, tanyacsoportok (pl. Kovách, Strausz, Góres, Filagóriás) és néhány földbirtokos: a Lovasyak, a Jusztusok, dr. Gyöngy Géza majorja és kúriája körül, illetve a tiszafüredi polgárok és földbirtokosok, köztük a város életében meghatározó jelentőségű, nemes család: a Lipcseiek árendába adott földjein folyt a gazdálkodás. Pusztai viszonyok között viszonylag sűrűn benépesült területen.³ Az ártéri földek és a szikes puszták közötti átmenetek térsége a hasznosítás sokféle lehetőségét kínálta. A XIX. század végén betelepült Lovasy Ákos majorját és birtokainak nagy részét a XX. század elején Szabó György vásárolta meg, aki elődjéhez hasonlóan, jó nevű gazdálkodónak számított. (A birtok egykori központját máig Lovasy tanya néven emlegetik.) A Jusztus majorot lótenyésztése – ménese – tette messze földön ismertté. Az ugyancsak kísérletező Dr. Gyöngy Géza kúriája – a Klebelsberg-program keretében létesített három tanyasi iskolával együtt – a tanyai élet vonzasközpontja volt.

A kócspusztai tanyaközpont-község (a közigazgatásilag ma is Tiszafüredhez tartozó Kócsújfalú) 1950–1953 között épült ki a Debrecen irányába tartó 33-as út jobb oldalán, Nagyhalommal – a térségből kiemelkedő kurgánnal – szemben, dr. Gyöngy Géza birtokán és a szomszédos Várad-tanya egy részén, vályogból, a Gyöngy-kúria maradványaiból és a környék felszámolt tanyáinak anyagából. A községesítés – egyúttal tanyafelszámolás és birtokrendezés – kezdete egybeesett a Pusztakócsi Állami Gazdaság (1949) és a

³ A tanyafelszámolás beindítását (1948–1949) megelőzően 116 tanya és 34 kisebb tanyacsoport volt Kócspuszta térségében (Hajnal 2013).

Lovasy-Szabó tanya, a kócsi deportáltak első szálláshelye az 1950-es évek elején.

Pusztakócsi Földművelésszövetkezet (1950) létrehozásával. Az új rendszer beindításához tőkére és munkaerőre volt szükség. A „telepesek” kifosztott és 1948 után rohamosan kiürülő területre érkeztek, olyan térségbe, amelynek – maradvék, ingázó, toborzott, letelepítendő – „szabad” lakossága is, kevésbé szoros kontroll alatt ugyan, de a folyamatos mozgatás: helycsere, költöztetés, szállásépíttetés állapotában volt. A kócsiak táborának ebbe a mobilizált, tágabb környezetbe kellett illeszkednie.

Kócs a folytonos helykeresés tábora: egymástól 5–10 kilométernyi távolságra eső majorok között mozgó tábor volt. Lakóinak mindennapjai a beszállásolástól a szabadulásig a költöztetés és az átmenet körülményei között teltek. Eddigi ismereteink szerint, 650 fő körüli csúcslétszámával, Kócs a nagyobb táborok közé tartozott. A tábor népessége két nagy csoportból tevődött össze. Az első az 1950. június 23-i határsáv-kitelepítés keretében Zalából: zömmel Göcsej és a Mura-vidék kis falvaiból érkezett, a második szállítmányt 1952. június 18-án Nagykanizsán vagonírozták be. A két nagy csoport a tábor negyven hónapos fennállása alatt, többnyire Zalából, szórványos kitelepítésekkel bővült. A legnépesebb rabszállítmány: 13 család, 43 személy 1953. március 31-én érkezett Baranyából: Óbánya, Mecseknádasd és Pécsvárad községekből.

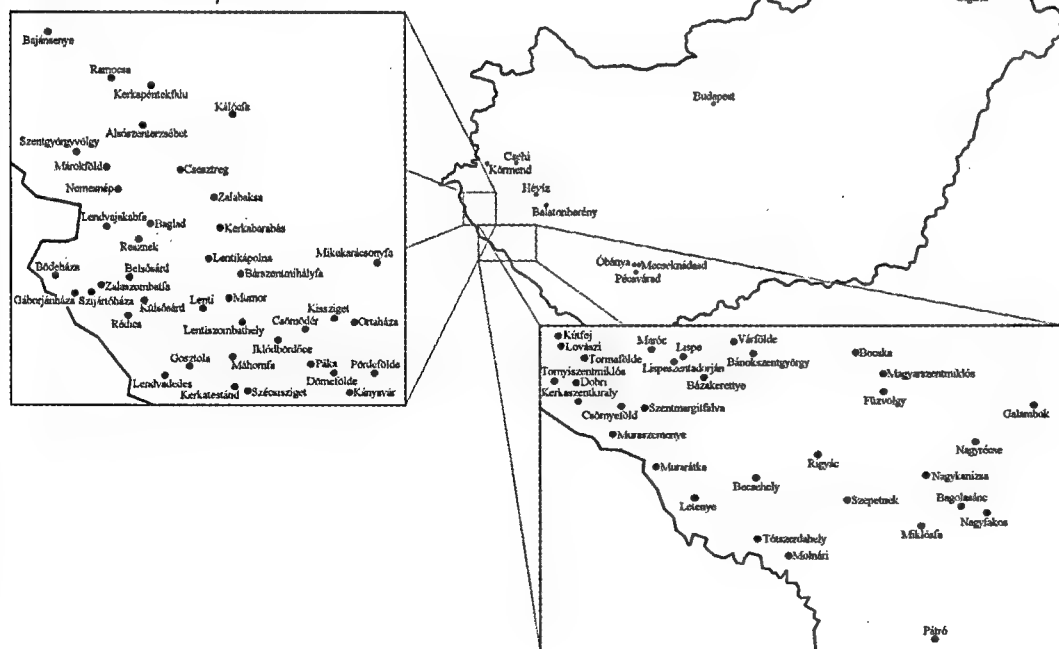
Az 1950. június 25-én hajnalját, a Budapest-Debrecen vasútvonalon, *Egyektől* néhány kilométernyire kivagonírozott zalaiakat egy közeli, kiürített kúria – a *Lovasy-tanya* – melléképületeibe vitték. A kúria közel esett a 33-as – akkoriban még kis forgalmú makadám út – ma *Kaparó* csárdaként ismert útkaparó-házához. Itt volt az állami gazdaság központja. Munkásszálló és iskola is működött az épületben. Utóbbi ideiglenesen: a tanítólakást és az osztálytermeket már építették a fél kilométerrel arrébb kijelölt tanyaközségben. Az iskolának mennie kellett, előbb-utóbb a „szabad” munkásoknak is másutt kellett helyet találni. A rabok első napjai jórészt a szabadban teltek. A rendőrség beköltözött a kúriába, a kisgyerekes családoknak a kúria padlásán jutott hely, a többiek a major gazdasági

épületeiben: két kiürített birkahodályban és egy magtárban rendezkedhettek be. Összel a táborlakók egy részét távolabbra, a *tiszaigari* állami gazdaságba vezényelték rizsarátásra. A többieknek is menniük kellett a hodályokból a zsupptető és a falazat hiányosságai miatt. Az igariak másfél évig távol maradtak, külön rendőrőrs őrzete alatt, a kócsi tábor melléktáboraként. A helyben maradókat a Lovasy-tól öt kilométernyire, a *Piroska-tanyán* (*Kovách-tanyán*) egy dohányszárítóban helyezték el. Akik nem fértek be, azoknak két-három kiürített tanya jutott a közelben.

A következő nagy átrendeződésre 1952 júniusában került sor, amikor megérkezett a nagykanizsai szállítmány. Ekkor az egész tábor átkerült a 33-as út északi oldalára, beljebb a pusztába, *Nagyjusztus*-ra és részben *Kisjusztus*-ra. Akiknek az első hetekben nem jutott hely, sátrakat kaptak. A többieket a volt majorgazda épületébe (a „*Cserepesbe*”), a kitelepített hízóbikák istállójába („*göbölös*”, illetve „*ökörszálló*” néven is emlegetik) és más gazdasági épületekbe zsúfolták be. Az ősz folyamán a „*Cserepes*” bővítésével, barakkok felhúzásával, közeli tanyák elfoglalásával folytatódott a tábor építése. Egészen 1953 kora tavaszáig, amikor – hasonlóan a többi táborhoz – Kócsott is téglajegyek vásárlására és vályogvetésre kötelezték a táborlakókat: megkezdették velük a kuláckfalú kiépítését. Az építés – ahogy a táborok többségében – Kócsott sem jutott tovább a vályogvetésnél és néhány vályogház felhúzásánál.

A munkára vezényelt kőcsi „telepes” mozgástere tágas volt. Gyalogmunkásként a 33-as út két oldalán húzódó sávban mozgott. A sáv északi felét az út bal oldalán (a hortobágyi csárda felé menet) nyugat-keleti irányban a *Patkós* és a *Meggyes* csárda (Meggyes erdő)

*A kócsi tábor merítőbázisa.
Landauer Attila térképvázlata.*

környéke, Észak felől az egykori „sóút” (Hortobágy valamikori főútvonala) határolta. Az út jobb oldalán, déli irányban a *Tiszaigar – Faluvéghalma* (Zám puszta) vonaláig terjedt a mozgástér. Tartósabb kampánymunkák esetén a kócsiak messzebbre: *Karcagtilalmasra*, *Tiszabőre*, *Tiszasülyre* is eljutottak. A szálláshelyek körüli, tanyák közötti több órás napi gyaloglás vagy vontatózás kimerítő volt ugyan, de előnyökkel is járt: a szabadabb mozgás és érintkezés előnyeivel. A tágabb mozgástérben különösen nehéz volt a „telepesek” és „szabadok” következetes elszigetelése.

A tábor társadalma a nagykanizsaiak érkezéséig többé-kevésbé homogén volt. Főként a Kerka és Mura menti falvak kisegyzisztenciái: parasztok, kisiparosok, kevés foglalkoztatási kapacitással is bíró fűszerüzlet-, kocsmá-, cséplőgép- és malomtulajdonosok érkeztek az első szállítmánnyal. Sokan közülük olyanok is, akik határon túli rokoni-baráti-üzleti kapcsolataikat, kettős birtokos státusukat fenntartották, amíg lehetett. A már deklasszáltként elhurcolt volt csendőrök, közigazgatási tisztviselők kitelepítésük idején már többnyire visszailleszkedtek abba a paraszti háttérbe, ahonnan korábban kiemelkedtek. Erre a falusi, paraszti – inkább kisparaszti, mint nagygazda – alapra jött rá 1952. nyarán a nagykanizsaiak meglehetősen vegyes összetételű szállítmánya: tisztviselők, katonatisztek, nyugdíjas értelmiségiek, kereskedők kisebb-nagyobb államosított cégek egykori tulajdonosai. Az „urak” – a göcseji parasztok szemében. Zsidó túlélő házaspár is volt közöttük, és a kommunista tisztogatások áldozatául esett ÁVH-s tiszt is volt, akiben néhány táborlakó pár évvel azelőtti vallatójára ismert. Nem volt konfliktusmentes a tábor összerázódása. Erre – a szálláshelyek bizonytalanságán túl – további teherként nehezedett a tábor hírhedt őrsparancsnoka: a rabok emlékezőseiben „nyiszlett szadistának” titulált Balla Mihály (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989, 95–102).

Másodszor deportálva (Kócs)

Sebők Andor:* Ez nem a párt politikája volt, ez a Hortobágy. A párt politikájától való ellentét politikája volt. A párt irányvonalától való ellentét politikája volt. Hát, ugye az úgynevezett indigópolitika volt. Lemásolták, ami a Szovjetunióban történt. Ami ott is helytelen volt. Én kérem, voltam a fasiszták internálótáborában hosszú évekig. Semmivel sem volt rosszabb a fasiszták internálótábora, mint ez a kócsi internálótábor. Semmivel sem volt különb. Hát kifejezetten éreztették is velem, hogy én rendőr voltam. De függetlenül attól, mindenkivel rendkívül csúnyán, durván, gorombán bántak, úgy, mint a régi fasiszta rendőrök és csendőrök. Olyan bánásmódban részesítettek ott a Kócsi Állami Gazdaságban mindenkit. Rajtam kívül, sokat mondok, még két vagy három ember volt ott, aki kifejezetten baloldali beállítottságú vagy kommunista volt. És nem lepődtem meg azon sem, hogy Krátkyékkel ott találkoztam. Krátky Nagykanizsa polgármestere volt a fasiszta uralom

alatt. Hát most elképzelhetik kérem, hogy ez egy külön szenvedés volt az én részemre, kommunista részére, hogy a fasisztákkal zártak össze.**

...

Szegő Józsefné: A 6 éves fiamat kikérvényeztem, hogy legyen a fiú árvaházban, ne abban a szörnyű mocsokban, meg éhségben. Az ő kis 6 éves eszével tudta, hogy mi történt a két testvérével, és nem akart elmenni.*** Valaki, akit szerettem volna, hogy elvigye, egy barátnőm, akkor történetesen nem tudott éppen jönni, amikor jöhetett, amikor vihették volna, és egy idegen vitte el, aki neki idegen volt, és félt tőle. És a rendőrségi udvaron, ahol át kellett adni, körülszaladta az udvart, hogy ne foghassák meg, hogy ne vigyék el. És végül odarohant énhozzám, hogy édesanyám, ne engedj el.

Szegő József: Félt, hogy megölik. Hát már nem bíztak ezek a gyerekek se senkiben. Megölni egy családot, semmit nem jelentett. Így éltünk mi vidéki zsidó emberek. De ha még egyszer születnék, csak zsidó lennék. Mert nem ártottam senkinek, ott az árvaházat, a kórházat, templomot, két kézzel segítettem építeni, meg minden.

Sebők Andor és Szegő József-Szegő Józsefné emlékezése Gulyás Gyula és Gulyás János: „Törvénytörés nélkül...” c. dokumentumfilmjében az 1980-as évek közepén (Gulyás 1989, 77, 104-105).

* Sebők Andor 1947-1948-ban a gyékényesi határrendészeti kapitányság vezetője, majd rendőri büntetőbíró volt Nagykanizsán. 1950-ben elbocsátották a rendőrségtől. 1952. június 18-án feleségével együtt Kócsra deportálták. Kitelepítése előtt, jugoszláv kapcsolatokkal és kémkedéssel gyanúsítva, öt hónapot töltött a zalaegerszegi ÁVH-parancsnokság pincéjében, vizsgálati fogságban. Szabadulása után visszavették, kizárták, majd újra visszavették az MDP-be. 1956 májusában véglegesen rehabilitálták és rendőr őrnagyi rangban nyugdíjazták.

** Krátky István nagykanizsai főjegyzőt 1919-ben a kommunista városvezetéssel való együttműködés miatt állásából ideiglenesen felfüggesztették. A második világháború alatt a város polgármestere volt. A német megszállás után két héttel: 1944. április 4-én, kényszernyugdíjazással, leváltották. 1952. június 18-án családjával együtt Kócsra deportálták.

*** 1952-től a táborokban lehetőség volt a 6 éven aluli gyerekek hazaadására. Szegő József nagykanizsai fémkohász, feltaláló vállalkozót és családját 1944 nyarán Auschwitz-Birkenau-ba deportálták. Szegő szüleit és a házaspár két kiskorú (fiú és lány) gyermekét a táborban elgázósítva, elpusztították. Szabadulásuk után Szegő József és felesége Nagykanizsán újra indította vállalatát. 1946-ban fiuk született. 1949-ben vállalatukat államosították. 1952. június 18-án mindhármut Kócsra deportálták. A család 1956-ban Kanadába távozott.

Árkus

A napjainkban is lakott kis telep Hortobágy községtől légvonalban tíz kilométernyi távolságra fekszik, a *Nyugati főcsatorna* és az *Árkus csatorna* kereszteződésének közelében. A *Hármas fenék*, a *Szászfenek* és a *Csécsi mocsár* fátlan, mocsaras pusztái övezték az *Árkusi Állami Gazdaság* majorját, amely 1950. június végén a kitelepített családokat fogadta.

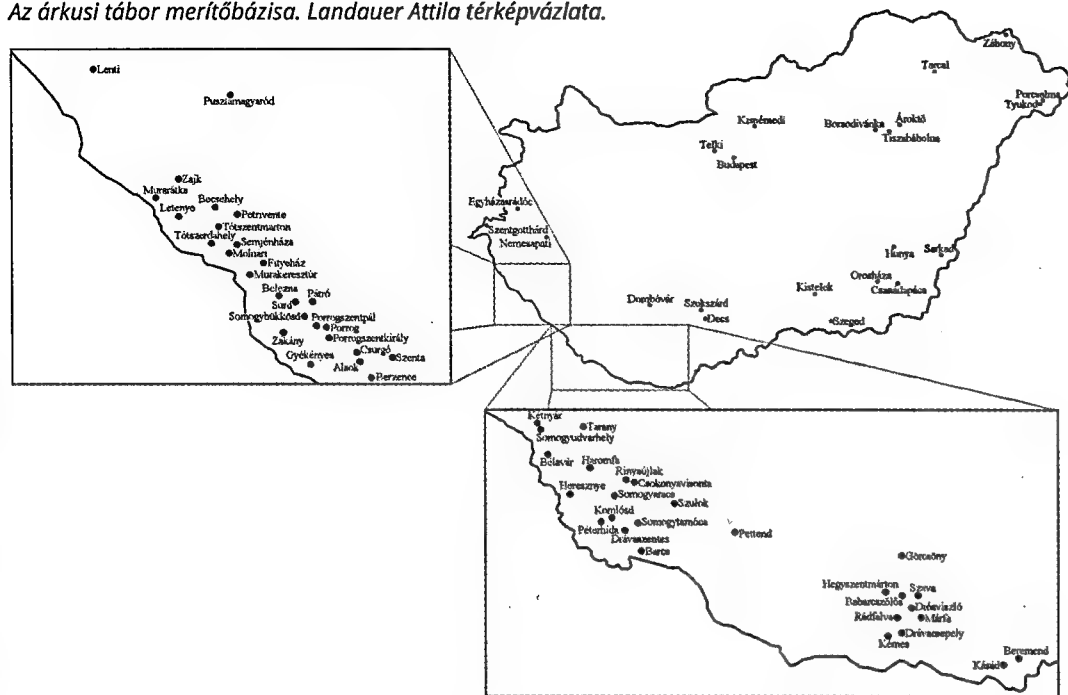
A II. világháború előtt Árkus a közeli *Szásztelekkel* együtt a Debrecenhez tartozó osztatlan közlegelők egyik kerületének majorja volt. A városi bér gazdaságok állami bérletbe (1948) majd állami tulajdonba (1949) kerülve, Árkus is előbb nemzeti vállalat majd – 1950. január 1-től – állami gazdaság lett. A tulajdon szerkezeti átrendezésének éveiben többszöri kifosztáson átesett, munkaerőt vesztett, hozzáértő irányítókban szűkölködő gazdaság, amely 1951 decemberétől három üzemegységével – az *árkusi* mellett a *szásztelki* és a *faluvégalmi* üzemegységekkel együtt a *Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztjébe* tagolódt.

Az első rabszállítmány: 104 család, 389 személy főként *Somogy*, kisebb részben *Baranya* és *Zala* határ menti falvaiból, ideiglenesen a telep szélén álló U-alakú juhórály egyik szárnyában zsúfolódott össze. A órály másik szárnyát továbbra is fenntartották a juhoknak.

A kisgyerekekkel érkezők egy részének a gazdaság barakkjában és a magtár melletti kis, párhuzamos házsor kiüríthető épületeiben szorítottak helyet. A rendőrség és később az iskola is az egyik házban rendezkedett be.

A juhórály lakóinak szétrendeződése, s egyúttal az *alaptábor áthelyeződése a telep központi részébe* nyár végén, ősszel kezdődött. Ehhez a gazdaság két barakkot biztosított, a rabok pedig vályogházakat építettek a magtár környékén, a házsorokkal szembeni területen. Ugyanitt egy marhaistálló kiürítésével, a kátrin, a konyha és a latrina kialakításával, a következő évre nagyjából kialakult a rabtábor végleges képe. A kiépüléssel egyidejűleg a zsúfoltság fokozódott, ugyanis 1951 tavaszától szinte havonta érkeztek az újabb transzportok az ország különböző részeiből. Árkus 850 fő körüli létszámával a nagy, társadalmi-kulturális tagoltságát tekintve, a nagyon heterogén összetételű *majoros* táborokhoz tartozott. Létrehozásától felszámolásáig épült és bővült.

1951 folyamán kilenc kisebb-nagyobb rabszállítmánnyal bővült a major. Az első nagyobb csoportot április 3-án Szatmár két határ közeli falvából: *Tyukodról* és *Porcsalmáról*, az utolsót november 14-én a *csurgói járás* községeiből hozták. A közbe eső hónapokban a transzportok Borsod Tisza menti községeiből: *Borsodivánkáról*, *Tiszabábolnáról* és *Ároktőről* (augusztus 2-án), a Pest megyei *Kisnémediből* (augusztus 8-án), *Szegedről* (szeptember 16-án), *Záhonyból* és *Sarkadról* (október 4-én) érkeztek. A hortobágyi táborok között Árkus adott helyet a legtöbb – összesen 19 – szabadságharcos görögnek, akik a negyvenes évek

végén menekültek Magyarországra. Nagy részüket 1951. augusztus 22-én deportálták ide Budapestről, a kőbányai görög kolóniából, másokat a borzasi és kónyai táborok görög deportáltjai közül emelték ki a hatóságok.

1952-ben főleg táborközi áttelepítések révén: elsősorban *Tedejről*, szórványosan *Mihályhalma*, *Borsós*, *Polgár* táboraiból áthozott családokkal és személyekkel bővült a létszám.

Árkus olyan csoportok többé-kevésbé homogén tömbjeiből állt össze, amelyek kulturális háttere végletesen eltérő volt. Volt itt néhány arisztokrata, voltak a sztálinizmusban csalódott – többségükben kétkezi munkás – görögök, a szatmári végeken élő szegény, és ugyanarról a vidékről való tehetősebb, protestáns parasztagazdák, dél-dunántúli katolikus falvakból szállított parasztcsaládok, deklaszált főhivatalnokok, a közigazgatás – kitelepítésük előtt még aktív – alkalmazottai, értelmiségiek és egykori csendőrök. Rendszerhű kommunista is akadt a táborlakók között. Az alaptábort alkotó somogyi családfejek több mint nyolcvan százaléka gazdálkodó paraszt volt, akik – hasonlóan az utánuk következő két nagyobb szállítmány: a szatmáriak (78 fő) és az ároktőiek (82 fő) családjaihoz – a kulák-kampány csúcsra járatott éveiben is igyekeztek birtokaik maradákn megkapaszkodni. A záhonyi (47 fő), a sarkadi (24 fő), és a csurgói (43 fő) a kisémedi-i (29 fő) szállítmány családjai tszcs-szervezést kísérő várható és valóságos atrocitások – egyúttal a faluközösség megfélemlítése – kapcsán kerültek a táborba. Vidéki városi csoport is volt Árkuson: a szegediek. Számuk (32 fő) a tábor létszámához képest nem volt nagy, szerepük a tábor

jellegének formálódásában mégis jelentős volt. Többségük (8 családfő 11 családtaggal) régóta nyugállományba vonult katonatiszt (köztük néhány magas rangú vezérkari tiszt) volt, akiket az Ároktőről, Kisémediből, Szentgotthárdról, Telkiből érkezettekkel együtt az egymás közt „*Szálló a Fehér Ökörhöz*” nevezett marhaistállóba szállásoltak be.

A kulturális sokféleség és az állandósult mozgatás miatt egyébként is nehezen konszolidálódó tábor összerázódására az első évben külön tehetetelként nehezedett a korrupt és visszaéléseit brutalitással kompenzáló táborvezetés. Árkuson több, rabok közül kijelölt táborparancsnok váltotta egymást. Az első parancsnok pár hónapig bírta a rendőrök-brigádvezetők-sorstársak közötti őrlődést. A második, Nemes Lajos – egyes visszaemlékezések szerint korábban csendőr, mások szerint tiszti fokozatig jutott katona – viszont rabtársai ellen fordulva összejátszott a rendőrörrel és a gazdasági vezetéssel. Hatalmaskodott, fosztogatott, veretett és vert, a táborlakók az egyik állapotos asszony ikervetéését is számlájára írták. Besúgók valamennyi táborban voltak, a káposodás beindulása árkusi specialitás. A visszaéléseknek és kegyetlenkedésnek – a táborok történetében egyedül álló módon – táborból kijuttatott feljelentés nyomán, a debreceni kerületi rendőrkapitányság kiszállása vetett véget. A felettes hatóság példát statuált: a parancsnokot és helyettesét leváltották, Nemessel együtt bíróság elé állították, az őrsparancsnok vád alá helyezve Kónyára került, ahol öngyilkos lett. A második év közepétől valamelyest normalizálódott a napi életvitel, de ezzel együtt is, Árkus Hortobágy nehezen kibírható táborai közé tartozott.

Az első rabszállítmány érkezésekor a major a modernizálódás évtizedekkel korábbi beindulásának nyomait viselte. A feladat a háború előtti kezdeményezések (halászat, rizstermelés, öntözés, ágazatokban gazdagadó állattenyésztés és növénytermesztés) felfuttatása, a hozamok növelése lett az állami gazdaság – 1950-re már meglehetősen lepusztult – üzemegységeiben: a közeli *Szászteleken*, *Faluveghalmán*, esetenként távolabb. Munkaerőben nem volt hiány ehhez, a szakértelemben annál inkább. Árkust is „munkás-káder” igazgató – eredeti foglakozását tekintve cipész – irányította. 1951-es leváltása, alkalmatlansága mellett, a táboron belüli visszaélésekkel kapcsolatos. „*Szolgálati lakásának padlásáról rabtársaim hordták le a kaptafákat, amikor kivezényelték őket, hogy az igazgató urat költöztessék. Azt mondták, annyi kaptafát életünkben nem láttak még.*” – olvasható az egyik visszaemlékezésben (Varga 2005, 193).

A „telepesek” hozzáértő középvezetők, emberséges és szolidáris „szabadokra” is emlékeznek, akikben az irányítói szakmai felkészültsége és a rabmunkáltatás rendszerre egyaránt visszatetszést keltett. A rabokat sokféle dologra: rizsmunkára, kubikolásra, állatgondozásra, a közeli halastavak takarmányozására és lehalásztására használták. A gyerekkorúakat lóvezetésre, a felnőtteket szántásra-vetésre-aratásra vezényelték, esetenként éjszakai traktorvilágítás mellett. A fásítás is feladataik közé tartozott. A Hortobágyot átszelő 33-as úthoz bekötő utat építettek, és folyamatosan dolgoztak a major kör-

nyéki, nagyszabású vízmű-építkezéseken. A Nyugati-főcsatorna vizét 1950-ben vezették be Árkus-Szásztelekre. Ennek útjában volt a major mentén folyó Árkus csatorna, amely ugyancsak mesterséges képződmény a pusztában: még az 1700-as évek elején ásták. A kereszteződést úgy oldották meg, hogy a csatornákat két szintre tagolva, átbújtatták egymáson. Árkus telepes rabjai ezen is dolgoztak annak idején.

Osztályviszonyok (Árkus)

Létszámmellenőrzéskor, munkaelosztáskor, a sorban előttem szokott állni egy férfi, akit Széchenyi Sándor grófnak hívtak. A Somogy megyei Tarnócáról hurcolták el bátyjával, Friggyessel, nővérével, Irma grófnővel és férjével Dehény Tiborral, valamint 3 éves Andrea kislányukkal. (...) Nagyon készséges, mindenkivel előzékeny, szerény, vidám természetű ember volt. Nem hagyta magát inzultálni, az őrség gúnyolódásait félvállról vette, igyekezett figyelmen kívül hagyni. Ha sértegették, úgy tett, mintha nem is hallaná, mit mondanak róla. Amikor a nevét kiáltották, hogy 'gróf Széchenyi Sándor', minden alkalommal felém fordult, és megkérdezte: – *Nem tudod, kérelek, nekem szóltak?*

...

(...) Bojti Kálmán, az őrsparancsnok politikai helyettese gondolt egy nagy merészet, és az egyik fabarakkban 'kommunista templomot' állított össze a nagy vezérek, Sztálin, Lenin és Rákosi imádatára. (...) Kutas Sándor bácsi többek előtt hangosan megjegyezte, illet még Hitler sem mert csinálni. A koncentrációs táborokban sem voltak a náciizmust dicsőítő emlékszobák. (...) Volt velünk egy család, akiket a Somogy megyei Rinyaújlakról hoztak közénk. A család feje párttitkár volt a falujában. Az anyósa, egy santa öregasszony, akit csak santa kutyának hívtunk, amikor meghallotta, nekirontott Sándor bácsinak, rázni kezdte a ruhájánál fogva, leköpte és azt kiabálta az öregnek: – *Szégyellje magát, piszkos fasiszta!* Mindenki megrökönyödve figyelte, hogy mi történik, szegény Sándor bácsi szóhoz sem tudott jutni. Akkor még nem tudtuk, hogy az egész család bigott kommunista. Aztán már tudtuk, hogy félni kell tőlük, mert nemcsak kommunisták, spiclik is. Sándor bácsit még aznap este behívták az őrsre, és csúnyán megverték. (...) A (párttitkár) feleségét egy alkalommal egy hortobágyi kocsis, szabad ember, a szénás szekérrel együtt szándékosan felborította. Tuza Pistának hívták a kocsist, tudta, hogy az asszony a tábor egyik spiclije, és a többi szabad emberrel együtt haragudott rá, mert velünk érzett. Az esetet követően az asszony hónapokig feküdt, úgy megütötte magát.

*Részletek Varga Albert, Zákányról Árkusra kitelepített diák emlékiratából
(Varga 2005, 104–105, 127)*

Borsós

A borsói kényszermunkatábor 1952 nyarán hozták létre, a 33-as út mentén, két – egymástól külön álló – telepen, a mai Hortobágy község területén. A tábor Borsós I. néven ismert részének magva egy gépszín és a közelében kiürített épületek, közel a Hortobágyi Nagycsárdához, a Balmazújváros-Debrecen felé vezető út jobb oldalán. Hídi tábornak is nevezték ezt a telepet, mivel a Hortobágy folyó kilenclyukú hídjához is közel esett. A Borsós II. nevű táborrészt, tovább haladva ezen az úton, a hídi tábortól (Borsós I.-től) másfél kilométernyire, a borsói állami gazdaság központjához közeli hodályban és környékén hozták létre. A tábor súlypontja Borsós II. volt. A rabok nagy része itt, az út bal oldalán az egykori major – korábban feltehetőleg idénymunkások szállásául is szolgáló – juhnyíró hodályában: az ún. Nagyhodályban és a mellette épült cselédházakban, valamint a hozzájuk tartozó disznó- és tyúkólakban kapott helyet. Kisebb részüket ezzel az épületcsoporttal szemben, az út túloldalán, az állami gazdaság központjához közeli épületekbe szállásolták be.

A tábor meglehetősen tágas területe egybeesett a *Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztjének borsói egységével* és a hortobágyi puszták tradicionális középpontjával és központjával: a híd-csárda-kocsiállás-csendőrors körzetével. Ebből a központi magból nőtt ki később – 1962-ben közigazgatási státushoz is jutva – *Hortobágy* község.

Borsós, Hortobágy pusztája központjában, a II. világháború előtt Debrecenhez tartozó bér gazdaság volt. Többarcú térség. A szilaj állattartás idegenforgalomra (a csárdára és a tradicionális pásztorélet hagyományvilágára, a hídi vásárra) hangolt külsőségei mellett ide összpontosult a pusztai állatkereskedelem. A külterjes legelőgazdálkodás meghaladásának igénye is erre a térségre összpontosult leginkább. A borsói majorban a Hortobágy folyó duzzasztóművéhez és a harmincas években létesített víztározóhoz kapcsolva, Debrecen városa 1942-re kialakította az öntözéses legelőhasznosítás kísérleti gazdaságát. Az 1949-es államosítás után Borsós, mint öntözéses kísérleti gazdaság, a hozzá csatolt pusztákkal és majorokkal: *Ohattal és Mátával, Kónyával, Árpádhalmommal és Horttal* együtt, a hortobágyi természetátalakítás jegyében beindított modernizáció központi területe lett, és maradt a két évvel később kialakított tröszt keretei között is.

A hatósági adminisztrációban egységesen *Borsósként* nyilvántartott telepek őrzését ugyanaz a rendőrőrs látta el. Ez a hídi tábor (*Borsós I.*) területén, a gépszín melletti épületben rendezkedett be. Az állami gazdaság üzemi épületei a *Nagyhodállyal* szemben, a 33-as út túloldali épületeiben voltak, az úttól kissé beljebb eső majorban, a tározó tó közelében. A rabmunkát innen (*Borsós II.*) vezényelték, a rabokat a hídi központból felügyelték.

Borsós késői alapítású tábor. Az első rabszállítmányt alkotó családokat – 539 személyt – 1952. június 25-én vagonírozták be Miskolcra és (kisebb részben) a környékbeli borsodi községekben. A kiüríthető épületek fogadóképessége kezdettől fogva szűkösnek bizo-

Borsós II. Veremlakás (zemljanka).
Dr. Piroška János, volt csongrádi polgármester
ceruzarajza. 1953. augusztus-szeptember.

nyult számukra. A miskolci családok többségét a híd közeli gépszínen és melléképületeiben (Borsós I.-ben), a többieket távolabb, a Nagyhodályban (Borsós II.-ben) helyezték el. (A kitelepítettek Borsós I. fő szálláshelyét, a gépszínt – megkülönböztetésül a Nagyhodálytól – *Kishodálynak* és *Pajtának* is nevezték.)

A következő hónapokban folyamatosan érkeztek a szállítmányok az ország minden részéből, szóróványosan még *Budapestről* is. Június 27-én *Besenyőtelekről*, július 2-án *Várpalotáról*, 17-én *Kisköréről*, 18-án *Békéssámsonból* és *Tótkomlósról*, 24-én *Szakmár-Résztelekről*, és *Sándorfalváról*, hoztak kisebb-nagyobb csoportokat. 1952 forró nyarán sűrűsödtek az aratási, terménybeadási atrocitások, és sűrűbbek lettek a hatóságok megfélemlítési akciói is a falvakban. A kisebb borsósi szállítmányokba ezeknek a nappali lecsapásoknak – többnyire teherautókon hozott – áldozatai kerültek. A Békés megyei *Kaszaperről* július folyamán két ízben is hoztak családokat. A feltöltődés ősszel is folytatódott, a nagyobb csoportokon kívül, év végéig 36 alkalommal érkezett egy-egy család, vagy személy Borsósra. December végére közel 300 fővel gyarapodott a tábor létszáma.

A tábor folyamatos feltöltődése a rabok folyamatos mozgatásával járt. Állandósult a helykeresés. Az újonnan érkezők Borsós II.-be kerültek. Akik az itteni *Nagyhodályból* és közvetlen környékéről (a cselédházakból és ólakból) kiszorultak, átkerültek az út túloldalára, a gazdaság istállóiba, magtárának padlására, egyéb melléképületeibe. Az elhelyezést tovább nehezítette a híd tábor lakóinak áttelepítése Borsós II.-be. A hideg beálltával a gépszínt nem a rabok számára, hanem csirkekeltenő kialakítása végett téliesítették. Itt csupán a melléképületek néhány családja maradhatott. Az áttelepítettek egy részének végképp nem jutott hely: volt, aki sátorba került, mások padlásokon, kazlakban, lakókosiban húzták meg magukat, s olyan is volt – *Gálfi Imre*, korábbi miskolci polgármester például – aki veremlakást alakított ki magának, nem tudni, hogy a Szibériában honos *zemljanka* mintájára, vagy hazai (pl. nyírségi) hagyományokat követve. *Piroška János*, csongrádi polgármester Nagyhodályról és környékéről készült ceruzarajzai dokumentálják, hogy a kényszerhelyzet milyen találékonnyá teszi az embert hajlékának keresése és alakítása közben. Az áttelepítést – a baromfiágazat bővítése mellett – rendtartási szempontok is motiválhatták: a „gépszín” mint szálláshely megszüntetésével a rabok a gazdaság központja: munkáltatójuk közelébe kerültek.

A borsósi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térkép vázlata.

Nem sokáig: jó félévig tartott ez az összerázottság. Az utolsó nagy szállítmány: 155 személy, 1953 második hetében, *Kunmadaras-Berekfürdőről* érkezett tehervonattal. A kunmadarasiakat – az 1953. január 6-án végrehajtott éjjeli deportálás áldozatait – Borsós I. gépszínen is túlrá: a csárda melletti *kultúrházba* zsúfolták be. Akik végképp nem fértek be se oda, se máshova, azokat átirányították a *Polgár-Lenin-tanyai* táborba.

1953 elejére a tábor létszáma ezer fő körül stabilizálódott. Borsós, nagyságát tekintve – Ebest követően – a második a hortobágyi táborok sorában. Rövid életű (mindössze egy évig fennállt) *gyűjtőtábor*.

Merítőbázisa csaknem az egész országot átfogta: Récicstől (Zala) Hangácsig (Borsod-Abaúj-Zemplén), Tótkomlóstól (Békés) Fertőrákosig (Győr-Sopron) sokfelől szállították ide a családokat. „A társadalom minden rétegét meg lehetett találni a kitelepítettek között – írja emlékiratában az egyik deportált – volt itt tábornok, ezredes, polgármester, ügyvéd, tűzoltó-parancsnok, közigazgatási és pénzügyi tisztviselő, újságíró, vállalkozó, földbirtokos, kereskedő, iparos és szervezett munkás, paraszt, vásári árus, gépirónő, kofa egyetemista, gimnazista, sőt volt párttitkár is. Itt voltak a Padányi szülők vagy 10 napig, amíg ÁVH-s ezredes fiuk, Mihályértük nem jött Pestről. Volt még egy koncentrációs tábor megjáró zsidó házaspár is, akik mindkinek panaszkodtak az őket ért sérelmeket.” (Füster 2006, 107–108).

A társadalmi státusok és kulturális hátterek sokfélesége ellenére Borsós társadalmá alapvetően két nagy csoportra: az alaptábor alkotó *miskolci* (1.) és a folyamatosan érke-

zett *nem miskolci* (2.) deportáltak megközelítőleg azonos létszámú csoportjára tagolódott.³ A miskolciak és a Miskolcon kívüliek körében egyaránt jól elkülöníthető további két – a strukturális átrendezés során likvidálásra szánt – csoport: a *régi rendszer (ancien régime)* maradványaként (A) és a *nem kívánatos alternatívaként* (B) proletarizáltak csoportja.

(1-A)

A státusuk szerint azonosítható 193 *miskolci* családfő 62 százaléka az *ancien régime*-be sorolható. Körükben – arányukat tekintve – meghatározó jelentőségű a volt *katonatiszti kar* jelenléte. A lista pontosan feltünteti státusukat és rangjukat a katonai hierarchiában: az 58 (30%) katonatisztból 22 ezredes, alezredes, 28 ennél alacsonyabb rendfokozatú csapattiszt volt 1945 előtt. Hét magas rangú törzstiszt is volt Borsóson: egy tábornok (Akay László), három vezérőrnagy (Halász János, Henkey-Hönig Vilmos, Hunfalvy Elemér), két vezérkari ezredes (Nagy László, Németi Tibor) és egy vezérkari százados (Száz Erő). Ide soroltuk – mivel a táborban három serdülő korú gyermeke mellett családfővé vált – Szalai Tibornét is, akinek férje, az 1950. augusztusi tábornokperek elítélteként, életfogytiglani börtönbüntetését töltötte.

A *rendvédelmi kar* jelenléte elenyésző: a tiszteket egy csendőr százados és egy rendőr alezredes, az altiszti és a közrendű állományt hárman képviselték, köztük két csendőrfeleség – férjeik nélkül.

A táborlakó családfők egy ötöde: 38 fő (20%) az *állami, közigazgatási és pénzügyi főtisztviselők* közé sorolható. A volt (és rövid ideig 1945 után is hivatalában maradt) polgármesterrel: dr. Gálfi Imrével két helyettesét, sőt egyik korábbi polgármester özvegyét is Borsóra telepítették. Az állami főtisztviselők körében 6 vasúti és postafőtiszt, a pénzügyiek között 9 bankár és vezető banktisztviselő került a táborba.

A jelentős foglalkoztatási kapacitással bíró, egykori ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági *nagytulajdonosok* osztályát 6 földbirtokos és 13 gyáros, nagyobb üzem, kereskedelmi vállalat tulajdonosa képviselte (10%).

A táborlista – az életpályák végérvényes lezárultságát jelezve – az *ancien régime* családfőit következetesen 1945 előtti státusukban tünteti fel. Többségükben a táborlakók idősebb generációihoz tartozó, kitelepítésük idején már több éve nyugdíjas, alkalmi munkából élő deklasszáltak tartoztak ebbe a csoportba.

(1-B)

A társadalom-átrendezés *nem kívánatos alternatíváját* képviselő miskolciak körében a kis- és középbirtokos gazdálkodók (földkulákok) mindössze négyen voltak. Hangsúlyosabb (10%) viszont a kisvállalkozók, kisiparosok, kiskereskedők (borbély, látszerész, kofa, fűszeres, műanyagiparos, fuvarozó, tánctanár stb.) csoportja. A két csoport együtt (12%) a – kupec-, illetve ipari kuláknak minősült – csekély foglalkoztatási kapacitású ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági *kistulajdonosok* osztályába sorolható.

Az *értelmiség* körében a vallási felekezeteket egy izraelita hitoktató, egy református lelkész családja és egy minorita szerzetes képviselte. Ők a 20 szabad pályás és a helyi igazgatási, illetve állami alkalmazásban álló közép- és felsőfokú képesítésű értelmiséggel (ügyvéd, orvos, művész, tanár, tanító stb.), továbbá a többnyire középfokú végzettségű *tisztviselőkkel* és irodai *alkalmazottakkal* a miskolciak valamivel több, mint egy ötödét (21%) tették ki. Mindkét kategóriába olyanok is sorolódtak, akik 1945 után, ha szorongatott helyzetben is – mai kifejezéssel élve – még „játszottak”. A táborlista a többségüket kitelepítésük idején is *érvényes státusukban* és foglalkozási körükben tünteti fel. Ugyanakkor olyan „reakcióso” is lehettek közöttük, akiket a forradalmi átrendezés kezdetétől státusvesztésre ítélt ellenségként, inkább az *ancien régime* családfői közé sorolhatnánk. (A lista természetesen nem, az egyéni életutak ismerete adhatna – s kutatásunk során adott is – támpontot ehhez.)

A fennmaradt 10 százalék a *munkások* és a *besorolhatatlanok* kategóriája. A hat szakmunkás közül három neve mellett a „szocdem”, egy esetben a pozíció megjelölése olvasható („gyári főművezető”). Az idős Padányi-házaspár esetében a családfőt „katonaként” (?) tünteti fel a lista. Ők hatósági félreértés áldozatai. Ávótsízt fiuk két hét múltán korrigálta a hibát: kivitte őket a táborból.

(2-A)

A névsorlista alapján 151 *nem miskolci* családfő foglalkozása azonosítható.

Az előzőekben használt státus- és foglalkozáskategóriákba rendezve őket, szembe-tűnő a súlyponteltolódás. Az *ancien régime* képviselői ebben a csoportban nagyságrendekkel kisebb: a miskolciak 62 százalékal szemben mindössze 13 százalék. Valójában még kisebb: akik ugyanis ide sorolhatók, azok többsége nem vidéki, hanem a „kulákjával” együtt szállított fővárosi, akit egy évvel korábban Budapestről vidéki kulákportára telepítettek. Ilyen duplán deportált pl. a Besenyőtelekről érkezett két katonatiszt, a volt számvevőszéki igazgató, a volt miniszteri tanácsos, s Kisköréről Beliczey Miklós, egykori főispán-földbirtokos és családjaik.

³ Az itt következő összesítésekben arra a névsorra hagyatkozom, amelyet Bánhidly Attila állított össze, a táborlakók 1953-ban készített listája alapján (lásd Kovács 2006, 371–395). A névsor feltünteti a kitelepítettek életkorát, családi állását (családfő, feleség, családtag) és a családfő kitelepítés előtti foglalkozását és státusát. Utóbbi adatok kategóriákba rendezésével a kulákké-
lékre összpontosító ellenségképzés érzékletes közelségbe hozható.

(2-B)

A Miskolcon kívüli családok 87 százaléka, a *nem kívánatos alternatíva*, jórészt Kunmadarásról érkezett, és a nappali deportálási akciók sokfelől (Szakmár-Résztelekről, Kaszaper-ről, Tótkomlósról, Besenyőtelekről, Kiskörérről) szállított, továbbá a szórványos kitelepítések áldozata. A 32 várpalotait leszámítva, valamennyien falusiak. Ebben a körben is voltak értelmiségiek, előfordultak ipari munkások, görög kommunisták, régi elithez sorolható családok. (Az előbb említett, duplán deportált pesti családok.) Döntő többségük (62%) azonban – kitelepítéskor tulajdonából már kiforgatott – a táborlistán „gazdálkodóként” feltüntetett – parasztgazda (földkulák) volt. A fennmaradó 25 százalék, egzisztenciáját a proletarizáló átrendezés éveiben is tartani próbáló, falusi kisiparos, kereskedő, vendég-lős (kupeckulák). A parasztcsaládok körében jelentős – becsléseink szerint 20 százalék körüli lehet – a szegényparasztok aránya: őket főként aratási, terménybeadási atrocitások következtében (nappal) telepítették ki.

Borsóson az *ancien régime* és a *nem kívánatos alternatíva* körébe sorolhatók aránya: 40:60 százalék. A tábor jellegének formálódásában az alapítók: a deklasszált régi elit ilyen erőteljes jelenléte döntő tényezőnek bizonyult.⁴

A családfő foglalkozása a borsósi tábor névsorlistáján

Foglalkozás	Miskolciak	Miskolcon kívüliek	Együtt
katonatiszti kar	58	3	61
rendvédelmi kar	5	5	10
állami, közigazgatási és pénzügyi főtisztviselő	38	6	44
nagytulajdonosok	19	6	25
ANCIEN RÉGIME	120 (62%)	20 (13%)	140 (40%)
kistulajdonosok	23	116	139
értelmiségiek, alkalmazottak, tisztviselők	40	8	48
egyéb	10	7	17
NEM KÍVÁNATOS ALTERNATÍVA	73 (38 %)	131 (87%)	204 (60%)
Összes	193	151	344

A sokféle értékrend, életviteli kultúra egymásra zsúfolásából természetesen adódtak konfliktusok a tábor kétféle társadalmában, és a két nagy csoporton belül is. A korábbi életvitelük maradványait tábori feltételek között is tartó „urak” és a később érkezett „parasztk” között itt is voltak feszültségek. Borsós rabtársadalma ennek ellenére és a folytonos mozgatás, ide-oda rázás dacára, az örök és a munkáltatók kapkodása

közepette, valamiképpen mégis elég hamar összerázódott. Ebben fontos szerepe volt az alaptábor alkotó miskolciak – közöttük a táborélet szervezésében jártas katonatisztek – szervezőkészségének. A miskolciak közül sokan már kivagonírozásukkor ismerősként köszöntötték egymást. A priccsszomszédság körülményei között erősödő szolidaritáskapcsolatok, a tábori adottságok között is fenntartott hitélet, az önszerveződésre, humorra, önképzésre hajló társasági élet hónapok alatt táborközösséggé formálta őket. A miskolciak körében kialakult tábori életrend aztán – a tábortársadalom elrendezéséből következő – szegmentáltsága ellenére, a később érkezett kisebb-nagyobb csoportok számára is többé-kevésbé igazodási mintául szolgált.

A körülményekhez képest elviselhető életfeltételek kialakulását a táborhelyszín adottságai segítették. A tábor két egysége az első félévben egymástól meglehetősen távol, közvetlenül az út menti sávban volt, rászerveződve az állami gazdaságra. Aztán a mozgás-helykeresés időszaka jött, ugyancsak az út mentén, a tábor Borsós II.-re áthelyezett súlypontjában. Végül az 1953 elején érkezett kunmadarasiak újra „széthúzták” a táborhelyszínt a híd és a csárda irányába. Ilyen körülmények között nehéz volt a tábor zárt területének biztosítása. Borsóson külön nehézségekbe ütközött a „telepesek” és a „szabadok”, a „kinti” és a „benti” világ szigetelése. A rabok (főleg a miskolciak) kezdettől fogva, s a táborélet vége felé különösképpen, éltek is a tábor földrajzi helyzetéből és kényszerű nyitottságából adódó lehetőségekkel. A kunmadarasi szállítmány családjai már egy meglehetősen fásult-frusztrált őrséggel szembesültek, amelynek partnerével: a kapkodó gazdasági vezetéssel legalább annyi baja volt, mint őrizeteseivel.

A munkaellátottság Borsóson többé-kevésbé folyamatos volt, jóllehet a tél beálltával itt is adódtak foglalkoztatási gondok. A rizstermelés mellett az állattenyésztés és – erőtettett ráfordítások árán – a gabona-, illetve takarmánynövények termesztése is jelentős volt. A Hortobágy folyó és a tározó tó mindkét oldalán – a táborhelyektől távolabb: *Malomházán* és környékén is – rizsföldek húzódtak. A növénytermesztés idénykötött munkáin túl, az öntözést szolgáló infrastruktúra: a tározó tó és a szivattyútelep karban tartása, a nádaratás, a gátépítés és a termőterületek bővítése a téli hónapokban is biztosított munkalehetőséget. A tábortól távolabbi állattartó telepeken – pl. *Várostantyán* – a Borsóshoz tartozó mátai ménes istállóiban férfiak, kiváltképpen az állatokhoz értő kunmadarasiak dolgoztak. A két baromfitelep a Hortobágy folyó közelében a nőket foglalkoztatta.

A rabok letelepítése Borsóson is megkezdődött, távolabb a „szabadok” kiépülő félben levő községetől, a tározó tó keleti oldalának, süppedékes-vizenyős talaján. Mire a rabok között *Bánatfalvának* nevezett házsor felépült, a tábor véghónapjait élte, felszabadítása nemsokára megkezdődött. A gazdaság vezetése (itt is) hiába marasztalta „telepes” dolgozóit, alig néhány család maradt Hortobágyon.

⁴ A hortobágyi táborrendszer egészét tekintve, a nem teljes körűen rendelkezésre álló adatok szerint 20–25 százalék körüli a régi rendszer körébe sorolhatók aránya.

Deklassáltak cséplőbrigádja (Borsós)

...Az első géplési napon a zsáknál voltam Szedlák Jóskával. Gyengén csordogált az igen vadrepcés őszi árpa a nagy 1400 m/m-es cséplőből, hát volt időm minden beosztotthoz odamenni és megmutatni, hogy hogyan tudja a legkisebb fáradsággal a munkáját elvégezni, hiszen igen sokan nem is láttak közelről még cséplőgépet. Második nap az asztagra kerültem, onnét végig láthattam az egész munkát, és az én adogatásomtól függött az egész napi eredmény, hiszen teljesítményben dolgoztunk a gépnél és a termény igen gyenge vadrepcés és acatos volt, nyomni kellett, hogy valamit keressünk. Azután ott maradtam az asztagon öt hétig. Csupaszs felsőtesttel az égető napon és porban raktam a kéréket a kedves szép Némethy Klári lábai elé, aki azóta régen halott már szegényke, és a párdúc izomzatú Rachlovicsné Tilla asszony elé. Ők felváltva vágta a kéréket a két váltva dolgozó etető kezébe. Az egyik etető Hunfalvy Elemér bácsi hajdani tábornok, a másik Kutassy Béla református diakonus. Nekem a kéréket a fiatal Holló Elemér és Hunfalvy Laci adogatták, pompás, kedves jó munkatársak, kik ha észrevették hogy gyengülök, maguktól a helyemre ugrottak mindjárt. Hej, mert igen tud sütni az a hortobágyi nap hajnaltól estig, kevéske élelem mellett. De inni ittam, valahányszor Balassa Éva vízfordó lányunk arra jött a vizesedénnyel. Én mindig lehúztam egy kulacspohárral, ez naponta talán tizenötször is megtörtént, de nem volt semmi bajom tőle, hiszen az erős munkában azonnal kiizzadtam. A törekazlat Balassa Kálmán rakta, de ezeken a gépeken nem volt törekdeszka, ami a nagytörek az elevátorba s onnét a szalmakazalba vitte volna, hanem a pozdorjává tört vadrepcés őszi árpa és egyéb is majd mind a nagytörekbe ment, a szalmakazal alig növekedett, a törekbe meg bele kellett fúlni. A törekkaparást Keresztes Laci vállalta, kinél becsületesebb, helytállóbb embert alig találtam még életemben. Kínlódva abban a szörnyű porban a törekrázó alatt, egy panaszszó nélkül csinálta azt a ronda munkát, amíg csak meg nem betegedett tőle. Akkor Jankay Pista vette át a törekkaparás szerepét a hátralévő időre, és ma is hallom, amint fel-felordít a porfelhőből, hogy „gyantát a kutya isteníti!” Mert hogy az elevátorszíjat állandóan gyantázni kellett a nagy porban. A szalmakazalon az elevátortól a második villás Hőnig Vilmos bácsi, akkor 73 éves ny. tűzértábornok, Apámnak fiatal korától jó barátja, meg Nagy Laci tűzéralhadnagy, polgári foglalkozása asztalos, kit mint tűzérezredest hoztak el, pedig ő a tapolcai „békebizottság elnöke” volt. A szalmakazlakat Sum Miska volt rakamazi malomtulajdonos rakta kiváló pontossággal. Neki adogatta a szalmát Kovács Sanyi alezredes, ki egyszer szükségből lekerült az asztagra, és olyan kitűnő munkásnak bizonyult, hogy mi Holló Elemérrel meg Hunfalvy Lacival nem győztünk érte lelkesedni, és kértük, hogy maradjon ott állandóan velünk.

Mindenki iparkodott, mindenki teljes erejéből csinálta ezt a szokatlan munkát, pedig éhesek voltunk, és állandóan gyengültünk, de teljesítmény kellett, és a termés igen gyen-

ge volt. Így vonultunk végig a Várostantyáról Kuntelekre, onnét a Malomközhöz, majd a Szettyénesbe.

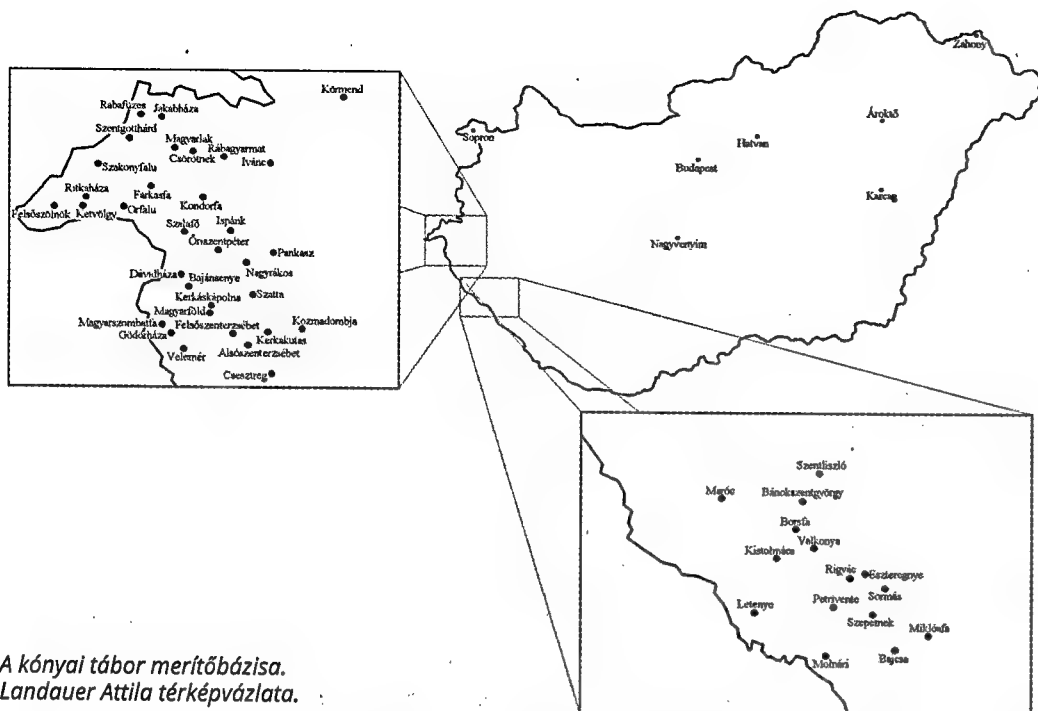
Részlet Jakabfalvy Gyula, volt abaúji földbirtokos „Ahogyan én átéltem...” c. emlékiratából (1963) (Kováts 2006, 157–158)

Kónya

A tábort 1950 júniusában hozták létre *Kónya pusztán*, a január 1-én alapított *Kónyai Állami Gazdaság* juhászatának területén. A gazdaság ugyanebben az évben, betagolódva a *Borsói Állami Gazdaságba* (a hortobágyi központba), annak egyik üzemegységeként működött. A tábor helyszínéül kijelölt tanya légvonalban Hortobágytól és Balmazújvárostól egyaránt kb. hét kilométernyire, a pusztát átszelő 33-as úttól északra, légvonalban négy kilométernyire fekszik.

A táborosított *juhászat majorja* a közeli *Ferenc majorral* együtt kisajátítása előtt a *Semsey család* balmazújvárosi birtokainak egyik központja volt. A második világháború előtt jól kiépített és felszerelt gazdaság volt, 200–500 méternyire a Hortobágy és Balmazújváros közé eső vasútvonal kónyai megállójához (bakterházához). Ferenc majort a juhászaton átvezető lóvasút: *lóré* kötötte össze a vasúti megállóval. A lóré az uradalmi időkben szabályos menetrend szerint, a fővonalak menetrendjéhez igazodva – szállította a terményt és az embereket Ferenc major és a kónyai vasúti megállóhely között.

Hat évtizeddel ezelőtt Kónyát a vasúti bakterház felől lehetett legkönnyebben megközelíteni. Az első rabszállítmány: mintegy 350 személy, 80–100 család vasúton érkezett. A Jugoszlávia menti határhoz vezető *Vas* és *Zala* megyei szakaszának községeiből deportálták őket, a déli határsávot sújtó, 1950. június 23-i kitelepítés keretében. Kivagonírozásuk a bakterház közelében történt, június 25-én. Onnan szekereken, illetve gyalogmenetben jutottak el a táborba. Két nap múltán új szállítmány érkezett ponyvás teherautókon: a *hatvani* vasutas-feleségek gyerekeikkel. Ők a hatvani ferences rendház melléki – klerikális gócnak minősített – vasutas-telep felszámolásának áldozatai voltak: 19 nő és 31, jobbára kiskorú gyerek. Az asszonyok férjeit Recskre internálták. (A Hortobágyra deportált 34 hatvani család másik felét az elosztó helyen: a kilenclyukú hídnál a borzasi táborba irányították.) Az év második felében nagyobb létszámú rabszállítmány nem érkezett Kónyára. 1951-ben kb. száz fővel gyarapodott a létszám: nagyobb csoportot – megközelítőleg 30–30 főt – *Körmendről* és *Budapestről* szállítottak. A feltöltődés 1952 folyamán lassuló ütemben a tábor felszámolásáig folytatódott: 1953 nyarára a táborlakók száma 550 fő körül alakult. A létszámot részint a többi táborból (esetenként büntetésből) átirányítottak, továbbá olyan börtönből, internálásból szabadult személyek bővítették, akiket a hatóság – szorosabb szemmel tartás végett – nem engedett vissza otthonukba, családjukhoz. Így került például 1951 telén – internálásukból szabadulván – négy *záhonyi* vasutas férfi Kónyára.

A kónyai tábor merítőbázisa.
Landauer Attila térképábrázolása.

Kónyát Hortobágy község keleti széle felől, a 33-as útból nyíló földúton is meg lehetett közelíteni. Az út – kétfelé osztva a tanyát – *Ferenc majoron* s azon túl – a Kadarcs-Karácsonyfoki főcsatornát átszelve – *Kishort-Nagyhort-Karinkó* mentén a Balmazújvárost Tiszacsegével összekötő kövesút irányába vezetett, végig a Semsey-család balmazújvárosi birtokain. Az első deportált-szállítmány a tanyát átszelő út bal oldalán: Kónya messziről feltűnő, jellegadó épületében, a *juhhodályban* kapott helyet. Egyelőre ideiglenesen, az U-alakú épület egyik szárnyába összébb szorított juhok mellett. Akiknek nem jutott hely, vagy a bűzt nem bírták, a szabad ég alatt vagy a hodállyal szembeni, kocsiszíniként is használt, *lábas pajtában* húzták meg magukat. A csomagokat is ide kellett behordaniuk, rendőrségi ellenőrzésre. A tanyának ehhez a részéhez még egy hosszanti fekvésű *gazdasági épület* és egy kis *műhely* tarozott.

A *Ferenc major* felé tartó út hodállyal-pajtával szembeni oldalán volt a tanya többi építménye: két kisebb téglá- és egy nagyobb, hosszanti vályogépület a hozzájuk tartozó *disznó-és tyúkolákkal*. Ezekben rendezkedett be a gazdaság és a rendőrőrs. Ugyanitt lakott – pontosabban: maradhatott – a juhásként alkalmazott *Blága György* és családja. Őket a kisajátítás után az állami gazdaság átvette gróf Semsey Andor menesztett bérlejtől. A számadó juhászból államosított, majd rabgazdasági juhásszá degradálódott Blágáék táboron belüli státusa sajátosan alakult: nem sorolódtak a „telepes” rabok közé, *elvileg* érintkezni sem volt szabad velük. Ugyanakkor rendőri felügyelet alá helyeződve – izolálva a deklaszálaktól, de mégiscsak közöttük – valamiképpen ők is foglyai lettek a tanyának.

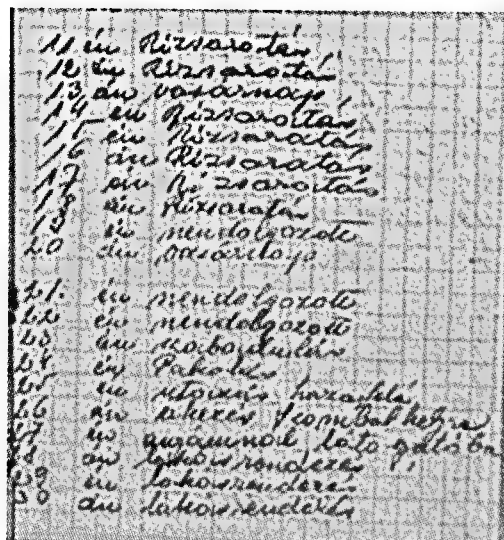

Nagyhort – Karinkó. Rizstelep.

A hodály udvarán álló gémeskút vize ihatatlan, a zsúfoltság kezdettől fogva tarthatatlan volt. Az első hónapokban lajtos kocsin érkezett az ivóvíz, *Ferenc major* harmincas éveiben fűrt – Hortobágy szerte elismerten jó víz – artézi kútjából, illetve a bakterház felől. Az érkezés utáni hónapokban megkezdődött a tábor kiépítése és működőképes állapotba hozása. A gazdasági épületek mögötti szabad, a vasút felől, kis erdővel lezárt területen két *barakk* és két hosszú *vályogház*, *konyha* és *latrina* épült, továbbá *kutat* is fűrtak. Ez lett a táborterület, amelyet Észak-Nyugat felől a vasúti bakterház felé tartó út határolt. A tábor időszakában még működőképes állapotban volt az út menti *lóvasút*.

A kónyai táborlakók együttese kezdetben homogén közösség volt. Az első nagy szállítmánnyal érkezettek: a *Rába-völgy*, *Felső Rába-vidék* (*Vend-vidék*), *Őrség*, *Göcsej*, *Mura-vidék* aprófalvainak, többé-kevésbé elzártan élő, külön álló és csoportos szórványainak (szereinek) törekvő és tehetősebb kisegyzistenciáiból: parasztokból, kisiparosokból, fűszeresekből, kocsmárosokból, malmok és kis fűrésztelepek (gatterek) tulajdonosaiból kerültek ki. Az 1950-ig helyben maradt, addigra már a gazdálkodásba visszahúzódt csendőrök, jegyzőket és egyéb köztisztviselőket erről a vidékről is maradéktalanul begyűjtötték. A földművelés mellett a víz és az erdő adta lehetőségek valamennyiük életviteléhez hozzá tartoztak. Ebben a – modernizációtól alig érintett – erdőségekbe ékelődött falusi világban inkább a szociokulturális (felekezeti, nyelvi, etnikai) tagoltság, mint a társadalmi státus és a vagyoni-jövedelmi helyzet különbözőségei a szembeűnők. Az alaptábor közösségének egyöntetűségén a beszállásolás hetében érkezett hatvani csonka családok sem változtattak sokat. A táborlakók – felekezeti különbözőségeken túlmutató – vallásossága is fontos homogenizáló tényező volt.

A későbbiekben: a táborélet három éve alatt, sokat változott, s a végére a „hozott” társadalmi státusok tekintetében meglehetősen sokszínűvé vált a táborlakók összetétele. A létszámbővülés során a tábor az ország sokféle területéről sokféle száműzött gyűjtőhelyévé vált. Városi, fővárosi polgárok, értelmiségiek, volt vezérkari tiszt, deportált izraelita gyártulajdonos Budapestről, többnejűségben élő, muzulmán vándorkereskedő, Magyarországon rekedt görög kommunisták (Rákospalotáról), „fehér” (annak idején a Szovjetunióból emigrált) oroszok és börtönből, illetve a környező táborokból átirányított rabok

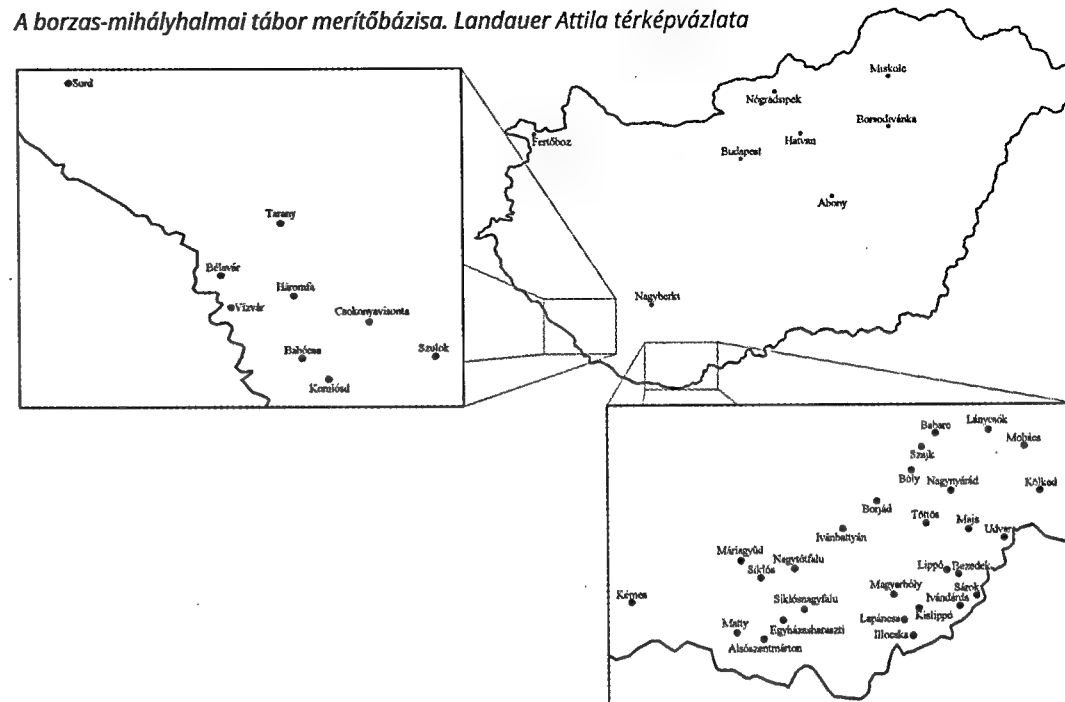
Az utolsó dekád (Kónya)

Császár János, kétvölgyi kitelepített dekádnaplójából, a család szabadulása idején.
Kónya, 1953. szeptember
(Kézirat, a család tulajdonában)

érkeztek Kónyára. A folyamatosan mozgásban tartott, a vasútvonal közelsége miatt nyugtalanító, a „szabadok” világától elkülöníthetetlen rabgazdaság rendészeti felügyelete meghaladta az örök kompetenciáit, és túlkapasokra hajló feszültségben tartotta a táborrend fenntartására kirendelt rendőri állományt. Voltak szökések, s a rabok és az örök körében is előfordult öngyilkosság. Egy Budapestről deportált fiatalember vállalatjai közben végzett magával. Három rendőrpáncsnok váltotta egymást Kónyán. Közülük a második, akit Árkusról helyeztek át ottani visszaélései miatt, föbe lőtte magát a táborban.

A kónyai állami gazdaság szakszerűen vezetett, modernizált és funkciókban gazdag birtokot örökölt. A Semsey grófok uradalmi földbérletei mintaszerűen kiteljesítették a pusztai gazdálkodás lehetőségeit. A halastó, a rizstelepek (Hort, Karinkó), az öntözőrendszerhez kapcsolt kertészet, a magtárak (a szomszédos Ferenc majorban és távolabb: Balmazújvároson), a főleg juhászatra összpontosult állattenyésztés, a tejfeldolgozás (sajtüzem), a ló- és tehénistálló, a baromfitelep biztosította a munkalehetőségeket. Nem annyira a „telepes” rabok és az itt rekedt „szabadok” munkakultúráján, inkább az állami gazdaság vezetőinek alkalmatlanságán múlt, hogy a gazdaság hanyatlásnak indult az ötvenes évek elején. Helyzetét tovább súlyosbította az 1953-as amnesztiarendelet és következménye: a rabgazdaság felszámolása, a munkaerő javának szétszéledése. Ekkoriban már Kónyán is épült a *telepesfalu*: a Ferenc majorra vezető út bal oldalának sűpedékes talaján. Ez a telep pár év múlva nyomtalanul felszámolódtott. Kissé távolabb az út jobb oldalán, a magtár környékén viszont 1954 folyamán, munkaszolgálatos katonákat új házsor építésére vezényeltek. Ez megmaradt, és az állami gazdaságok ötvenes évek végi felfuttatásának évében tovább bővült.

A borzas-mihályhalmi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata

Borzas-Mihályhalma

A többitől eltérően, ez a tábor nem helyben osztódott és bővült. Másfél év után a borzasi tábort áttelepítették nyolc kilométerrel keletre, a Nádudvar közeli (Miskahalmának is nevezett) mihályhalmi majorba.

Nagy-Hortobágy mélyén, a *madarasi-nagyiváni-zámpusztai* legelőkkal érintkező Borzas pusztán álló kis major: *Borzas-tanya* helyét ma már épületmaradványok sem jelzik. A tájékozódást ma is segítő földrajzi támpont a *Nagy-Darvas-halom* nevű kurgán, a kunkápolnási mocsarak közelében. A tanya, 1950-től a *Borzasi Állami Gazdaság* központja, 1951-től az egyesült hortobágyi állami gazdaságok egyik üzemegysége volt. A mocsárvilág *Kis- és Nagy-Darvas-feneknek* nevezett ágától észak-keletre, a csapadékos vagy száraz időjárástól függően, egy-másfél kilométerre helyezkedett el. A legközelebbi lakott település: *Nagyiván* légvonalban öt és fél kilométerre volt a tanyától. Egész évben járható út nem vezetett a táborhoz, Borzas a hortobágyi táborvilág eldugott, esős időszakban gyakorlatilag megközelíthetetlen egységei közé tartozott. Elszigeteltségéhez az is hozzájárult, hogy területe a kunmadarasi szovjet repülőtér környező pusztákra is kiterjedt gyakorló terének súlyponti területe volt (és az is maradt a szovjet hadsereg távozásáig).

A tanya a háború előtt, alapvetően külterjes állattartásra berendezkedett gazdaság volt, komfortos főépülettel, a cselédsor lakásaival, tágas istállóval, magtárral. Üzemi mód-

Mihályhalma. Pihenőnap.

szerekkel igazgatott gazdaság. Mélyre fúrt kútjának nemcsak vizét, az onnan feltörő gáz is hasznosították az épületek világítására. A közeli vízi világ adottságaiból következően Borzason a halászat és főleg a vadászat volt a gazdálkodás kiegészítő ágazata. A kápolnái tó- és mocsárvilág országos jelentőségű vízi szárnyas vadászterület volt, a tanya közelében kúriaszerű vadászlak fogadta a vendégeket.

A vagyonfelélés és -széthordás évtizede után, mindennek csupán nyomaival szembesültek a pusztá modernizálására beszállásolt telepeseik. Az alaptábort az 1950. június 25-én érkezett deportáltak hozták létre. Ez a 297 fős szállítmány azokból a baranyai családokból állt össze, akiket a június 23-i határsáv-kitelepítés keretében hurcoltak el a Nyárád-Harkányi Síkság és a Villány-Mohács vonaltól északra és délre eső dombvidék sváb falvaiból. Az elrendeződés napjaiban, 1950. június 27-én hatvani vasutas családokat: családfő nélkül érkezett asszonyokat és gyermekeket hoztak a tanyára. (Egyidejűleg a családfő-férfiakat Recskre deportálták.) A tábor feltöltődése Somogy, Borsod, Nógrád, Vas megyei és budapesti kitelepítettekkel folytatódott. A hatvaniak utáni legnépesebb csoport 1951 júniusában Fertőbozról érkezett. 1951. augusztus 22-én nyolc Budapestről kitelepített görögöt fogadott a tábor. November 13-án újabb szállítmány érkezett Somogy megye tizenhárom községéből.

Az állami gazdaság központja és a rendőrőrs a tanya kúriaszerű épületében rendezkedett be, a rabok első szállítmányai az istállóban kaptak helyet, a később érkezők barakkokat építettek maguknak. A tábor kiépítése 1950–1951-ben a létszámbővüléssel párhuzamosan folytatódott. Mire végleges formája és rendje kialakult, helyzete a környéken folyó lögyakorlatok és gyakorló bombázások miatt tarthatatlanná vált. Borzast 1951–1952 fordulóján átköltöztették a Hortobágyi Állami Gazdaságok mihályhalmi majorjába. A rabok a telep központjában álló magtár melletti nagy istállóba („százás”) és két, Borzasról átszállított barakkba, illetve a közeli kiürült tanyákra kerültek. Az istállót télire át kellett adniuk a marháknak, a tábor így a gazdasági épületek mellett húzódó, mocsaras terület-sáv túloldalára költözött. Itt folyt az összerázódás. „Ahogy már jeleztem – írta Dér István, volt nagytótfalusi segédjegyző szüleinek 1952. december 29-én – az istállóba nálunk új lakók vonultak be. A gulya a tél hidege elől. Mi, akik abban laktunk, sokfelé szóródtunk széjjel,

ki barakkba, ki tanyai házakba, mások meg új házakba” (Hantó 2006, 239). A barakkok mellett a rabok néhány vályogházat is felhúztak. Az átköltöztetés után itt is beindult a telep falu kiépítése. Mihályhalma megközelíthetőbb volt, mint Borzas, de esős időben, teherrel megrakodva, ide sem lehetett bejutni. A többé-kevésbé biztonságos makadámút Nádudvar felől nem érte el a gazdaságot és a tábort. Telepes útmérnök irányításával, a rabok keskeny nyomtávú sínpart építettek az úthoz. Mihályhalma, távolabb ugyan a közvetlen veszélyzónától, ugyancsak benne volt a légi bázis gyakorlóterében. „Csodálom – jegyezte fel Dér István – hogy egyáltalán madár megmarad ezen a vidéken, mert innen 4–5 kilométerre (ahol kaszálunk, onnan fél kilométerre) orosz-magyar rögtönzött repülőtér van és ugyancsak bombázóterep is.⁵ Ha jók a látási és légköri viszonyok, reggel 6 órától szürkületig robbannak a ledobott bombák, és kattognak a levegőben az egymásra vadászó, gyakorlatozó repülőgépek géppuskája és gépágyúja.” (Hantó 2006, 249).

Mindkét tábor környékén a rizstermelés, az állattenyésztés és a rétek kaszálása volt a fő munkatevékenység. Sok energiát kötött le a gabonafélék, borsó, kukorica termesztésének pusztai kiterjesztése és a legelőket szennyező libatenyésztés felfuttatása. Három év alatt a rabok kampánymunkára vezényelt csapatai sok táboron kívüli helyen megfordultak. Szükség volt rájuk a jobb minőségű hajdúsági földek tszcs-inek, állami gazdaságainak megkésétt betakarítási munkáin. Mihályhalma térségében különösen nehéz volt a rabok folyamatos foglalkoztatása. Gyakran kölcsön vették őket Hortobágy rabgazdaságai. Kampánymunkára vezényelve, táboruktól messze, Polgár körzetébe, a Lenin-tanyákat munkáltató Bődönháti gazdaságba is eljutottak. Télen a férfiakat a Mátrába, Bükkbe fakitermelésre és a Tisza völgyi ártérrendezési munkára szállították. A táborélet utolsó éveiben vályogot vetettek, építették házaikat, amelyeket elkészültük után nemsokára maguk mögött hagytak.

A tábor létszáma 480 fő körül stabilizálódva, Mihályhalmán lényegesen nem változott. A táborrendszer egészét tekintve, Borzas-Mihályhalma a közepes nagyságú táborok közé tartozott. Összetétele a csúcslétszám idejére vegyes képet mutatott: társadalmi státusok, nyelvi és etnikai kötődések sokféleségét egyesítette. Karakterét ugyanakkor mindvégig a svábok közössége határozta meg. A tábornak ez a jellegadó magva mindvégig maga mögött tudhatta az otthon maradt rokonság-szomszédság támogatását. A rendőrök hozzáállása a csomagküldéshez meglehetősen ambivalens volt: tiltották is, korlátozták is, engedték is – többnyire szemet hunytak fölötte. A dél-baranyai falvak jelentősen hozzájárultak a Borzas-Mihályhalma fenntartásához. Az örök ellátásához is, akik rendszeresen fosztogatták a csomagokat. A hazulról küldött élelmiszerre az örökkel együtt a gazdaság vezetősége is ráfűződött. Előfordult, hogy rendőrfelelőségek sváb csomagokból származó

⁵ A kunmadarasi német tábori, katonai repteret 1943-ban kezdték kiépíteni magyar munkaszolgálatosok és leventék bevonásával. A reptér 1944–45-ben szovjet fennhatóság alá került. 1950–51-ben sugárhajtású gépek kiszolgálására is alkalmas légi bázissá építették át, s a további bővítések során Kunmadaras mellett jött létre Magyarország legnagyobb kapacitású reptere.

stifulderrel (füstölt vastag kolbász) üzleteltek Nádudvar piacán. A csomagok visszatartásán, dézsmálásán túl a rabok és őrzők közötti ügyletekre is volt példa. A tábor életét megrázó atrocitások és konfliktusok is részben erre a sajátos egymásrautaltságra vezethetők vissza.

Telepesek és szabadok a böszörményi határban (Borzas-Mihályhalma)

...Mindennap ugyanolyan homályosan ködös, esős, fagyos és sáros, mint az előző, a krumpli sem látszik mennyiségben és terjedelemben apadni. Sőt, mintha emelkedő tendenciát mutatna, pedig 2-3 vontató szállítja egész napon át. Ezek is elakadnak az ázsiai feneketlen sárban, és egyiket a másikkal húzzák ki a szántóföldi kátyúból. A burgonyát hol kézzel, hol lapáttal, hol meg gombos villával hányjuk a pótkocsira. Néha zsákokba, máskor kosarakba rakjuk. Maga a terep alig különbözik a hortobágyi sztyeppétől, mégis dombosan hullámos. Ha a felszín s a vidék valami érdekességgel vádolható, az az, hogy a debreceni nagyerdő tölgyese erre húzódik, alig 2-300 méterre a krumpliföldek mellett. Vörhenyes a még rajtalévő levelektől. A böszörményi szegények idejárnak fát lopni. A minket őrző rendőr, amikor a rongyos koldusok a lopott s a hátukra kötött fával megindulnak, fölön fogja őket, s – büntetés mellőzésével – a mi tanyánkba viteti be azt. Viszont így jutunk mi tűzifához, melyet a munkahelyen mi égetünk föl, hogy agyonfázott kezeinket és lábainkat némiképpen felmelegítsük, és átázott ruházatunkat megszáritgassuk. Ez a demokrácia? Egyik koldustól elvenni valamit, s a másíknak odaadni. Ebben ugyan nincs egyenlőség, de a koldusszegénységben a városszéli proletariátust kenterbe verjük. Neki van fája, ha mindjárt lopott is, de nekünk sem sajátunk, sem vett, sem lopott fánk nincs. Elveszik tőlük a szajrét, pedig siralom rájuk nézni. Ruházatukon folt hátán folt, szinte cafatokban, ázottan lóg rajtuk a ruha, lyukas cipőben, harisnya nélkül vánszorognak az őszi csúszós, sáros utakon. Meggémberedett keszeg testük csak úgy nyög a 20-30 kg-os faköteg alatt. Gondolom, néhány esztendővel előbb mindannyian lelkesen tapsoltak bizonyos szólamok hallatán. De ma már más melódiákat penget az őszi esős szél a böszörményi erdő száraz ágain, s ezzel az ő öntudatlan lelkükben másímlen melódiák és ritmusok születnek meg. Mert végeredményben lopni is szabad. De nem fát és nem nekik. Hogy kiknek és mit szabad, azt a gügyék is tudják, és ez megint a demokrácia a gyakorlatban.

Részlet Dér István segédjegyző fekete leveléből. Hajdúböszörmény, 1952. XI. 28. (Hantó 2006, 232-233)

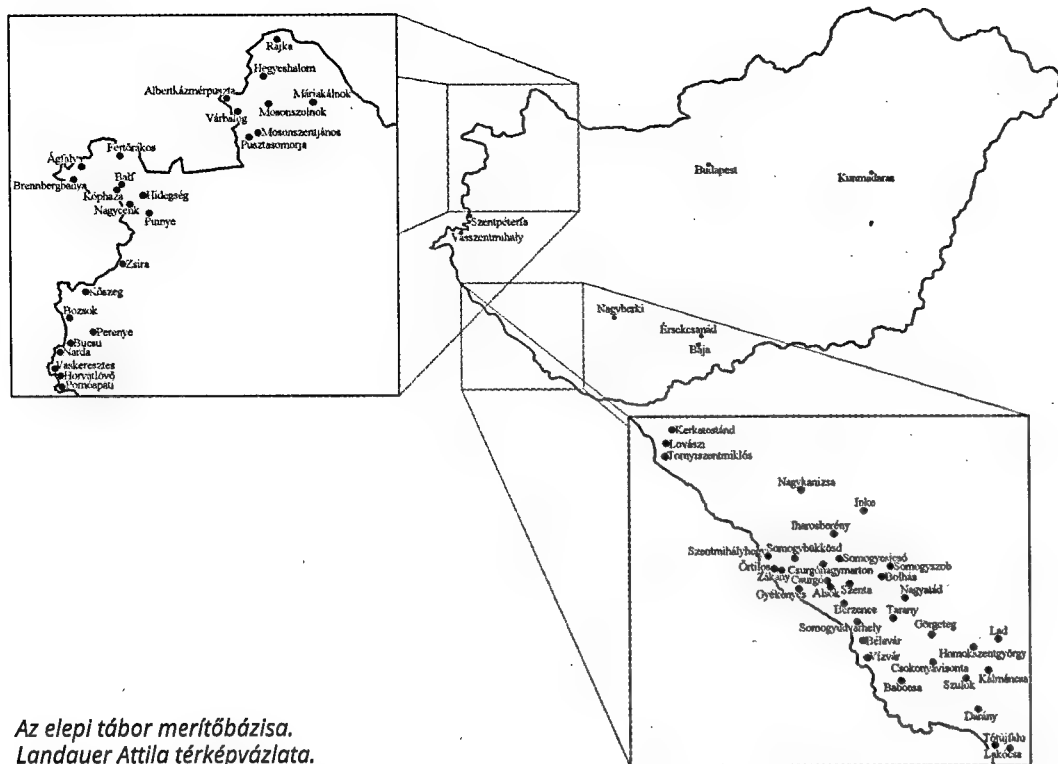
Elep

Az elepi tanyavilágra épült állami gazdaság 1951 késő tavaszán létrehozott tábora, a Hortobágyról Debrecenbe tartó 33-as út nádudvari leágazásánál, másfél-két kilométerre a főúttól, Nagyhegyes közelében, az út két oldalán helyezkedett el. Természeti adottságait tekintve Elep nem tartozik a Hortobágyhoz. Térsége földrajzi ütközőterület: a hajdúsági löszhát peremvidéke, közel a hortobágyi szikes puszták pereméhez. A nádudvari út jobb (Hortobágy felé eső) oldala: a *Mike-* és a *Fertő-laposi tavak* környéke mélyebb fekvésű, rétes-mocsaras vidék. Az út bal (Nagyhegyes felé eső) oldalának területei magasabb fekvésű löszhátak. Egészében véve, jó termőhelyi adottságokkal bíró, állattenyésztésre is kiválóan alkalmas, tanyás terület.

Az elepi ÁG 1950-ben jött létre a *Rickl-család* Pecze ér menti majorjában, és a birtokaikról elűzött balmazújvárosi, elepi és debreceni gazdák tanyáin. Az állami gazdaság 1951-ben előbb a *Hortobágyi ÁG-Egyesülés*, majd a decemberre a közel hatvan ezer holdas *Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztjének* egyik egysége lett. Az elepi tábort ebben a központosítási folyamatban, a hortobágyi rabgazdaság-rendszer részeként létesítették.

Néhány családot – Somogyból és Baranyából – 1951 tavaszán hoztak a kiürített tanyákba. Az első nagyobb szállítmány: 347 fő, a nyugati határsávból érkezett Hortobágy állomásra. Őket július 21-én telepítették ki a Rábától északra eső területekről: Vas és Győr-Sopron megye határvidékéről: a szombathelyi, szentgotthárdi, kőszegi, mosonmagyaróvári, soproni járás falvaiból. A családokat a nádudvari úttól balra eső tanyákba zsúfolták be. Ugyanitt, a *Vértesi tanyán* szállásolta be magát a rendőrség, s ezzel július-augusztus fordulóján létrejött a tábor. A rendőrség innen nemsokára elköltözött: a *Nagy-tanyán* építettek számukra helyiségeket. Ősszel újabb csoportok érkeztek Somogy megye déli részéről, a legtöbb a nagyatádi járásból, november-december folyamán. Év végén a tábor létszáma megközelítette az 500 főt (498). A következő s egyben utolsó nagy szállítmány az 1952. május 28-án deportált somogyi és zalai családok 500 fő körüli csoportja. Ők az út jobb oldala felőli tanyákat foglalták el. Ugyanitt: az Elep magvát képező *Tóth-tanyán* volt az állami gazdaság központja a „telepeseket” is ellátó üzemi konyhával, és az iskolának használt helyiség, ahol a maguk közül választott tanítónő foglalkozott gyerekekkel. A tábor 1952 júniusában volt a legnépesebb: a K-örs összesítése szerint létszáma ekkor 982 fő.

A „telepes” rabok a tábor egymással szemközt fekvő két súlypontja: a rendőrség és az elepi ÁG-központban, illetve a környező tanyákon éltek, két-három kilométeres körzetben, esetenként a súlypontoktól is meglehetősen távolságban. Szálláskörülményeik alakulása, a szerencsén és ügyességen túl, az érkezési sorrenden is múlott. Akik előbb érkeztek, azoknak jobb hely jutott. Őrzők biztonsági okokból azon voltak, hogy minél több családot egy helyre zsúfoljanak. Esetenként egy-egy tanya létszáma meghaladta a száz

Az elepi tábor merítőbázisa.
Landauer Attila térképázata.

főt. A szállásra alkalmasabb istállókon, hodályokon túl, a fészerek, baromfi- és disznóólak is benépesültek. Hasonlóan a többi táborhoz, Elep is folyamatosan „épült”: a „telepesek” napi munkájuk után, beszállásolásuktól szabadulásukig próbálták elviselhetővé alakítani körülményeiket.

Elep – Ebeshez hasonlóan – *tanyás tábor*. Határainak kijelölése és őrzése végig körülményes és nehezen megoldható volt. A „szabadoknak” tilos volt egy-egy tanya területének megközelítése, s munka után a „telepesek” sem hagyhatták el szálláskörletüket. Erre tábla figyelmeztetett. Mégis sokan jutottak tiltott területen túlra, Nádudvarra, Balmazújvárosba, még Debrecenbe is. A munkaterületek jórészt rendőri felügyeleten kívülre estek, és az örök jelenléte a táborlakók munkán kívüli életvitelét sem feszélyezte folyamatosan. Az első évben egy parancsnok és nyolc beosztott rendőr látta el a szolgálatot. Az 1952. májusi nagy kitelepítés alkalmával, amikor a táborlétszám több mint kétszeresére nőtt, a K-őrs létszámát 24 főre egészítették ki. A parancsnokság az egyes tanyákhoz kijelölt őrökkel próbálkozott. Hátrányai is lehettek ennek: a táboréletről szóló emlékezőekben rendre előjön a rendőrök fraternizálása. A tábori rendtartás-összerázás napi rituáléi: a felsorakoztatások létszámolvasással el-elmaradtak.

A csúcslétszáma idején közel ezer fős táboron belül sem követhetők az összetartás, jellegformálódás nyomai. A tábor nem rázódott össze közösséggé, jellegadó személyiségeit – ha úgy tetszik: *hőseit* – nem őrizi az emlékezet. Elep szétagolt tábor volt, a tábor-

társadalom szegmentált maradt, a táborélet mindennapjai nehezen rekonstruálhatók. Az együtt érkezettek együtt is maradtak, lehetőleg a saját falubéljükkel ugyanabba a tanyába zsúfolódva, és többé-kevésbé elszigetelődve a máskor, máshonnan érkezőktől. A fennmaradt emlékekben kölcsönös távolságtartásra utaló jelek is előfordulnak. Az előbb érkezett nyugat dunántúliak – munka- és sovány megélhetési lehetőségeiket féltve – rossz szemmel nézték a később jött népes somogyi és zalai szállítmányokat, akik viszont a nyugati határ „csempész” népségétől idegenkedtek. Az állami gazdaság alkalmazottai: a „szabadok” – agronómusok, brigádvezetők, gépkezelők, adminisztrátorok főleg – kezdettől fogva kisebbségben voltak. 1952-ben a „telepesek” – „szabadok” kettőség az ÁG területén végképp felszámolódóban volt. A „szabad” proletárok mentek, ha tudtak, „telepes” változatokat folyamatosan hozták, így a „telepesek” lassan kiszorították a „szabadokat.” Az állami gazdaság valójában rabgazdaságként működött. A népes rendőrőrs számára 1952-ben az állami gazdaság központjában új épületeket húztak fel, amelyek átalakítva, ma is állnak. Ezek és a telep időt állóbb épületei alapozták meg a későbbiekben létrehozott kis település, Elep magát. (Eleppel szemben, az út bal oldalán, a szerveződő termelészövetkezethez kapcsolódva, Nagyhegyes tanyaközpont is ekkoriban kezdett kiépülni.) A „telepesek”, viszonylag laza rendőri őrizet mellett, kezdtek belenőni a ritkuló „szabad” világba. A tábor felszámolása idején ugyanakkor Elepen is kevesen éltek a letelepedés lehetőségével.

A vízfordó fiú (Elep)

...Vételeztem két alföldi kannát, néha zománcozottat – kéket vagy pirosat – de az esetek többségében festetlen alumíniumot, és elindultam vízért. A kannák fedele volt a pohár. Ha nem cséplőgép mellé osztottak be, és nem volt nagyon messze a kút, akkor nagyon jó sorom volt. Bezzeg ha cséplőbrigád vizeze lettem, akkor nagyon meg kellett dolgozni azért az 1forint 12 fillér órabérért. Gyakran előfordult, hogy az asztagokat a tábortól nagyon messze, akár 8-12 km-re rakták. Ilyenkor azt sem tudtam, hogy merre induljak, hiszen teljesen ismeretlen volt a hely. Örültem, ha a látóhatár alján, a messzeségben egy gémeskút ágasa látszott, és bizakodva abban, hogy ivóvizet találok, elindultam a két kannával a kút felé. Egyszer a perzselő nyári forráságban három kúthoz is elmentem egymás után, de egyikben sem volt víz, csak nedvesség, sár, no meg néhány béka. Mikor már a negyedik kúthoz közelítettem, teljesen kimerültem, annyira szomjas voltam, hogy minden erőmet össze kellett szednem, hogy a kút kávéjához érjek. Ha abban sem lett volna víz, az számomra végzetes lehetett volna. A tábortól nagyon messze voltam, egyedül. Senki nem tudta, hogy merre mentem, hol keresem a vizet. A végtelen pusztában, ha rosszul leszek, talán sosem találtak volna meg, de megmenekültem. Szinte önkívületi állapotban ittam a gémeskút vizét. Amikor az életveszélyes kaland után végre megérkeztem a cséplőgéphez, a hosszú távollét miatt nagyon mérgesen fogadtak. A két kanna vizet a sok szomjas ember percek alatt megitta, és kezdődhetett minden előlről.

Bódis Imre Barcsról kitelepített iskolásfiú emlékiratából (Hantó 2007, 263)

A peremterület: Nagykunság, Hajdúság táborai

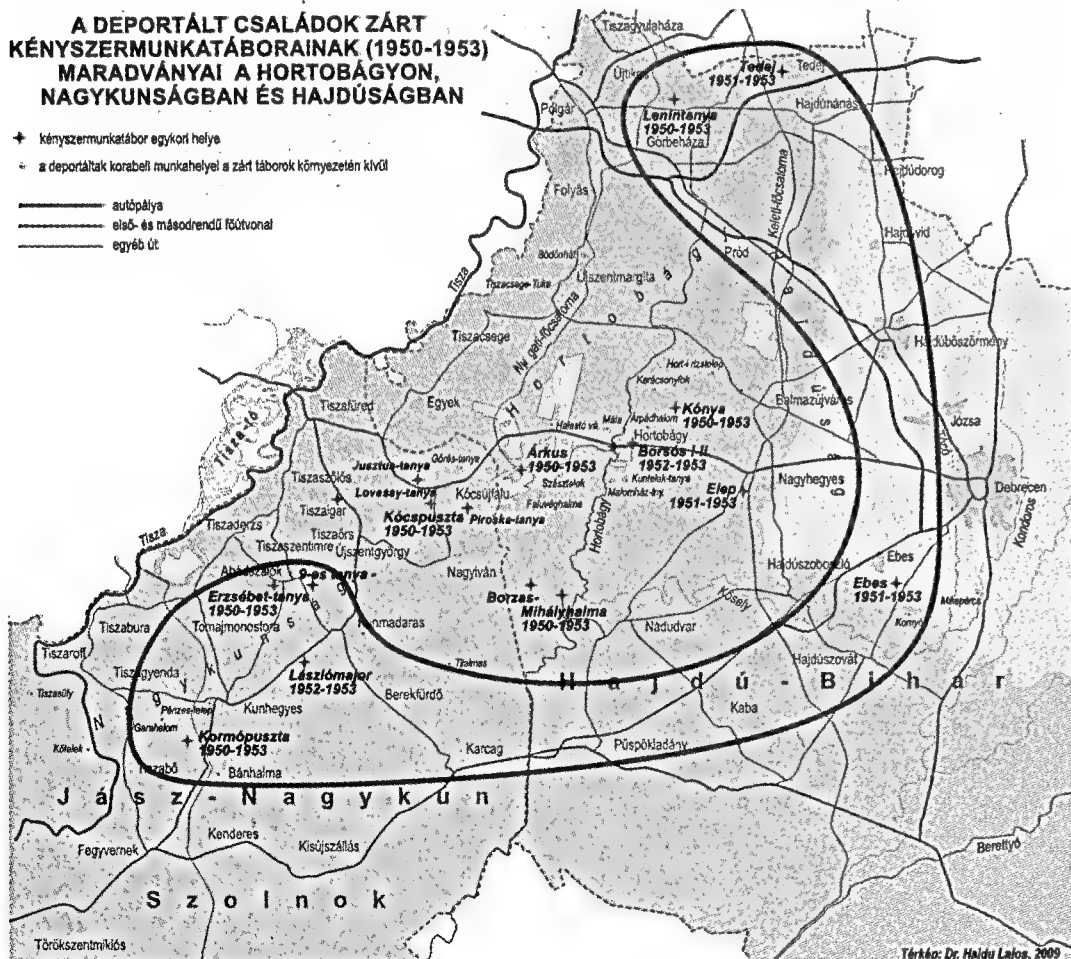
Tiszaszentimre: Pusztakilences, Erzsébet-tanya

Tiszaszentimre déli határában a hatóságok 1950 júniusában a *Kilences tanyát*, majd ennek felszámolása után, 1952 októberétől, a faluhoz közelebb fekvő *Erzsébet tanyát* – az állami gazdaság központját – jelölték ki a kényszermunkára fogott rabok őrzési helyéül. Mindkét tanya a Náway grófok – legutóbb Náway Kálmán – birtokához tartozó major volt, mielőtt a birtok egészét nemzeti vállalatná majd állami gazdasággá alakítva, államosították.

A „Kilencesbe” beszállásolt, táboralapító családok két részletben: június 24-én és 25-én érkeztek. Kétharmadukat – mintegy 300 főt (70–80 családot) – Csongrád megye határárövezeti községeiből, a többieket főleg Villányból és környékéről (24-én), egy kisebb (30

A DEPORTÁLT CSALÁDOK ZÁRT KÉNYSZERMUNKATÁBORAINAK (1950-1953) MARADVÁNYAI A HORTOBÁGYON, NAGYKUNSAÁGBAN ÉS HAJDÚSÁGBAN

- + kényszermunkatábor egykori helye
- a deportáltak korabeli munkahelyei a zárt táborok környezetén kívül
- autópálya
- első- és másodrendű főútvonal
- egyéb út

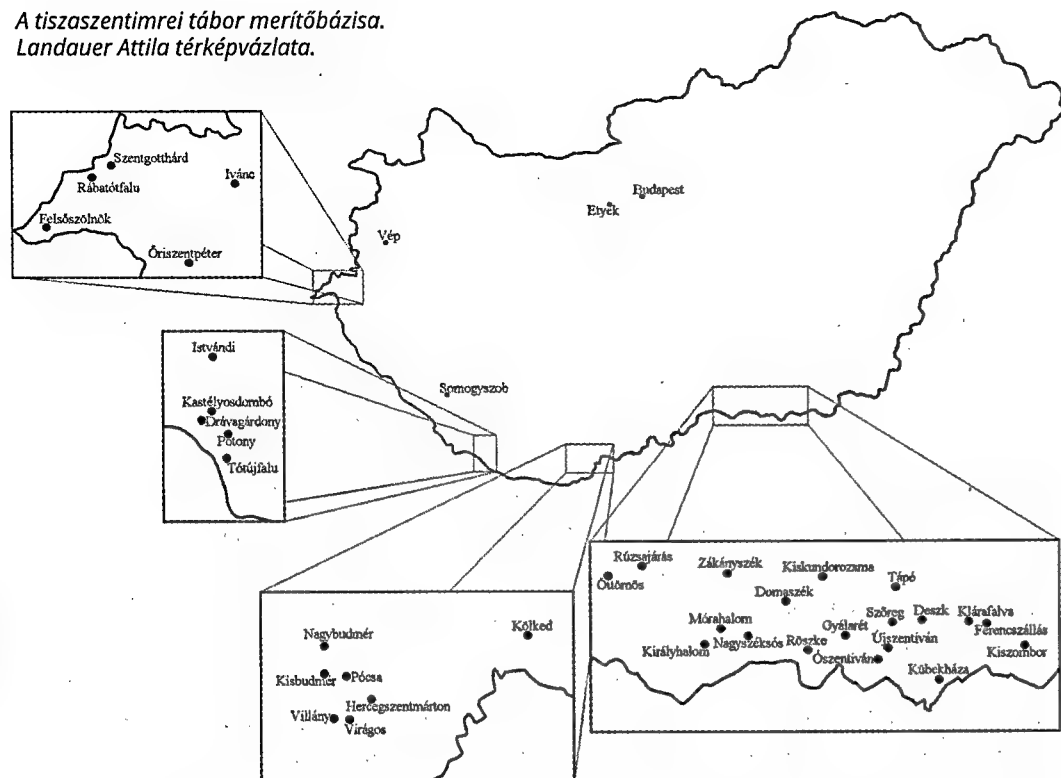

fő körüli) csoportot másnap, Somogy keleti szegletének néhány Dráva menti, horvát községéből szállították. Kivagonírozásukra a *pusztakettősi vasúti megállóhely* közelében került sor. Innen a szekerekre, vontatókra felcuccolva, a vasút-országút menti dűlőúton gyalogmenetben Tiszaszentimre felé, 3–4 kilométer után a dűlőútról jobbra fordulva, érték el a tanyaudvart és épületeit. A „Kilences” rendeltetésszerű üzemeltetése esetén egy tanyásgazda (intéző), néhány állandó cseléd és családtagjaik, továbbá – a munkaszükséglet függvényében – változó létszámú alkalmazottak, idénymunkások fogadására volt berendezkedve.

A kényszermunkatáborrá átrendezett helyszínt és az elrendeződést a Villányból érkezett *Beke Ferencé, Wenk Ilona*, hétről-hétre vezetett naplójában így örököltette meg: (A Kilences) „Öt egymástól 20–30 m-re fekvő épületből áll. Nyugati oldalán egy 30 m hosszú magtár, emeletén 120, földszintjén 98 személyt helyeztek el. Északra a volt lakóház 6 tágas szobával, fürdőszobával, nagy verandával. (A tanyának) vízvezetéke és gázvilágítása is volt; a falból itt-ott előbukkantak a kitépett csövek. Ebben az épületben helyezkedett el a rendőrség és két szobát mi, „telepesek” kaptunk 38-an. A széles eresz alatt pedig a 25-én, vasárnap érkezettek (33-an) húzódtak meg. Ugyancsak északra feküdt még egy ház, már csak romjai voltak kivehetők, valószínűleg ebben voltak a személyzeti szobák, konyha, éléskamra stb. A keleti épületben 2 kis földes szoba – egyikben 2, másikban 3 család lakik, mindegyik csecsemőkkel –, egy kamra, egy 7x5 méteres malacoztató ól és egy 7x12 m-es istálló. A déli oldalon szintén romok, azokon túl óriási széna-, szalmakazlak. A négyszög közepén nagy trágyadomb, ihatatlan vizű gémeskút, egy nagy gödör – innét bányásztuk a homokot –, és pár szomorú akácfa. A déli és északi épületen túl valamikor konyhakert, gyümölcsös, szép park lehetett.

Sajnos csak a kerti, 362 lépcsnyire lévő kút vize élvezhető. Egyik oldalon szögesdrótkerítés, tovább egy sor akác volt a határ. Ezekhez a fákhöz kötve bögött és nyert a magunkkal hozott 70 ló és 50 tehén. Úgy látszott, hogy a tejjelátásunk biztosítva lesz, de csakhamar csalódás ért. Az összes fogatot, tehenet, disznót már másnap elvitték a 6 kilométerre lévő gazdasági központba.” (Beke Ferencné 2002, 17).

További elrendeződések folytán, július közepére kialakult a táborrend. A rendőrség épületében közös konyhát, élelmiszerraktárt rendeztek be, később – kintről alkalmazott tanítóval – ugyanitt az oktatás is beindult. Az épületből kiköltöztetettek nagy részét a malacoztatóba szállásolták be. A zsúfoltság valamelyes enyhítésére egy épület felhúzásába is belefogtak. A táborlétszám 1952 tavaszáig 350 fő körül stabilizálódott. Néhány esetlegesen száműzött gyarapította csupán a tábor létszámát, olyanok többnyire, akikkel a hatóságok nem tudtak mit kezdeni: egy Jugoszláviából Szovjetunióba tartó négy gyermekes kommunista család, két – hosszadalmas vizsgálati fogságából elengedett – szentgotthárdi asszony és Rácz Jenőné, a volt honvédelmi miniszter felesége. (Férje ugyanekkor Vácott börtönben, lánya Kistarcsán táborban volt, fia a háborúban tűnt el.)

A létszám 1952. május 31-én máról-holnapra megduplázódott, amikor a tanyaudvarra lepakolták a Vas megyéből két nappal korábban bevagonírozottak 400 fő körüli szállítmányát. Nagy részük a szabad ég alatt töltötte a következő heteket, a többieket bezúfolták a még elfoglalható helyekre. Június végén a vasiak kétharmadát vontatókra, teherautókra rakták, és átvitték kb. 10 kilométerrel távolabbra, Tomajmonostor környékére, a tiszaszentimrei gazdaság lászlómajori üzemegységébe. Ott a nyár folyamán külön rendőrség alá rendelt tábor jött létre.

Pár hónap múltán a „Kilences” lakóinak is menniük kellett. Áttelepítették őket a Tiszaszentimréhez közeli *Erzsébet tanyára*, az állami gazdaság központjába, amelyet a szabad dolgozók maradványának kitelepítésével, a rendőrség áthelyezésével, rabgazdasággá rendeztek be. A vasiak százfős maradványával több mint 450 fősre duzzadt tábor áttelepítését 1952 októberének közepén bonyolították le. A rendőrség a tanya főépületébe (a kastélyba) költözött be, a táborlakók részben ugyanitt: az épület kultúrteremnek használt tágas helyiségében, öltözőiben, mások a major elfoglalható épületeiben, istállóban, magtárban és az egykori cselédlakások: a „Káposztasor” helyiségeiben kaptak helyet.

Alig fejeződött be az elrendezés, újabb szállítmány érkezett Erzsébet tanyára, ezúttal Etyekről: az 1953. január végén kitelepített családok 52 fős csoportja. Pár hónap múltán, tavasszal-nyár elején (Sztálin halála után felgyorsulóban) a tábor széttelapítása

majd felszabadítása is megkezdődött. Hat éven aluli gyerekeik hazabocsáthatóságának lehetőségével a tiszaszentimrei családok a többi táborhoz viszonyítva később: 1952 októberében élhettek. A következő év tavaszán – talán a „telepesek” tényleges letelepítésének (helyben tartásának) szándékával – az Erzsébet majori központból a környékbeli üres tanyákra is telepítettek családokat. Külön „telepesfalu” számára Tiszaszentimre környékén nem jelöltek ki helyet. A kényszmunkatábor 1953. október 31-ig itt is felszámolták.

Létrehozásakor a tábor lakóinak 80 százalékát a Szeged dél-nyugati felének határában húzódó, kiterjedt homokhátság – az Alsóvárosi tanyavilág (pl. Kiskundorozsma, Domaszék, Zákányszék, Mórahalom-Ásotthalom, Ruzsaszállás) népe – továbbá a város déli-délkeleti részéhez közeli, határ menti községek (pl. Rőszke, Ó- és Újszentiván, Kőbékfalva, Szőreg, Tápé, Deszk, Kiszombor) tehető családjai alkották. Megélhetésüket általában több lábra helyező, gazdálkodó-vállalkozó parasztek. Többségükben katolikus, vallásos, tanyaközpontjaik, faluközösségeik hagyományvilágába – a déli-délkeleti részekre jellemzően: szerb nemzetiségi kultúrájukba – beágyazódott családok. A táborlakók csongrádi magva Baranyából villányi – a kitelepítésük idejére már deklasszált – „úri” és Villány környéki parasztcsaládokkal, továbbá Somogyból néhány határ közelében gazdálkodó, horvát parasztcsaláddal egészült ki. A tábori társadalomnak erre az alapzatára rétegződött rá a Vas megyeiek száz és az etyiek (Fejér megye) ötvenfős csoportja. Az előbbieket a vasi határövezet másodszori ellenség-mentesítésének áldozatai: őrségiek, Felső-Rába vidékre valók és azoknak a vend (szlovén) családoknak a maradványai, akiket nem vittek tovább Lászlómajorba. Többségük legfeljebb önellátásra elegendő vagyonnal bírt, „előírászerű” kulák alig akadt közöttük. A háború után közvetlenül még inkább csak nehezített, mint tiltott kishatárforgalomban viszont sokan járatosak voltak vagy lehettek a hatóságok feltételezései szerint. A legkésőbb érkezett etyiek többségükben a svábok kitelepítéséből visszamaradt gazdák, akiknek tulajdonosi státusza, munkakultúrája a kollektívizálás akadályának minősült. Voltak közöttük a régi rendből deklasszált tisztségviselők is. A tábori társadalom összetétele fennállásának utolsó évében már eléggé vegyes képet mutatott. Ez a sokszínűség azonban inkább az etnikai-kulturális eredet és a helyi hagyományvilág sokféleségére, mint a családfői foglalkozás, státusz, vagyonosság különbözőségeire vezethető vissza. Tiszaszentimrén is volt „horthysta” vezérkari tisz, nagyiparos, magát tévedés áldozataként azonosító kommunista, ipari munkás, fogságból áttelepített őrizetes. A „régiből” deklasszáltak (katona-, csendő- és rendőrtisztek, köztisztviselők, nagytőkések) kevesen voltak. A táborlakók 80-85 százaléka falusi gazdálkodó kistulajdonos volt: a *paraszti polgárosodás* felszámolására ítélt bázisa.

Az őrizetesek életét Tiszaszentimrén kezdettől fogva keserítette a túlkapásokra, feladatai túlteljesítésére, rapszodikus akciókra hajló rendőri felügyelet és irányítás. A fogda, verés, csomag- és levélmegvonás, az alázások táborokban szokásos, változatos módszerei a telepeseket megérkezésüktől a távozásuk előtti hetekig végigkísérték. Ennek a

tábornak nem volt „lazább” kezdeti időszaka. Két elemis, első parancsnoka: *Litkei Péter* kezdettől fogva szabadjára engedte szadista hajlamait, mintát mutatva beosztottjainak. 1951 novemberében, sikkasztásba keveredvén, leváltották. Utódja: a folyamatosan részeg *Hegedűs László* valamivel több, mint félév után ugyancsak korrupt ügyletei miatt távozott. Az utolsó parancsnok: *Madarasi Imre* professzionálisabb vezetése alatt sem javult a táborlakók helyzete, aminek nehezen viselhetőségéhez az inkompetens gazdaságvezetés kapkodása is hozzájárult. (A gazdaság igazgatója: *Pavlovics János* korábban piaci tűzkegélként kereste kenyerét.) A gazdaság majorjaiban az uradalmi időkből örökölt ágazatokat jórészt fenntartva, kerül, amibe kerül hozzáállással próbálták „hozni” a megkövetelt termelési eredményeket. Az uradalom mély fekvésű részein a Návayak idejében elkezdett rizstermelést kiterjesztették, s a központilag megkövetelt ágazatokkal (pl. gyapottermelés) egészítették ki. Téli időszakban a tábor férfi munkaerőjét a Közép-Tisza vidéki vízmű-építkezésekre (Tiszaigarra, Tiszasülyre, Tiszaökre) szállították több hetes kubikmunkára. A „Kilences”-en az uradalmi infrastruktúra (lakó- és állattartó épületek, tároló, kiszolgáló helyiségek víznyerés, energiahálózat stb.) nem a befogadott munkástömegre volt méretezve, rohamosan elhasználódott. Új helyükön a rabok hasonló helyzetbe kerültek: a véletlenül múlt, hogy a táborosított Erzsébet tanya kastélynak nevezett – kényszerűen multifunkcionális – kúriája a beszállítás után nem gyulladt ki az elektromos vezetékek elhanyagoltsága miatt.⁶

Mésalliance-veszély (Tiszaszentimre)

Nidicát és Toncsit szinte jegyespárnak tekintették. Lehetőleg egy helyre mentek munkába, szabadidejükben is együtt voltak, láthatólag szerették egymást, csak a szabadulást várják, hogy összeházasodjanak. Most azonban nem várt bonyodalom támadt. Tavaly kubikusa-ink pár hétig Sülyön (*Tiszasüly – S. J.*) dolgoztak. Toncsi mellékesen az élelmiszerkészletet kezelte, míg a piroskai táborbeli (*kócspusztai tábor – S. J.*) kapásmunkások hasonló megbízottja Erzsike, egy egyedülálló 20 éves lány volt. Naponta találkoztak, a közös konyha elszámolásait intézték, stb. Három napja megjelent nálunk egy ávós autó. Toncsit behívták a munkából, kihallgatták, vallatták, vérvizsgálatra vitték a karcagi kórházba. Ma megint itt voltak és újra kihallgatták. El sem képzelhettük, mi lehet a dolog nyitja. Most Toncsi elmondta, hogy Erzsikének kisbabája született és azt akarják, vállalja ő az apaságot, pedig – mint mondja – semmi köze az egészhez, annál is inkább, mert régóta titokban egy rendőr udvarol Erzsikének. Toncsi ezt meg is említette az orvosnak, a válasz azonban annyi volt: „Csak nem képzeli, hogy egy kuláklány gyerekeinek rendőr apja lehet?”

Beke Ferencné feljegyzése, 1952. IV. 17-én. (Beke Ferencné 2002, 77–78)

⁶ A viharok és az épület végleges sötétbe borulása után, reggel a padlásra küldött szerelők „...borzadva látták, hogy a drótok szénén égtek, egy kipattanó szikra elég lett volna, hogy lángba boruljon a sok lim-lom és az elrekesztett részen elhelyezett – múlt héten érkezett – két kocsi lőszer.” Beke Ferencné feljegyzése 1953. II. 5-én. (Beke Ferencné 2002, 110).

Arcok a „Kilences”-ből (Tiszaszentimre)

Vitéz Szekeres János rajzaiból. Tiszaszentimre, 1950–1953.

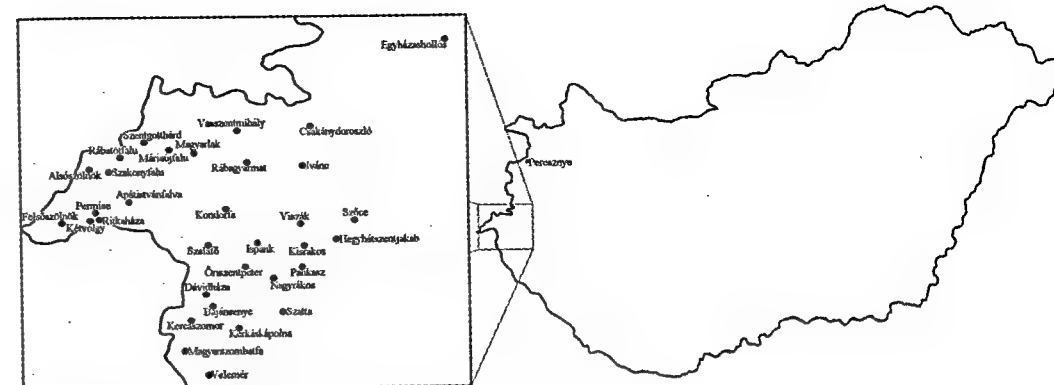
Lászlómajor

Lászlómajor a *Tiszaszentimrei Állami Gazdaság* üzemegysége a Kunhegyes – Tomajmonostora – Kunmadaras települések által bezárt háromszögben, annak megközelítőleg a közepén. A II. világháború előtt *Nemes János gróf* (korábban: *Magyary Kossa Géza*) birtokához tartozó többfunkciós mintagazdaság volt, középpontjában zöldségszárítóval, -daraboló és élelmiszer-sűrítvények (levesporok, -kockák) előállítására szakosodott gyártó üzemmel. Az alapanyag zömmel a major zöldségekre és fűszernövényekre specializált, belterjesen művelt kertészetéből származott. Ennek a háború alatt és után kifosztott gazdaságnak a maradványaira telepítették 1952 júniusának utolsó napjaiban az 1952. május 29-én Vas megyéből elhurcolt családokat. A május végi vasi (ún. „pünkösdi”) kitelepítés családait – közel 400 személyt – először a tisaszentimrei tábor: a „Kilences tanya” udvarán pakolták le. A vasiak egy hónapon át a szabadban (rögtönzött sátrakban) voltak, illetve a tanya még elfoglalható helyiségeibe szorultak be, míg végül nagyobbik részük (256 fő) számára helyet találtak a szabad dolgozók elbocsátása-áthelyezése révén kiürített Lászlómajorban. Nemsokára a „Kilences” felszámolása is megkezdődött: az alap-tábor alakító csongrádiakat és (kisebb részben) baranyaiakat, somogyiakat, továbbá a vasiak maradékát átszállították a tisaszentimrei ÁG központjába: *Erzsébet majorba* (lásd ehhez: a tisaszentimrei tábor – Pusztakilences, Erzsébet major – leírását).

A családokat a major egykori cselédlakásaiba, a gazdaság mellékhelyiségeibe zsúfolták be. A tábor rendőrségének parancsnoka *Király Péter* korábban a „Kilencesben” teljesített szolgálatot. Működése során a túlkapásai révén hírhedt tisaszentimrei módszerek érvényesítésére törekedett. A táborlakók nagy része az ötvenes évek elején még működő kertészetben és az állattenyésztésben dolgozott. A távolabbra kijáró munkásokat főleg a környék szétvert-kiürített tanyáinak bontásán és a major környékén is beindított rizstermelés vízépitkezésein foglalkoztatták.

Fennállásának nem sokkal több mint egy éve alatt új szállítmány nem érkezett a táborba. Lászlómajor kizárólag a Vas megyeiek, s azon belül döntően az őrségi magyarok és a Rába völgyi szlovének: a magyar területre eső Vendvidék gyűjtőhelye. A két, tájspecifikus hagyományvilágába zárt csoport családjainak társadalmi, vagyoni-birtokosi státusa nem sokban különbözött. Ebből a szemszögből nézve, *Lászlómajor homogén tábor*. Parasztok, falusi kisegyzisztenciák tábora, akik maguk mögött hagytak otthonaikban: csoportos és külön álló szórványtelepüléseik több lábon álló, kis gazdaságaiban: szereik világában (őrségiek) és erdőbe ékelődött tanyáikon (vendek), a tisztas szegénységet alig meghaladó körülmények között éltek. „Előírással” kulák nemigen akadt közöttük.

Társadalmi összetételük differenciáltsága nyelvi, felekezeti, etnikai és etnográfiai sajátosságaiukból: a református magyar őrségiek és a szlovén (vend) katolikusok különbözőségeiből adódott. A szlovének egy tömbben kerültek Lászlómajorba: Apátistvánfalváról

Lászlómajor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata.

és annak településrészeiről főleg, továbbá Alsószőlőnőkről, Felsőszőlőnőkről, Kétvölgyből, Orfaluról és Szakonyfaluról. A tábor összlétszámához mért arányuk 30 százalékos. Az őrségiekből a tisaszentimrei szétrendezés során Erzsébet tanyára is jutott, lászlómajori arányuk 45 százalékos. Ők az Őrséget sújtó második átfogó „tisztogatás” áldozatai: közel egy harmadukat Kerkáskápolnáról, Őriszentpéterről, Nagyrákosról, Kistrákosról, Magyarszombatfáról és Hegyhátszentjakabról telepítették ki. Lászlómajor többi családja – a tábor lakóinak kb. 25 százaléka – a Velemértől Peresznyéig húzódó, vasi határvézet többi községéből, közöttük a járási székhelyről: Szentgotthárdról került ki. Összefoglalásképpen, a korabeli ellenségkategóriák szerinti besorolást alapul véve, a táborlakók

- 80-85 százaléka „földkulák”: néhány holdas, egykori erdőbirtokos paraszt;
- 5-6 százaléka „kupec, ill. ipari kulák”: erdőhöz, földhöz ugyancsak kötődő molnár, bognár, fuvaros, vendéglős stb.,
- a többi „politikai kulák”: kitelepítésének időpontjában már deklasszált vagy még aktív tisztségviselő, illetve értelmiségi. Közükben a „régirend” képviselőit egy katonatiszt és egy körjegyző, továbbá három – visszaparasztosodott – csendőr képviseli.

Kényszermunkatábor-korszaka után Lászlómajor – megváltoztatott profilal – visszatallt mintagazdaság jellegéhez. Négyzetrácsos művelésű kertészete, kísérleti gazdaságként sokáig a Debreceni Agrártudományi Egyetem (DATE) kutatóhelyeként működött.

Szabadulás (Lászlómajor)

Így telt lassan a nyár, hogy mikor volt, ötvenháromban, nem tudom pontosan, hiszen olyan rég volt, de arra emlékszem, augusztus vége felé lehetett. Azt tudom, hogy egy délután estefelé, mikor a nép már a munkából haza tért, a gazdaság vezetője, Veres János a brigádvezetőkkel tudattatta a néppel, hogy menjenek rádiót hallgatni az iroda elé,

ami azelőtt soha sem történt meg.* A nép szót fogadott, hiszen rádiót azelőtt sohasem hallgathatott. Most meg kitétték az ablakba, hogy a nép jobban hallhassa. Nem tudtuk, hogy mi lesz, mért hallgattatják meg velünk. A gazdaságvezető és a táborparancsnok a hírekből már biztosan értesült erről? Egyszer csak megszólalt Nagy Imre, Magyarország akkori miniszterelnöke, miszerint az országban levő összes táborok fel lesznek oszlatva, mehet mindenki szabadon haza. Mily nagy volt az öröm a nép körében, ujjongott, végre vége lesz minden szenvedésnek. De ez a nagy öröm csak másnapig tartott, velem együtt sokban sok kétséget hagyott. Másnap ugyanis Rákosi, a párt főtitkára mondott beszédet, mely szerint a táborok fel lesznek oszlatva, de szó szerint ő azt mondta, hogy „kutyából nem lesz szalonna”, vagyis mindenki az ország bármely helyén választhatja meg a lakóhelyét, kivéve azt a helyet, hova települési engedély szükséges.** Ezzel tulajdonképpen minden meg volt mondva, mert legalább a mi táborunk minden ott levője a határsávból lett kitelepítve. A tábor két pártra szakadt, nagyon sokan nem értették meg, hogy mit jelent az a mondat, hogy az ország bármely részén választhatja meg a lakóhelyét „kivéve azt, hová települési engedély szükséges.” Még a mi szobánkban is Bicsák Pál, szobatársam és sógorom sem hitte el, hogy nem mehetünk haza. Leszidott, mindennek mondta (*elmondva*) – Hát hová az anyád v.-ba mennél, ha nem haza? Csak később döbrentek rá a valóságra, akkor megindult a levelezés rokonokhoz, ismerősökhöz, hogy keressenek helyet számukra. Így történt, hogy az egész Őrség vidékiek nagyrészt a határsáv közvetlen közelében, zalalövői, andráshidi, á. gazdaságokban helyezkedtek el. Egy részük Zalaegerszeg környékén bérelt lakást, onnan jártak be dolgozni. Nagyon sokan végre Táplánszentkeresztre, a sárvári á. g. üzemegységeibe mentek dolgozni. Persze a tábor feloszlata nem ment olyan gyorsan, mert annyi népet nem lehetett egyszerre elszállítani, hanem hetente két-két turnusba három-négy családot bocsátottak el. Mielőtt megkezdték a tábor feloszlását, mindenkinek meg kellett mondani, hogy hol fog letelepedni. Én vagy mink, mivel a lányaink Sztalinvárosba voltak, de oda mi nem mehettünk lakni, mert a nagyobb városokból ki voltam tiltva, Adonyba megyünk lakni, azt mondtam, és onnan járok be dolgozni Sztalinvárosba. Kérdeztem, hogy így lehet-e? Azt mondta az elbocsátó ávós százados, ennek nincs akadálya.

Bognár Ernő (*Kercaszomor, 1905*) 1970-es években írt visszaemlékezéséből. (Bognár 2013, 60–63)

* Nagy Imre 1953. július 4-i rádióban közvetített kormányprogramjának meghallgatására hívták a táborlakókat.

** Rákosi Mátyás nagy-budapesti pártaktíva előtt mondott 1953. július 11-i – ugyancsak rádióban közvetített – beszédében elhangzott mondat, amelyet Bognár Ernő összekapcsol az elbocsátó határozat letelepedést szabályozó rendelkezésével, amelyet valamennyi család kézhez kapott, mielőtt a tábort elhagyhatta.

Kormópuszta

A hatóságok a *Bánalmi Állami Gazdaság* garahalmi üzemegységének *Nagykormó* nevű majorját az 1950. június 23-i határsáv-kitelepítés idején jelölték ki kényszermunka-tábornak. A major – *Tiszagyenda* határában – a második világháború előtt a kunhegyesi református gyülekezet tulajdona volt. Környékén a negyvenes évek végén, a Tisza és a Nagykunsági öntöző *főcsatorna* között, a tiszabői vízátemelő rendszerhez kapcsolódóan, kiterjedt parcellás rizstermelés indult be. Főként ehhez, az öntözőművek tovább építéséhez és a tágabb környéken adódó kampánymunkákhoz kellett a rabmunkaerő.

Kormó a bácskai „telepesek” tábora: 81 bácskai családot szállásoltak be ide a *Nagybaracska-Hercegszántó – Kisszállás-Kelebia* közé eső határsáv-szakasz 19 községéből.

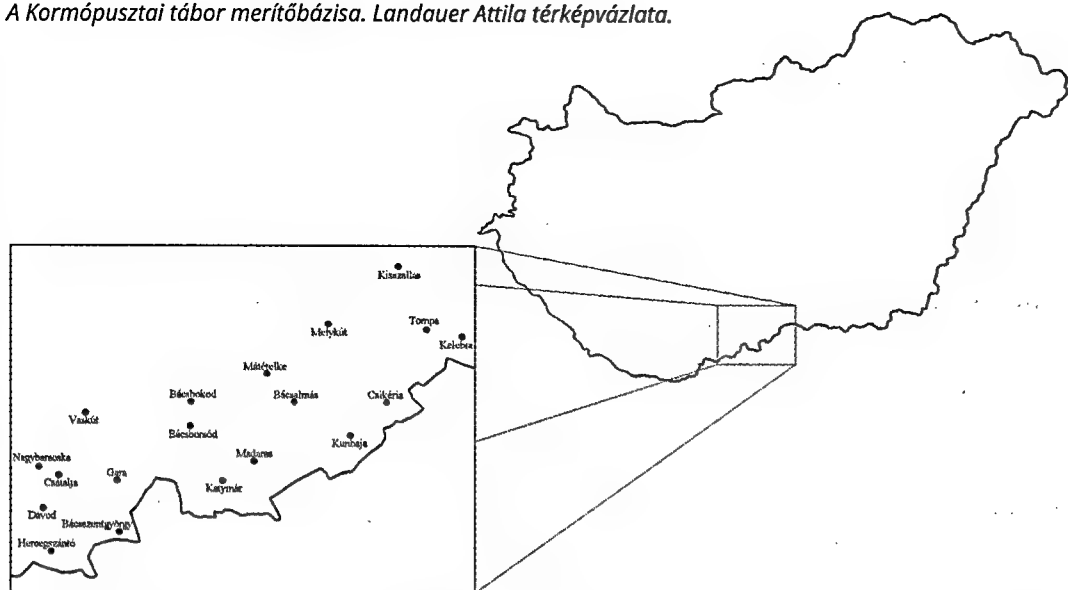
Fennállásának negyven hónapja alatt nem érkezett új rabszállítmány a táborba. A létszám – a hat éven aluli gyerekek 1952-től lehetővé tett hazabocsáthatósága, valamint a születések és a halálos esetek miatt – végig 261–273 fő között mozgott. Nagykunság és Hortobágy 12 tábora között a kormói a legkisebb.

A deportáltakat Kunhegyesen vagonírozták ki. Innen gyalogmenetben és vontatókon érték el az állomástól nyolc kilométerre fekvő táborukat: a majort. Ez négy – hosszanti elrendezésű – gazdasági épületből és egy külön álló, sáttortetős házból – a korábbi majoros gazda (gazdatiszt?) szállásából – állt. Az épületsor előtti udvarhoz gémeskút és vályogvető gödör tartozott. A rendőrőrs a gazda kis házába szállásolta be magát, a raboknak az épületsort kellett birtokba venniük. Az épületek közül a leghosszabb a rendőrőrhöz esett közel, korábban valószínűleg az idénymunkások szállásául szolgált. Egyetlen betonozott, 25–30 méter hosszú helyiségből állt. Ez után foghíj, majd két kis helyiségből álló, deszkapadlós magtár következett. A magtár végében istálló, annak folytatásaképpen juhhodály volt.

Az első napok a szabad ég alatt teltek. A kiszáradt vályogvető gödör (a „Nagygödör”) oldalában kialakított családi tűzhelyekből kiindulva kezdődött az épületek birtokba vétele. Mindenkinek nem jutott hely, sokan hetekig padlásokra és az épületeken kívülre szorultak. A tábort a rabok építették ki maguknak a tábor kijelölt körletén belül maradván. Kormó *nem mozgó tábor*, helyben épült ki. A végleges berendezkedés késő őszig elhúzódott. A faanyagot a priccsek beállításához az állami gazdaság szállította. Az építőanyag a környékbeli tanyák, főleg a közeli *Kiskormó*, bontásából származott. A többi táborhoz hasonlóan, Kormón is párhuzamos tevékenység volt a tanyák bontása és a tábor kiépítése.⁷

A táborlakók körében készült listák foglalkozási adatai alapján – elnagyolt megközelítéssel.

⁷ A tábor helyszínének, kiépülésének és a táborlakók berendezkedésének részletes bemutatását lásd Nagy-Saad 2013b, 22–28.

tésben – Kormó homogén kuláktábor: a társadalmi változás nem kívánatos alternatívájának tábor.⁸ A családfők hetven százaléka 50 hold körüli, jó minőségű földeken gazdálkodó paraszt, húsz százaléka falusi kereskedő, kocsmáros, iparos volt: a bácskai nagyközségeket föld-, kupec- és ipari kuláknak minősült tanyás gazdái, falusi üzlettulajdonosai. Szociális státusuk, nyelvi és kulturális kötődéseik alapján ugyanakkor korántsem egyöntetű közösség. Valóságos otthoni élethelyzetüket tekintve, a paraszti alapzatú polgárosulás útjain elindult családfők, akik sokféle készségük, képességtartalékaik révén, a több éve tartó „kulákrés” nyomása alatt is, valamiképpen tartották magukat. Felszínen maradásukhoz sok esetben hozzájárult a biztonságot adó, kiterjedt családi háttér. A Kormóra deportált észak-bácskai parasztok, falusi-tanyasi egzisztenciák többsége rokonsági köteleikből – családszövevényéből – kiszakított családként (valójában családtöredékként) került a táborba (lásd Nagy-Saad 2013b, 2–8). A mobilitás útjait keresve, sokan közülük gyerekeik – többnyire a kisebb fiúgyerekek – taníttatásában is meglátták a befektetési lehetőséget. Kormón 34 olyan „földkulák” családba sorolható fiatal volt, aki táborba kerülésekor a 15-25 éves korosztályba tartozott. Egy felsőfokú végzettségű (szigorló orvos) és 16 középiszkolás, illetve érettségizett volt közöttük. A 8 iparos és kereskedő család fiataljai közül ugyanebben a korosztályban középszinten valamennyien továbbtanultak. Egy friss diplomás ügyvéd is volt közöttük. A régi rendszert 3 egykori földbirtokos, két katonatiszt, két háború előtt nyugdíjazott és két – a háború után rőfösként, illetve földművesként reaktiválódott – csendőrszülő, illetve családtag képviselte. Felekezeti hovatartozásukat illetően a táborlakók két – egymással rokoni kapcsolatban álló – hercegzsántói és dávodai

8 A családonként részletezett adatokat Mojzes Ferenc, a tábor beszerzője (hercegszántói földműves, korábbi kiszgadzapárti országgyűlési képviselő) vette fel a kitelepítés idején. Adatait kiegészíthettük tényfeltárásunk során szerzett ismereteinkkel.

baptista családot leszámítva, vallásos katolikusok voltak. Kormó nyelvileg sem egységes tábor: kb. 20-20 százalékra tehető azoknak az aránya, akik sváb és bunyevác eredetüket, hagyományvilágukat is számon tartották, és egymás közt nemcsak magyarul beszéltek.

A tábort csaknem körülvették a rizsföldek. A rabok főként itt és az állami gazdaság környező telepein, üzemegységeiben (*Cebe-tanyán, Pénzes telepen, Garahalmán, Kiskormón*) dolgoztak. Esetenként messzebbre: a *Tiszasúly, Tiszaroff, Tisزابő* környéki vízmű-építkezésekhez: gátépítésre, kubikolásra is kivezényelték őket. Kölcsönzött munkaerőként *Kenderes, Fegyvernek, Kuncsorba, Mezőtúr* határába is eljutottak. A távolabb foglalkoztatott alkalmi brigádok – továbbra is rendőri felügyelet mellett – napokra, esetleg hetekre távol kerültek a tábortól.

Kormót közvetlenül irányította a rendőrség. Eltérően a többi tábortól, itt nem volt a táborlakók közül kijelölt parancsnok. A napirend ugyanakkor – a tábor „majoros” jellegéhez igazodva – sokat átmentett a pusztai summás-foglalkoztatás hagyományaiból. Hajnalonként a rendőrőrs falánál megkondult a vas, a táborlakókat a rendőrök, rendőrőrsön megosztott brigádvezetők ébresztették és sorakoztatták a cikóriakávés reggelivel egybekötött munkaelosztásra. A táborélet az első hónapokban az elviselhetőbbek közé tartozott. A rabok tizenöt kilométeres körzetben eltávozást kérhettek, ellenőrzöttek ugyan, látogatót, csomagot fogadhattak, levelezhettek. Körülbelül fél évig tartott ez az időszak. Az első őrsparancsnok fraternizálás miatti leváltása után a tábor folyamatosan brutalizálódott. 1952 tavaszáig négy parancsnok követte egymást, mindegyikük szigorításra törekedett. Az utolsó két évben a kényszermunka elviselhetőségét a büntetőtáborokra jellemző tortúrák és visszaélések (verés, megalázás, sorakoztatás, zaklatás, éheztetés, egyéni „kihágások” miatti kollektív megtorlások) nehezítették. A legrosszabb emlékeket az utolsó – *Forgács* nevű – őrsparancsnok hagyta maga után: vezetése alatt a tábor, valóságos büntető lágerként működött. A szigorítások és fenyegetések célja a tábor elszigetelése volt a „szabad” világtól. Ezt a látogathatóság teljes betiltásával, a csomagfogadás rendszeresített tiltásával, a kontroll alatt tartott – időnként betiltott – levelezéssel, és a „szabadokkal” való érintkezés megtorlásával próbálták elérni. A tábor „lazább” irányítása idején kialakult szokások, „szerzett jogok”, kapcsolatok felszámolása ugyanakkor rengeteg akadályba ütközött. A táborlakó közösség ahol és ahogy tudott, ellenállt. Két alkalommal a munka felvételét is megtagadták. Az is segítette őket, hogy végig maguk mögött tudhatták a kinti világ szimpátiáját, s ezzel ők nemigen tudtak mit kezdeni (Nagy-Saad 2013b, 34–40). Kormónak a hortobágyiakhoz képest szigorúbban felügyelt nagykunsági (Szolnok megyei) táborok között is rossz híre volt.

Szerdától szerdáig (Kormó)

8. A rossz idő megjött, az emberek fáznak. A szobabejárat elé féltetős konyhát építettünk, hogy a hideg ne csapódjon mindjárt be a szobába. Barbár módon hajtanak bennünket, egyik nap kubikolni, másik nap tábori munkára.

9. Reggel jöttem haza, éjjeli munkán voltam. Most csinálják az emeletes ágyakat a szobákba.

10. Kubikolni voltam; este jelentkezni kellett Mezőtúrra, 40 főt vittek. Hatalmas sár volt. Sztalinyec lánctalpas traktor húzta a vontatót a kövesig, ott szálltunk a vontatóra, és az vitt bennünket – Fegyverneken, Kuncsorbán, Mezőtúron keresztül – a Pusztabánrévei Állami Gazdaságba; reggel 6 órára értünk oda. Mindig éjjel vittek bennünket munkára, hogy a lakosság ne lásson bennünket.

11. Tehát reggel értünk a helyszínre, egy elhagyott tanyába. Kolbászt és meleg teát kaptunk. Onnét még 6 kilométerre vittek bennünket egy répaföldre. Előtte a szálláshelyet elkészítettük, a földre szalmát terítettünk, ezen aludtunk, pokróccal takaróztunk. Fűtés nem volt.

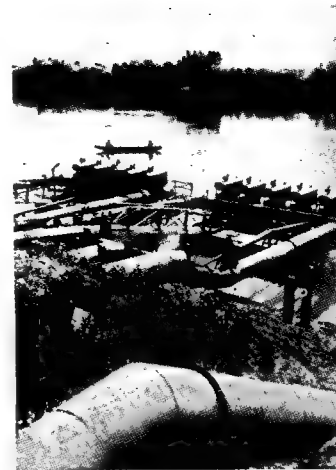
12. Vasárnap. Dolgoztunk egész nap, szedtük a répát. Másnap meglátogattak bennünket az „urak”; az élelem elfogadható.

14. Elvégeztük a répaszedést. Pakoltunk és vittek vissza, persze megint gyalog, több kilométert meneteltünk a kövesútig, ott várt a vontató. Este 5 órakor indultunk vissza a sötétben, egész Kormópusztáig.

15. Gyapotot szedni vittek 40 főt Kisújszállásra; én a padláson aludtam, mert most készítették az emeletes ágyakat a mesterek.

16. Az istállóhoz egy pajtát építenek a táborban.

Vő Imre, 16 éves kormói kitelepített, táborban vezetett feljegyzéseiből. 1950. november 8–16. (Vő 2010, 22–23)

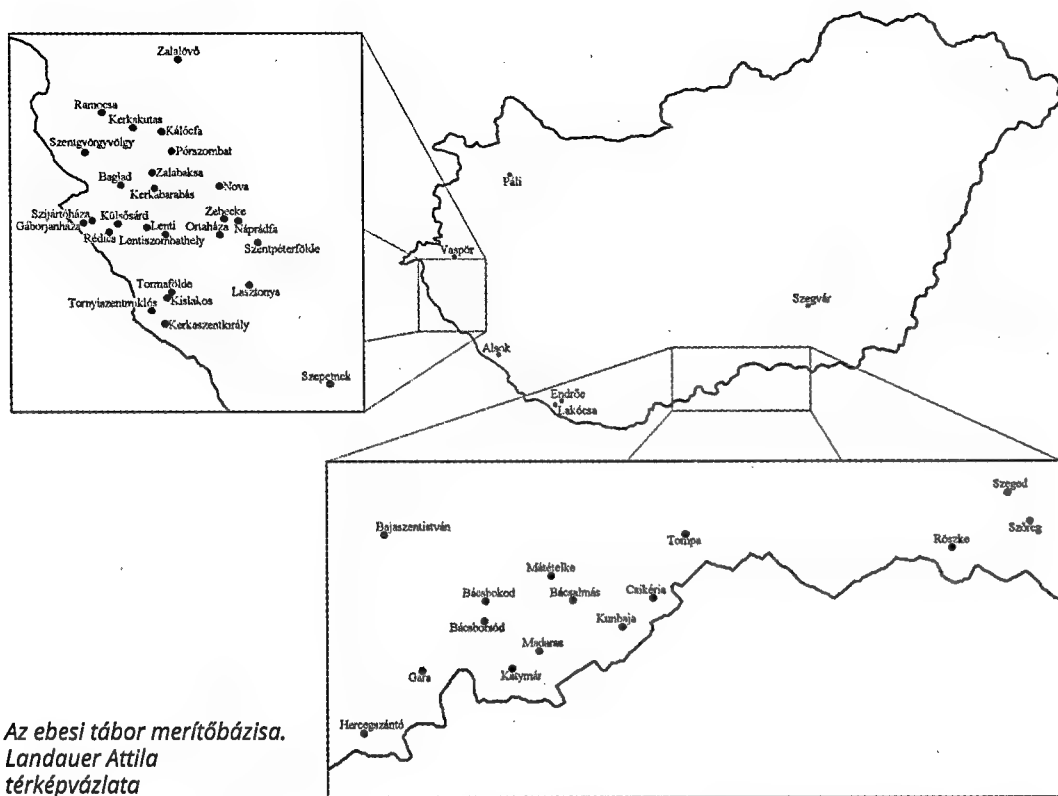
Ebesi tanyásgazdák, 1924.

Szivattyútelep Tisasülynél, 1951

Ebes

A tábor az *Ebesi Állami Gazdaság* területén volt, a vasúti fővonalától kb. egy kilométernyire, *Hajdúszoboszló* és *Debrecen* között nagyjából félúton, a kiépülőfélben levő *Ebes* község közelében. Termékeny, takarmánynövények (főleg kukorica) termesztésére, belterjes állattenyésztésre alkalmas, tanyás terület a hajdúsági löszháton. A gazdálkodás ezen a vidéken alapvetően különbözött az ide 20–25 kilométernyire eső szikes puszták majorok-*ra* alapozódott gazdálkodásától és *majoros táboraitól*. Az ebesi-szoboszlói-hajdúszováti tanyavilágra szerveződött állami gazdaság rabtábora is más, mint a hortobágyiak. Hasonlóan az elepihez: *tanyás tábor*. A kitelepítések idején a hortobágyiaktól eltérő táji adottságokkal bíró gazdaság szervezetileg a hortobágyi központhoz tartozott.

Ebes már a két világháború közötti időben is tanyaközpontnak számított. A jó minőségű földek nagy része – több ezer hold – az első világháború végéig Richter Gedeon budapesti gyógyszergyáros tulajdonában volt. A terület intenzív tanyásodása a húszas években kezdődött, amikor Richter ebesi földjeinek egy részét felajánlotta a földreform céljaira, később pedig, nagyobb birtokrészek eladásával gazdaságát pár száz holdra zsugorította. A kevésbé életképes, kis parcellák, vitézi telkek mellett több száz holdas gazdaságok jöttek létre a kúriaszerű tanyák, jól felszerelt gazdasági udvarok körül. A nagygazda családok – pl. Balogh, Sarkadi, Simon, Szathmári, Jóna, Nagy Béla, Zöld – tanyái a korabeli térképeken azonosíthatók. A mezőgazdasági nagyüzemnek számító, közel ezer holdas birtok tulajdonosa – Richter korábbi bérlője – a zsidó származású Markovics Jenő 1944-es deportálása után nem tért vissza. A nagygazdák többsége kétlaki volt, Debrecenből jártak ki birtokaikra. A háború pusztítása és a frontok átvonulása után is folytatódó háborús állapot körülményei megroppantották ugyan a tanyavilág gazdasági erejét, de a térség – a földosztás révén főleg – továbbra is népes maradt: az 1949-es népszámlálás 2038 személyt, több mint ötszáz családot vett nyilvántartásba a tanyaközpont körzetében.

Az ebessi tábor merítőbázisa.
Landauer Attila
térképvázlata

A népességfogyás, a térség kiürülése ugyanekkor és a következő évben gyorsult fel a tanyafelszámolás és a földek kollektivizálása-tagosítása következtében. Kis téveszcsék (*Hunyadi, Kossuth, Marx, Vörös Csillag*) és 1949-ben állami gazdaság jött létre. 1949–1950-ben megkezdődött a kollektivizált agrárüzemekhez kapcsolódó – szocialista mintafalunak tervezett – tanyaközpont-község kiépítése. Az ebessi földeken népességcsere ment végbe. A tanyák gazdái menekültek, az ebessi tanyavilág népességhiányos terület lett. A több mint tízezer holdas állami gazdaság a termény-betakarítások heteiben rendszeresen rászorult a Hortobágy 1950–51-ben létesített rabgazdaságaiból (Árkusról, Borzas-Mihályhalmáról) átvezényelt brigádok munkájára. 1951 decemberében az ebessi gazdaságot a *Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztjéhez* kapcsolták. Az egy hónappal korábban létesített kényszer-munkatábor szállítmányai a munkaerő-ellátottság biztosítása mellett a térség benépesítését is szolgálták.

A tizenkét hortobágyi és nagykunsági rabgazdaság sorában Ebess a legnagyobb: csúcs-létszáma – 1952 novemberében – 1071 fő volt. Huszonkét hónapos fennállása során Ebess (a másik ezren felüli létszámú táborhoz: Borsóshoz hasonlóan) gyűjtőtábornak tekinthető: sokfelől, sokféle családot telepítettek ide. A kiürített tanyákba, gazdasági épü-

letekbe beszállított családok szociokulturális összetétele ebben a táborban is heterogén volt. Az első rabszállítmány: néhány szegedi család és Szeged környékén, a Bács-Kiskun és a Zala megyei határ menti községekben bevagonírozott családok 1951. november 23-án érkeztek. Kivagonírozásukra az Ebess előtti – azóta megszűnt – kis megállóban: *Vérvolgyön* került sor. Ebben az évben még december 19-én érkeztek telepesek, ugyancsak a déli határsáv községeiből, főleg Zala megyéből: a Göcsej és a Muravidék aprófalvaiból. Az első: 1952. január 9-i rendőrségi összesítés szerint a tábor létszáma 321 fő volt. Ez a 320–330 között mozgó létszám június elejéig változatlan volt. Június 19-én újabb nagyobb szállítmánnyal 400 fő közelébe emelkedett a létszám. Ez a turnus azokból a családokból tevődött össze, akiknek a második (1952. június 17-i) nagy zalai kitelepítés során nem jutott hely a célállomásként kijelölt kőcsi táborban, így átirányították őket Ebessre. Két hét múlva, július 3-án érkezett a legnépesebb szállítmány: a szegediek 678 fős csoportja. A tábor létszáma ezzel ezer fő fölött stabilizálódott. Egyetlen nagyobb csoport érkezett még: a Somogy megyei Lakócsáról július 26-án papjukkal együtt deportált négy horvát család, összesen 27 személy.

Az 1951-es – táboralapító – szállítmányokat az ebessi vasútállomástól dél-keletre, a vasútvonal és a Hajdúszóvára vezető műút közötti terület egyik megmaradt tanyájának: a *Nagy Béla*-tanyának gazdasági melléképületeiben helyezték el. Nagy Béla-tanya a terület vízgyűjtőjének számító Pece-ér mentén álló épületcsoport volt, két és fél kilométernyire az állomástól. (A fél évszázaddal ezelőtt még széles nádsávval övezett Pece-ér észak-kelet – dél-nyugati irányban kanyargott a vasútvonal és a hajdúszóvati műút közötti területen.) A tanya kúriaszerű főépületéhez az állomástól déli irányba tartó, egyik dűlőútból nyílt kis bekötőút vezetett. A több szobás kúriát a rendőrség foglalta el, a melléképületekbe: Istállóba, pajtába, ólakba, fészerbe a „telepeseket” szállásolták be. A rendőrsőrhöz kapcsolva – „telepes” tanerő beállításával – 1952-ben tábori iskola beindításával próbálkoztak, és a táborélet beindulásával, a tábor egészségügyi felügyeletét ellátó orvos is ide járt ki Hajdúszoboszlóról. A Nagy Béla tanyától a Pece-ér mentén északi irányban kb. egy kilométerre fekvő tanyabokorban és ezzel szemben: a hajdúszóvati út túloldalán, az állami gazdaság rendezkedett be. Utóbbi: a *Horváth-tanya* volt az állami gazdaság központja.

Az 1952 nyarán érkezett népes rabszállítmányoknak „Nagy Béla” melléképületeiben már nem jutott hely. A szegediek és a lakócsaiak hónapokig sátrakban laktak. A létszám-robbanás a tábor gazdasági vezetőit és őreit nehezen megoldható elhelyezési, munkáltatói és őrzési problémák elé állította. A gazdaság fő profilja az állattenyésztés volt. Az állatoknak is hely kellett, a „telepeseket” is el kellett valahova szállásolni. A szállítmányokkal nemcsak értékes munkaerő, hanem gazdálkodáshoz nem szokott városi népesség, munkára kevésbé alkalmas családtagok: gyerekek, öregek is szép számmal érkeztek. Télen a jószágok az istállóban elsőbbséget élveztek, a telepesek kiszorultak a környék

megmaradt tanyáira. A kiürített *Babaliget*⁹ és a patkányról hírhedt „*Pockos*” területén nagyobb csoportot tudtak elhelyezni. A tábor kisebb egységei a még megmaradt környező tanyákra zsúfolódtak be.

Ebes tábortársadalma – nagyságrendje mellett – összetételét tekintve is párhuzamba állítható a hortobágyi Borsós tanyával. A kitelepítettek közel fele föld-és kupeckuláknak minősült falusi kisegyzisztenciából tevődött össze. A domináns csoport Borsóson is, Ebesen is a „reakciós” fészkeknek tekintett két vidéki nagyváros: Miskolc, illetve Szeged egyidejű tisztoztatása következtében került táborba. Ebesen is voltak a város (Szeged) életében pár évvel korábban vezető tisztséget viselő családfők: polgármester – Pálffy György feleségével, Radnóti Éva színésznővel – a háború előtti időszak vezető köztisztviselői, katonatisztek. A „régí rendszer” képviselőinek társadalmi összetétele ugyanakkor különbözött is a miskolciak deklasszáltjainak összetételétől. Borsóson a végérvényesen partvonalra tett „horthysta” (főleg katonatiszti) elit jelenléte volt domináns. Szegedről ezt a réteget jórészt egy évvel korábban – Árkusra telepítve – leválasztották. Az 1952-es nagy szegedi kitelepítés annak a gazdasági erőnek és még megmaradt közéleti befolyásnak totális megtörésére irányult, ami a radikális politikai elítváltás és a városi ipar és kereskedelem (paprika feldolgozás, értékesítés, malomipar, kisipar) államosításának ellenére is működőképes maradt. Ebbe a tisztoztatásba olyanok is szép számmal bekerültek, akik a városi társadalom forradalmi átrendezésének folyamatában, az új feltételekhez igazodva, kapcsolataik révén, informális csatornákon keresztül kitelepítésükig felszínen tudtak maradni. Ugyanakkor határon túli kapcsolataik, korábbi gazdasági érdekeltségeik, a határ menti háborús helyzetben változtatott politikai szerepük miatt jobbnak látszott eltávolítani őket a város életéből.

A folyamatos mozgásban-mozgatásban élő, szétszórt elrendezésű táborban állandósult az átmeneti állapot. Az inkompetens gazdasági és az erőszakoskodásra hajló rendőri vezetés súlyosbította a táborélet elviselhetőségét. A gazdaság igazgatója: *Rácz Gyula* központi direktívák mérlegelés nélküli végrehajtására kijelölt pártmunkás volt. A zűrzavaros állapotokra megoldásként kínálkozott a – központi határozattal lehetővé tett – letelepítés. A Horváth tanyai ÁG-központ mellett 1952–1953 fordulóján az elbontott tanyákból kinyert – megvásárolható – építőanyag felhasználásával a rabok megkezdhették telepeshalujuk építését. Ezzel szemben, elkülönítetten, a vasúti állomás közelében, a tanyaközségítés keretében folyt Ebes község kiépítése FAGI-házakkal,¹⁰ a felszámolt-betagozott tanyák lakói és a betelepülők számára.

9 Markovics Jenő „Babaházat” – bölcsödét – építtetett birtokán munkásai számára. Később ezt nevezték „Babaliget”-nek.

10 A Falusi Gazdasági Lakásépítő Iroda títustervei alapján épült 1–2 szobás vályogházak. A tanya-központ-községek arculatát meghatározó családi ház típus a negyvenes-ötvenes évek fordulóján. A házak kivitelezése részben hitelből részben a tulajdonosok munka-hozzájárulásával valósult meg.

„Ezeket azért írtam le, nehogy elfelejtsem őket” (Ebes)

Az öreg Vendel bácsi víz helyett formalint ivott, a Bubrek Cumi irrigátorával kimosták a gyomrát. A kis Vida borbélyt elvitte az ÁVO, szegény anyja majdnem megőrült ijedtében. Június másodikán újra be tudtam jutni Debrecenbe vizsgálatra. A vonaton nagyon jókedvűek voltunk, a Bruckner és a Decker folyton viccelődött. Mintha éreztünk volna valamit a levegőben! Június első felében sokat esett az eső, és így nem tudtunk dolgozni. Egyik délután kisütött a nap, és én el szerettem volna menni Babaligetre Török Lelicéhez. Ehhez Sajgótól kell engedélyt kérni, de Sajgót nem találtam, ezért az öreg Krommert kértem, hogy engedjen el, de ő nem engedett. Jobb lett volna, ha nem kérek engedélyt, hanem egyszerűen elindulok, senki sem vette volna észre. Báranyi Gyuláné Gizi néninek kislánya született Debrecenben, és a kis Katinkával együtt megjött Ebesre, a táborba. Bevonultak a nyolcvan személyes istállóba, kaptak egy kétemeletes vaságyat, ahol el kellett férniük. A fürdetés nagy gond volt, sehol nem volt hely ilyesmire, csak az ágyon. Ha jó idő volt, akkor megoldotta odakinn az udvaron, és csak az öltöztetést végezte az ágy tetején, de ha esett az eső, hát bizony nem volt könnyű anyának lenni. Sokszor néztem, amint Lea doktornő késő este az ágyunk mellett lévő fiókon, amit a gyermekágyból rángattak ki hirtelenében, és élire állítva asztalnak használtak, egy tálcán a szeszifőzőn elkészítette a kis baba ételét. Én az ágy emeletén könyököltem és lenéztem, soha nem gondoltam volna, hogy ilyen változatos élményeim legyenek. Ilyenkor átláttam az egész istállón, néhány kis petróleumlámpa sárgás fénye pislogott a piszkos falakon és sorra vettem a közvetlen szomszédainkat. Szécsényieknek két emeletes ágyuk volt, Emőke és a kis Lea aludtak az egyik ágyban és a két fiú. Szekulics Peró és felesége Magda, Dézsi Feri bácsi, és Micl néni, sőt az öreg mama is idekerült.

El-elnéztem őket, békésen aludtak mind. A mi oldalunkon rögtön a mi ágyunk mellett lakott Puskás Feri bácsi, aki mindig jókedvű, kedves és udvarias volt. A tűzhely mellett „lakott” Anó néni a férjével, akiknek sikerült ágyneműt is magukkal hozni, és a legnagyobb irigység közepette, dagadó párnák és dunnák között horkoltak. Még egy öreg kocsis és egy fiatal fiú volt a lakótársunk, ezeknek nem volt emeletes ágyuk, csak a földön aludtak. Az istálló gerendájáról lógtak a kosarak, a cipők és a batyuba rejtett élelmiszerartalékok. Takarításkor mindenki rémülten fedezte fel a patkánynyomokat, és szörnyülködött a megrágott és néha teljesen tönkretett értékeken.

Zádor Ildikó, 18 éves diáklány naplójából. Ebes, 1953. (Hantó 2007, 347)

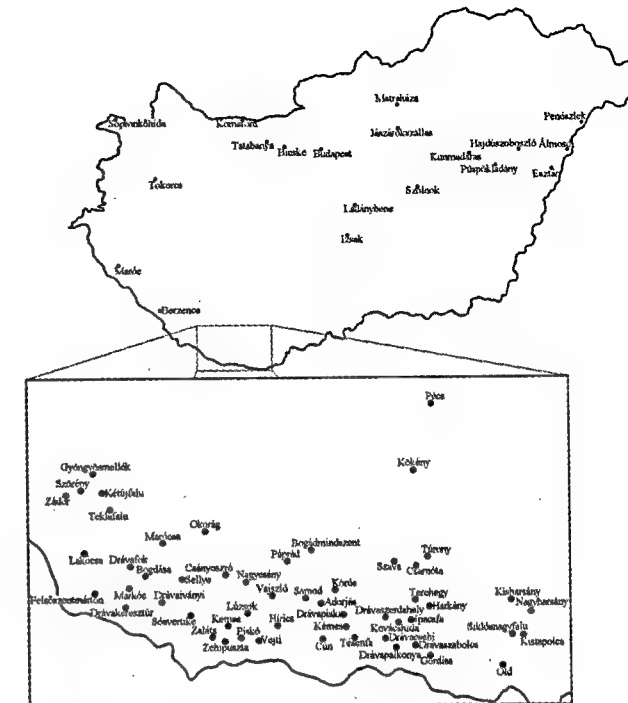
Polgár – Lenin-tanya

A *Lenin-tanya* a hortobágyi puszták északi peremén, tizenkét kilométernyire *Polgártól*, a *Bödönháti Állami Gazdaság* majorja volt. Az itt kijelölt és közel három és fél éven át – 1950. június 23. és 1953. október 31. között – fenntartott kényszermunkatábor földrajzi szempontból nem tekinthető hortobágyi tábornak. A közeli *Tedejhez* hasonlóan Hajdúsághoz tartozik. A Leninről elnevezett kis major a II. világháború előtt, *Horti-tanya* volt, amelyet – talán a kínálkozó kontraszthatás végett – annak idején *Horthy Miklós* tanyájaként is emlegettek. A *hort/hortos* valójában tájföldrajzi fogalom. A tábortól északra eső terület az 1952/53-as katonai térképeken *Horti-legelőként* szerepel, s tőle délkeletre, körülbelül másfél kilométerre, közvetlenül a Polgár–Hajdúnánás út melletti 94, 3 méter magas halom (kurgán?) a *Horti királydomb* nevet viseli. (A mai térképeken *Királydombként* van feltüntetve.) A tanya a második világháború előtt a *Szerencsi Cukorgyár* kísérleti gazdaságának telepe volt, ahol főként cukorrépa vetőmagot állítottak elő.

Az első telepes rabszállítmányt: 366 személyt 1950. június 24-én vagonírozták ki, Polgár közelében, a nyílt vasúti pályán. Valamennyien *Ormánság* szorosan vett néprajzi határainál tágabb övezetéből: a *Drávamenti síkság Gyöngyösmellék – Nagyharsány* közötti harminc kilométeres határ menti sávjának falvaiból érkeztek. A magukkal hozhatott vagyontörödékektől (jószágoktól, szerszámoktól, kerékpártól stb.) a kivagonírozás helyszínén megszabadították őket, a táborba már csak a legszükségesebb személyi holmival kerültek. Ennyi ember számára Lenin-tanya nagyon szűkösnek bizonyult. A táborlakóknak állami gazdaságban végzett munkájuk – napi élelmük megszerzése – mellett szállásaikat is építeniük kellett, lehetőleg a tél beálltaig. Miután nagyjából elrendeződtek, a következő év júliusa és novembere között, újabb csoportok érkeztek, főleg az Alföldről, legtöbben (33-an) Kunmadarasról. Összlétszámuk 75 fő körül mozgott, a táborlétszám – a nehezen követhető áthelyezéseket, ideiglenes és végleges elbocsátásokat is beszámítva – 440–450-re emelkedett. A kitelepítések újabb hulláma – ugyancsak több csoportban – a következő év nyarán és kora őszén érte el a tábor. Sokfelől: Dunántúl és az Alföld nyolc megyéjéből, továbbá néhányan Budapestről érkeztek, tizenegyen börtönből „szabadultak” Lenin-tanyára. A tábor létszáma 1952 végén 610 fő körül mozgott. Még egy turnus érkezett: a kunmadarasiak második (1953. január 6-i) kitelepítéséből származó csoport: azok, akiket helyhiány miatt Borsósról átirányítottak Lenin-tanyára. A táborlétszám ezzel 610–620 főre emelkedett. Lenin-tanya a nagyobb alföldi táborok közé tartozott: a táborközi munkaerő-mozgatások következtében előfordult, hogy a létszám átmenetileg 650 fő fölé emelkedett.

A 96 ormánsági családot – a táboralapítókat – szűkös helykínálat fogadta: egy sörész istálló, egy kis, ablaktalan juhhodály, egy raktárépület, egy katonai barakk, egy juhhodálylallyal egybeépített és egy külön álló lóistálló, továbbá a tanyásgazda – rendőrőrsnek és brigádvezetőknek fenntartott – lakása. Egy éves fennállása alatt a tanya sokat fejlődött.

A Lenin-tanya merítőbázisa.
Landauer Attila térképvázlata.

Némi iróniával mondhatnánk azt is, hogy névadója szelleméhez híven, a nevezetes lenini jelszó alkotó értelmezése jegyében: a kommunizmus egyenlő: rabmunka, plusz az egész kényszermunkatábor villamosítása. Az újabb rabszállítmányok már kivilágított telepre érkeztek. A tábor határait éjjel villanyfény jelezte, és az áramfejlesztő kapacitásának bővítésével, *Vitályos Béla*, volt katonatiszt terve alapján, a táborlakók a telepen belüli épületek részleges villamosítását is megoldották. Az alaptábor létszámának megduplázódása folyamatos építéssel járt. Két év alatt két vályog- és egy téglaeépületet húztak fel, a tábori élet végéig folyt az épülettoldalékok hozzáadása, helyiségek leválasztása, a környezet rendezése. A tábor felszámolásának évében készült katonai térképen 17 építmény dokumentálja a „telepesek” építőmunkáját. A hortobágyi táborokat másutt is jórészt a raboknak maguknak kellett kiépíteniük. Lenin-tanya sajátossága, hogy itt a rabok – amennyire ezt lehetőségeik engedték – megpróbálták a szűkös és nyomorúságos tér formálását a táborviszonyok között adódó elemi igényekhez igazítani. Az esős őszi és téli időszakban járművel gyakorlatilag megközelíthetetlen táborhoz a Polgár felé vezető kövesútból elágazó makadám utat építettek. A kínzó vízhiányt és a fertőzés veszélyét gémeskút megásásával igyekeztek elhárítani. Orvosi szobát, kismama-szobát különítettek el, tábori boltot, két üzemi konyhát rendeztek be. Nem valósult meg ugyan, de a funkcionális rendezettség iránti igényt mutatja a táborterületre készült fásítási terv fenn maradt dokumentuma. Az utolsó évben a rabok közvetlenül a táborhoz kapcsolva, ültetvényes kertet alakítottak ki. A kertészet, terményeivel együtt a gazdaságé volt, de a táborlakóknak is jutott belőle.

Lenin-tanya Hortobágy rosszabb táborai közé tartozott. A rendőri bánásmódhoz kezdettől fogva hozzátartozott a fizikai bántalmazás, megalázás és túlkapasokra hajlamos fegyelmezés, az elesettekkel (gyengékkel, betegekkel, haldoklókkal) szembeni kíméletlenség. A gazdasági vezetést és a közvetlen (brigádvezetői) munkairányítást általában a „telepes” munkaerő kizsigerelése uralta. Hat családfőt internálva, hónapokra kivontak a táborból, amikor szóvá tették az állami gazdaság visszaéléseit. Mindezt valamelyest ellensúlyozta a táborlakók – életteirük kiépítésében is megmutatkozó – önszerveződési készsége, a tábori belvilág viszonylag élhető légkörű kisvilágainak alakulása. Feszültségek, konfliktusok, kenyérharc, helyezkedés, besúgás, kasztosodás Lenin-tanyán is volt. Akadtak benne ugyanakkor olyan személyiségek is, akiknek érzéke-hajlama volt arra, hogy saját nyomorúságukon túltekintve, könnyebbé tegyék a táborélet elviselését. Az önképzés, a „belül” megoldott és tartalmassá tett gyerekfelügyelet, a hitélet kis szigeteinek alakítása, a kulturális igény szint fenntartása, a társalkodás és humorra hangoltság készségének ébren tartása jórészt rajtuk múlt.

Az első nagy szállítmányt: az ormánsági református magyarok, s a velük együtt érkezett néhány Dráva menti katolikus horvát család csoportját a következő két évben még *killenc* kisebb-nagyobb rabszállítmány követte. Tájégségek jellegadó csoportjaira és megyékre összpontosítva: Nagy- és Kiskunságból (Kunmadarásról, Fülöpszállásról, Izsákról), a Hajdúság román határral érintkező pereméről (Eszár, Álmosd), továbbá szórványosan Zalából, Vasból, Győr-Sopron, Fejér és Komárom, Bács-Kiskun és Szabolcs megyékből. A szembetűnően heterogén társadalmi összetételű tábor domináns – a táborlétszám 85–90 százalékát kitevő – népességét a földjéről, évek óta nyomorgatott birtokosi, önellátó vagy kisárutermelői státusából szakította ki a kitelepítés. Az elhurcolásuk idejére már deklaszált „régí rendet” az 1945 után proletár státusukba visszanyomott csendőrök, néhány pályaváltásra kényszerült katonatiszt, köztisztviselő, innen-onnan – leginkább börtönből, internálótáborból, kitelepítésből – átirányított „urak” képviselték. Négy arisztokrata is akadt közöttük: a megkínzott, rokkanttá vert, emiatt munkára képtelen gróf Almásy Pál, a szegedi Csillag börtönből, az első szállítmánnyal, családjával érkezett Selmeczi Miklósné gróf Somssich Mária; valamint Mária grófnőnek a hozzájuk később, az elepi táborból átkerülő édesanyja és bátyja.

A sűrű egymásra rétegződésnek kitett – sok és sokféle rabszállítmányt fogadó – viszonylag nagy létszámú táborok esetén a heterogenitás a tábori társadalom szegmentálódásához, széteséséhez, az elesettek pária helyzetbe sodródásához vezethet. Lenin-tanyán, fennállásának több mint három éve alatt alapvetően ennek az ellenkezője ment végbe. Ez jórészt arra vezethető vissza, hogy itt a „parasztok” és az „urak” körében egyaránt akadtak szervezéshez értő, együttműködésre, közösségépítésre hajlamos egyéniségek.

A szökevény (Lenin-tanya)

Debrecenből jött értem egy rendőr. Sellyéről indulva a rendőr felszólított, hogy váltsak jegyet. – Én? – kérdeztem – Én nem akarok visszamenni! Így aztán a rendőr váltotta meg a jegyet. A rendőrnek legalább akkora kaland volt az utazás, mint nekem a szökés. Valószínű a Debrecen környéki tanyák határán túl még nem járhatott. Nem győzött csodálkozni a tájon, itt milyen sűrűn áll meg a vonat, mennyi falu van, milyen dimbes-dombos a táj, mennyi a fa, és milyen nagy erdők vannak. Mindenre rácsodálkozott, mint egy kisgyerek. Az abaligeti alagútnál megfogta a kezem. Máig sem tudom, miért. Félt, vagy azt hitte, megszököm? Mikor kiértünk az alagútból, csak annyit mondott: na még ilyen! Egyszerű, jóindulatú ember volt. Mint az úton megtudtam tőle, 2 éve rendőr, addig a Hortobágyon volt gulyás. 1953. március 5-én értünk Budapestre, szintén a Kelenföldi pályaudvarra, illetve még csak félig értünk be, hirtelen megállt a szerelvény. Az állomáson lévő mozdonysok hirtelen iszonyatos fűtőülésbe kezdtek. Nem tudtuk, mi történt, csak láttuk az ablakból, hogy minden vasutas vigyázzban áll és tiszteleg. Valaki kiabálta, hogy meghalt Sztálin elvtárs, mindenki álljon egy perces vigyázzban. Én arra gondoltam, ez aztán szép névnapi ajándék, március 4-én van a névnapom. Átmentünk a Keleti pályaudvarra és felszálltunk a Debrecenbe induló vonatra. Megérkezésem után a Kapitányságról értesítették a Lenin-tanyai őrsparancsnokot, hogy megvan a szökevény, jöjjenek értem. Másnap délután jöttek és visszavitték a táborba. Éjjel 11 óra körül értünk „haza”. A rendőr bevitt a szobába, ahol 8 család, összesen 26 ember lakott, mindenki aludt. Felgyújtotta a villanyt és elordította magát: – Szabó! Ébresztő, meghoztam a fiát.

Részlet Szabó Kázmér visszaemlékezéséből (Hantó 2006, 132). Sz. K. gyerekkori tábori élményeinek felidézését l. még: <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/egerek-futosgaltak-a-lanyok-sikonyaltak> Utolsó letöltés: 2014. június 4.

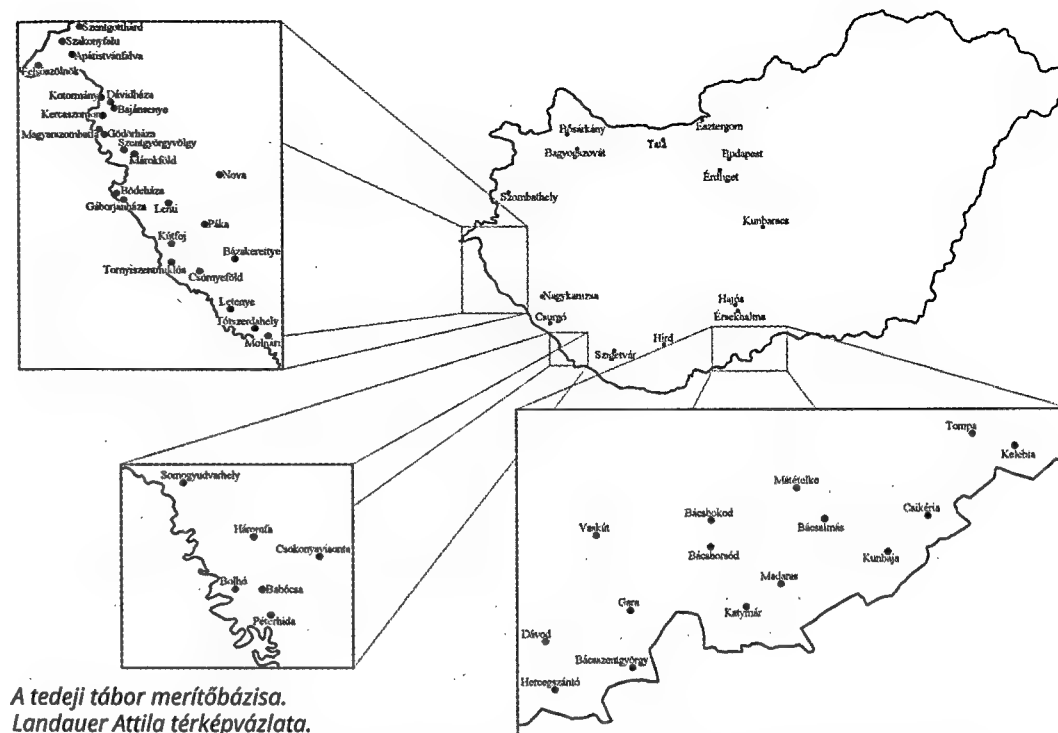
Tedej

A tedeji tábor „telepeseit” a Hajdúnánás – Büdszentmihály (a mai Tiszavasvári) közötti vasúti szakaszon, az országúttal párhuzamos, nyílt pályán: Tedej megállója közelében vagonírozták ki. A célállomás a *Tedeji Állami Gazdaság* állattartó telepe volt. A vasúti sín bal oldali töltésétől pár száz méterre fekvő telep 1951 decemberétől 1953 novemberéig rendőri őrizet alá vont kényszermunkatáborként működött.

Az első nagy rabszállítmány: a „Mikulás napiak” közel 350 fős csoportja 1951. december 7-én érkezett Vas és Zala megyéből, közel azonos arányban. Még el sem rendeződtek, mire – december 21-ére (J. V. Sztálin állítólagos születésnapjára) – megérkezett a *bácskaiak* és a *somogyiak* 150–150 fő körüli – szállítmánya. Az utóbbi két megyére összpontosított kitelepítésbe szórványos akciók áldozatai is bekerültek: családok és egyedül állók *Tatáról*, *Szombathelyről*, *Nagykanizsáról*, *Esztergomból*, *Érdligetről*, továbbá *kiskunsági* és *mosoni* községekből. Az egy hónap leforgása alatt feltöltött tábor létszáma a későbbiek során végig 660–680 között volt, legnépesebb hónapjaiban 700 fő körül mozgott.

Tedej a múlt század elején kis fürdőházzal egybekötött tanya melletti vasúti megálló volt, Hajdúság északi és Szabolcs (Nyírség) déli peremének találkozásánál, félúton Hajdúnánás és Büdszentmihály között. Innen lehetett a legjobban megközelíteni a két község határában tanyákkal, tanyabokrokkal beépült területet. A negyvenes évek végén felszámolták a tanyás gazdaságokat, betagosított földjeiken termelő szövetkezeteket hoztak létre. Az állami gazdaságot a három hajdúnánási tszcs katasztrofális működésének ellensúlyozására hozták létre 1949–1950-ben, ugyancsak betagosított földeken. A hortobágyi-hoz hasonló mintagazdaságnak szánták, amihez itt a termőhelyi adottságok – kiváltképpen a nyírségi részekben – jók voltak. A tőke, főleg pedig a hozzáértő munkaerő, hiányzott. Ezt a hiányt kellett pótolniuk az 1951 végén betelepített raboknak, akik közül sokan jószágot és munkaeszközt is hozhattak magukkal, amit a gazdaság azonnal birtokba vett.

A táborlakók elhelyezésére – az egymás közt az orosz *tyurma* (börtön) szóra utaló kifejezéssel „csurmának” nevezett – számozott tömegszállások: ló- és tehénistálló, felvonulási épület, sebtében felhúzott (nedves) vályogépület szolgált. A zárt területnek nyilvánított tábor a telep közepén húzódó út egyik oldala mentén építetett sőre-, bivaly-, ellető istállóból és a közöttük-mellettük kijelölt csurmákból állt. Mindenkinek nem tudtak helyet szorítani a telepen. Több család – ők jártak jobban – kiszorult az istállók közül, a zárt területen belüli, még el nem bontott tanyákra. Az ÁG központja és a – *Tari József* főtörzsőrmester vezette – 12 fős rendőrőrs a bűzös telepen kívülre esett. A hortobágyi rabgazdaságokhoz hasonlóan, a tedejinek is munkásigazgatója volt, *Szép Dezső* (eredeti foglalkozását tekintve, állítólag kéményseprő), aki a mezőgazdasághoz mit sem értett. Ugyancsak a hortobágyiakhoz hasonlóan, a középvezetők között itt is akadtak szakemberek, akik szót értettek a „telepes” rabokkal.

A tedeji tábor merítőbázisa.
Landauer Attila térképvázlata.

Tedej gyűjtőtábor volt: sokféle táj, település, kultúra, foglalkozás, szakértelem gyűjtőhelye. A táborlakók több mint 80 százaléka négy határsáv megyéből érkezett: a vasi hegyhát községeiből, Őrségből, Göcsejből, a Kerka-Mura és a Dráva menti kisközségekből, Észak-Bácska népesebb falvaiból, sok esetben – Bácska esetében kizárólag – ugyanazokból a településekből, amelyeket a határövezet 1950. június 23-i kitelepítése is érintett. Anyanyelvüket, kulturális kötődéseiket tekintve: magyarok és – Vas-Zala-Somogy-Bácska sorrendjében – szlovének (vendek), horvátok, szerbek (rácok), svábok és bunyevácok. Nagyon különböző vagyoni helyzetükből kiszakított parasztok, gazdálkodó, iparúzó, kereskedő falusi családok. A táborban a korábbi száz holdas – esetenként a határon átnyúló kettős birtokos – gazdák néhány holdas parasztokkal, jugoszláviából menekült napszámosokkal, etnikai identitásukat és pártállásukat váltogató, egykori partizánokkal, a kishatárforgalom lehetőségeivel élő falusi kisegyzistenciákkal: kereskedőkkel, üzlettulajdonosokkal zsúfolódtak össze. Megközelítőleg 20 százalékra tehető a határövezeten kívüli településekből érkezettek: kitelepítésük idején már jórészt deklasszáltak, bizalomvesztett szakmunkások, értelmiségiek, korábbi funkcionáriusok aránya. Tedejen budapestiek is voltak, jelenlegi ismereteink szerint ötven.

A foglalkozási szerkezet ennek a változatosságnak megfelelően alakult a táborban: az autószereléstől, az állatorvoslástól és a rizstelepek gát- és árasztási rendszerének tervezésén át a hegedűkészítésig mindenre akadt szakember. Aki képes volt rá, belefejtkezett a munkába, hajtotta magát a nyomott bérezés mellett is elérhető előnyösebb pozícióért.

Sokan: öregek, gyerekek, rokkantak nem voltak képesek erre. A táborlakók felét ők alkoták. A rendszeres munkára fogható 15–60 év közötti korosztályok aránya alig haladta meg az 50 százalékot. Tedejen gyakori volt a rabok áthelyezése Hortobágy többi táborába. A vezetőség igyekezett megszabadulni a munkaképesség szempontjából leértékelődő táborlakóktól, s ebben maguk a rabok is közreműködtek. A dokumentumok és az emlékezések tanúsága szerint Tedej tábortársadalma egy idő után mintha a pionírok világát idéző életrevalóság és a pária létbe süppedő élehetetlenség mentén kétfelé tagolódott volna. Ennek a megosztottságnak mérséklése végett, sajátos módon, többnyire nem a rabokból kivált-kinevezett táborvezetés, hanem a tábor rendőri vezetése avatkozott közbe – az állami gazdaság vezetői és a velük együtt működő rab táborvezetők ellenében.

Műhelygyakorlatok (Tedej)

A gazdaság műhelyeit zömmel a nagy dohány szárító pajták közelében lévő épületekben alakították ki. Feltehetően már odaérkezésünk előtt is működtek, mert azt a 20.000 holdas nagy gazdaságot a meglehetősen nagy gépparkjával és berendezéseivel nehezen lehetett volna elképzelni ezek nélkül. Mindenesetre aránylag jól felszerelt műhelyek voltak. Engem különösen érdekelt mindenféle mesterség. Néha megtehettem azt, hogy odaszöktem. Igen nagy érdeklődéssel figyeltem az ottani ténykedéseket. A rendőrök ritkán jártak arra ellenőrizni. A mesterek nem zavartak el onnan, mert valamennyien sorstársak voltak és ismertek engem. (...) Az asztalosműhelyben dolgozott az a Tesszárík Feri bácsi, aki a négyes csurmában a fal melletti szomszédunk volt. Ő nemcsak műbútorasztalos volt, hanem hangszerkészítő asztalos is, noha ezt a mesterségét csak „dugiban” művelhette ott. Polcokat, padokat, létrákat és gereblyéket kellett készíteniük, néha dekorációs képkereteket, melyekbe „nagyjaink” képei kerültek. Egyik alkalommal Feri bácsi büszkén mutatta meg a rejtékhelyéről előhúzott, félig kész hegedűjét. Később még a nagybögő és cimbalom születését is láthattam. Különös élvezettel mesélte, hogy a hegedű hátlapjának milyen erezetűnek kell lennie, hová kell a hegedű lelkét (ez egy merevítő rudacska az előlap és hátlap között) elhelyezni, és miért kellene ébenfából készíteni a hegedű „nyelvét”. Legmaradandóbb emlékem a hegedűvonó-készítés tudományával kapcsolatos, olyannyira, hogy magam is részt vettem ennek gyakorlatában. Még ma is hűségeesen őröm azt a fusiban készült hegedűvonómat, amely akkor és ott készült!

(...) A kovácsműhely már veszélyesebb terepnek bizonyult. A kovácsok tevékenységét csak bizonyos távolságból csodálhattam. Ott készültek a szekerek, vontatók és több mezőgazdasági gép vasalásai, de kovácsok végezték az igavonó lovak patkolását is. Különös látnivalót kínált a patkóvas izbitása és alakítása, sőt a lovak patáinak patkolás előtti „pedikűrözése” is igen érdekes művelet volt. Egyedül a forróított patkó körömgazdító szagát éreztem kellemetlennek, amelyet csak a többi érdekesség ellensúlyozott. Legszívesebb

látványként a kocsikerekek ráfolása jut eszembe. Ennél a műveletnél először az abroncs készült el laposvasból, pontosan olyan méretűre, hogy csak melegen lehessen az előzetesen elkészített fakerékre ráhúzni. A kör alakúra meghajlított abroncs két végét egészen fehér izzásig melegítették fel, vigyázva arra, hogy az ne hiccéljen el (ne égjen el). Ezután gyorsan összekalapálta azt két kovácsmester az állón. Azt mondták a mesterek, hogy ez a legtökéletesebb hegesztési mód. Összehegesztés után ismét fellemelegítették annak teljes kerületét, majd a fakerékre húzva lehűtötték vízzel (...) Legkedvesebb emlékemként az Auer Karcsi bácsival eltöltött néhány délutánomat őröm. Ő a Kari-tanya gépműhelyében dolgozott, pontosabban annak műszerész helyiségében, ahol még esztergapad is volt (...) A Kari-tanya nem messzire feküdt a csurmától, de a rendőrséggel ellentétes irányban. A fogatos kocsik aránylag szabadon és gyakran jártak arra, mert ott voltak az istállók. Ilyen szekerekre alkalmasint feljutva néhányszor kikerülhettem oda. A kisebb tanyaközpontnak beillő udvaron igen sok érdekes gépezet rozsdásodott, egyben gépszínt is berendeztek ott. A sok érdekes gépezet között külön figyelmet érdemelt egy hajdan büszke kis személyautó roncs. Négy kerekét egy-egy fatuskó pótolta, de belsejében pompás, párnázott ülések díszlettek. Valaha jobb időket élhetett meg. Büszke, fekete színén valami márkajel is pompázott. Vidéki gyerek lévén közelről én még nem láttam ilyent addig, hát tüzetesebben is megszemléltem. Csakhamar kitűnt, hogy a belseje is „kivan”, és egy törékeny, fekete ruhás ember „társalog” vele. Ő volt a Karcsi bácsi. Azután bement a kis műhelyébe, én meg kíváncsian utána. Nem zavart ki, sőt biztatón mesélni kezdett valamilyen nagyási hóbortról, szidva a gazdasági vezetőket. Akkor már tudtam, hogy ő is csurmás, és kérdezősködni kezdtem a masináról. Kisült, hogy valami nagyfőnök rekvirálta a kocsit, és neki kell „átgenerálni” azt. Majdnem minden alkatrészét újra kellett gyártani, de hát a rabmunka nem drága, különösen az övé nem. A lovakhoz úgysem ért, mert Pesten kevés igáslovat lehetett már látni. Ő viszont autószerelő és gépkocsivezető volt civilben. Már csak a kerekek és egy csapágy van hátra, meg az index. A szakmáját technikai szinten gyakorolta. Egy csapágy béléseinek kiöntését készítette akkor elő. Jómagam csodálkozva faltam a műszaki információkat, ő pedig élvezettel magyarázott. Utólag, most már gépészmérnöki fejjel is csodálkozom azon, hogyan lehetett képes egy ilyen eldugott tanyán, primitív környezetben és szerszámozással csapágybélést kiöntenie, de sikerült neki. Következett az esztergálás. Ez külön emlékezetes maradt a számomra, mert ebben én is segíthettem. Amíg ő vakarászott valamit a satuba befogott tárgyon, megbízott azzal, hogy én kapcsoljam ki a gépi előtolást egy karral. Igen régi esztergapad volt, transzmissziós meghajtással. Mondanom sem kell, hogy milyen büszke voltam akkori ténykedésemre, nem gondolva arra, hogy néhány év múlva ezt sokkal többet fogom majd csinálni, mint szeretném; három műszakos, valódi proletárként, mint „hivatásos” esztergályos.

Részlet Apatini Ferenc Illés emlékiratából (Apatini 2009, 53–56)

Táborlakók

A hortobágyi táborokból az amnesztiarendelet hatályba lépése, 1953 júliusa és az október 31-i felszámolási határidő között, a hatósági kimutatások szerint 7281 fő, 2524 család szabadult. Az 1949-es népszámlálás adataival összevetve¹ kitűnik, hogy nagyjából minden ezerkétszáznegyvenharmadik ember, minden ezredik család lehetett érintett ezekben a kitelepítésekben. 1950 júniusa (az első kitelepítések) és a szabadulás ideje között azonban ennél többen megfordultak a táborokban, hiszen sokan meghaltak, sokakat előbb elengedtek, és néhány rabnak sikerült megszöknie.² Kiss László levéltári kutatásai szerint a rablétszám 1953 júliusában érte el a maximumot, 7300 fővel. Becslései szerint, a fenti tábori életesemények következtében „a táborokban megfordult kitelepítettek teljes létszámát mintegy 7800-7900 főre tehetjük.” (Kiss 2005, 30–32). A kitelepítettek érdekvédelmi szervezete, a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete megemlékező kiadványának előszavában az egyesület elnöke „mintegy 10 000” deportáltról ír (60 év. 1950–2010. 2010, 12). Az egyes táborokban raboskodók név szerinti azonosítását is felváltó kiadványban ugyanakkor 7132 név szerepel, és a második, javított kiadásban is csak 7264 (60 év. 1950–2010. 2. kiadás, é. n.). Minthogy azonban a könyv táborok szerint sorolja fel a neveket, azoké, akik több táborban is megfordultak, többször is szerepel benne.³ Nagyjából az első kiadványban felsorolt neveket örökölték meg a Hortobágy községben több mint egy évtizede, a táborlakók emlékének őrzése szándékával épülő önkormányzati templom falán, az egyesület által elhelyezett emléktáblán.⁴ A nevek betűrend szerinti felsorolása viszont nem teszi lehetővé a családok azonosítását, holott a hortobágyi munkatáborok legfőbb sajátossága éppen az volt, hogy oda családokat deportáltak.

¹ Az 1949-es népszámlálás adatai szerint az ország népessége ekkor 9 038 220 fő volt, akiknek 94,3%-a élt családban, összesen 2 385 112-ben. A népszámlálás családstatisztikai adatait feldolgozó írás a család fogalmát így határozta meg: „a család az emberek olyan csoportja, amelyben a tagokat vérségi kötelék és közös háztartás fűzi egybe” (Rédei 1952a). A „tábori családokat” természetesen nem teljesen ennek a definíciónak az alapján válogatták össze – erről később még szó lesz.

² A Telepések Társadalmi Múzeum Alapítvány (TTMA) folyamatosan épülő adatbázisában 2014 augusztusában nyilvántartott 7473 személyből 168-ról (2,2%) lehetett biztosan tudni, hogy meghalt a táborban (vagy a táborhoz közeli város kórházában), 416 főről (5,5%), hogy előbb elengedték onnan, és 15 főről (0,2%), hogy megszökött.

³ A fentebb említett adatbázisban 150, több táborban is megfordult személy nevét találjuk (a létszám 2%-a).

⁴ Hortobágy község honlapján – jóllehet a település létrejöttének előzményeihez a területén kialakított tábor és a környezetében működtetett táborrendszer szorosan hozzátartozik – a kitelepítettek emlékére épült templomról sem, a táborról/táborokról sem, a kitelepítésről sem esik szó, s rendezvény-naptárában a valamikori rabok éves találkozója is említés nélkül marad – talán még mindig a Rákosi-kor (és az ebből a szempontból azzal teljes folyamatosságot képviselő Kádár-kor) direktíváihoz és szelleméhez igazodás jeleként.

Még a legmagasabb becsült számokat tekintve is valószínű azonban, hogy a hortobágyi telepesek története *nem* az érintettek számarányát tekintve érdemel különleges figyelmet a háborús és háború utáni európai és hazai társadalomtörténetben. Talán még a korszakot bizonyos szempontból szimbolizáló magyar táborvilágban (l. erről kiadványunk *A hortobágyi „telepes”-kísérlet...* tanulmányát) sem a 12 táborban raboskodók aránya a legszembeötlőbb, és az „osztályellenség” népes csoportjában is csak vékony szálát jelentettek a hortobágyi telepesek. A családok minél teljesebb és pontosabb felkutatása, azonosításuk, sorsuk megismerése azonban nemcsak a valamikori elhurcoltak emlékének megőrzése szempontjából kívánatos, de fontos hozzájárulást ígér a korszak társadalomtörténetének pontosabb megismeréséhez és az ő sorsuk értelmezéséhez is. Kiszakították ugyan őket helyi közösségeikből, de nem hihetjük, hogy életük, szokásaik, rokoni és egyéb kapcsolataik, viselkedésük és gondolkodásuk ezzel a drasztikus akcióval egyik pillanatról a másikra „másokká” tette volna őket, hogy nem kötődtek volna továbbra is ezer szálón ezekhez a közösségekhez, hogy nem „egyek” voltak a sok közül. És nem hihetjük, hogy amikor a többségük számára megdöbbentően ismeretlen pusztai tájon kiszállították őket a marhavagonokból vagy a teherautókról, olyan világba érkeztek, ahol az emberi környezet, az ottani „szabad” világ, de akár még őrök világa is, nem hordozott több ismerős, őket egymáshoz kapcsoló szálát, mint azt a telepeseket a rabtábor határai közé bezárni kívánók hitték. Nem gondolhatjuk, hogy a szabadság és a rabság határai egy végletesen elnyomó rendszerben egyértelműen kijelölhetők.

A pontos feltáró munkára biztat az a tény is, hogy rengeteg (igaz, egymással sokszor ellentmondásban lévő, gyakran nehezen ellenőrizhető) nyomot hagytak maguk után. Hiába biztosították ugyanis a táborlakókat érkezésükkor és tábori életük folyamán őrzőik számtalanszor arról, hogy velük nem tartoznak elszámolással, hiába éreztették velük, hogy őket már kiiktatták a társadalomból. *„Nekünk azt mondták a rendőrök, hogy magukkal nekünk nem kell elszámolni. (...) Mindig azt mondták a rendőrök, hogy maguk nem elítéltek, maguknak nem lesz tárgyalás, nem tartoznak sehova, magukkal mi rendelkezünk, és magukkal nekünk nem kell elszámolni. Maguk nem internáltak, maguk nem telepesek – mi nem voltunk semmik. Mert ha internáltak vagyunk, akkor lenni kell bírósági tárgyalásnak, ha telepesek lennénk, akkor a családok (...) külön helyen lagnának, nem táborokba, meg akkor mindenünket vihetünk volna. Mi nem voltunk semmik.”* – idézi fel helyzetüket 55 évvel később Papp Lenke, aki 1951-ben, amikor családjával együtt Árkusra deportálták, 15 éves volt.⁵ Hiába figyelmeztették szabadulásukkor őket arra, hogy el kell mindazt felejteniük, ami velük történt. Hiszen maguknak a hatóságoknak is folyamatosan dokumentálniuk kellett tevékenységüket, és a táborlakók, hozzátartozóik, a valamikori szomszédok, ismerősök, a helyi közösségek, a hortobágyi gazdaságok „szabad” dolgozói, a szabad életbe visszatérőket

⁵ Az írott forrás megjelölése nélküli interjú-részletek a TTMA munkatársai által készített, az adatbázisában őrzött, ott azonosítható interjúkból származnak.

fogadók is sok mindent megőrkítettek a történeésekből, sok nyomot hagytak azokról.

A kitelepítések családos jellegének köszönhetően még a felejtés évtizedei után, a rendszerváltozáskor is maradtak tanúk (főként a fiatal, gyerek táborlakók, sorsukat ismerő egykori „szabadok”), akik emlékeztek, és emlékezni akartak. Az, hogy táboraikban hosszabb ideig egymásra zsúfolva éltek, olyan kapcsolatokat, összetartozásokat is kialakított, amelyek a Kádár-korszak hallgatásos évtizedei után is elősegítették a valamikori táborlakók közösségei újjáéledését, az immár időskorú egykori gyerekek, fiatalok emlékezetközösségekké formálódását. Előkerültek a megőrzött régi tábori (írásos, képi, tárgyi) *személyes dokumentumok*, felidéződtek a régi nevek, emlékek. Emléktáblákat állítottak, új visszaemlékezések sora született. A személyes, családi emlékezet sok esetben szerencsén találkozott a kitelepítéseket – és a nagy társadalom-átalakítási kísérlet egyéb akcióit – megszenvedő közösségek (emlékező lakosság, helytörténészek, levéltárosok, helyi újságírók) múltfeltáró törekvéseivel, érdeklődésével. A hortobágyi kitelepítések – Hajdú Lajos térképre vitt községeösszesítései alapján – 521 települést érintettek. Ma több tucat településen emléktábla, emlékoszlop hívja fel rá a figyelmet, esetenként az egykori táborlakó családok (esetleg minden családtag) nevének pontos feltűntetésével. A rendszerváltozás során hozzáférhetővé váltak a *politikai és államvédelmi iratok*, és az 1945 utáni társadalom-átalakítási kísérlet hortobágyi szálának mozgatórugói és mechanizmusai is szabadon kutathatók. Megindult a korszak – benne a hortobágyi kitelepítések – történetének feltárása, forráskiadványok és elemző munkák kiadása. Mára csak a Hortobágyra vonatkozó írások tételszáma meghaladja a százat.

Az érdeklődés elsősorban a *hortobágyi táborok* létrejöttének és működésének feltárására irányul. A táborrendszer kiépülésére és működtetésére vonatkozóan az országos és néhány megyei levéltár irataiból Füzes Miklós közölt válogatást (Füzes 2002), aki egyébként egy évtizeddel korábban – a baranyai svábok sorsával kapcsolatos kutatómunkája során – találkozott hortobágyi telepesekkel, és néhány, velük készített interjút is publikált (Füzes 1992). A 12 tábor egykori helyszíneinek katonai légi felvételeire és a táborlakók emlékezetére hagyatkozó rekonstrukciójára vállalkozott Saád József kiadványa. Ebben öt volt tábor működéséről, illetve néhány olyan helyszínről is közölt emlékező írásokat, ahonnan a táborlakókat kiszakították. A kötet zárófejezete az 1951-ben végrehajtott romániai (baragani) kitelepítéseket ismerteti (Saád 2004, 325–343). Hantó Zsuzsa a táborok történetét visszaemlékezések, levéltári és állambiztonsági iratok alapján megőrkítő kiadványaiban tábornévsorokat is közreadott (Hantó 2006, Hantó 2007). A táborok többségéről volt rabok később önálló visszaemlékezést, vagy szerkesztett kötetet jelentettek meg (lásd például Bakos 1999, Varga 2005, Kovács 2006, Csőke 2006, Lukács 2007, Apatini 2009). Ezek sorában különös figyelmet érdemel a tiszaszentimrei tábor lakójának, a Villányból elhurcolt Beke Ferencnének (férje a városi bank tisztviselője volt) a táborban három éven keresztül titokban vezetett naplója. A feljegyzéseket a szerző halála után

Bekéék villányi baráti társaságának akkor még kisgyermek tagja megőrizte, és a rendszerváltás után kiadta (Beke Ferencné 2002). Az éles szemű és írói erényeket is felcsillanító szerző írása megkerülhetetlen forrás a korszak és képződménye: a rabtábor társadalomtörténetének megismeréséhez. Deportálása folytán a *résztvevő megfigyelő* helyzetébe hozott szerző megörökítette a táborélet kisebb-nagyobb eseményeit, jellegzetes figuráit, hősiességeiket és esendőségeiket.

Orgoványi István munkája a kitelepítések által leginkább sújtott terület, a déli *határsáv* 1948 és 1956 közötti történetét tárja fel az ott élő lakosság egészét érintő központi politikai rendelkezések – köztük a hortobágyi kitelepítések elrendelése – és azok helyi végrehajtásáról beszámoló levéltári dokumentumok alapján (Orgoványi 2001). Kifejezetten a déli és nyugati határsávból történő hortobágyi kitelepítésekkel foglalkozik – interjúk, visszaemlékezések, terepbejárások, helytörténeti munkák és levéltári dokumentumok alapján – a Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány határsáv-füzeteinek első három megjelent darabja: a Baranya, Vas, valamint Bács-Kiskun megyei kitelepítésekről szóló kiadványok (Nagy-Saad 2011, 2013a, 2013b).

A történetek legfőbb érintettjei, a táborlakók és családjaik hol csak érintőlegesen, hol főszereplőként, hol szerzőként, közreműködőként jelennek meg a kiadványokban. A gazdag, ugyan még sok feltárássra váró ismeretet rejtő forrásanyag azonban már ma is lehetővé teszi, hogy a velük kapcsolatos sokféle, meglehetősen szerteágazó és korántsem egynemű információt egységes adattárba rendezve, kifejezetten róluk fogalmazzunk meg kérdéseket és keressünk válaszokat. Hogy kutassuk, mi kötötte össze ezt, a „telepesnek” született gyermektől a 90 éves aggastyánig terjedő tábori társadalmat, amely a korabeli vidéki Magyarország foglalkozási, vallási, nyelvhasználati, életmódbeli sokféleségét egyesítette. Egy dolog biztosan: az, hogy a politikai elit által a társadalomból kiiktatni szánt csoportok, „az osztályellenségek” közé tartoztak. De vajon hogyan éltek, kik voltak ők saját helyi közösségeikben? Mit jelentett kiszakításuk hátrahagyott közösségeik számára? A társadalom egésze számára? Hogyan élték meg különbözőségeiket a tábori összességben? Hogyan élt együtt a régi „úri világ” és az önálló gazdálkodók, kereskedők, iparosok és kocsmárosok, „a kulákok” világa? Összekötötte-e valami az ő tábori – „telepes” – társadalmukat a táboron kívüli „szabad” világgal, vagy „idegenek”, „ellenségek” lettek a többségüktől nyelvhasználatban, életmódban, szokásokban idegen pusztai emberek szemében? Őrzöik, a tábori rendőrök világa a mindennapi érintkezések szintjén milyen mintázatokat mutatott? Azaz, kik voltak ők *akkor* és *ott*, az ötvenes évek elejének magyar társadalmában?

„Ők” és „mi” – kétféle beszéd egy tszcs-lázadás kapcsán. Források és nézőpontok

A hortobágyi telepes táborok története a kommunista állam saját polgárai ellen viselt, hadüzenet nélküli háborújának része.⁶ A háborús állapotnak megfelelően kétféle *beszéd* és a források két fajtája maradt ránk. A szembenálló felek: az „ők” – a legfelsőbb politikai vezetés, az ÁVH, a helyi hatóságok – által előállított és hatókörükben őrzött *hivatalos* dokumentumok, illetve a „mi” – a társadalom (esetünkben a táborlakók és környezetük) – *személyes* feljegyzései, dokumentumai és visszaemlékezései. Szerencsés esetben (ha megfelelő mennyiségű forrást találunk), e kétféle megközelítés és beszéd párhuzamos követésével közelebb juthatunk a két – egymással végletesen szembekerült – fél: az államhatalom és a társadalom viselkedésének, gondolkodásának megismeréséhez, és kulcsot kaphatunk értelmezésükhöz.

Ilyen eset például a *tyukod-porcsalmi tsz-lázadás*, melynek kapcsán Szabolcs-Szatmár megye e két szomszédos településéről 1951. április 3-án, a Hortobágyon 1950 júniusában létrehozott árkusi táborba Porcsalmáról 11 családot (32 fő), Tyukodról pedig 10 családot (30 fő) deportáltak. A 21 családból 11 családfő nélkül érkezett Árkus tanyára – Húsvét lévén, az otthoni *feltámadás* ünnepéből a rabtáborban velük megünnepeltetett *felszabadulás* ünnepére. A családfőket – több más tyukodi és porcsalmi férfival együtt – március végén a nyíregyházi ÁVH-ra vitték, és hónapokig fogva tartották, majd többüket újabb retorziókra ítélték. Az eset egyike volt azoknak az akcióknak, amelyekben egy-egy politikai kampány (téteszesítés, klerikális reakció elleni harc) keretében – esetenként provokátorok beiktatásával – kirobbanó lakossági ellenállásra a karhatalom gyors kiszállással és brutális megtorlással reagált.

A tyukod-porcsalmi eset „nappali kitelepítés” volt (ezekről: Saad, 2010, 12–13). Megismeréséhez szokatlanul sok és sokféle forrás áll rendelkezésünkre. Az államvédelmi hatóságok vizsgálati dossziéi mellett⁷ az árkusi tábor krónikásai is megörökítették (Bakos 1999, Varga 2005, Schultz Lászlóné et al. 2006). A tyukodi családok történetéről monográfia készült (P. Szalay, Szalay 2008), Porcsalmáról pedig 2011-ben gyűjtött adatokat *Balogh Pálma*, aki azt kézirat formájában rendelkezésünkre bocsátotta. Néhány, a két községből kitelepített táborlakóval készült interjú hanganyaga nyilvánosan elérhető.⁸

Megkíséreltük a történetet a kétféle megközelítést folyamatosan szem előtt tartva, időrendben követni. A dokumentumválogatás, ha az eset teljes és pontos rekonstrukció-

6 Tony Judt, az 1945 utáni Európa történetével foglalkozó történész kifejezése – Judt 2007, 269.

7 ÁBTL 3.1.9. V-51 913 Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai.; ÁBTL 3.1.9. V-91584 Sályi Zsigmond és társai.

8 Kulak Gulag 2011-02-24 03 Varga Zsigmond.mp3; Kulak Gulag 2011-03-03 03 Papp Lenke.mp3; Kulak Gulag 2011-03-10 03 Belenyési Vilma.mp3

jára nem is, de arra lehetőséget ad, hogy a két fél: az államhatalom képviselői és a két falu lakossága végletesen szembekerült világába betekintsünk (lásd keretes írásunk). A változás a főszereplőkre – a hortobágyi kitelepített családokra – összpontosít, illetve néhány, az események előzményeként Tyukodról korábban elűzött és vagyonuktól megfosztott családot is megemlít. A személyes megközelítések természetesen családokról szólnak, családtagok mesélik el az átélte, vagy már csak elbeszélésekből ismert eseményeket. Az államvédelmis iratokban a hortobágyi telepítés csak mellékszál: ők a két falu egészéről, és benne nagyobb hangsúllyal az onnan „kiemelt” és különböző megtorló/büntető intézkedésben részesített személyek sorsáról szólnak. A március 31-én (éppen Nagyszombaton) a nyíregyházi ÁVH őrizetébe vett 27 tyukodi és porcsalmi férfiról (akik közül egyébként 16-nak a családja Árkusra került, és akik közül ketten az ÁVH-n, egy fő pedig később, már Hortobágyon meghalt). Utóbbiakról (a halott áldozatokról) azonban „ők” nem szólnak, csak a család emlékezik rájuk. A nyíregyházi ÁVH-ról a budapesti központ július 18-i utasítása nyomán a fogvatartottak közül 19 személyt további megtorló eljárások alá utaltak, és a hivatali iratok (és természetesen a családi visszaemlékezések) alapján az ő további sorsukat is követhetjük.

Az ÁVH-s dokumentumokban természetesen ennél jóval több személy jelenik meg a két faluból: a tüntetésekről szóló jelentések az akkor csaknem 3000 lakosú Porcsalmán név nélkül 40-600 fős tömegről, az akkor csaknem 4000 fős Tyukodon pedig 200-400 főről írnak.⁹ Hogy ők kik lehettek, arról egy amatőr szociológus ügynök március 27-én a következő becslést adta jelentésében: „A tömeg szociális összetétele: 55%-a szegényparaszt, 30%-a középparaszt, 5%-a (ceruzával aláhúzva, N.M.) kulák, 5%-a kendergyári dolgozókból tevődött össze.”¹⁰ A jelentésekben mindkét faluból szerepelnek név szerint is megnevezett további személyek: a tüntetéseken hangoskodók, a tanúvallomásokot tevők, az államvédelmi intézkedések kapcsán a falu hangulatáról nyilatkozók stb. Rájuk azonban ezúttal nem térünk ki. Mint ahogy a történetek másik szereplőcsoportjával (a hatalom képviselőivel) is csak érintőlegesen tudunk foglalkozni.

⁹ Porcsalma lakosainak száma az 1949-es népszámlálás szerint 2931 fő, Tyukodé: 3858 fő. Forrás: http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1949_09&pg=0&lang=hun#pg=0&zoom=f&l=s

¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-91584. 29.

Színe és fonákja

A tyukod-porcsalmi tszcs-lázadás – az államvédelem és a meghurcoltak szemszögéből, összekötő szöveggel (Válogatás)

Termelőszövetkezeti csoportok szervezése a két községben

„Tyukodon meg erőszakkal szervezték be az embereket 1950 végén, 1951 elején. Az Uray báró egyemeletes kastélyában volt a tszcs szervezés központja. Házról-házra jártak 'táskás emberek', akik messze vidékről jöttek ide agitálni. Az ég egy adta világon nem ismertünk közülük senkit sem. Volt, ahol ötször, hatszor megfordultak. Mindig mások. Ha végre a lakásán aláírta a belépési nyilatkozatot, megvolt a nagy öröm a táskásoknál. Eggyel kevesebb! Ellenben, ha nem lépett be, vagy nem akart egyáltalán belépni, akkor felhívták hivatalosan papíron a báró kastélyába és ott azzal fogadták, hogy se szó se beszéd, úgy elverték, hogy orrából, szájából dőlt a vér. Aztán elé tették a papírt. Édeskevény ember akadt, aki nem írta alá.” (Elmondja: Bajka Mihály.¹ Független Magyar Újság 1993. márc. 2-14. ápr. 2. 16. máj. 4-14. számában. Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat, 33).

(Tyukodon) „Azzal vádolták be Papát, hogy a tengerit eldugta. A göré az udvaron volt, mindenki láthatta és abban volt a tengeri. Az ávósok elvitték Csengerbe, ott vallatták, kegyetlenül megkínozták. Néhány nap után Nyíregyházára vitték a börtönbe, ahol is három nap elteltével 1951. február 12-én meghalt. (...) Egy napon, 1951. március 4-én, mindent itt kellett hagyni, a puszta életünkkel, csupán kevés ruhaneművel elmentünk új életet kezdeni Debrecenbe.” (Elmondja: Balogh Pálma. Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat, 37).

(Tyukodon) „A kulákság másik részének az önliquidálását (sic) segítette elő a párttitkár. 7 kulák, név szerint Szarka Bálint, Szarka Károly, id. Szarka Károly, Kádár Gáspár, Balogh Zsigmond, Baló Pál, kérték a helyi Tanácsot, hogy adjon nekik igazolványt, mert ők el akarják hagyni a községet. A Tanács ezt megtagadta tőlük, azonban a Párttitkár a Tanácsot utasította arra, hogy a 7 kuláknak adja meg az eltávozási igazolványt, melyet a Tanácselnök ki is adott a kulákok részére. A kulákok a párttitkárral utaztak el Tyukod községéből, ugyanis a párttitkár ugyanezen a reggelen utazott el Nyíregyházára, pártiskolára.” (Jelentés, 1951. márc. 29. Kaczur Géza áv. hdgy.) (ÁBTL 3.1.9. V-51 913 Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 29-30-31)

¹ Bajka Mihály (1919) 1951 márciusában a nyíregyházi ÁVH-ra vitték, júliusban átadták az államügyésznek, 1951 szeptemberében két és fél évre ítélték. Feleségét és kisgyermekét a hortobágyi Árkus-tanyára deportálták április 3-án.

Elégedetlenségek

(Porcsalmán) „Rövid idő múlva a működésüket el sem kezdő tsz-ekből megkezdődtek a kilépések. A porcsalmi nagyvásáron sokan találkoztak erdőháti emberekkel, akik mondták, hogy náluk a megalakult tsz-be az állatokat, gazdasági felszereléseket össze kellett hordani, a lakásokba is bementek, szinte mindent felleltároztak, tehát már azzal sem rendelkeztek szabadon a tulajdonosaik. Ezekre a hírekre megindult a nehezen megszervezett tsz-ek szétbomlása. Az utcán az emberek csoportba verődve tárgyalták a híreket, mindenki azt hangoztatta, hogy nem akarunk cselédek lenni, a magunk gazdái akarunk maradni.” (Szalay Zsigmond 2005.² Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat, 24).

(Porcsalmán) „Deportálásunk közvetlen előzménye az volt, hogy elindult a tsz szervezés, és az emberek nem akartak belépni. Különösen az orosz fogságot megjárt és hazatért emberek ágáltak ellene, mert ők ismerték a kolhoz viszonyokat. A mi udvarunkra sokan jártak darálni, mivel a korábbi malmokat a háborúban lebombázták. Így az illetékesek azt hitték, itt folyik az ellenpropaganda a tsz ellen.” (Elmondja: Papp Imre.³ Balogh Pálma gyűjtése. Kézirat 2011)

„Hangoskodók” és a tömeg fokozódó nyugtalansága

(Porcsalmán) „1951. március 23-án kezdődött a porcsalmi Szabad Nép tszcs. vetésterével kapcsolatos gyűlésen. (...) Boros István, Csobai Zsigmond pártból jobboldali magatartásuk miatt kizárt személyek és id. Boros Zsigmond MDP. tag valamennyien szegényparasztok, porcsalmi lakosok tszcs. elleni bomlasztó munkát végeztek olyan formán, hogy azt a kijelentést tették, hogy aki kitalálta a tszcs-t, azt kellene főbe lőni, ők nem írják alá a vetéstervet és erre a többi tagot is rá akarták beszélni. Ennek következtében f.h. 25-én az ÁVH. ez ügyben nyomozást végzett.” Adta: Tóth r. hdgy. Vette: Vári r.szds. (Részlet egy ügynöki jelentésből) (ÁBTL 3.1.9. V-91584 Sályi Zsigmond és társai 15.)

(Nyíregyházáról Budapestre) Távmondat Á.V.H. Budapest „A tömegben felszólt Harsányi Pál nevű 6 holdas paraszt Tszcs. tag, aki szintén követelte a feleségével együtt, hogy adják vissza a Tszcs. belépési nyilatkozatát. Nevezett házastársról megállapítottuk, hogy szoros kapcsolatot tart fenn Porcsalma községben egy Erdei István⁴ nevezetű, a múltban volt községi vezetőjegyzővel, aki közismert jobboldali magatartású személy (aláhúzás tinta-

2 Szalay Zsigmond (1914) Tyukodi kisbirtokos fia, falukutató, agrárszakember. 1945-ben tagja a Nemzeti Paraszt Pártnak, részt vesz a földreform kidolgozásában, 1948-ban 8 hónapi börtönre ítélik, visszamegy Tyukodra gazdálkodni. 2000-ben megírja Tyukod története és néprajza c. könyvét. 2005-ben Életem, emlékeim címmel megírja visszaemlékezéseit. (Ő csak krónikása, nem elszennvedője a történeteknek.)

3 Papp Imre (1936). Édesapjával, Papp Jenő (1907) gazdálkodó, cséplőgép, daráló és olajútó tulajdonossal, édesanyjával és öccsével deportálták Árkus tanyára.

4 Erdei István volt főjegyző. Március 29-én bevitték a nyíregyházi ÁVH-ra, ahol valószínűleg agyonverték. Feleségét és kislányát Árkusra deportálták.

val, N. M.). (...) Konkrét vélemények ez idáig a párttagok részéről voltak tapasztalhatók, akik véleménye szerint, hogy a délelőtti eset megtörtént annak tudható be, hogy a községben nem elég keményen volt az osztályharc víve a kulákság ellen, valamint rokoni kapcsolat folytán községben élő középparasztság túlnyomó részben össze van fonódva a kulákokkal, s így sikerült az ellenségnek ezt az esetet kiprovokálni. Az ügyben a nyomozást tovább folytatjuk, és folyamatosan jelentésemet megteszem.” 1951. március hó 26. Pallag Sándor áv. szds. osztályvezető. (ÁBTL 3.1.9. V-91584 Sályi Zsigmond és társai. 23.24.25.)

A karhatalom közbelép

(Nyíregyházáról Budapestre) Távmondat. Államvédelmi Hatóság, Budapest. „(...) Általánosságban véve, mind a két községben az a hangulat, mert többszöri tüntetésük és felvonulásuk után semmi következménye nem volt és ezt az ellenség nagyszerűen kihasználja, azt mondják, ha összetartunk, senkit nem mertek elvinni, az egész községet nem vihetik el. (...) Általánosságban mindkét községben megállapítható, hogy a kulákok a középparasztokkal teljesen össze vannak fonódva, nincs elhatárolva, részben a szegényparasztságra is befolyással vannak. A két községgel összefüggés lehet, de konkretizálni nem tudom. A helyzet az, hogy egy tanút kihallgatni, vagy valakitől valamit megtudni, egy kinszenvedés. Teljesen meg van bolondulva a két falu lakossága. (...) az őrizetbe vételt úgy gondolom, hogy nappal karhatalmi bevonásával. Az a véleményem, hogy meg kell mutatni, a dolgozó parasztság előtt, hogy az ellenséges elemeket, ha akarjuk, el tudjuk vinni. Porcsalmán és Tyukodon egy-egy ávós bajtárs kint van, a telefon összeköttetés meg van mind a két községben a rendőr járőrök meg vannak szervezve.” 1951. március 30-án. Lombos Lajos áv.örgy.” (ÁBTL 3.1.9. V-51 913 Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 32, 33, 34)

(Tyukodon) „A járási szervek sem maradtak tétlenül. A csengeri pártbizottságtól a járási párttitkár kijött személyautóval, elment az egyik széthulló tsz elnökének a lakására. Amikor a falu ezt megtudta, a ház elé tódult és nem engedte elvinni Belényesi Endre elnököt.⁵ A kocsit kiparancsolták a faluból, de nem a falun keresztül mentek el, hanem Ura község felé. Belényesi Endre háza a falunak azon a végén volt. A személykocsi a háztól nem messze, a Vályás hídjánál megállt, az egyik ember kiszállt a kocsiból és gyalogosan visszajött a faluba. A tömeg még ott állt Belényesi Endre ház előtt, észrevették az embert, kérdőre vonták, hogy kicsoda, igazolja magát. Az idegen nem tudta magát kellőképpen igazolni, így a tömeg felkísérte a községhezá-

5 Belényesi Endre (1906) gazdálkodó, terményfelvásárló. 1951 márciusában a nyíregyházi ÁVH-ra vitték, ahol április végén cellájában felakasztva találták. Feleségét, néma fiát és lányát április 3-án Árkus tanyára deportálták. Nagyobb fiát, Zsigmondot (1928) is a nyíregyházi ÁVH-ra vitték március végén, majd Hortobágyra került, ahol 1952 júniusában a Hortobágy folyóba ugrott és meghalt.

ra, hogy ott ellenőrizték. Közben meg-meglökdösték, még talán egy-két nyakleves is megesett. A községházára érve az illető bement, vette a telefont, beszólt Nyíregyházára az ávónak. Onnan azonnal elindult egy riadóautó, amely rövid idő alatt kiért, megállt a községháza előtt, ahol még mindig ott volt a tömeg. A rendőrök leugráltak a riadóautóról, elővették a gumibotot, az ott levőket ütötték-verték. Aki tudott, elmenekült, akit elfogtak, azt bevitték a helybeli rendőrség épületébe és ott még komolyabban megismertették a hatalom módszerével. (...) Később úgy értesültem, hogy már repülőgép volt készenlétbe helyezve, hogy szétbombázzák a falut, amire szerencsére nem került sor. Ezután két-három napon keresztül ostromállapot volt a faluban.” (Szalay Zsigmond, 2005. Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat, 24–25).

(Tyukodon?) „Végh Andrásról, a csengeri járási párttitkártól meg követelték vissza a többiek a belépési nyilatkozatot. A Végh elszaladt kocsin Porcsalmáról Csengerbe, és estére, vagy inkább már délutánra megjelentek az ávósok. Nem sokan mondhatták el magukról, de egy porcsalmi ember igen, hogy ő seggbe rúgta Péter Gábort. Tudja, sok civil ruhás idegen máskált akkor a faluban. Nos, hát Rüggi Kis András⁶ odament az egyikhez. 'Te is besúgó vagy?!' kérdezte, és meg sem várva a feleletet, jól farba rúgta az illetőt. Persze akkor még nem tudta, hogy ez Péter Gábor. De Rüggi Kist velünk együtt vitték be az ávósok Nyíregyházára, a Sóstói útra. Addigra persze már kiderült, ki is volt a farba rúgott.” (Elmondja: Kovács Gyula,⁷ 1990. Új Idő. 1990. január 15. Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat 2008, 46–47).

A gyanúsítottak összeszedése

(Nyíregyházáról Budapestre) Távmondatt. ÁVH. VI. Főosztály. Budapest.

F.h. 26-án és 27-én Porcsalmán, majd az azt követő napokban Tyukod községben lezajlott T.Sz.Cs. ellenes tömegtüntetéseken való részvétel és az arra való felbujtás gyanúja miatt Lombos Örnagy bajtárs utasítására március 31-én az alábbi személyeket vettük őrizetbe: Papp László kulák,⁸ Siroki Zsigmond volt csendőr,⁹ Osváth József volt csendőr,¹⁰ Pécsi

6 Kiss András (1913) 1951 márciusában a nyíregyházi ÁVH-ra vitték, júliusban Kistarcsára. 1952 augusztusában Kistarcsán „felülvizsgálták” az ügyét, és javasolták a KÖMI-nek átadni. Ez valószínűleg meg is történt, mert – fia elmesélése szerint – csak két év után került haza – feltehetőleg az amnesztiarendelethez köszönhetően. (Forrás: P. Szalay, Szalay 2008).

7 Kovács Gyula (1923) 1951 márciusában a nyíregyházi ÁVH-ra vitték, júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedték.

8 Apját, mostohaanyját és két féltestvérét április 3-án Árkus tanyára vitték, ahol édesapja 1953 szeptemberében meghalt. Papp Lászlót (1925) július 19-én átküldik Kistarcsára, ahonnan 1953. szeptember 27-én szabadon engedik, Hortobágyra távozik. Éppen családja szabadulására és édesapja temetésére ért oda. A rendőrség a kutató nyilvántartásból 1979. január 25-án törli.

9 Siroki Zsigmond (1920) júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedik.

10 Osváth József (1890) júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedik.

Manó volt földbirtokos,¹¹ Papp János kulák,¹² Erdei István volt főjegyző,¹³ Petri István volt csendőr,¹⁴ Ifj. Erdős Sándor volt csendőr,¹⁵ Kovács Gyula középparaszt,¹⁶ Gyene Zsigmond kulák¹⁷ és Tisza Pál hiv. honv. alhdgy.¹⁸ porcsalmi, Kiss András kisparaszt,¹⁹ Nagy József kulák,²⁰ Id. Kiss Gyula kulák,²¹ Domokos Lajos kulák,²² Varga Zsigmond volt csendőr,²³ Csüri Albert volt csendőr,²⁴ Ifj. Rácz Lajos kisparaszt,²⁵ Gyarmati Béla kulák származású tanító,²⁶ Belényesi Zsigmond kulák,²⁷ Szatmári Bálint kisparaszt,²⁸ Németh Jenő középparaszt,²⁹ Gyarmati Károly róm. kath. lelkész,³⁰ Belényesi Endre kulák,³¹ Rádi Géza kulák,³² Bajka Mihály volt községi tisztviselő, jelenleg 10 holdas fm.³³ és Somlyai Sándor kulák,³⁴ tyukodi T.Sz.Cs. lakosokat. Jelentem, hogy nevezetteknek az őrizetbe vétele Péter Gábor altábor-

11 Péchy Manó (1880) volt földbirtokos, felsőházi tag. Júliusban Árkus tanyára telepítik.

12 Papp János (1902) gazdálkodó, terményfelvásárló. Júliusban Árkus tanyára telepítik.

13 L. 4. sz. jegyzet

14 Petri István (1888) júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedik.

15 Erdős Sándor (1916) Feleségét és kislányát április 3-án Árkus tanyára telepítik. Júliusban őt is.

16 L. 8. sz. jegyzet.

17 Gyene Zsigmond (1890) volt földbirtokos. Júliusban Árkus tanyára telepítik.

18 Tisza Pál (1930) Erdős Sándor sógora. Júliusban visszaküldik alakulatához.

19 L. 7. sz. jegyzet.

20 Nagy József (1907) Feleségét és két gyermekét április 3-án Árkus tanyára viszik. Őt júliusban átadják az ügyészségnek, 1951 szeptemberében elítélik, Inotára viszik rabmunkára. A nyíregyházi megyei bíróság, mint büntető fellebbezési bizottság 1952. évi március 21-én börtönbüntetését egy évre leszállítja, így 1952 márciusában szabadul.

21 Id. Kiss Gyula (1899) Feleségét és fiát április 3-án Árkus tanyára viszik. Júliusban őt is.

22 Domokos Lajos (1907) Édesanyját, feleségét és két gyerekét április 3-án Árkus tanyára viszik. Édesanyja április 19-én ott meghal. Domokos Lajost júliusban viszik Árkus tanyára.

23 Varga Zsigmond (1919) Feleségét és kisfiát április 3-án Árkus tanyára viszik. Augusztusban őt is.

24 Csüri Albert (1920) júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedik.

25 Ifj. Rácz Lajos (1918) júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedik.

26 Gyarmati Béla (1910) Feleségét és lányát április 3-án Árkus tanyára viszik. Júliusban őt is.

27 L. 6. sz. lábjegyzet

28 Szatmári Bálint (1922) júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedik.

29 Németh Jenő (1907) „Jehovista kulák”. Júliusban Kistarcsára viszik, 1953. szeptember 1-én szabadul.

30 Gyarmati Károly (1913) római katolikus plébános, Gyarmati Béla testvére. Júliusban Kistarcsára viszik. 1952-ben még ott van. A vizsgálati dossziében utolsó nyom róla egy 1983. július 18-án kelt kérdőjegy: „Központi operatív nyilvántartásban nem szerepel. Sorsa ismeretlen.”

31 L. 6. sz. jegyzet.

32 Rádi Géza (1921) Feleségét április 3-án Árkus tanyára viszik. Őt júliusban átadják az államügyészségnek, 1952-ben még ott van. A vizsgálati dossziében utolsó nyom róla egy 1983. július 18-án kelt kérdőjegy: „Központi operatív nyilvántartásban nem szerepel. Sorsa ismeretlen.”

33 L. 1. sz. jegyzet.

34 Somlyai Sándor (1918) júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedik.

nagy bajtárs tudomásával történt, ugyanis az altábornagy bajtárs március 30-án személyesen szállt ki Porcsalma és Tyukod községbe. Az őrizetbe vett személyeknek a kihallgatása folyamatban van. 1951. április 2. Pallag Sándor áv. szds. osztályvezető. (Aláírás: Kaczur Géza, beszúrás: ovh) (ÁBTL 3.1.9. V-51 913 Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 93.)

Hangulatjelentés Tyukod és Porcsalma községekről

(Nyíregyházáról Budapestre) Távmondat. „...Porcsalmán az utcán csak azok járnak, akiknek feltétlen szükséges, a hangulat nyomottabb, mint Tyukodon. (...) A hálózati jelentések arról számolnak be, hogy a dolgozó parasztság (tintával beszúrva: többsége – N.M.) erősen megbánta a fölvonulást és itt is, mint Tyukodon, olyan jelenség van, hogy a tszcs.-be vissza akarnak lépni. A községben (általában: áthúzva, tintával helyette: egyesek – N.M.) még mindig arról beszélnek, hogy a fölvonulások 3 kisparaszt érdekében történtek (...) A kulákság között az a rémhír terjedt el, hogy a községből 25 kuláksaládot ki fognak telepíteni Magyarország különböző területére.” Nyíregyháza, 1951.márc. 31. Pallag Sándor áv.szds. osztályvezető. (ÁBTL 3.1.9. V-51 913 Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 35, 36)

(Tyukod, 1951. március hó 31.) „Általában véve a dolgozó parasztság elítéli a kulákságot és olyan hangok vannak, hogy azok vezették őket félre. (...) A munkásság teljesen egyetért, vagyis helyesli, hogy letartóztatták a hangadókat.” Lombos Lajos áv.örgy. (ÁBTL 3.1.9. V-51 913 Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 37, 38)

1951. Április 3-a: a porcsalmai és tyukodi családok deportálása Árkus tanyára

(Tyukodról Hortobágyra) „Április 3-án reggel megjelent a lakásunkban egy ÁVH-s tiszt és két ÁVH-s katona géppisztollyal. Felkeltettek bennünket – anyámat, bátyámat és engem. Felműtattak valami papírt, hogy a faluban nem kívánatos személyek vagyunk. Aláírás: Győrfi Imre tanácselnök, aki csak a nevét tudta leírni, olvasni nem tudott, egy osztálya volt. Hazajövetelünk után elnézést kért, hogy ő azt sem tudta, mit ír alá. Aláíró volt még egy Tardi nevezetű tanyasi ember, mint párttitkár, akinek volt két osztálya, és két olvashatatlan pecsét, Tyukod és ÁVH. Betolatott a tehergépkocsi az udvarba. Kérték, hogy csak a legszükségesebbet pakolhatjuk fel. Na de ki? Anyám beteg volt, mi pedig gyerekek, így aztán ők pakoltak. (...) Mire összegyülekeztünk a porcsalmaiakkal együtt és elindultunk a 'Nagy Világ'-ba, már hajnalodott. Közben megérkezett Péter Gábor az ÁVH legfőbb parancsnoka, aki végig kísért bennünket a Hortobágyig.” (Elmondja: Nagy Miklós /1939/. Közli: P.Szalay, Szalay 2008, Kézirat, 73).

(Érkezés Árkus tanyára) „Egyszer csak megálltunk és leszállítottak bennünket, a Hortobágyon voltunk. Szétnéztünk, tiszta síkság volt. Néztünk körbe, akármerre, sehol egy fa, sehol egy bokor. Nagyon félelmetes volt és számunkra teljesen idegen. Akkor láttuk, hogy többen vagyunk. A kövesúton szálltunk le, mert tovább nagy volt a sár. Szekerek voltak ott, ezek vitték a holmit.

A kocsisokkal nem lehetett beszélgetni, bár ők is fogva tartottak voltak. De amikor nem vették észre, nyugtatgattak minket: nem lesz semmi baj. Az emberek sírtak. Árkuson ekkor már volt három barakk. Mi egy istállószerűbe kerültünk, egy helyre 10-12 család. (...) A barakk nagy hosszú épület volt, középen kettéválasztva. Ablak és ajtó a külső oldalon nyílt. Belül tiszta üres volt, csak szalma volt leterítve. Amikor bementünk a barakkba, volt, aki sírt, volt, aki hallgatott, de még mindig nem tudtuk, mi vár ránk. (...) Csak leraktuk a batyukat, máris ki kellett menni, mert április negyedike volt és ünnepséget tartottak. Hangszórón keresztül beszéd volt. Majd énekelni kellett az Internacionálét. Ünnepség után lehetett megcsinálni a helyeket. Voltak ott olyanok, akik már régebben ott voltak, azok segítettek. A korábban ott lévőknek nem volt szabad odajönni hozzánk csak egy hét múlva. (Elmondja: Gerzsenyi Józsefné Gyene Kamilla /1935/. Közli: P. Szalay, Szalay, Kézirat 2008, 61. o).

A gyanúsítottak a nyíregyházi ÁVH-n

(Nyíregyháza, az ÁVH-n) „Április 17-én szörnyű jajgatás hallatszott a felső zárka felől ekkor mi szemmel-füllel hallgatóztunk. Én azonnal észrevettem, hogy Édesapámat kínozzák. De ezek a többiek azt mondták, hogy nem az. Bár ők is tudták, hogy édesapám, de engem akartak nyugtatni. De engem nem tudtak megnyugtatni főleg akkor, amikor a nagy kínok között azt kiabálta, hogy kedves fiam ne hagyd, hogy megöljenek. Sajnos én nem tudtam a mentésére menni, csendesen eltelt a nap, de az éjszaka sem volt jobb tehát úgy kínozták, hogy hárman voltak körülötte és állandóan ütötték. Hidegzuhanyozták. Anyaszült meztelen lehetett csak a cellába. Ez így ment április 17 reggel 8 órától április 19 este 10 óráig. Már az utolsó nap délutánján eszméletlenül volt. 20. 21, 22, ezen a három napon félrefele beszélt. Április 23-án reggel 8 óra 15 perckor meghalt. Állítólag meghalása úgy történt, hogy felakasztotta magát. Ennek én elégtételt adok, mert tudom azt, hogy nem bírta idegileg. Ez alatt az idő alatt hogy mit éreztem nem tudom le írni....” (Belényesi Zsigmond naplójából. Idézi Új Idő. 1990. január 15. Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat 48).

(Nyíregyházáról Budapestre) Távmondat ÁVH Budapest. VI. főosztálynak

„Jelentem, hogy osztályom őrizetében lévő Porcsalmai és Tyukodi tüntetésben részt vett őrizeteseink ügyében mind a mai napig utasítást nem kaptam, arra vonatkozóan, hogy milyen eljárást folytassak velük szemben le. Ez ügyben már más alkalommal is kértem már utasítást, de ez ideig semmi utasítást nem kaptam. Az őrizeteseink ügyében azért látom igen szükségesnek már az intézkedést, mert a fogdában igen nagy létszám van és túlszűfolttság, ez a munka menetét bizonyos mértékben akadályozza. Az újonnan érkező más természetű bűncselekmény őrizeteseinket, ha úgy látszik is, hogy azok kihallgatása az ügy természete miatt egyes zárkában való elhelyezése szükséges, a túlszűfolttság miatt csak igen nehéz végre hajtani. A fent írt 2 községből őrizetbe vett személyek ügyében már

telefonon kaptam értesítést, hogy a megfelelő utasítást megkapom, azonban még a mai napig nem érkezett meg. Tekintettel arra, hogy az aratás és cséplések ideje megkezdődött és így mezőgazdasági jellegű bűncselekmények elkövetése lehetséges, a tettesek vizsgálati kihallgatásai nehézségekbe ütközik a túlszűfolttság miatt. Kérek az ügyben, ha lehetséges, minél előbb utasítást.” 1951. évi június hó 21. (Pallagh Sándor áv.szds.) osztályvezető. (ÁBTL 3.1.9. V-91584 Sályi Zsigmond és társai. 294.) (Kiemelés: NM.)

Nyíregyházáról Budapestre) Távmondat ÁVH. Budapest. VI. főosztály.

Jelentem, hogy a Tyukodi és Porcsalmi tüntetésekkel kapcsolatban osztályom őrizetében lévők közt az utóbbi időkben több esetben lehet megbetegedést tapasztalni, a többszöri orvosi vizsgálat megállapítása szerint a betegségek eredete az őrizetbe vételük előtti megbetegedéseik maradványai, mely az életmód huzamosabb megváltozása következtében áll elő. Több őrizetes szédülésről panaszodik, valamint vese és gyomorfájások tünetei vannak az őrizeteseinknek. Az orvos a betegségekre megfelelő gyógyszert írt ki és azokat a betegekkel az orvosi rendeletnek megfelelően adagoltatom. **1 személy közülük vesefájdalom és szédülés miatt fekvő beteg.**” 1951. évi július hó 3.-án. /Pallagh Sándor áv.szds./ osztályvezető. (ÁBTL 3.1.9. V-91584 Sályi Zsigmond és társai. 295.) (Kiemelés: NM.)

Intézkedés a gyanúsítottakról

(Budapestről Nyíregyházára – a porcsalmiakról) Távmondat ÁVH. Nyíregyháza

„Porcsalma községben lezajlott tszcs. ellenes tüntetéssel kapcsolatban őrizetében lévő személyek ügyében a következő intézkedéseket hajtsa végre. A Kistarcsai Internálótáborban kísértesse fel az alant felsorolt személyeket: Papp László, Ináncsi László³⁵ Porcsalmi lakosokat. Hortobágyra telepítse ki családjukhoz az alant felsorolt személyeket. Sályi Zsigmond³⁶, Gyenes Zsigmond, Csuka László, Papp János, ifj. Erdős Sándor, Pécsi Manó Porcsalmási (sic!) lakosokat. Bocsássa szabadon és lakóhelyükön helyeztesse ref. alá az alant felsorolt személyeket. Osváth József, Kovács Gyula, Petri István, Siroki Zsigmond Porcsalmási lakosokat. Bocsássa szabadon ref. nélkül Tisza Pál honv. alhdgy.-t és jelen-

³⁵ Ináncsi László (1921) földműves nem szerepel az április 2-i jelentésben (I. fent), lehet, hogy később vitték be Nyíregyházán az ÁVH-ra. Júliusban átkerült Kistarcsára. Nem tudni, meddig maradt ott. A vizsgálati dosszié 351. sz. 1972. augusztus 21-i keltezésű dokumentumában javasolják nyilvántartásból törölését, ez augusztus 22-én meg is történik. Ugyanitt szerepel, hogy „felesége Jehova tanú vallású, azonban férjét semmilyen vonatkozásban nem befolyásolja.”

³⁶ Sályi Zsigmond (1907) „középparaszt”. Bár nem szerepel az április 2-i jelentésben (I. fent), a 83. sz. dokumentum szerint ő is bekerült akkor a nyíregyházi ÁVH-ra. A vizsgálati dossziében szerepel, hogy testvére görög katolikus lelkész, felesége pedig kulák származású, és rokonai között is sok kulák van. Feleségét és lányát április 3-án Árkus tanyára viszik.

tésben értesítse a felettes katonai parancsnokságát cselekményéről.” 1951. július 18. Juhász áv. ezr. (ÁBTL 3.1.9. V-91584 Sályi Zsigmond és társai. 298)

(Budapestről Nyíregyházára – a tyukodiakról) Távmondat. ÁVH Nyíregyháza.

„(...) tüntetéssel kapcsolatban őrizetében lévő személyek ügyében a következő intézkedéseket hajtsa végre. 1. Államügyészségnek átadni: Zs. Nagy József, Bajka Mihály, Rádi Géza. 2. A Kistarcsai internálótáborban kísértesse: Németh Jenő, Gyarmati Károly, Kiss András. 3. Hortobágyra telepítse ki családjukhoz: Domonkos Lajos, Varga Zsigmond, Belényesi Zsigmond, Gyarmati Béla, id. Kiss Gyula. Bocsássa szabadon és helyeztesse ref. alá lakóhelyükön: Somlyai Sándor, Fási Árpád, ifj. Rácz Lajos, Szatmári Bálint, Csüri Albert. Lengyel Zoltán³⁷ volt községi tanácsitkárt felgyógyulása után hatósági területéről tiltsa ki.” 1951. július 18. Juhász áv. ezredes (ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 364.)

Az ÁVH-ról Hortobágyra

„Augusztus 12-én megjött a férjem Nyíregyházáról, az ávóról. A vallatások után áthozták a rendőrségre, majd onnan a Hortobágyra. Úgy éjjel körül Nagy Mórincné keltett fel engem és mondta, hogy megjött a férjed, Zsiga. Pont aznap vitték haza Édesanyámék a kisfiamat. El lehet képzelni, hogy fájlalta a férjem, hogy nem találkozott Sanyikával. Azon az éjszakán a férjemmel együtt vagy 10-en érkeztek a hortobágyi kényszerszállóba. Nagyon rossz bőrben voltak, soványak, sápadtak és kiéhezettek. El lehet képzelni, hogy néztek ki, mert még az örök is elszörnyülködtek, megsajnálta őket és egy hétig nem kellett nekik dolgozni. Ettől kezdve kicsit könnyebb lett nekem is, hogy velem volt férjem.” (Elmondta: Varga Zsigmondné Dohy Magdolna, Budapest, 2008. szeptember. Közli: P. Szalay, Szalay, Kézirat 2008, 94).

Az ÁVH-ról Kistarcsára

(Kiss Andrásról) „Vagyonunk 5 hold föld volt. Nem tudok sokat a dologról, nem beszélt a család a történetekről. Szerintem megfélemlítették az Apámat, azért hallgatott. (...) Akkor éjjel elvitték Édesapámat egyenesen Nyíregyházára, közben többször összeverték. Az elvitele utáni nap reggelén jöttek az ávósok ellenőrzésre. Nehéz János parancsnok vezetésével körbevették a házat, majd az egész lakást felforgatták. Természetesen semmit nem találtak. Édesapámat hat hónap után Kistarcsára vitték. Onnan kapott a család levelet, hogy vigyenek takarót és ru-

³⁷ Lengyel Zoltán Tyukod község tanácsitkára nem szerepel az április 2-i jelentésben (I. fent), lehet, hogy később vitték be. A vizsgálati dossziében őrzött dokumentumok szerint 1970-ben törölték a nyilvántartásból, mert 1967. január 23-án meghalt.” (ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 463.)

haneműt neki. Kistarcsán Német Jenő bácsival egy szobában voltak. Havonta lehetett látogatni Kistarcsán a fogva tartottakat. Édesanyám rendszeresen látogatta Apámat. (...) Édesapám két év múlva tért haza Kistarcsáról. Nem mondták meg miért tartották fogva; politikai fogoly volt – az volt a bűne talán, hogy lázított?! Máig sem mondta meg senki.” (Elmondta: Kiss Sándor, Tyukod, 2008. Közli: P. Szalay, Szalay, Kézirat 2008, 86–87).

(Németh Jenőről) „Apósomat 1951. április 3-án éjjel az ágyból húzták ki az ávosok. Beteg volt, gyomorrontással feküdt. A Jehova tanúi szekta tagja volt. Idegen nyelvekkel tart kapcsolatot, ezzel vádolták. Előbb Mátészalkára vitték, itt volt pár napig, innen vitték Kistarcsára. Sokan voltak egy helyiségben, vasrácsos ágyakban feküdtek. Állandóan őr járkált a teremben és folyton csörömpölt a rácsokon. Anyósom sokáig nem tudott róla, hiába kereste. Azt mondták neki: Ne nagyon kutassa. Örüljön, hogy maga életben van, meg otthon! Anyósom sokat látogatta, készítette a csomagokat neki. A Nagy Imre fordulat után őt is kiengedték, ekkor jöhetett haza. Itt élt a faluban élete végéig.” (Elmondta: Németh Zsigmondné Erdős Ilona, Tyukod, 2008. Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat 87–88).

(Részlet Gyarmati Károly leveléből) „1951. március 30-án vittek el Tyukodról, koholt vádak alapján testvérbátyámmal együtt. Először azzal fogadtak, hogy a tüntetésen ott voltam. Mikor bebizonyosodott, hogy nem voltam ott, akkor azt kérdezték, hogy miért nem voltam ott, és miért nem csillapítottam őket. Én ragaszkodtam, hogy reverendában megyek, mert az az én ruhám. Akkor még reverendában jártunk. Természetesen a kezeket fönn kellett tartani. Így nem sokáig lehetett. Mikor hullott a kezünk, akkor ütleg következett. Majd Porcsalmára vittek a rendőrségre. Emlékszem, hogy az egyik alkalommal a reverendára estem. Ütöttek bennünket. Majd az egyik ávos szólt a másiknak halkan: Ne bánts! Közben autóra raktak bennünket és elvittek Nyíregyházára. Közben Tyukodon szedték össze a családokat, és a sógornőmet is elemista kislányával. És édesanyám és bátyám hiába igazolták, hogy ők nem odavalók. Már holnap mennek is haza. Őket is elvitték azt mondva, hogy Debrecenben leteszik. Nem tették le. Vitték a Hortobágyra. (...) Négy hónapig Nyíregyházán a pincében voltunk, 1 nap híján. Törülközőnk, szappanunk nem volt. A ruha lerohadt rólunk. Talán még akkor sem engedtek volna el, de a csapok eldugultak, mert egyesek télikabátból téptek tisztasági csomagot.” (Független Magyar Újság, 1993. március 14. Közli: P. Szalay, Szalay 2008, Kézirat 102).

Az ÁVH-ról bíróság elé, ítélet és rabmunka

(Bajka Mihály:) A nyíregyházi ÁVH-ra „Előttünk is vittek már be embereket, kevés volt a hely. A zárkánkon keresztül folyt a WC-ből a szennyvíz, mert nem volt kész teljesen ez a börtön, mivel nem is annak készült, hanem eredetileg valamilyen egyházi épületnek. Aztán abba maradt, félbehagyták, mert bejöttek az oroszok, nem volt rá fedezet, amiből befejezhetnék volna. Állandó orrfacsaró bűzben éltünk. Azt hiszem, maga az ávó sem volt felkészülve rá, hogy rövid időn belül ennyi embert kelljen neki bebörtönöznie. (...) Éjszakánként úgy csináltak velünk, hogy mez-

telenre kellett vetkőznünk és egyenként hideg vizes zuhany alá kellett állnunk. Nem is egyszer, hanem többször, mert három óránként ezt megismételték. Utána egy jéghideg vizes pokrócba csavartak bennünket, és úgy hagytak ott a zuhany alatt, csak egy fegyveres őr vigyázott ránk. Egy fél óra múlva kigombolyítottak belőle és hozzákezdtek ütni, verni, ahol értek. Puskatussal, ököllel. Dőlt belőlünk a vér. Három hónapig voltunk itt. Addig minden éjszaka megismétlődött. Úgy csépeltek bennünket, mint a répát. De csak éjszaka, nappal pedig tilos volt lefeküdnünk. (...) (Riporter:) És miért? (Bajka Mihály:) Azért, hogy a bíróságon azt mondjuk, amit ők akarnak hallani. Ez pedig otromba, borzalmas nagy hazugság volt. Sehogyan sem tudtuk bevenni. Azért kellett puhítani. Néhány hónap eltelte után magánzárkába tettek bennünket. Ürült a börtön. Ott még, ha lehetett, jobban ütöttek bennünket. Akkor már mindent aláírtam én is, társaim is, amit elibünk tettek, csak ez a verés szűnjön meg. (Riporter:) Mikor került sor a bírósági tárgyalásokra? (BM) Mikor teljesen ki voltunk készítve. Lehetett már 1951. szeptember 10-15-e. Mindent aláírtam. De nemcsak én, hanem mindnyájan. Csak a kínoztatásnak legyen vége már. A kékávótól átvittek bennünket a megyei börtönbe és ügyünket átadták a megyei bíróságnak. Az ávosok megtették a 'kötelességüket'. A tárgyalás népi ülnök vagy ülnökök jelenlétében történt. Még a bíróság előtt is meg voltunk bilincselve. (...) Két és fél évet kaptam. Fellebbezésnek helye nincs, olvasta a végén a bíró.” (Független Magyar Újság 1993. márc. 2–14., ápr. 2. 16. máj. 4–144. sz. Közli: P. Szalay, Szalay, Kézirat 2008, 34–36).

A nyíregyházi államügyészségtől. 1951. áü. 13.951/2. sz.

„(...) A Szovjetunió tapasztalatai, de saját tapasztalataink is mutatják, hogy a vesztét érző kizsákmányoló osztály nem válogat a proletárdiktatúra, a dolgozó parasztság elleni harc módszereiben. Szabotál, rémhíreket terjeszt, igyekszik befolyása alá venni a dolgozó parasztságunkat. Megpróbál befurakodni a termelőszövetkezetbe. Ilyen helyeken a kulák belülről bomlaszt, lejáratja a szövetkezetet a dolgozó parasztság előtt, ezt tették terheltek is. – Fenti cselekményünkkel termelőszövetkezeti mozgalmunk fejlődését akarták megakadályozni és az országunk szocialista irányba való továbbfejlesztését. A vádat a 2560/1949. Korm.sz.r.15.a pontjára alapítom.” Nyíregyháza, 1951. augusztus 6. Dr. Vadon Béla sk. államügyész. Dr. Iváncsik Miklós sk. Áü. elnök. (ÁBTL 3.1.9. V-51 913 Vizsgálati dosszié Zs. Nagy József tsai. 404, 406)

(Bajka Mihályról és feleségéről) „Tyukodra nem jöhettek vissza, megtiltották nekik. Meg kellett jelölni egy helyet, ahova mennek. Ők Hajdúszoboszlót választották. Évekig ott éltek, azonban nem kaptak munkát, rendes lakásuk sem volt, nem tudták hova vinni a kicsit. Ezért Barna továbbra is nálunk maradt, mi neveltük. Amikor nagyobb óvodás lett, akkor tölthetett a szüleivel egy kis időt. A család végül Budapesten élt együtt.” (Elmondta: Bajka Barnabásné Magos Irén, aki a táborból magához vette Bajkáék 1950-ben született gyermekét. Közli: P. Szalay, Szalay, Kézirat 2008, 32).

(Rádi Géza) „Még akkor este elvittek Nyíregyházára. Hat hónapig voltunk ott. Mondta ott egy

ávós a kihallgatáson: Rádi maguk nagyon sokat dolgoztak. Rá voltunk kényszerülve – mondtam. A zárka előtt ávósok álltak. Amikor kiléptünk az ajtón, kétfelől kaptunk azonnal. A kihallgatásokon azt mondták, hogy ellenség, kulák. Én is voltam magánzárkában is. Másfél év börtönbüntetésre ítélték. Ezt Inotán töltöttem le. Itt 8000 rab építette az erőművet. Közben egy hónapot Veszprémben töltöttem az ávón.(...) Amikor letelt a börtönbüntetésem, a Hortobágyra mentem. Egy rendőr kísért végig az országon. Megérkeztünk a táborba, ekkor találkoztunk a feleségemmel, több mint két éve nem láttuk egymást. (...) Életünkben volt sok jó, de volt sok rossz is. Nehéz helyzeteken mentünk át. Mindenünk megvolt, amikor összekerültünk, de mind füstté lett. Előlről kellett mindent kezdeni. Hála Istennek törtük magunkat, így mindenünk meglett, ami korábban megvolt.” (Elmondja: Rádi Géza, 2008. Közl.: P.Szalay, Szalay, Kézirat 2008, 89–91).

A kétféle beszéd vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a személyes források szerzői (az események elszenvedői, illetve azok utódai, rokonai) többnyire nagyjából fél évszázaddal a történelem után emlékeznek vissza az eseményre, míg az államvédelmi jelentések korabeli dokumentumok. Az egyedüli korabeli személyes forrás Belényesi Zsigmond, 24 éves korában a Hortobágyon meghalt fiatalember 1952-es naplójegyzete. Ennek felfokozott hangvétele viszont (hiszen édesapja megkínzásáról, illetve haláláról ír, amelynek a nyíregyházi ÁVH-n, a szomszéd zárkában fültanúja volt) szorosabb stílusú rokonságot mutat az államvédelmisek – néhol a bürokratikus nyelvezeten is átsütő – izgatottságával, zaklatottságával, esetleges félelmeivel. Hiszen *ők is félnek*. „*Teljesen meg van bolondulva a két falu lakossága*” – írja, a karhatalom beavatkozását kérve Lombos Lajos áv. őrnagy,¹¹ március 30-án küldött távmondatában, kiesve kissé a szokásos államvédelmi nyelvhasználatból. A hadiállapot mindkét fél számára veszélyeket rejt. (Még Péter Gábort is fenékbe billenti valaki a tömegből, igaz, nem következmények nélkül). Ám az erőviszonyok egyértelműek a korlátlan hatalom birtokosai és a velük szemben mindenüket (vagyont, szabadságot, életet) elveszíthető, a történelmi szükségszerűségek menetét nem értő helyiek között.

A történet maga is a tökéletesen egyenlőtlen erőviszonyokról szól: a hatalom nyilvánvalóvá teszi mindenhatóságát a két falu lakossága előtt, és az emberek megértik, ha életben akarnak maradni, el kell fogadniuk, ami velük történik. A visszaemlékezésekből, de még a vallatók elvárásaihoz igazodó vallomásokból is kirajzolódik, hogy a két falu véleményformáló gazdái és az aktuális politikai beszédekből és eseményekből tájékozódó szereplői (például a tyukodi tanácsbíró – korábban jegyző) értik az idő szavát: a közös gazdálkodás elkerülhetetlen. Megpróbálnak a maguk feje szerint igazodni ahhoz. A gaz-

¹¹ Boreczky Beatrixnak az ÁVH szervezetéről írt tanulmánya alapján valószínűnek tűnik, hogy Lombos Lajos azonos az ÁVH I. Hálózati Főosztálya I/5. Mezőgazdasági Osztályának vezetőjével, aki az inkognitóban jelen levő Péter Gábor áv. altábornagyot kíséretében maga is kiszállt az eseményre (Boreczky 1999, 96).

dák megkísérlik, hogy kikerüljenek a „kulák” minősítés alól, és menteni valamit az önálló gazdálkodói létből. Így a leglazább – nagyjából csak a külön művelt közös területen termelt termény beadására szorítkozó – szövetkezési formát: az 1. típusú tszcs-t alakítják meg. A mindent: földet, termelőeszközt, állatot közösben kezelő, a haszonból a munkavégzés szerint részesítő 3. típusú tszcs-be viszont az „úgazdákat”, a néhány hold juttatott földdel rendelkező „szegényparasztokat” léptetik be. A helyi hatalom mindenkit a „fejlettebb”, 3. típus felé szorított. A lázadást az úgazdák robbanják ki – feltehetőleg szervezett provokáció segítségével, – ragaszkodván juttatott földjeikhez. Mindkét falu népe az egységes fellépéssel próbálkozik: „*azt mondják, ha összetartunk, senkit nem mertek elvinni, az egész községet nem vihetik el.*” – ahogy a magas rangú ÁVH-tiszt jelenti. A karhatalom – központi megerősítéssel – azonban gyorsan véget vet a lázadásnak.

A kétféle forrás stílusos eltérései (keletkezési idejük különbségét is figyelembe véve) jól tükrözik: kétféle világról van szó. Az ávós beszéd korabeli brosúrákat idéző propagandisztikus szóhasználat a gyökeres ellentétben áll az elhurcoltak életszerű, mindennapos, konkrét beszédével. Ugyanakkor a válogatásból is kitűnik – az összes iratból pedig még nyilvánvalóbb módon – hogy a hatalom helyi eseményekhez közelebb álló képviselői (a községi rendőr, a beépített „ügynök”, a járási párttitkár) gyakran ötvözik a tanult nyelvet azzal, amit konkrétan látnak, tapasztalnak. Ilyen például az a nyelvi fordulat, amellyel egy tyukodi jelentéstevő az eseményekről az elvárásokhoz igazodva, ám valahogy a saját közvetlen tapasztalatát is beépítve, fogalmaz: „*A kulákság másik részének az önliquidálását (sic) segítette elő a párttitkár*”. A helyi (porcsalmi) rendőr március 23-án még arról informálja felettesét, amit látott, azaz hogy a tüntetésen hangoskodók „*szegényparaszti származásúak*” voltak. Az intézkedő államvédelmisek azonban a megnevezettek közül senkit nem vettek őrizetbe. Azt ugyanis, hogy *minek kellett történnie*, feljebb, illetve „a fenti” elvtársak jobban látják. Egy hasonló, magán az eseményen túlmutató jelentőségűvé avatott történet kapcsán Orgoványi, levéltári dokumentumok alapján mutatja be, hogy egy határ közeli, italozás közben elkövetett gyilkosság esetében az MDP legfelsőbb pártvezetése hogyan látja meg „az ellenség” leleplezésére alkalmas pillanatot, és találja meg mindjárt az ellenség megtestesítőit is – akiket aztán rögtönítélő per nyomán, heteken belül ki is végeznek. „*A pártszervek nem látják, az ÁVH véleménye szerint azonban terror van ezen a vidéken.*” – rögzíti az MDP Titkárság ülésének jegyzőkönyve (Orgoványi 2001, 254). Tyukod-porcsalmi forrásaink ugyanezt a mechanizmust dokumentálják: esetünkben az államvédelem legelső szintjéről kiérkezők jóváhagyásával? ösztönzésére? döntenek arról, hogy kik a tüntetések résztvevői és „felbujtói”. „*Nevezetteknek az őrizetbe vétele Péter Gábor altábornagy bajtárs tudomásaival történt*” – jelzi a 27 férfi őrizetbe vételéről tudósító április 2-i jelentés.

A válogatott dokumentumokban megjelenő 34 porcsalmi és tyukodi személy (család) sorsát a családfő „szociális helyzetének”, azaz korabeli hivatalos minősítésük figyelembe

vételével foglaltuk össze (lásd 1. táblázat). Bár többük esetében a hivatalos dokumentumokban rögzített minősítés nem egyértelmű. Több őrizetbe vett személyt hol középparasztnak, hol kuláknak minősítenek, ám amikor már elhurcolásukról döntenek, mindegyikük „kulák” lesz – mi is ezeket, az őrizetbe vételkor megadott minősítéseket használjuk. (Az „értelmiségi” megnevezés az iratokban nem szerepel, mi vontuk össze ebbe a kategóriába a felsorolt személyek neve mellé írt volt és/vagy aktuális foglalkozásukat.) Hogy a különböző társadalmi csoportok és az őket érő büntetések súlya mennyire tipikus az államhatalom társadalom elleni háborújában, az ebből az egy esetből természetesen pontosan nem tudható. Azt sem tudhatjuk, hogy a büntetések összefüggésben voltak-e azzal, ami a nyíregyházi cellákban, tanú- és gyanúsított kihallgatásokon történt. Mint ahogy azt sem, hogy provokátorok voltak-e azok, akiknek fellépése nem járt dokumentált következményekkel, vagy esetükben csupán arról van szó, hogy a korabeli szóhasználat szerinti „úrgazdák”, „szegényparasztnak”, „dolgozó parasztnak” a korszak „érinthetetlenjei” voltak. Azt viszont láthatjuk, hogy közülük csak speciális okok miatt kerültek az ÁVH-ra – és tovább.

1. táblázat. A válogatásban említett 34 tyukodi, illetve porcsalmi személy (család) hivatalos társadalmi minősítése és a dokumentumokból megismerhető sorsa (büntetése)

Minősítés – „szociális helyzet”	Sorsa az események után
8 kisparaszt/szegényparaszt/földműves – voltaképpen „úrgazda”, az 1945-ös földosztás kedvezményezettjei	A büntetéseken „hangoskodó” 4 személy sorsa nem ismert. <i>Feltehetőleg provokátorok voltak.</i> 4 személyt március végén bevitték a nyíregyházi ÁVH-ra. Ebből - 2 főt júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedtek. - 1 főt (aki Péter Gábort – ismeretlenül – inzultálta) júliusban Kistarcsára internálnak. Két év után került haza. - 1 főt (akinek felesége „Jehova tanú vallású”) júliusban Kistarcsára internálnak. 1972-ben törlik az államvédelmi nyilvántartásból.
3 középparaszt (önálló gazdálkodó, tulajdonos, de még nem minősítik kulákká)	Mind a hármat beviszik március végén a nyíregyházi ÁVH-ra. Közülük - 1 főt júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedtek. - 1 fő családját áprilisban Árkus tanyára deportálták. - 1 főt („jehovista kulákként” is jelölik) júliusban Kistarcsára internálják, és csak 1953. szeptember 1-én szabadul.

9 minősített kulák + 5 kulák család	5 családot március elején kitelepítettek/elűldöztek Tyukodról (1 személy meghalt az ÁVH-n) 9 személyt március végén bevitték a nyíregyházi ÁVH-ra. Ebből 1 főt júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedtek. 8 fő családját áprilisban Árkus tanyára deportálták. A családfelek (és családtagok) közül: 1 fő meghalt az ÁVH-n. 4 főt júliusban, illetve augusztusban családjuk után vittek Árkus tanyára. Egyikük ott öngyilkos lett. 1 főt júliusban átküldtek Kistarcsára, ahonnan 1953 szeptemberében szabadult, Árkuson éppen szabaduló családját és ott meghalt apja temetését még elérte. 2 főt júliusban átadtak az államügyészségnek, mindkettőt elítélték, Inotára kerültek rabmunkára. Egyikük másfél év után szabadult, még odaért Árkusra a feleségéhez. Másikuk két évet kapott, de a büntető fellebbezési bizottság egy évre leszállította büntetését
2 volt földbirtokos, egyikük volt főrendiházi tag, egyedülálló	Március végén bevitték a nyíregyházi ÁVH-ra, majd júliusban Árkus tanyára deportálták őket.
5 értelmiségi (volt jegyző / Porcsalma/; volt jegyző, az események időpontjában Tyukodon tanácsbíró; tanító; római katolikus plébános; „Romániából” áttelepült, érettségizett, Tyukodon „kulák-családba” nősült, a faluban köztisztviselői állást betöltő személy)	Négyük családját Árkusra deportálták. Őket március végén bevitték a nyíregyházi ÁVH-ra. - a volt főjegyző /Porcsalma/ meghalt az ÁVH-n. - a tanítót júliusban Árkusra vitték a családja után. - a katolikus papot (a tanító öccsét) júliusban Kistarcsára küldték. További sorsa ismeretlen. - a „kulákfeleségűt” (ÁVH-kifejezés) júliusban átadták az államügyészségnek, 1951 szeptemberében két és fél év börtönre ítélték, amit letöltött. - a tyukodi tanácsbíró (korábban főjegyző) április végén kórházi ápolásra került a nyíregyházi kórházban, július 19-én kitiltották a Szolnok megyei Fegyvernek községbe. Az ő családjáról nincs szó az iratokban.
6 csendőr	Március végén mindegyiküket bevitték a nyíregyházi ÁVH-ra. Közülük 4 főt júliusban rendőri felügyelet alá helyezés mellett hazaengedtek. 2 fő sorsa: családjukat április 3-án deportálták Árkus tanyára, majd őket júliusban, illetve augusztusban utánuk vitték.
1 hivatásos katona (a „demokratikus” hadsereg tisztje, az egyik volt csendőr sógora)	Március végén bevitték a nyíregyházi ÁVH-ra, júliusban visszaküldték alakulatához.

A történet utóéletéhez tartozik, hogy a kitiltott családok még az internálások megszüntetése után is „fokozott veszélyt” jelentettek a két község számára, visszatérésüket megtiltották.¹² Végeredményben tehát eredeti (1951-es) lakóhelyükről való kitiltásukat nem vonták vissza.¹³ Hogy miért jelenthetett esetleges visszatérésük korábbi lakóhelyükre két év múlva „fokozott veszélyt”? Talán újra „megbolondult” volna a két község? Talán újra létrejött volna az az állapot, amit az ügyben rendelkezési joggal fellépő Lombos Lajos ÁVH őrnagy 1951. március 30-án a budapesti központba küldött távmondatában így írt le: „Általánosságban mindkét községben megállapítható, hogy a kulákok a középparasztokkal teljesen össze vannak fonódva, nincs elhatárolva, részben a szegényparasztságra is befolyással vannak.” Azaz, emberi nyelven: újra működésbe lépett volna a társadalmi szolidaritás a falu különböző társadalmi csoportjai között, és újra egységesen szembefordultak volna az új hatalommal? Amit akkor másnapra, a karhatalom – és személyesen Péter Gábor – kiszállása és intézkedései nyomán, rapid módon felszámoltak? Hiszen (igaz, kissé zaklatott, áthúzásokkal és javításokkal teli) hangulatjelentésében másnap már ugyanő (Lombos Lajos) azt közölte: „Általában véve a dolgozó parasztság elítéli a kulákságot és olyan hangok vannak, hogy azok vezették őket félre. (...) A munkáság teljesen egyetért, vagyis helyesli, hogy letartóztatták a hangadókat.” Azaz: visszaállt (előállt?) az osztályharcos állapot. A hatalom beavatkozása a lakosság osztályszempontokat figyelmen kívül hagyó viselkedését megszüntette, a két falu „megbolondulása” következtében előállt zavart elhárította, így „elhatárolódott”, ahogy kell, a két „dolgozó osztály”: „a dolgozó parasztság” és „a munkáság” „a kulákoktól”, akik az eseményen „hangadók” voltak. Papíron, jelentésben legalábbis ez történt. A két évvel későbbi félelem az elhurcoltak visszatérésétől azt jelezte volna, hogy a (szocialista állam)rend mégsem állt olyan biztos alapokon még akkor sem? Mégiscsak tartottak attól, hogy a hortobágyi telepes-kulákok, akiket mint *osztályt* likvidálniuk kellett (volna) – és akiknek sorsáról keretes írásunk harminchét lábjegyzete röviden eligazít – Papp Lenke fentebb idézett öndefiníciója szerint: mégsem lettek „semmik”? Hogy az otthon maradtak „elhatárolása” tőlük mégsem végleges állapot? Esetleg újra fellazult volna az éles határ a dolgozó osztályok és a „kulákok, egyéb nem dolgozók”¹⁴ osztálya között?

12 Az internálások megszűnésével foglalkozó 1953. július 27–28-i MDP Központi Vezetőségi határozat a „hortobágyi zárt területen” élő kitelepítettek ügyén belül külön pontban kitért a két településről deportáltakra: „Azokat, akik korábbi lakóhelyükön fokozott veszélyt jelentenek, a jelenlegi kitiltásuk feloldásával az eredeti lakóhelyükről ki kell tiltani (Porcsalma, Tyukod, Hatvan stb.).” (Közl: Füzes 2002, 42).

13 Hasonlóképpen a határsávból deportáltaknak – a hortobágyi telepesek többségét, feltehetőleg csaknem két harmadát kitevő – népes csoportjához, akiknek kitiltását viszont nem kellett újra megerősíteni. Hiszen lakóhelyük megválasztásakor elegendő volt rájuk a „minden állampolgár számára fennálló jogszabályokat” vonatkoztatni, ami azt jelentette, hogy a letelepedés engedélyhez kötésének megszüntetéséről rendelkező 1956-os Mt. Rendelet (Kronológia, 35) megszületéséig amúgy sem térhettek vissza eredeti lakóhelyükre.

14 Az 1949-es Népszámlálás adataiban használt szakkifejezés (lásd Rédei 1952b, 40) A későbbiekben a népszámlálás társadalmi szerkezetre vonatkozó elemzéséről még lesz szó.

A „mi lett volna, ha?” kérdésre természetesen nem tudjuk a választ. A személyes dokumentumokból néhány válasz mégis felsejlik. Az említett 1956-os minisztertanácsi határozat nyomán (lásd Kronológia, 35) néhány család visszatért a két településre (nem két, hanem öt év múlva). Például Varga Zsigmond volt csendőr¹⁵ és családja is visszament Tyukodra. Varga Zsigmondné 2008-ban lejegyzett visszaemlékezése szerint – férje akkor már nem élt – visszakapták és rendbe hozták a házukat. Férjét a forradalom alatt megválasztották tanácselnök helyettesé, november 4-én letartóztatták, de néhány nap múlva szabadon is engedték. Jóakaróik később figyelmeztették őket, hogy menjenek el Tyukodról. A család, most másodszor, immár „önként” elhagyta a falut (P. Szalay, Szalay 2008, 95–96). Hogy a (szocialista állam)rend ismét visszaálljon, ahhoz persze ekkor már az ebben az időben börtönbüntetését töltő Péter Gábornál és az időlegesen elbizonytalanodott ÁVH-nál nagyobb erők megmozdulására volt szükség. Hogy az (újra) bevonuló szovjet hadsereg nyomában megszilárduló államrendben *konkrétan* hogyan alakult a két falu erőszakosan átrendezett társadalma, arról már nem szólnak forrásaink. És azt sem tudjuk, hogy három évtizeddel később, az új történelmi fordulat, a szovjet birodalom összeomlása után Tyukod és Porcsalma kilencvenes évek eleji politikai, társadalmi, gazdasági átrendeződésében volt-e valami hatása, nyoma, emléke az 1951-es háborús eseményeknek. Forrásaink segítségével csak néhány hortobágyi telepes családtag későbbi sorsáról kaphatunk pillanatképet. (Erről lásd kötetünk *Szabadulás után ...* c. fejezetét.)

„Miért éppen én?” – A kiválasztás

A tyukod-porcsalmi lázadás leverésének idejéig már az erődemonstrációra és a lakosság megfélemlítésére, betörésére szolgáló elhurcolási-kitelepítési akciók sora lejátszódott (bár sok még hátra is volt). A hortobágyi kitelepítések történetében az *első*, mintegy főpróbául szolgáló 1950. június 23-i lecsapás a déli határsávbán a majdani telepesek körülbelül 30%-át érintette. Ez volt az időpont, amikor Magyarországon a népesség egy jelentős része – az akkori jugoszláv határ közelében élő falvak, kisvárosok lakossága – először szembesült a szovjetek irányította magyarországi politikai hatalom büntetési-megfélemlítési eszközeinek (be- és kitelepítések, elűldözés, beszolgáltatás, padlássöprés, előállítás, megveretés, konstrukciós perek, börtönbe hurcolás stb.) egy eddig még ismeretlen válfajával. A karhatalom megszállta a családi portákat, a családokat marhavagonokba terelték, és zárt munkatáborokba hurcolták, vagyonukat kisajátították.

Voltak persze, akik már sejtettek valamit. Csizmadia Sándor, 23 éves, volt hadapród-iskolás fiatalember például, aki Bácsborsodon gazdálkodó szüleivel és öccsével, valamint négy más bácsborsodi és 67 további, határsávbán élő Bács-Kiskun megyei családdal hamarosan Kormópusztára került. Ő a szerzetesek és az apácák elhurcolása utáni napok

15 Férjéről Varga Zsigmondné azt írja: „A férjem csendőr volt, az őrmesterségig jutott el. A csendőrségen nem közbiztonsági szolgálatban volt, hanem távírdásként dolgozott.”

ban (lásd Kronológia, 7) az utcán találkozott volt zászlóaljparancsnokával. „Mondom neki: Alezredes úr, most majd minket is elvisznek? Azt mondta, hogy most valóban mi következünk, de majd egy kicsit később, ha elül a zaj. De rá egy hétre hajnali háromkor megjelent a tanyán két ávós és két rendőr.” – emlékszik vissza fél évszázaddal később (Csőke é.n., 34). Egy távolabbi baranyai faluban, Mattyon élő volt katonatiszt, az akkorra már gazdálkodással foglalkozó 38 éves Hanczár István számára sem volt teljesen váratlan a lecsapás. Őt feleségével és két kisgyermekével (a 2 nagyobb épp rokonoknál volt), valamint még egy mattyi és 76 más baranyai családdal Borzasra deportálták. A házaspár, negyedszázaddal a kitelepítésük után, egy közös interjúban így emlékezett erről: „(...) lehetett tudni (...). Előzőleg volt egy olyan hírünk (...) Apán keresztül, hogy összeszedik a megbízhatatlanokat. Ez körülbelül akkor jött, amikor néhány nap múlva a katolikus papokat szedték össze.” – mesél a férj. „Na, akkor az első lesz Istók, akit visznek! – sejtette meg a feleség – Apa még mondta is: Nem, nem hiszem, hát miért. De ettől függetlenül és másnap olyan kis kosarunk (...) ami még megjárta nyugatot, abba én összecsomagoltam annyit Istóknak, hogy tényleg két váltás fehérnemű legyen. Szóval a szennyesét sürgősen mostam, vasaltam, tettem oda (...) mert a hír úgy jött, hogy fél órán, egy órán belül, szóval azonnal, hogy akkorra nagyjából együtt legyen a holmija.”

De más az, tudni, sejtetni, mint megtudni. Megtapasztalni, hogy mindez megtörténhet, itt és most és velünk. Hogy nemcsak a családfőt, de az egész családot elviszik. Hogy mindenüket elvesztik egyik pillanatról a másikra. Nem csoda, hogy amikor rendőri és ávh-s kísérettel utoljára végighajtottak a falun, mikor vagonokba terelték őket, mikor haladtak az ismeretlen célállomás (talán Szibéria?) felé, sokakban felrémlt egy néhány évvel azelőtti kép, amikor ugyanígy deportáltak, űztek el családokat a falujukból. „Az ajtót lepecsételték, indulhatunk. Anyám a kocsin, mi a rendőrök közt utána. Megismétlődött 1942. április 7. hajnala (valószínűleg téves az évszám - NM). A zsidókat is ilyen szomorú menetben hajtották el a faluból. 56-an mentek el, 8 jött vissza. Ez a sors vár rák is? Az ártatlanul megkínzottak, megölték hóhérait megbüntette ez a rendszer, de most ugyanezt az égbekiáltó igazságtalanságot követi el, vagy ez a bosszú?” – töpreng naplójában a Villányból férjével és idős anyjával, valamint négy másik villányi és 11 további baranyai családdal ugyanebben az első akcióban Tiszaszentimrére hurcolt Beke Ferencné (Beke Ferencné 2002, 14). Végül is, nem az a sors várt rájuk: a 18 deportált villányi lakosból – ha nem térhetek is haza – mindnyájan visszakerültek a „szabad” életbe: két kisgyerek valamivel előbb, két és fél év után, a felnőttek pedig 37-40 hónap elmúltával.

És még ha tudták is előre – mint például a két évvel később, nagyjából ugyanilyen júniusi napon édesanyjával és bátyjával, valamint 163 más családdal és 35 egyedülálló személlyel Miskolcra a borsói táborba kitelepített Kováts Éva (1927) – nem biztos, hogy tudtak tenni sorsuk ellen. A magyar-szlovák határ túloldalára került családi birtokukon, az Abaúj vármegyei Nádasd kastélyában felnőtt egykori „várkisasszony” 1951 decembe-

rében – ekkor már természetesen deklasszáltként – a buszon összetalálkozott a miskolci lakáshivatal vezetőjével, aki – kissé illuminált állapotban – figyelmeztette, hogy „Költözzenek el innen sürgősen!”, és nyomatékostításul egy gépelt papíron megmutatta, hogy ott szerepel a nevük. „Teljesen megzavarodtam, napokig gondolkodtam, mit tegyek. A család tele volt problémákkal.” Húga szívűtét előtt állt (néhány hónap múlva meghalt), bátyja börtönben, édesapja éppen munka nélkül, ő volt a családfenntartó. Végül, nem szólt nekik (F. Kováts 2012, 244–245).

Többen úgy emlékeznek, hogy a kitelepítés szinte megkönnyebbülést jelentett. Például Hanczárné számára is: „Tulajdonképpen ezért volt egy kicsit megkönnyebbülés az, hogy együtt megyünk.” A Porcsmáról elhurcolt Papp Lenke így emlékezett: „Mikor elvittek bennünket (...) csodálatos dolog volt az én apám részéről. Azt mondta, mikor ott rakodtunk ki, na, azt mondja, meg vagyok nyugodva, tovább már nem zsibongatnak (...) (Kérdező: Azt mondta?) Azt, mikor már bepakoltunk abba a barakkba. Mert minden nap be kellett menni, hogy most ezt adja, hogy most azt adja be, amikor már semmi nem volt. Mer már mindent beadott. És akkor olyan ember volt ő, hogy odaadta az utolsót is, ő nem szegte volna meg a törvényt, hogy most hazudok, hogy nincsen, oszt van. Ő mindent odaadott. És akkor azt mondta, hogy talán akkor már most nem bántanak.” Kívülálló számára nehezen érthető boldogság öntötte el a Siklósról édesapjával, mostohaanyjával és húgával Borzasra elhurcolt 17 éves Budimacz Ferenc pécsi diákot is, amikor a rájuk törő ÁVH-sok visszahozták édesapját a tanácsról, ahol a kitelepítési végzést aláírták vele. A család ekkor tudta ugyanis meg, hogy együtt lesznek kitelepítve. „Abban a pillanatban — azt hitték, hogy megbolondultunk — felugrottunk a heverőről, apám nyakába borultunk, összecsókolóztunk, és nevettünk. Sírva nevettünk. Most már mindegy, hogy hová megyünk, ha a pokolba is, de együtt megyünk! Ha megölnék, megölnék! Nem tudom elmondani azt az érzést! Csak néztek bennünket, az ávós, a rendőr, meg a polgári ruhás.” (Füzes 1992, 60–61). Nem úgy történt tehát az elhurcolás, mint 1944 nyarán, mikor délelőtt az apát (tekintélyes siklósi gazdálkodó, fatelep- és kocsmatulajdonos, szőlőbirtokos) vitték el (mint később megtudták, Mauthausenbe, ahonnan 1945-ben visszatért), délután pedig a zsidó származású édesanyját, akit – sorstársaival együtt – Auschwitzba irányítottak, ahol elpusztult.¹⁶

Elhurcolásukkor, a táborban, de még azután is nagyon sokáig sokukban és sokszor felmerült a kérdés: miért éppen engem, miért éppen a mi családunkat viszik/vitték el? Ezt kérdezte Földes Márton 42 éves babarci sváb valamikori nagygazda, akkor már napszámos, amikor 1950. június 23-án éjjel bevitték a jegyzőségre, hogy írja alá, önként megy Hortobágyra. Ekkorra ő már – katonaszökevényként – megúsza az SS-be sorozást, a németek kitelepítését (az 1941-es népszámláláskor a család magyarnak vallotta magát), „csak” házát sajátították ki a felvidéki magyarok áttelepítésére, „csak” vagyonát veszítette

¹⁶ A történetet 2010-ben mondta el a tábori családból akkor már egyedül életben lévő, a hortobágyi kitelepítéskor 14 éves Budimacz Éva.

el, és egy „csereingatlanban” próbált túlélni. „A jegyzőségre vitték a férjemet, és azt mondták neki, írja alá, hogy önként megy Hortobágyra kényszermunkára, három hónapra. Azt mondta a férjem, hogy miért visznek el, se nem loptam, a vagyonom oda van, én nem mondtam, és nem kértem semmit, hogy adják vissza! Én értem, hogy ilyen világ van! Miért kell menni? Nem szidtam a kommunistákat, se másokat! Miért visznek el? Kérdezték, hogy nem érte? Én nem, nem tudom aláírni! Akkor ráléptek a lábára és a fegyvert elővették. Megbilincseltek. Még most sem érte? Hát most már értem — mondta. Most már értem, hogy el kell menni. Na, akkor aláírta. Megbilincselve hozták haza, ahol laktunk. Nem haza, hanem vissza abba a romházba. Amikor a kapuhoz értek, akkor azt mondta: Legyenek szívesek, vegyék le a láncot, mert ha így megy be, a felesége összeesik és meghal. Bejött. Azt mondta, hogy készüljünk föl mi is, mert menni kell! Mondtam, hogy ne vigyenek el. Ide állunk a sarokba mind a hárman, és lőjenek agyon. Legalább itthon leszünk eltemetve. Azt mondták az ávósok, hogy arra nincs engedély.” – mesélte el férje, lánya és a saját borzasi kitelepítését Földes Mártonné Schleining Gertrúd (1912) négy évtizeddel később (Füzes 1992, 47).

„Akkor arra gondoltunk, hogy az elfogatásunk összefügghet azzal, hogy édesapám neve eredetileg Stefánovics volt, de 1931-ben magyarosított. Édesapám nem volt bunyevác. Családunkban bunyevác hagyomány egyáltalán nem volt. A nagybátyám derítette ki, hogy az eredeti nevünk Stefánusz, amit a bunyevác környezetben valamelyik jegyző Stefánovicsként írt be az anyakönyvbe. Ez tény. Ebben az időben Titóval nagyon megromlott a viszony, ezért arra gondoltunk, hogy az elhurcolásunk ezzel függ össze. Nem értettük a helyzetet, így arra gondoltunk, hogy előszedték az előző nevünket.” – idézi föl emlékeit a Tompáról nagyanijával, szüleivel, három testvérével és befogadott távoli rokonukkal, egy apácával Kormópusztára 16 éves korában elhurcolt Harmath Emőke (1934) (Csőke é. n., 37).

Szőnyi Alajos, Mohács volt polgármestere, akit feleségével és 10 másik mohácsi családdal Borzasra deportáltak, azt még értette, hogy őt miért vitték el. De amikor körülnézett a mohácsi pályaudvaron, és megpróbálta számbavételezni a marhavagonokba terelt földijeit, igencsak elcsodálkozott. „Hogy én belekerültem ebbe a 'társaságba', azt természetesnek vettem, hiszen a régi rendszerben a város vezetője voltam és ellenem már eddig is sok mindent megkíséreltek (...) Letting Aladár sörlerakatos 'kiemelése' indokoltnak látszott, hiszen ennek az üzemnek államosítása ezen a módon tűnt fel a legegyszerűbbnek és ezt lehetne mondani özv. Pauer Ferencné, továbbá Balog Károly cukrászokra is, akiknek cukrászdájukra az illetékeseknek már régóta fájt a foguk. De nem igen találtunk magyarázatot arra, hogy a körülbelül negyven italmérő közül miért éppen ezt a hatot választották ki, akik nem tartoztak az 'élvonalba' és akiknél jobb módúakat, sőt – a régi világra gondolva – exponáltabbakat tucat számra lehetett volna kiszemelni.” (Szőnyi, Kézirat).

Többen a helyi párttitkárral, vagy éppen a tanácselnökkel való összetűzésüket vélték a kitelepítés okának. Valamikori szomszédjuk (az interjú készítésekor Nagyrákos polgármestere) így emlékszik a faluból feleségével és 15 éves lányával – és még 69 más őrségi

családdal – 1950 júniusában Kónyára hurcolt Cseke Gyuláékra: „Ők voltak az elsők, akiket elvittek innen, ebből a szomszéd házból, a Cseke Gyuláék. Na most, miért vitték el őket? Az ötven tavaszán megalakult helyi pártszervezet vezetője nem tudta eltartani a családját. Sok gyerekük volt nekik, és innen hordták a tejet, a Cseke Gyuláéktól, ettől a szomszéd háztól. És az Eszti néni, a gazdasszony, mikor megtudta, hogy megalakult a pártszervezet, és az az illető – nem akarok nevet mondani – lett a párttitkár, akkor az Eszti néni azt mondta, hogy ők kommunistáknak nem adnak tejet. Nem is köllött nekik, mert a következő héten bezsuppolták őket, aztán elvitték.” (Idézi: Nagy-Saad 2013a, 9). A „helyi” szempontú kiválasztás másik esetét említi a Velemérről 7 éves korában szüleivel – és 46 más Vas megyei, valamint 37 zalai családdal – 1951. december 6-án Tedejre kitelepített Kolosa Elek egy 2013-ban készült interjújában. „Mi úgy kerültünk bele a rostába lényegileg, hogy nem estünk át rajta, mer egy kimondottan kulák nagy besúgója volt az egyik nyomozónak. Aztán mondta, hogy kiváltjuk. (Kérdező: Ezt nem értem.) Hát úgy, hogy mi nem voltunk a listán rajt, mi később kerültünk föl, aztán gyorsan vittek is bennünket. (Kérdező: Kicsérélték magukat valakivel?) Igen, igen. A főlső szomszédom volt, na! A portáját megnézik, már abból is meg lehet állapítani, hogy abban az időben ezek nagyon gazdagok voltak. Meg a feleségének a nagyapjának száz hold birtoka volt. Aztán az a nyomozó, akivel jó kapcsolatuk volt...” A további faggatásra kiderül, hogy bár más helyett vitték el őket, azért rájuk is volt terhelő adat. „(...) lényegében a vád apura volt. A Titóra kacsingatott. Mert lényegében az apu innen egy kilométerre született. Kisfaluba. Ordasinc-Kisfalva. Ő onnan nősült ide. Aztán hogy a Titóra kacsingat, osztán őt azért köll kitelepíteni innen.”¹⁷

Breuer Pál nagyanijával, szüleivel és öccsével az ormánsági Drávafokról kitelepített 27 éves volt katonatiszt 55 évvel elhurcolásuk után így összegezi: „Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy egy alakuló termelőszövetkezetnek jól jött egy nagygazda elkobzott háza, istállója, de nem ez volt a döntő abban, hogy ki került a Hortobágyra. Fontosabb szempont volt, hogy a faluból a legtekintélyesebb embereket el kellett távolítani. Ha a falut lefejezem, az elitet eltávolítom, a többi gazdát könnyebb lesz a szövetkezetbe beléptetni. Az általam megismert történetek alapján bizonyítani tudom, hogy a falvak felében a leggazdagabb gazdát nem telepítették ki, hanem egy kisebb vagyonnal rendelkezőt vitték el, mert ennek a gazdának a tekintélye nagyobb volt.” (Breuer 2005, 14–15). Hasonló következtetésekre jutott a korábban említett Harmath Emőke is. „Később is sokat törtünk a fejünket, hogy mi lehetett az a közös szempont, ami miatt bennünket elvittek. Tompán például sokan voltak gazdagabbak nálunk. Arra jöttünk rá, hogy minden faluból a tekintélyes embereket vitték el, akikre hallgattak az emberek. A cél a

¹⁷ A történet újabb csavarja, hogy az édesapa akkor már éppen az ÁVH fennhatósága alatt nagy sietséggel a határvidéken laktanyákat építő Duna-völgyi Vállalatnál dolgozott – őt nem is vitték el. Amikor azonban megtudta felesége és kisfia elhurcolását, ő is utánuk akart menni. A vállalat nem eresztette – fenytéssel, veréssel próbálták a „szabadok” között tartani – de makacssága jutalmául fél év múlva egy rendőr mégis elkísérte őt Tedej pusztára. Ahol pedig befogadni nem akarták a rabtábor őrei – csak az őt kísérő rendőr könyörgésére, akit előzőleg azzal fenyegettek meg, ha nem tudja otthagyni a renitens önjelölt rabot, őt magát lövik agyon.

megfélemlítés volt. Voltak persze tévedések is.” – teszi hozzá – „Ilyen volt a Dusnokiék¹⁸ esete. Ők párttagok voltak. Juttatott földjük volt. A tagkönyvet a szivarzsebben hordták, hogy egy kis vörös szegély kilátszódjék belőle. Úton-útfélen hangoztatták, hogy ők tévedés áldozatai.” (Csőke é. n., 37). Tévedés volt, vagy sem: a korábban említett Hanczárné úgy emlékszik, a borzasi táborban a személyi okmányok összeszedésekor (amelyeket aztán ott rögtön el is égettek) 14 kommunista pártigazolványt számoltak össze.

Akár a szűkebb környezetben, akár a mások példája alapján, akár nagyobb politikai összefüggésben keresik is kiválasztásuk okát-módját a táborlakók, szempontjaik a „mi” szempontjai, a társadalom alulnézetében a történéseket megérteni akarók vélekedései. Számukra egyértelmű: személyeket választottak ki, személyes emberi tulajdonságok, sorok, életutak, viselkedések és mentalitások (az „ő” szempontjukból: bűnők) révén vezettek az utak a hortobágyi táborokba. Hogy ismerték őket, hogy tudtak róluk, hogy ők, éppen ők voltak a hatalom útjában. Még ha mások helyett vitték is el őket.

Az „ő” szempontjait a szovjet irányítás alatt álló magyarországi politikai vezetés számára a háborús helyzetben adódó soros feladatok jelölték ki (lásd erről kiadványunk *A hortobágyi „telepes”-kísérlet ...* c. tanulmányát). Az adott pillanatban aktuális ellenségek megtalálásában és az ellenük irányuló akciók kivitelezésében a fő szerepet az ÁVH játszotta. „Az ÁVH feladata volt, hogy osszefrja, és nyilvántartásba vegye a határsávban lakó, kommunista szempontból megbízhatatlan társadalmi réteghez tartozó embereket. Nyilvántartásba vették a volt vitézeket, csendőröket, 1945 előtti katonatiszteket, a volt fasiszta pártok tagjait, a polgári pártok aktív tagjait, az exponált jobboldali szociáldemokratákat, és az angol vagy amerikai zónából hazatért hadifoglyokat, az úgynevezett nyugatosokat.” – írja az első, déli határsáv-kitelepítésekkel kapcsolatban Orgoványi István (Orgoványi 2001, 259). Ezt a feladatát az államvédelem persze nem ekkor kezdte teljesíteni.

Az ellenség felkutatására, a majdani telepések „kiválasztására” (is), a lakosság „káderezésére” szolgáló nyilvántartások egyikét, a déli határsávban fekvő Bácsszentgyörgyi község objektumdossziéját¹⁹ áttanulmányozva, egy név híján találkozhatunk a telepes adatbázisban szereplő összes Hortobágyra telepített bácsszentgyörgyi családfőjével. A községet a hortobágyi kitelepítések három hulláma is elérte. 1950. június 22-én 4 családot (11 személyt) hurcoltak el a Tiszagyenda melletti Kormópusztára. 1951. november 24-én egy újabb családot jöttek, akiket Ebes község melletti tanyára hurcoltak, végül

18 Dusnoki János (1898) Kisszállásról feleségével és két lányával Kormópusztára kitelepített földműves.

19 „Objektum (vonali)-dosszié: 1950-től vezették. Olyan objektumokról nyitották, amelyek hálózati operatív ellenőrzést igényeltek (pl. különlegesen bizalmasan kezelt üzemek, hivatalok, külképviseletek, szerzetesrendek). Vonal-dossziét pedig az osztályellenség fő kategóriáira (pl.: csendőrökre) nyitottak, az ellenséges tevékenységükkel kapcsolatos dokumentumok gyűjtésére.” (Petrikné Vámos Ida 1999). A vizsgált Bácsszentgyörgyi községi dosszié megnyitásának időpontja 1950. VIII. 26., ám oda több korábbi keltezésű iratot is becsatoltak.

1951. december 22-én két újabb családot telepítettek ki a Hajdúnánás melletti Tedejre (egyikük nevével nem találkoztunk az objektum dossziében, lehetséges, hogy a tábori listák nem jól rögzítették az elhurcolás helyét). 6 hortobágyi telepes családfőjének nevét megtaláljuk tehát az iratokban – az ott szereplő 259 említett személy között. Az ÁVH látókörébe – a dosszié nyilvántartásába – került összes személy, a község lakosságának (1949-ben: 566 fő) csaknem felét (45,7%-át) tette ki. (1949. évi Népszámlálás. 9. 1950, 87).²⁰

Ez a hat Hortobágyra kitelepített család volt tehát a legveszélyesebb elem a megfigyelt sokaságban? Akik a falu legtekintélyesebb emberei voltak? Akiknek – ahogy a kitelepítéskor a családfő kezébe nyomott dokumentum (a „Véghatározata”) fogalmaz – „eddig lakóhelyéről való kiutasítása és új lakóhelyének elfoglalása közérdekből szükségessé vált”? Akiknek a társadalomból – nem tudni, időlegesen, vagy véglegesen történő – kiiktatásával (és mellesleg teljes vagyonek Kobzásukkal) elhárult a „közérdek”, azaz a kommunista hatalom által megvalósítandó társadalom- és gazdaságátalakítás legfőbb akadályai? Vagy választhattak volna más hatót? Vagy többet akár? Nem tudjuk. Az biztos, hogy az otthon maradtak megértették: lehetnek volna, lehetnek majd még: ők is. A harmadik kitelepítési akció nyomán egy hónappal később az ügynök így jelent: „K. F. kitelepítési ügyével kapcsolatban a hangulat igen feszült a kulákok között. Az este a szövetkezeti vendéglőben olyan egyéneket is láttam, akik eddig vendéglőbe nemigen látogattak el. De mivel ez a kitelepítés őket is érdekli és csak szimatolni akartak valamit, hogy valamit meghalljanak, nem-e kerül sor még őrájuk.”²¹ Még plasztikusabban (konkrétabban) fogalmaz a szomszédos község, Hercegszántó²² hangulatáról az első kitelepítési akció után keletkezett hangulatjelentés. „Jelentem – olvasható egy hercegszántói tanácsi beszámolóban az első lecsapás után – hogy a faluban a kitelepítéssel kapcsolatban a lakosság még mindig erről beszél. Beszélgettem G. Gy-vel, aki elmondotta, hogy mindenki félelemmel van, mert senki sem tudja, hogy kit visznek el. Valamikor régen, amikor a községünkben kolera járvány volt, esti órákban az emberek egymástól elbúcsúztak, mert nem tudták azt, hogy reggel életben maradnak-e. Most is az emberek elbúcsúznak egymástól, mivel nem tudják, hogy reggelig nem fogják-e kitelepíteni.”²³

20 Valószínű, hogy ez a kiterjedt és intenzív figyelem a terület kiemelt fontosságának és az időpontnak tulajdonítható. A Belügyminisztérium Kollégiumának 1953-1956 közötti ülésén készült iratokat tartalmazó forrásgyűjtemény bevezető tanulmánya kiemeli, hogy 1953 decemberében 1 149 659 személy szerepelt az akkora már a Belügyminisztériumba integrált államvédelem operatív nyilvántartásában (Kajári 2001, 33). Ez pedig „csupán” nagyjából a lakosság 12%-át, csaknem minden nyolcadik embert jelentette.

21 ÁBTL 2.1.5. O-9557.167.

22 Az 1949-ben 3505 lakosú települést is érintette mindhárom hortobágyi kitelepítési akció: az első alkalmával 3 család (12 fő) került Kormóra, a második során 1 család (3 személy) Ebesre, és végül 6 család és 1 egyedülálló személy (összesen 27 fő) Tedejre. (Megjegyzendő: az ebesi táborlisták a legkevésbé pontosak mindmáig.)

23 ÁBTL, Hercegszántó Község Objektumdosszié. O-9553/1. Idézi Nagy-Saad 2013b, 9. o.

A bacssszentgyörgyi dosszié időrendben első iratai még az elődintézmény: az Államrendőrség Államvédelmi Osztálya fennhatósága alatt születtek (legelső dátum egy 1948. június 4-i, a megyei osztályról – Szegedről – a járási osztályra – Bajára – küldött utasításban jelenik meg, utalással a járási osztály május 20-i jelentésére).²⁴ Ez év augusztusában már stratégiai jellegű utasítás érkezik ugyanezen a vonalon: *„Határ mellett fekvő r. kath. plébániák tevékenységét kísérje figyelemmel különös tekintettel azok határon túli kapcsolataira és hírszerző tevékenységeikre. Készítsen pontos térképet és az alapján jelölje ki, hogy kit tart alkalmasnak plébániák lefigyelésére és onnan hírek szerzésére, beszerzésükre tegyen határidőre jelentést. Készítsen részletes és mindenre kiterjedő környezetanulmányt és karakterisztikát a plébánián szereplő és plébániákkal kapcsolatot tartó egyénokről.”* – fogalmaz az azonosíthatatlan aláírású „Rádió hírszerző”.²⁵ Az ellenség magabiztos azonosítása (a katolikus plébániák, azaz hétköznapi nyelven: a papok, a segítőik és a hívek),²⁶ amelynek hírszerző tevékenysége, amely az iratban nem valószínűsíthető, feltételezhető tevékenységként jelenik meg, hanem tényként, valamint az elhárítás legfőbb eszközének megjelenése (lefigyelés, ügynökök beszerzése és a megfigyelendő objektumokban előforduló személyekről készített jelentések) mellett a gyorsaságra is felfigyelhetünk. Az augusztus 12-i keltezésű irat augusztus 16-i határidőt állít a járási elvtársak elé.

A beszerzési tevékenység nehézségeiről és eredményeiről tudósító jelentések mellett már ugyanezen év decemberében megjelenik az államvédelem fókuszában az ellenség másik fő csoportja: a szerveződő szövetkezeti mozgalom *„igazi formájának kifejlődését”* akadályozók egyelőre diffúznak tűnő tábora. A Bacssszentgyörgyi Földműves Szövetkezet ügyéről szóló jelentésből kitűnik, hogy mind a szövetkezet vezetősége, mind annak tagsága helytelen úton jár: *„A szövetkezeti tagság helyesnek találja a szövetkezeti rendszert, de megállapításom szerint ők egy olyan szövetkezeti formát találnának helyesnek, mint amilyen pl. a volt „Hangya” szövetkezet, de egyáltalán nem helyeslik a táblás gazdálkodást. (...) A szövetkezetnek a helyi párthoz való viszonya jó, de mindkettőt együttvéve úgy a helyi pártszervezet, mint a szövetkezet működése rossz.”* – véli a jelentéstévő (a neve nem maradt fenn). A szövetkezet vezetésében név szerint említett 12 személyről így ír: *„A szövetkezettel általában az a megállapítás, hogy vezetősége általában klerikális befolyás alatt áll és ezen befolyás nagyban hátráltatja a szövetkezet kifejlődését. Hogy mennyire klerikális befolyás alatt áll azt bizonyítja az a tény is, hogy pl. Aranyos István, aki a szövetkezetnek igazgatósági tagja és a helyi MDP-nek elnöke rendszeres templomba járó, rendszeresen gyón és áldoz, azon kívül nagy előszeretettel tárgyal középirtóssokkal, valamint kulákokkal és olyan elemekkel,*

24 A köznyelv egyébként – mint ez a korábban idézett személyes emlékezősekből is kitűnik – inkább ennek a korábbi képződménynek a nevét (ÁVÓ, Ávósok) őrizte meg a későbbiekben is.

25 ÁBTL 2.1.5. O-9557 Bacssszentgyörgy község. Objektumdosszié. 37.

26 Az 1949-es Népszámláláskor Bacssszentgyörgy lakosságának 97%-a vallotta magát római katolikus vallásúnak. (A településsoros adatok publikálására egyébként csak nagyjából fél évszázad múlva, 1996-ban került sor – Kepecs 1996, 29. o.).

akik az Egyház befolyása alá tartoznak. A szövetkezet többi vezetőségi tagja hasonló, magukat demokratikusnak valló egyénekből tevődnek össze.” A jelentésből érződik a tanácstalanság: itt aztán még végképp nincsenek igazán „elhatárolva” a község társadalmának rétegei, még maguk az új vezetők sem ismerik fel a fejlődés helyes útját, klerikális befolyás alatt állnak, és csak vallják magukat „demokratikusnak”, sőt, még a szegényparaszton felüli rétegekbe tartozókkal is szóba állnak. A jelentéstévő a szükséges „demokratizálást” csak felsőbb beavatkozással látja megoldhatónak: *„Kíváncs voltam úgy a bacssszentgyörgyi MDP szervezetet, valamint a szövetkezetet teljesen átreformálni. Bács-Bodrog megyében most folyó szövetkezetek demokratizálása során a bacssszentgyörgyi szövetkezet átszervezése még a mai napig nem lett napirendre véve.”*²⁷

Az iratban szereplő Aranyos Istvánra érdemes kitérnünk. Nemcsak azért, mert egyike a hortobágyi telepéseknek (1951. november 24-én, közelebről meg nem határozott 3 családtagjával Tedejre került). Hanem azért is, mert a dossziében többször is felbukkan a neve, sokféle, egymással nem mindig koherens információ jelenik meg róla. Az 1949. február 11-i jelentés szerint *„a szövetkezet alelnöke.”* (50. irat).²⁸ 1949. június 28-án a *„kizárt szövetkezeti vezető és leváltott MDP elnök”* nevét Aranyos Ferencként adják meg (78 és 79). Az 1950. augusztus 3-i jelentésben ez szerepel róla: *„Bacssszentgyörgy községben hangadó jobboldali személy, középparaszt. (...) Kapcsolatot tart fenn kulákokkal, azon kívül, mint értesültem olyan személyekkel is szokott beszélgetni, akik feltételezhetően jugoszláv kapcsolatokkal rendelkeznek.”* (11). Az 1950. augusztus 30-i jelentés szerint *„p-kivüli volt MKP vezetőségi tag, juttatott 10 kt holdas, 7 családost”* (118). 1952. augusztus 25-én egy volt csendőrről szóló ügynöki jelentés a megfigyeltről azt is közli, hogy *„Egyik sógora Aranyos István 1951 őszén lett kitelepítve.”* (434) 1955-ben egy újabb sógor: Amstadt József jugoszláv állampolgár kerül a megfigyelők szeme elé, itt Aranyosról azt jegyzi meg: *„1951 őszén, mint nem megbízhatót kitelepítették.”* (400) Egy 1956. júliusi, a kitelepítettekről szóló ügynöki jelentés viszont már azt jelzi róla: *„kitelepítésének oka ismeretlen.”* (409) Egy dátum nélküli régi iratból (459) az tudható meg, hogy *„A felszabadulás után 1947-ig illegálisan járt Jugoszláviába, mint csempész és kapcsolatban van Deák Gergely jugoszláv ügynökkel.”* 1956 szeptemberében a nyilvántartásból törlésre javasolják (406, 407). Hogy vajon a dossziében Aranyos István néven nyilvántartott személy egy személy volt-e, azonos volt-e azzal, akit a községből a tedeji munkatáborba hurcoltak, tényleg beleesett a korszak több büntethető kategóriájába is (klerikális, csempész, antidemokratikus, kulákbárát, csendőr sógorságú), vagy kitelepítésének oka ismeretlen? Középparaszt volt-e, vagy az 1945-ös földosztással jutott 10 hold földhöz? István volt, vagy Ferenc? A leginkább az tűnik valószínűnek, hogy személye legcsekélyebb mértékben sem volt fontos a nevét aktuális ügyekben felhasználó jelentéstévők és az őt nyilvántartók számára. És – sajnos – a tábori nyilvántartások és a

27 ÁBTL 2.1.5. O-9557. 46. 47.

28 A következőkben a hivatkozott objektumdosszié iratszámait közöljük csak.

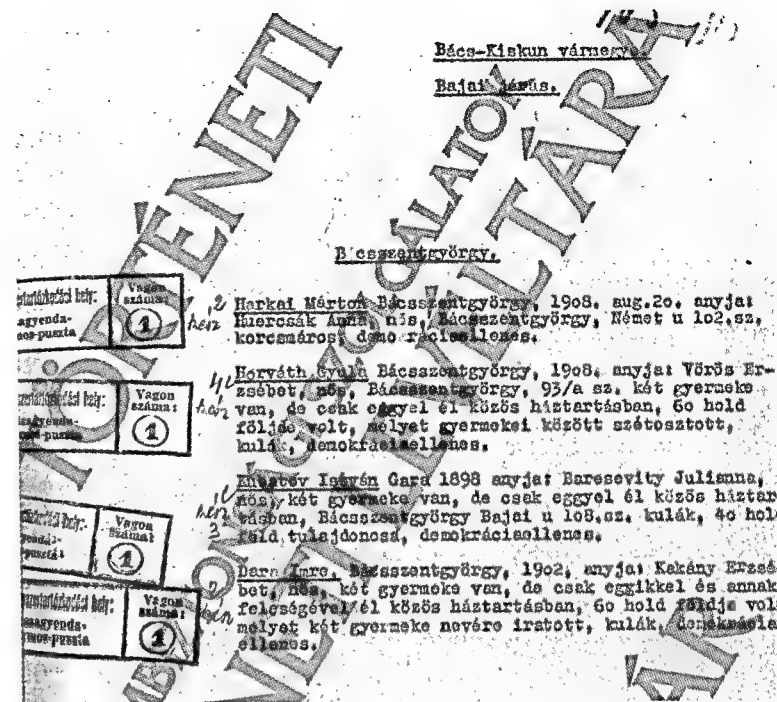
volt sorstársak sem őriztek meg megbízható adatot róla vagy családjáról (vagy csak nem találtuk meg még azokat).

Az átszervezés utáni, immár önálló intézményként működő Államvédelmi Hatóságnak az objektumdosszié hivatalos megnyitása (1950. VIII. 26.) után keletkezett iratai már meglehetősen kiterjedt ügynöki hálózatról, és feltérképezett terepről tanúskodnak – a szervezési ügyek persze továbbra is folytatódnak. A környezettanulmányok és a karakterisztikák (többek között a község vezetőiről készített jelentések) között találunk összefoglaló jelentéseket a látókörükbe került lakosok különböző csoportjairól. Például a kulákokat, volt csendőröket, volt tiszthelyetteseket, jugoszláv külhonosokat, felszabadulás után idekerült délvidékieket felsoroló jelentéseket (14.15.16.17. iratok), a szláv egyéneket azonosítókat, akik felesége magyar, vagy ellenkezőleg: olyan magyarokat, akiknek felesége szláv származású (1318). A határsávban zajló, a tsz körüli eseményekről, a vezetői tisztogatásokról, a szervezésekről, a megfigyelt személyek ügyes-bajos dolgairól, a „jugoszláv kapcsolatosokról”, a község lakóinak a különböző események utáni „hangulatáról” tiltott határátlépésekről szóló jelentések a dosszié 1957. április 27-i lezárásáig követik a falu életének eseményeit, azaz ezután keletkezett iratok nem szerepelnek benne. Végleges lezárásáról azonban csak 1976 januárjában rendelkezik a Belügyminisztérium Nyilvántartó Központjának I. Osztálya.

Ha a kiválasztás (például a kitelepítések áldozatainak kiválasztása) szempontjait nem ismerhetjük is meg a dossziéból, a kiválaszthatóság merítő bázisáról képet nyerhetünk. Az ellenségkeresés aktuális fókuszait is jelző iratok, a bennük szereplő nevek, adatok sokasága tükrözi, mi minden és milyen sok emberről vált megtudhatóvá, feltételezhetővé, valószínűsíthetővé, jelenthetővé, iktathatóvá, kompromittálhatóvá. Másrészt látható az is, mennyi esetleges és ellenőrizetlen, sokszor egymásnak ellentmondó információ tehetett embereket, családokat kiszolgáltatottá a lecsapásra kész és a Mindenható szerepét felvállaló államvédelem előtt.

Maga a hortobágyi kitelepítés is (igaz, eléggé szűkszavúan) dokumentálva van a dossziében, legalábbis az első akciója (105. irat – lásd kép). A vagonban (vagonokban) azonban nemcsak hogy nem „Tiszagyenda-Kormos-pusztára” (Kormópusztá helyett) tartottak az utasok, de ténylegesen nem is ez a négy család utazott. Horváth Gyula ugyanis nem volt a bácsszentgyörgyi kitelepítettek között. A kitelepítés után több mint fél évszázaddal a 7 éves kisgyerekként szüleivel és féltestvérével elhurcolt Horváth Teréz így emlékszik: „A parancsról annyit, hogy megvan eredetiben. Apukám Horváth György volt, és Horváth Gyula névre szőlt a kitelepítési parancs. Ez a nagyvonalúságukat igazolja. Az ő szemükben: darab, darab.” (Csöke é. n. 25).

Bár nem tudjuk, a névelírás figyelmetlenségből, nemtörődömségből eredt, esetleg valami tétova mentőakciónak szánták, a kitelepítést elszenvető későbbi megfogalmazása

Az első Bácsszentgyörgyről történt hortobágyi kitelepítést dokumentáló ÁVH-irat

mégis igaznak tűnik. A kitelepítések személyeket, családokat érintettek, iktattak ki (időlegesen) a társadalomból, fosztottak meg egzisztenciájuktól. De az akciók *nem személyekre* irányultak, hanem a hatalom által kreált *kategóriákra*, ellenség-csoportokra. A névelírás, a személy iránti figyelmetlenség, érdektelenség egyébként nem korlátozódott erre az egy esetre. A belügyminisztérium rendőr századosa Sebestyén László, aki a hortobágyi táborok körüli jogszabályhiányok, a felelősségi körök tisztázatlanságai, a működés anomáliái ügyében reménytelen, de kitartó harcot folytatott, 1952. március 18-i keltezésű, az Államvédelmi Hatóság Titkárságának írt szigorúan bizalmas átiratában jelzi: „A határsávból a Hajdú Bihar és Szolnok megyék területén lévő kényszertelephelyekre kitelepített személyek tömeges kérelemmel fordulnak hozzánk. A kérelmekben egyesek arra hivatkoznak, hogy áttelepítésük névcseré alapján tévedésből történt, mások azt adják elő, hogy áttelepítésük jogtalanul történt, mert nem is szerepeltek az áttelepítendő névjegyzéken és véghatározatot sem kézbesítettek számukra.” (Füzes 2002, 194). A táborlakókról rendelkezésre álló dokumentációban nem került elő olyan eset, amikor valaki névelírás vagy véghatározat hiánya miatt szabadult volna a kényszermunkatáborból.

A bácsszentgyörgyi objektum dossziében Horváth Gyula neve nem szerepel, csupán a fent említett, dátum nélküli régi nyilvántartásban (459), 1908-as születési dátummal, anyja nevéként Vörös Erzsébet van megadva (akárcsak az 1907-es születésű Horváth

Györgynél), azzal a megjegyzéssel, hogy „1950. be ki lett telepítve Tiszagyenda Kormos pusztára”. Horváth György neve mellett viszont az van feltüntetve: „1951-ben kitelepítve”. (459). A nyilvánvaló névelírást egy meglehetősen átlátszó hazugsággal „papírozták le”, feltehetőleg a hivatal tévedhetetlenségének bizonyítékeként. Horváth György neve viszont szerepel a község potenciális ellenségeit lajstromozó, korábban említett iratokban a kulákok között (14.15.16.17). Egy 1949. novemberi jelentésben szó van egy „Horváth György, illetve Horváth Györgyné vezetése alatt álló fűszer és vegyeskereskedés”-ről, azzal a megjegyzéssel, hogy „Ez a kereskedés az egyetlen olyan szektor, ami Bácsszentgyörgyön a szövetkezeti életnek ellensége, illetve azt gátolja.” (88–89).

A kitelepítettek elindítását igazoló fenti dokumentum (105) nagyrészt panelekből építkezik az egyes telepések jellemzésekor. Minthogy azonban a döntés, amiről az irat beszél, 4 család, 11 személy sorsát pecsételte meg, kiszakította őket abból a helyi közösségből, ahol elődjek és ők maguk éltek, törekedtek és gyarapodtak, megfosztotta őket szabadságuktól és javaiktól, maguk és utódaik számára a jövőt kiszámíthatatlanná tette, érdemes foglalkoznunk vele. Horváth Gyula tehát (legalábbis ezekkel az adatokkal) nem létező személy, a kitelepítést igazoló dokumentumban róla szereplő adatoknak semmiféle valóságalapja nincsen. Ha feltételezzük, hogy névelírás történt, Horváth Györgyről (aki egyébként 1908-ban született) magában a dossziében az itt közöltektől eltérő adatok szerepelnek. A 14, 15 és 16. iratok szerint neki „kb. 32 kh. saját földje van, melyet még most is művel”. Ezen túl, „feleségének első házasságából származó leányának vagyona kb. 40 kh. melyet szintén közösen művelnek.” Ebből bizony sehogy sem jön ki Horváth Gyula 60 holdja.

A másik vagonban utazó telepített, Harkai Márton szűkszavú jellemzésében a „korcsmáros” megjelölést nem csak a dosszié egyéb iratai, de a sorstársak emlékezete is igazolja. Hogy „demokráciaellenes” volt? Bizonyára, hiszen deportálták. A dosszié 18. irata szerint „A Pfeiffer Párt agitátora volt.” Kubatov Istvánról több terhelő adat szerepel a dossziében („bunyevác nemzetiségű” /409/, „1945 után helyi kulák partizánparancsnok” /140/, „titóista, nacionalista egyén” /317/), de földtulajdonának nagyságát illetően nála sem egyértelműek az adatok: „20-25 kh földje van, melyet azonban már szétszított a gyermekei között. (...) Szőlője 800–1000 négyszögöl.” (14, 15, 16). Demokráciaellenességének bizonyítéka ugyanitt: „éles ellensége rendszerünknek.” A 60 holdasnak mondott Dara Imre pedig „20–28 kh. szántó, 1 kh szőlő”-vel rendelkezik, amit „nagyrészt egyik fiával művel”, míg másik fia „Kecskeméten mezg. szakiskolát végzett, jelenleg állami birtokon dolgozik” – azaz: a korabeli hivatalos nómenklatúra szerint (lásd később): „bérmunkából élő” „alkalmazott”. Az apa demokráciaellenességének bizonyítéka az iratokban: „Baráti köre kizárólag kulákokból tevődik össze. (...) FKGP-tag, 45 után egy ideig aktív is benne. Ma már nem.” (14, 15, 16)

Hogy történhetett a kiválasztás? Nem tudjuk. Talán úgy, hogy a faluhoz és lakosaihoz mégis látás- és hallás-közelben lévő ügynökök félelemből? előnyökért? sok mindenkiről és sok mindent jelentettek, az államvédelem távolabbi pontjain a képzetesebb és az ak-

tuálisan legnagyobb veszélyt jelentő osztályellenséget biztosabban azonosítani képes – forradalmi rálátással bíró – főnökök pedig döntöttek, az egymásnak is sok helyütt ellentmondó és ellenőrizetlen adatok „kreatív” kezelésével? Lehetett így is, máshogy is. Sebestyén László – ekkor már rendőrezredes – belügyminiszter helyetteshez írt, 1952. december 9-i levelében mindenestre leszögezi: „...a kitelepítések okát kizárólag az Államvédelmi Hatóság ismeri.” (Füzes 2002, 15).

Bácsszentgyörgyön tehát 1950. június 23-án éjszaka 4 családot, 11 embert felverték álmukból, összecsomagoltattak, szekerekkel a bajai állomásra szállítottak, és marhavagonokban több ezer, más falvakból kiűzött sorstársukkal együtt deportáltak Hortobágyra. Sok-sok változatban (lásd például az előbbi, porcsalma-tyukodi esetet), de végeredményben ugyanígy: a helyi esetlegességeknek és a társadalom-átrendezés magasabb szempontjainak összjátéka 1950 júniusa és 1953 tavasza között végül is összehozta hortobágyi táborlakók 8500 fő körüli társadalmát.

A tábori családok a korabeli magyar társadalomban

A tábori családok, azaz a családfők korabeli társadalmi státusát a sokukról megmaradt és sokféle nyom ellenére, nem könnyű rekonstruálni.

A családok aktuális vagyoni helyzetéről forrásul szolgálhatnak az elhurcolásukkor ingatlanaiukról és ingóságaiukról készült leltárak, amelyeket a helyi hatóságoknak kellett felvenniük – erről szóló rendelkezéseket, leltári jegyzőkönyveket, illetve a leltározásokról szóló összefoglaló jelentéseket közöl Füzes Miklós dokumentumválogatása (Füzes 2002, 73–94). Néhány család őriz is ilyen leltárakat, amelyekhez később, alapvetően a rendszer-változás után jutottak hozzá.²⁹ A leltárak bekerültek, bekerülhettek megyei levéltárakba, azokat megőrizhették, de azok meg is semmisülhettek, el is tűnhettek.³⁰ Ha megvannak is – más korabeli hivatali irathoz hasonlóan – meglehetősen óvatossággal kezelendők. A „leltározás” folyamatáról igazít el az a kalácsba sült levél, amelyet 1950 júliusának végén a tiszaszentimrei táborban Beke Ferencné anyósától kapott. „Elhurcolásunk után pár napra este leltározásra és árverésre vonult hozzánk a kommunista párt és az MNDSZ színe java. Eleinte még vásároltak egyes dolgokat (pl. olajfestmény 80 Ft, kristályváza 5 Ft), de felfedező útjuk során leértek a pincébe is, gondosan végigkóstolták a borokat, pálinkákat. Hasznosan tanulmányozhatták az egyes fajtákat, mert utána már nem is volt kedvük leltározásra, árverezésre, hanem csak ittak és csomagoltak. A kommunista párt egyik oszlopos tagja egymaga 6 batyut

²⁹ Egy család – a fent említett bácsszentgyörgyi Horváth György és családja kitelepítési dokumentumait, közte a család elhurcolásakor felvett leltárat, illetve a visszaigénylés – és elutasítás – dokumentumait közli Saád 2004, 231–238.

³⁰ A Vas Megyei Levéltárban például a szentgotthárdi, illetve a körmenyi járásra vonatkozólag a teljes iratanyag megmaradt – köszönet Benczik Gyula levéltárosnak, aki erre felhívta figyelmünket. Az anyag elemzését lásd Nagy-Saad 2013a, 2–22.

cipelt el. Dolguk végeztével hazaindultak, de útközben a koncon részeg fejjel összemaradotak. Csészékkel, poharakkal, tojással dobálták egymást – mesélték a szemtanúk. Másnapra kibé-kültek, úgyhogy a bútorokat szép egyetértésben hordták szét. Még egy szeget sem hagytak az egész házban. Szegény öreg apósomék sírva nézték, mint prédálják el munkánk gyümölcsét; sajnos tőlük is, mert vagyonuk a mi nevünkön volt. Elvették ingatlanaikat, termésüket.” (Beke Ferencné 2002, 25–26).

A talányos című, „a volt déli határsáv létesítésével érintett egyes személyek vagyoni jogi igényeinek érvényesítéséről” szóló 29/1956 (IX. 8.) M.T. sz. rendelet (Kronológia, 36) megjelenése nyomán sok telepes fordult eltulajdonított javai visszaszerzése érdekében az illetékes tanácsi szervekhez. Ezek a beadványok is sokat elárulnak az akkor három éve szabadult telepesek korábbi és a beadvány megírása idején jellemző vagyoni helyzetéről. Brunner József (1893) kereskedő és felesége például, akiket Kiskundorozsmáról két felnőtt lányukkal, valamint 5 más dorozsmai, 60 egyéb Csongrád megyei, néhány baranyai és somogyi családdal 1950. június 23-án Tiszaszentimrére hurcoltak, 1957 februárjában terjedelmes levélben kérték vissza különböző, kitelepítésükkor hátrahagyott ingatlanaikat. „(...) Ezeket az ingatlanokat mindkettőnk örökségének árából, mint futóhomokot vásároltunk és 1935-ben saját kezűleg teleptettük és műveltük. Én 1922 óta a szőlészet és gyümölcsészet számtalan szaktanfolyamát végeztem, tökéletes szakismerettel rendelkezem ennek a kultúrának a szolgálatában vőm segítségével, odaadó jó munkánkkal a termelésben elől járni. A fenti ingatlanon kívül nincsen semmink. Kiskundorozsma Kossuth u 5 sz. házunk állami tulajdonba vétetett és a személyi tulajdonunkat képező ingóságaink is minden térítés nélkül ismeretlen kezekbe kerültek. Három gyermekünk és 4 unokánk van, sajnos azonban azok is olyan gyenge anyagi körülmények között vannak, hogy nekünk semmiféle segítséget nem képesek nyújtani anyagilag. Visszajuttatás reményében arra kérjük továbbá T. címet, hogy a jó és sikeres eredményeket biztosító munkáinkhoz okvetlen szükséges szerszámokat és tartozékokat, amelyeket a kiskundorozsmai tsz annakidején igénybe vett, legalább úgy, mint más sorstársnak is tette, részünkre szintén visszajuttatni szíveskedjék. Bízunk a járási tanács vb. Mg. osztályának törvényes és igazságos döntésében.” – írta a házaspár. Az iratok szerint valamit vissza is kaptak ingatlanaikból – az államosított tulajdonokat persze nem – ezen fölül 5000 forint segélyben is részesültek, sőt még 10.000 Ft kölcsön felvételére is engedélyt kaptak. (Cs. M. L. Szegedi j. t. vb. ir. Titk. 1960/XXIII.228.) (Az egy más történet, hogy a visszakapott javakkal mi lett a téjeszesítés 1958 után újra beinduló második hullámában – erről részletesebben lásd kötetünk *Szabadulás után ...* c. fejezetét).

A hortobágyi telepesek vagyoni veszteségének és ezek hasznosulásának pontos feltárása megbízható képet rajzolhatna a korabeli társadalom forradalmi átrendeződésének erről a szeletéről. Ennek hiányában, hozzávetőleges, ám mégiscsak átfogó képet nyerhetünk erről a folyamatról egy 2005-2006-ban lefolytatott kérdőíves kutatás³¹ adataiból. A

A Brunner család

1932. 11. 17. J. Z.

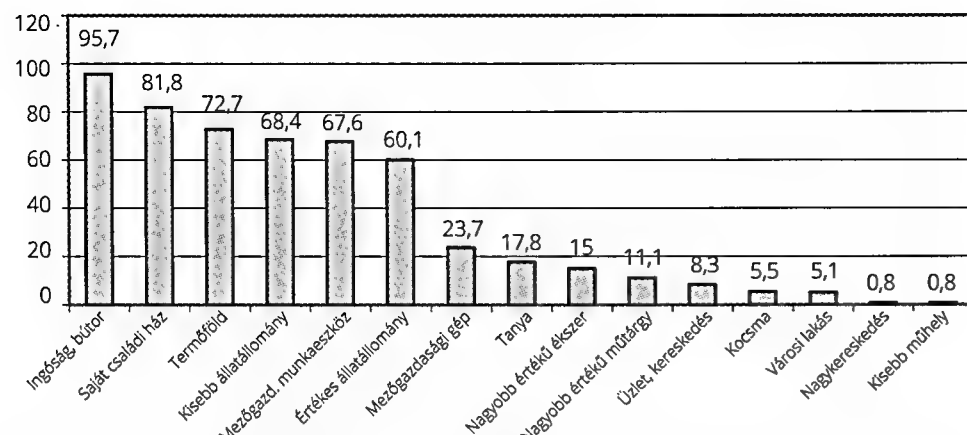

A Brunner-család a tiszaszentimrei „9-es” táborban. Vitéz Szekeres János rajza

lekérdezés során családtagoktól tudakozódtunk 253 egykori hortobágyi telepes család kitelepítésének körülményeiről, illetve a kitelepített családtagok szabadulás utáni sorsáról. Az elhurcolásukkor elvesztett javaikról is kérdeztük őket. A zárt kérdésre adott válaszok (lásd 1. ábra) persze igencsak hozzávetőleges képet adnak a telepesek társadalmi helyzetéről. Ráadásul többen jelezték, hogy elhurcoláskor már túl voltak néhány olyan eseményen (áttelepítés, kisajátítás, földfelajánlás, tagosítás stb.), ami után deportálásukkor szinte nincstelenek voltak.

³¹ tanulmányok c. NK 69288. sz. OTKA-projekt keretében került sor. Témavezető: Saád József. Munkatársak: Csurgó Bernadett, Horváth Endre, Hajdu Lajos, Nagy Mária, Sági Matild, Sente Thomas és Tamáska Máté. A lekérdezéskor az „alapsokaság” teljes ismerete nélkül, reprezentatív mintára eleve nem törekedhettünk, az akkor rendelkezésünkre álló helyi, területi és tábori listák alapján, a beérkező kérdőívek folyamatos, terület és tábor szerinti nyilvántartásával csupán azt tartottuk szem előtt, hogy kiugró aránytalanságok ne alakuljanak ki. A kérdezők alapvetően az esetünkben különös jelentőségű bizalmi viszony megteremtésén alapuló „hólabda módszer” alkalmazták a megkérdezettek kiválasztásakor, azaz a kérdésnek megnyert volt táborlakók ajánlásai alapján választották ki következő interjúalanyukat. A nagyjából másfél éves lekérdezési időtartam alatt összességében 253 család sorsáról, a megkérdezettek közvetítésével pedig összesen 1164 kitelepített személyről (a tábori családok tagjairól) sikerült adatokat nyernünk. Kérdezői munkájáért itt is köszönetet mondunk Balázs Endrének és feleségének, Hegyiné Schrem Erzsébetnek, dr. Horváth Teréznek, dr. Mari Albertnének és Szűts Jánosnak. Az azóta elhunyt Harmath Rózsának, sajnos, már nem mondhatunk köszönetet. Külön köszönet illeti Sági Matildot a kérdezők alapos és értő felkészítéséért, valamint a kérdőív összeállításában végzett munkájáért.

³¹ A kérdőíves lekérdezésre a „Telepesek” és „szabadok”. Társadalomtörténeti és történeti ökológiai

1. ábra. A kérdezettek által megjelölt anyagi veszteségek, az említés gyakorisága szerint (%; N=253)
Kérdőív 6a. kérdés: Kérem, most sorolja fel, hogy a kitelepítés következtében mit veszített a család anyagiakban!

Az elvesztett tulajdonok további sorsát nyitott kérdésekben tudakoltuk, a válaszokat pedig utólag kódoltuk le. A megkérdezettek többsége pontosan tudta a *házak, családi otthonok és majorsági épületek* sorsát, csupán egy tizedük nem tudta megmondani fél évszázaddal később, hogy mi lett a hátrahagyott ingatlanokkal. Az ismert új tulajdonosok többsége *magánszemély* volt. Az „osztályellenség” családi otthona így részben az új hatalmi és gazdasági elithez, részben az új gazdasági rend „dolgozóihoz” került. Jellemző válasz-részletek az előbb kategóriában: „*a párttitkár a családjával*”; „*a tanácselnőknő, aki aláírta a kitelepítésünket*”; „*a Tsz-elnök*”; „*a ruhagyár akkori párttitkára*”; „*tiszti családok*” és az utóbbiban: „*szolgálati lakás*”; „*munkásszállás*” lett. A kitelepítettek valamikori otthonának negyedét-harmadát az új *intézmények* működésének szolgálatába állították: a hatalmi szervek (*tanács- és pártirodák, rendőrségi, katonasági épületek*), valamint az új gazdasági intézmények székeltek bennük („*tsz*”; „*ÁFÉSZ*”, „*szövetkezet*”, „*vegyesbolt és tejcsarnok*”). Az intézmények körében a közcélú intézmények („*posta*”; „*iskola*”; „*óvoda*”; „*kultúrház*”; „*gyógyszertár*”) az új tulajdonosok kisebb hányadát tették ki. Néhány valamikori otthonban több funkciójú intézmények jöttek létre, esetenként meglepő párosításban („*párt, tanács hivatal, tejcsarnok*”; „*Óvoda, könyvtár, bolt*”; „*pártiroda, bálterem*”, „*hivatalok (tanács, rendőrség)*”). Egy-egy elkobzott tulajdon ilyen esetekben komplex településfejlesztési lehetőséget jelentett. Egy adatközlőnk elmondta, hogy az elkobzott házban gyógyszertár, kultúrház nyílt, de később, amikor a volt kitelepítettek hazatérhettek, még ők is felhúzhattak maguknak egy házat a kertben. Az ismert sorsú háztulajdonok csaknem 5%-a az enyészete lett: „*üresen állt*”, „*lebontották*”. Négy esetben (1,6%) rokonok maradtak bent, és így az a tágabb család tulajdonában maradt.

A többi tulajdon felhasználásának – némi leegyszerűsítéssel – két típusa rajzolódik ki. A nagyobb tulajdonok és munkaeszközök (a termőföld, a tanyák, a mezőgazdasági mun-

kaeszközök és gépek, az értékesebb állatállományok, üzletek, műhelyek, kocsmák) sorsát a volt tulajdonosok elég jól ismerik: ezeket nagyrészt az újonnan szerveződő szocialista gazdaság tulajdonította el: termelőszövetkezeti, állami gazdasági, ÁFÉSZ-, szakszövetkezeti használatba kerültek. A javak más részéről (ingóságok, bútorok, ékszerek és műtárgyak) viszont a megkérdezettek nagy része nem tudja megmondani kié lett, vagy – ami talán ennek egy másik megnevezése – többségében azt állítják róla, hogy „*széthordták*”, „*elárverezték*” azokat. A két kategória között átmenetet képez a kisebb állatállomány, amely alapvetően a személyes ingóságok mintájára viselkedik (a megkérdezettek nemigen tudják kihez került, illetve azt állítják, hogy „*széthordták*”, „*az elvtársak megették*”), másrészt viszont termelőszövetkezeti és állami gazdasági tulajdonba is kerülhettek. A szöveges válaszok az eltulajdonlás módját is megnevezték. Az előbbire a megkérdezés időpontjára már elfogadottá vált szak kifejezést alkalmazták: „*államosították*”, míg az utóbbira – talán a családi legendáriumban is fennmaradt kifejezéseket használták: „*széthordták*”; „*aki érte, vitte*”; „*fosztogatták*”; „*elhordták*”; „*elhasználták*”; „*elkótyavetyélték*”; „*nyoma veszett*”; „*24 órás szabadrablást engedtek meg*”. Az utóbbi kifejezés jelzi, hogy ezek a magánakciók – legalábbis részben – „*megengedettek*” voltak. Erre utal, hogy többen úgy emlékeznek, a kérdezett tulajdonukat „*elárverezték*” (vagy egy szemléletesebb kifejezéssel élve: „*vidám vásárra vitték*”). A korban általánossá vált kisajátítások másutt is hasonlóképpen zajlottak,³² az ország központjában legfeljebb szervezettebben (lásd keretes írásunkat).

Elmondhatjuk tehát, hogy összességükben a hortobágyi telepesek vagyona megalapozta településük új, szocialista intézményeit (téeszek, tanácsok, pártirodák, szövetkezeti boltok és vendéglők) és egyéb közintézmények (iskola, gyógyszertár stb.) működését, új funkciójuknak megfelelő anyagi viszonyokat teremtett az új párt-, állami és gazdasági elit számára, (vagy legalábbis hozzájárultak mindehhez), és még „a dolgozó népnek” is jutott belőle. Valami ebből – a volt telepesek kérvényezésére – a fent említett 29/1956 (IX. 8.) M.T. sz. rendelet értelmében (lásd Kronológia, 36) még a kisajátítottakhoz is visszajutott pár évvel később. Valami, de korántsem minden. Számtalan történet kering a később, különböző időpontokban (egészen máig), különböző helyeken „felismert” családi javakról. Ifj. Józsa János például, akit 1952. július 3-án kereskedő édesapjával, édesanyjával és öccsével, valamint 84 másik szegedi családdal és 42 egyedülálló személlyel Ebesre hurcoltak, 46 évvel később, egy, a táborról és lakóiról készített dokumentumfilmben így emlékszik vissza a család valamikori tulajdonában lévő velencei tükör „megtalálására”. „*A kitelepítettek nagy részének a bútorai ott maradtak a lakásokban. Mert (...) leginkább csak kézi batyukat tudtak elvinni az emberek. Az ezt követő napokban az itthon maradtak, rokonok, lakótársak elmondták, hogy ezeket a bútorokat összegyűjtötték, és elvitték a Horváth Mihály utcai ipartestületnek a nagytermébe, és ott volt elárverezve ez. Szigorúan az Államvédelmi Ha-*

³² A miskolci kitelepítettek hátra maradt ingatlanaival és ingóságaival kapcsolatos ügyiratokból ad pl. válogatást Füzes 2002, 98–124.

Új uralmi elit Budapesten

„A párt- és állami vezetők korábbi lakásaikat elhagyott vagy elkobzott (a háború előtti elit és középosztály tagjaitól elvett) luxusvillákra cserélhették. Ezeket a házakat kezdetben az elhagyott javak kormánybiztosa kezelte, utóbb a villákat – Vas Zoltán felügyelete és irányítása mellett – az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) foglalta le és osztogatta. A menekülő családok az államvédelmisektől 250–800 ezer Ft összegért vásárolhattak maguknak útlevelet, s emellett a szabadság fejében rendszerint még a lakásukat, villájukat, bútoraikat és egyéb vagyontárgyaikat is át kellett adniuk az 'államnak'. Az ÁVH így a kor 'reprezentatív ingatlankezelőjévé' lépett elő. (...) A funkcionáriusoknak nem kellett fizetniük a kiutalt villa számláit, sőt a párt még a bútorok és a festmények beszerzésében is támogatta őket. A berendezést külön erre a célra fenntartott központi bútorraktárakban válogathatták ki, és lakberendezőnő segédkezett nekik a megfelelő darabok kiválasztásában.* Központi raktárakból beszerzett elegáns tárgyakkal, rekamiékkal, fésülködő tükrökkel rendezhették be a házaikat. A bútorok közül, úgy tűnik, elsősorban az antik – fényezett vagy festett – darabokat kedvelték. Hódított körükben a márványlapos bútor és az arany díszítés, s szintúgy nagy népszerűségnek örvendtek a súlyos perzsaszőnyegek és a díszes ólomkristály csillárok.”

* „A Mexikói út 4. sz. alatt és a Mártonhegyi úton is volt egy bútorraktár. A Katona József utca és az Újpest rakpart sarkán található épületben páncélszekrényeket és bútorokat tároltak. A Liszt Ferenc tér 4. szám alatt volt Péter Gábor 'személyi' raktára. A Személynök utca 27-ben Radnai Pálnénak (az államvédelem egyik könyvelőjének) volt egy szobája, amelyet raktárként kezelt; a Személynök utca 21-ben pedig Vándor Ferenc (a másik könyvelő) felügyelt egy nagyobb raktárat, ahol bútorszöveteket, szőnyegek, függönyöket, pokrócokat, lepedőket stb. tároltak. Ugyanebben az épületben volt egy másik raktárhelyiség is, ahol öltönyök, télikabátok, bakancsok, félépítők, ingek, fehérneműk és esőkabátok sorakoztak. A Dembinszky utca 58. alatt egy másik lakásban ugyancsak ruhaneműket, illetve még edényeket, ágyneműket tároltak. A Damjanich utca és a Dózsa György utca sarkán volt állítólag a 'könyvtár', ahol a lefoglalt könyveket gyűjtötték össze. A Gyorskocsi utcában cipőtalpakot, bőrányagot és építkezési anyagokat raktároztak be. A Sztálin (Andrássy) út 81-ben élelmiszerraktár volt. A Rózsa utcában egy raktárban porcelánvázákat és étkészleteket tároltak.”
Forrás: Majtényi Görgy 2008, 292–296.

tóság tagjai árverezték és vásárolták meg ezeket a bútorokat, potom pénzekért, csak jelképes összegekért. (...) Érdekesképpén elmondanám, hogy nekünk volt egy nagy, mennyezetig érő tükrünk, és az én bátyám nagyon szerette a cukrot, meg én is, csak én hamarabb megettem, ő meg egy dunsztos üvegben összegyűjtötte, és eldugta ennek a velencei tükörnek az alsó hátsó részébe. És amikor hazaértünk, a Hungáriának (szálló Szegeden – NM) a portájával szemben, ott láttam a velencei tükrünket, hogy jó, itt van a mienk. Hát megismertem, egyértelmű. Miután a barátaimmal voltam, (megkérdeztem – NM), hogy akartok-e cukrot enni. Mondták, hogy

persze, hogy akarnak. Hát akkor ez szám volt, ez a cukorevés. És akkor benyúltam, és ott volt ez a dunsztos üveg.” (Ebes-film 1998. II. rész).

Az egykori táborlakók *foglalkozásáról* is maradtak fenn adatok. A tábori őrsök számára előírták a rabok nyilvántartását, folyamatosan jelentéseket kellett róluk a Belügyminisztérium számára küldeni. „A telepítettekről és azok 12 évet betöltött tagjairól betűsoros nyilvántartókönyvet kell vezetni.” – írja elő egy 1950. júliusi belügyminisztériumi rendelkezés (közli: Füzes 2002, 11–12). A 1952. június 29-én létesített lászlómajori tábor lakóiról például pontos és adatgazdag névsor maradt fenn.³³ Ilyen rendőrségi listát sikerült a táborok felszámolásának időszakában az Árkuson raboskodó vitéz Bizony Ervin (1921), Szegedről kitelepített volt főbírónak megszereznie, a tábor telepes irodáján dolgozó, Surdról elhurcolt volt községi jegyzőtől: Dezső Imrétől (1901). Bizony Ervin nem érte meg a rendszerváltást, így a listát barátja, vitéz Bakos Tibor (1921)³⁴ közölte 1999-ben, miután azt kiegészítette az előbb hazaengedett (főleg gyerekek) és a táborban meghaltak (főleg idős emberek) nevével (Bakos 1999).

Nem tudjuk, a rendőrsők hogyan állították össze listáikat. Minthogy a személyi iratokat – mint erről korábban szó volt – az érkezéskor elvették, és abban az időszakban személyi igazolvány még nem létezett, feltehető, hogy a deportáltak „önbemondása” alapján. Talán úgy, ahogy azt 1980-ban írt visszaemlékezésében Bognár Ernő (1905), akit Kercaszomorrról szüleivel és feleségével, valamint 78 más őrségi és vendvidéki családdal 1952. május 28-án Tiszaszentimrére, majd az ottani túlzásúaltság miatt június 29-én Lászlómajorra hurcoltak, leírja. „Közben engem behívtak a parancsnokságra, hogy másokat is, én ezt nem tudom. Egy ávós százados az asztalnál ülve, papírt nézegetett és azt kérde tőlem, hogy én mi voltam odahaza? Mondtam, mi lettem volna, paraszti³⁵ Nem szólt semmit, csak az iratot tanulmányozta. Aztán azt kérdezte, milyen könyveket szokott olvasni? Elszámoltam neki a híres jó magyar írók neveit, Jókait, Gárdonyit, Mikszátot (sic) és a többit, hogy ezek írásait mind ismerem. Csak hallgatott is igen ko(mo)ran nézett rám. De mikor elmondtam, hogy olvastam Ilyés (sic) Gyula, Kovács Imre, Szabó Pál, Veres Péter, Darvas József könyveit is akkor megenyhült a tekintete – mondván elmehe. Hiszen ezek már népi írók voltak!” – teszi hozzá a visszaemlékező, majd tovább gondolkodik saját státusáról. „Biztos az iratban benne volt, mi minden voltam odahaza! Kőjegyzőségnek gazdasági előljárója, vagy gazdajegyzője. Hat község tartozott a jegyzőséghez, nemzeti bizottság elnöke, Kisgazdapártnak községi elnöke, sőt a pártnak még jelöltje is voltam, melyet nem fogadtam el. Nem vágytam ilyen dicsőségre!” (Bognár 2013, 20–21).

Akármilyen iratot tanulmányozott is az érdeklődő ÁVH százados (ha az volt), nem

33 MOL. XIX-13-1-j-140.10212-0012-1953.

34 Bakos Tibor a háború után leszerelt fiatal honvédhadnagyként gazdálkodott dédapja porrogi (Somogy megye) birtokán, mikor szüleivel Hortobágyra hurcolták

35 A fent említett lászlómajori táborlista „földművesként” rögzíti foglalkozását.

valószínű, hogy arról az előtte álló telepese fejével (és megközelítésében) gondolkodott. Ha a tábori lista korrekten rögzítette is Bognár Ernő valamikori foglalkozását, valóságos társadalmi helyzetének sokszínűsége, egyedisége csak ennek az emlékiratnak köszönhetően tárul fel a kései olvasó előtt. A füzet megjelentetését szorgalmazó és támogató keresztlánya, a faluból korábban, 1951. december 6-án nagyszülei, nagybátyjával és szülei (valamint még 7 kercaszomori³⁶ és 39 más őrségi és vendvidéki családdal) 4 évesen Tedejre hurcolt Lugosy Piroska bevezetőjében rövid életrajzt is mellékel róla. Ebben kiemeli, hogy a tehetséges gyereket a szülei és a falu intelligenciája (a pap, a tanító és a jegyző) is továbbtanulásra bízta, ám ő a korai házasságot, az otthon maradást és a paraszti munkát választotta. Az emlékiratból egy környezete iránt érdeklődő, mindent pontosan megfigyelő, jól író – időnként még versben is fogalmazó – olvasott és tapasztalt parasztember képe tárul elénk, aki saját – és őrségi társai – anyagi helyzetét is jól beméri a sok helyről összeverődő táborvilágban. A rövid tiszaszentimrei tartózkodás alatt például az őrségi „hegyháti kulák” így csodálkozik rá a Szeged környékről elhurcolt „homokháti kulákokra”: *„Rendőrok vettek át bennünket és összekeveredhettünk a Szeged környékiekkel. Ezek otthon jó módon lehettek, az meglátszott rajtuk, főképp asszonyaikon. Vasárnap, ha nem adtak nekik munkát, felöltöztek selyembe, ékszerekkel tele rakták magukat, úgy zenéltek és énekeltek. Most hát hiába az a bűvös huszonöt hold megvolt, akár itt, akár ott, akkor már kulák volt. A föld termelőképessége nem volt figyelembe véve. Még ott a huszonöt holdból urasan élhetett, az őrségi huszonöt holdasból olyan több is volt, hogy az itteni agyagon az évi kenyere sem termett meg a maga és családja részére.”* (Bognár 2013, 23–24).

Névsorokat, listákat a rabok is készítettek. Mojzes György (1908) feleségével Hercegszántóról Kormópusztára kitelepített földműves, valamikori országgyűlési képviselő például, aki tábori beszerzőként nemcsak a telepések vásárlási rendeléseit jegyezte fel, de foglalkozásukat is. Hasonló beszerzési listákat készített a Lenin tanyai táborban tábori szakácsa kinevezett Szatyor Győző (1920), Bogdásáról feleségével és két kislával elhurcolt kocsmáros.³⁷ A szabadulás után ő is megőrizte *„A tudás fegyver az imperialisták elleni harcban”* nyomtatott feliratú, a táborban vezetett füzetét. Ezekben tartotta nyilván a táborlakók rendeléseit, napi menüit, a nyersanyagok árát. Az efféle listák persze (a telepések nevének és a tábori családok létszámának megőrzése mellett) már a „benti” hierarchiát is tükrözték. Minthogy a raboknak az étkezésüket, esetleges beszerzéseiket

az ott juttatott munkabérükből kellett fedezniük, a hierarchiát *akkor és ott* alapvetően az ottani keresők (azon belül is a magasabb kereseti pozíciókba kerülők) és az eltartottak: gyerekek, idősek, betegek aránya jelölte ki.

A legkisebb és leghomogénebb kormói tábor lakóinak listáját más kitelepítettek is megőrizték (Csőke 2006, Vöő 2010). Ilyen listák alapján rekonstruálta a tábor társadalmát Zalántai Endréné, korábban lánykori nevén említett Harmath Emőke (Zalántai 2004, 214). Schrem Ádámné (1922), a Baranya megyei határról, Udvarról 1950. június 23-án népes családjával (földműves férjével, két gyermekével, férje nagyszülei és szülei) a borzasi táborba elhurcolt fiatalasszony, hagyatékában a fenti idézettel ellátott vonalas tábori füzetben megmaradt a táborlakók településenként és családonként akkurátusan összeírt – a foglalkozásokra is kiterjedő – névsora. A névsor a további rabszállítmányokat is tartalmazza, az érkezési időpontok megjelölésével, és tartalmazza az ott születettek, valamint a később meghaltak nevét is. A valamikori rabtáborok lakóinak nyilvántartására, a megmaradt nyomok felkutatására és összerendezésére irányuló törekvések – mint erről korábban már szó volt – a rendszerváltás után felgyorsultak.

A folyamatosan bővülő és előkerülő források felhasználásával a Telepések Társadalmi Múzeum Alapítvány elektronikus *adatbázis* építésébe kezdett, amelyben megkíséreljük feldolgozni a valamikori táborlakók foglalkozási adatait is. Ennek első állomása a korábban említett *kérdőíves kutatás* volt, amelyben két időpontra: 1944-re, illetve a kitelepítés időpontjára vonatkozóan kérdeztük meg a kitelepített családtagok foglalkozását.³⁸ A kérdőív adatainak elemzése nyomán a későbbiekben összevont kategóriákat használtunk, és ezek szolgálnak mintául az adatbázis ismert foglalkozási adatainak lekódolásához is (az eredeti adatok megtartása mellett, természetesen). Jelenleg az adatbázisban szereplők kb. háromötödéről: 61,5%-áról rendelkezünk foglalkozási adatokkal.

Az adatbázis és a kérdőíves lekérdezés adatainak vizsgálatából elsősorban az tűnik ki, hogy a kitelepítettek több mint felét teszik ki az önálló foglalkozással nem rendelkező gyerekek, háztartásban dolgozó feleségek és idős „eltartott” státusú családtagok. Ezt mutatja a 2. táblázat, amelyben az aktív foglalkozásúak kategóriáit nem mutatjuk be részletezetten.

38 A választható foglalkozási kategóriát három nagy csoportban adtuk meg. Önállóak: földbirtokos, bérház tulajdonos, közepes-, és nagyvállalkozó (pl. gyáros), diplomás szabadfoglalkozású (pl. ügyvéd, önálló orvos, író), önálló kisiparos, kiskereskedő, szolgáltató (a családi üzletben dolgozók is!), önálló mezőgazdasági gazdálkodó (a családi gazdaságban dolgozók is!), egyéb önálló. Alkalmazottak: katonatiszt, csendőr, egyéb fegyveres testületben dolgozott, állami /közigazgatási vezető, politikai/szakszervezeti vezető, egyéb vezető beosztás, egyéb beosztott diplomás, irodista (diploma nélkül), beosztott szolgáltató, kereskedő (pl. bolti alkalmazott, segéd), ipari munkás, mezőgazdasági munkás, idénymunkás is. Inaktívak: munkanélküli, háztartásbeli, gyerekek jogon eltartott (iskolás kort el nem ért gyerek, tanuló, házasságra váró lánygyerek), a család által öregségi jogon eltartott családtag, nyugdíjas, részvényeiből, vagyonából élt, egyéb inaktív.

2. táblázat. A táborlakók foglalkozása (az „inaktív” kategória részletezésével) (%)

Foglalkozás	Kérdőíves kutatás (N=1164)		Adatbázis, ismert adatok (N=4801)*
	1944-ben	A kitelepítés időpontjában	
Önálló	26,3	25,2	24,6
Alkalmazott	7,0	15,7	9,3
Munkanélküli	-	0,1	-
Háztartásbeli	19,8	19,6	27,9
Gyerek jogon eltartott	30,2	30,7	31,4
Család által öregségi jogon eltartott	2,1	3,9	4,1
Nyugdíjas	0,3	0,6	
Egyéb	0,9	1,1	
Nem élt	12,6	2,2	2,4
Nem tudja	0,2	0,1	
Hiányzó adat	0,6	0,9	*
Összesen	100	100	100

* Teljes minta: 7473. Hiányzó adat: 2672 (38,5%)

Az adatbázisban kiugróan magas az inaktívak (különösen a háztartásbeliek) aránya, és ezzel párhuzamosan az (önálló és alkalmazott) aktívaké alacsony: csupán 33, 9% a kérdőíves vizsgálat 40, 9%-hoz képest (a kitelepítés időpontjában). Mindez abból is fakad, hogy a tábori listákban és egyéb forrásokban a nőknél használt „feleség” vagy „családtag” megjelölést azonosítottuk a háztartásbeli státussal. Így viszont a nők esetében valamivel magasabb lett az azonosított foglalkozásúak aránya (69%, a férfiak 65%-ával szemben). Másrészt – ahol életkori adatokkal rendelkezünk – a „gyerek” státust azonosítottuk a 15 éven aluli életkorral (az ez alatti korosztály még iskolaköteles korban volt). Mindezt valószínűnek kell tartanunk, hogy a kérdőíves lekérdezés adatai hívebben tükrözik a kitelepített inaktív családtagok arányát.

Ezt viszont az aktív foglalkozások megoszlását vizsgálva is szem előtt kell tartanunk (lásd 3. táblázat). Az adatbázis foglalkozási adatai a diplomások, a katonatisztek, a csendőrök és a közigazgatási és politikai vezetők magasabb arányát mutatják, mint a lekérdezés 1944-re vonatkozó adatai. Ez következhet a kérdőíves minta torzításaiból is: a lekérdezés inkább a falusi, kisvárosi települések felé „húzott”, kevésbé reprezentálja a fenti rétegeket inkább befogadó nagyvárosokat. Másrészt az adatbázis magas adathiánya is oka lehet. Ily módon, a különböző foglalkozási arányokat inkább hipotetikus jellegűnek tekinthetjük, olyan becsléseknek, amelyek pontosítása még további kutatásokat igényel. Hogy az adatbázisban megadott foglalkozási arányok közelebb állnak a kérdőíves lekérdezés háború vége előtti adataihoz, az viszont könnyebben magyarázható. Akár a rendőrök, akár a táborlakók adták is meg a tábori listák adatait, valószínű, hogy mindkét fél tudta, hogy ez a „rég” státus kötődik a „telepes” helyzethez. Pedig akkorra sok ilyen státus már meg

is szűnt – ezt pontosabban tükrözik a kitelepítéskori kérdőíves adatok. Végül is a kitelepítés idején már alig volt valaki régi státusában. A gazdák, kocsmárosok stb. sem. Igaz, még földet műveltek, vitték a boltot, ahogy lehetett. Aktív katonatiszt, vagy pláne csendőr azonban már biztosan nem volt a táborokba érkezők között. De addigra a valamikori földbirtokok, gyárok, vállalatok sem voltak már régi tulajdonosaik birtokában, és a köztisztviselők nagy része is elvesztette korábbi munkakörét.

3. táblázat. Az aktív foglalkozású telepesek foglalkozási adatai (%)

Foglalkozás	Táborlakók (adatbázis, ismert adatok, N=1641)	Kérdőíves vizsgálat	
		1944-ben (N=387)	A kitelepítés időpontjában (N=476)
Földbirtokos, nagy- és középvállalkozó	4,6	4,4	0,4
Önálló gazdálkodó	44,7	58,1	51,5
Önálló kisiparos, kereskedő, szolgáltató	14,0	13,7	8,8
Diplomás	8,5	3,1	3,6
Katonatiszt	7,8	4,9	0,4
Csendőr	5,9	3,9	-
Egyéb fegyveres testületnél	-	1,8	0,2
Vezető (közigazgatás, politikai, egyéb)	6,2	2,6	0,8
Beosztott (irodai, szolgáltatás stb.)	3,2	3,6	7,1
Ipari munkás	3,4	1,6	5,3
Mezőgazdasági munkás	1,3	1,0	21,4
Egyéb	0,5	1,3	0,4
Összesen	100	100	100

A kérdőívek kétféle időpontban megadott adatait vizsgálva, benyomást szerezhethetünk arról, hogy a háború előtti státusok hogyan alakultak át a turbulens háború utáni években. A két időpont (1944 és a kitelepítés időpontja: 1950, 1951, 1952 vagy 1953) közti változások tendenciája egyértelmű: kikerülés (kiigyekezés?) a likvidálandó osztályellenség: a politikai kulákok (csendőr, katonatiszt, földbirtokos, nagyvállalkozó és vezető köztisztviselő) kategóriáiból és áthúzódás (áttolás?) a „proletárdiktatúra” preferált alkalmazottak/alkalmazhatók „osztályába”: az ipari és mezőgazdasági munkások, beosztott kereskedők, iparosok és szolgáltatók, beosztott diplomások és irodisták közé. A kitelepítés időpontjában az aktív foglalkozással rendelkezők több mint harmadát – 33,8%-át – már ebbe az alkalmazotti „osztályba” sorolták be a megkérdezettek. Ez az arány attól is nőtt a két időpont között, hogy a felnövekvő és munkába álló gyerekek már egyre inkább beosztotti munkakörbe kerültek, és sok – addig a családi gazdaságban dolgozó „háztartásbeli” feleség és egyéb családtag – is (bér)munka-vállaló lett. Az 1944-ben még önálló gazdák, kereskedők, szolgáltatók, iparosok többsége (60,3%-uk) azonban még a kitelepítés idején is önállóan gazdálkodott: földművesként, vagy kereskedőként, iparosként, kocsmárosként,

esetleg mindezen foglalkozások kombinációját gyakorolva – igaz, ebben már többnyire nagyon korlátozva, likvidálás előtti osztályhelyzetben. Mégis, ha 1944-es, a mintán belüli, több mint két harmados arányuk eddigre csökkent is némileg, a táborlakók *jellegadó csoportjának* mindenképpen őket kell tekintenünk. A másik – ennél ugyan kisebb – *számottevő csoportot* pedig az adatbázis ismert adatai alapján 33%-os, a *kérdőíves minta* 1944-es foglalkozásai szerint pedig 19% körüli, régi politikai és gazdasági elit, az *ancien régime* alkotja.

És hogy kik voltak ők a korabeli magyar társadalomban? A kitelepítések kezdete előtti évben: 1949-ben folyt le a népszámlálási adatok felvétele. Ha az adatokkal kategóriánkat nehezen tudjuk is összevetni, a kitelepítés okának megértésében biztosan eligazítanak az elemzések. A magyar társadalom osztályszerkezetét felvázoló tanulmányában Rédei Bertalan – a munkában idézett Lenin nyomdokaiba lépve, aki „*fáradtságos munkával átrendezte*” az 1897-es orosz népszámlálás túlbonyolított kategóriarendszerét, „*hogy a lakosságot világos, osztályszempontból egyértelmű csoportokba sorolhassuk*” – ő maga is forradalmian új kategóriákat mutat be (lásd 4. táblázat).³⁹ Sőt, még 1930-as adatokat is hozzávárazsol az új kategóriákhoz. A táblázathoz fűzött magyarázatában Rédei figyelmeztet: „*(...) az osztálytagozódás a proletárdiktatúra viszonyai között fejlődését, dinamikáját tekintve egészen mást jelent, mint a kapitalista gazdálkodás körülményei között. A számok értékelésénél tekintetbe kell venni az államhatalom megváltozott jellegét, vagyis hogy a munkásosztálynak megvan minden lehetősége a népesség osztály-szerkezetének szocialista, azaz az ellenséges osztályok felszámolása, az osztályellentétek megszüntetése irányában történő viszonylag gyors megváltoztatására.*” (Rédei 1952b 41, kiemelés: NM).⁴⁰

A történelmi eseményekből kikövetkeztethetően, a táborlakók a „C) Tőkések, kulákok és egyéb nem dolgozók” osztálykategóriába sorolhatóak lehetnek leginkább, illetve a „D) Egyéb” kategóriában is kereshetjük őket. Még ha ekkorra már sokan (a többség?) – mint láttuk – *ténylegesen* átkerültek is a „nem dolgozók” osztályából valamelyik „dolgozó” osztályba. De a korábban bemutatott egyedi példák valószínűsítik, hogy az „átkerülés” fordítva is működhetett, hiszen több, akár párttagkönyvvel is rendelkező „dolgozó paraszt” vagy „munkás” is könnyen ott találhatta magát például valamelyik Hortobágyra induló szerelvénnyel egyéb terhelő adatok (kedvezőtlen rokoni kapcsolatok, klerikális reakcióhoz húzás, hangulateltetés, jugoszláv kapcsolatok, sváb származás és egyéb bűnök) miatt. Rédei is jelzi – Rákosi Mátyás az MDP II. Kongresszusán elhangzott szavainak felidézésé-

³⁹ Eljárását igazolja a Központi Statisztikai Hivatal akkori elnökének, a népszámlálás irányításával megbízott, közgazdász-matematikos Pikler (később: Péter) Györgynek a népszámlálás mezőgazdasági adatait elemző tanulmányában olvasható bejelentése: „*A népszámlálás, mint a statisztika általában, a népi demokráciákban az osztályharc eszköze*”. (Pikler 1952, 16). Péter György rövid bemutatását lásd https://www.ksh.hu/mult_peter_gyorgy

⁴⁰ Erről a „viszonylag gyors” változásról tudósítottak egyébként a 3. táblázat kérdőíves kutatásból származó adatai is.

4. táblázat. Forrás: Rédei 1952b, 40

A népesség osztálytagozódása

Főcsoport	Rész	1930	1949
		a népesség százalékában	
A) Bőrmunkából élők:	1. Munkások	23,5	27,7
	2. Alkalmazottak	5,7	6,9
	3. Mezőgazdasági munkások	19,3	6,5
	4. 0–1 kat. holdas földművesek	4,0	1,8
	5. Háztartási alkalmazottak	2,3	1,1
	6. Nyugdíjasok	3,5	4,7
	A) Főcsoport összesen	58,3	48,7
B) Kisáru-termelők:	1. 1–5 kat. holdas földművesek	12,3	11,8
	2. Alkalmazottat nem tartó kisiparosok	4,1	4,7
	3. 5–10 kat. holdas földművesek	6,9	13,3
	4. 10–25 kat. holdas földművesek	5,3	13,7
	B) Főcsoport összesen	28,6	43,3
C) Tőkések, kulákok és egyéb nem dolgozók:	1. Kulákok és földbirtokosok	3,8	2,0
	2. Állattenyésztők	0,2	1,1
	3. 1–3 alkalmazottat tartó kisiparosok	2,2	0,1
	4. Kézmű- és nagyiparosok	0,6	0,3
	5. Kereskedők	2,6	2,3
	6. Önálló fuvarosok	0,4	0,3
	7. Vagyonukból élők	0,8	0,2
	8. Vegyes, különféle foglalkozásúak	0,8	0,8
	C) Főcsoport összesen	11,0	6,9
D) Egyéb:	1. Önálló művészek, írók, orvosok	0,3	0,2
	2. Ügyvédek, közjegyzők	0,2	0,1
	3. Kereső nélkül eltartottak	0,9	0,7
	4. Ismeretlen és besorolatlan foglalkozású	0,7	0,1
	D) Főcsoport összesen	2,1	1,1
Együttvéve		100,0	100,0

vel – hogy más kategóriákból is van átjárás a „nem dolgozó” osztályba. „*(...) a mi kulákstatisztikánkban (...) nem szerepelnek azok a kulákok, akiknek 15–25 hold földjük és ugyanakkor kocsmájuk, kereskedésük, cséplőgépük, traktoruk vagy egyéb vállalatuk van, kupeckednek, spekulálnak stb. Ezeknek a száma tízezrekre rúg s a kimutatott kulákokkal együtt biztosan több mint százezer család*” (Idézi Rédei 1952b, 48). Megjegyzendő, hogy a kitelepítettek között viszont szép számban előfordultak a Rákosi-beszédben említett „kupeckedő, spekuláló kulák” családok: kocsmárosok, kereskedő, kisebb üzletek, cséplőgépek, darálók és egyéb mezőgazdasági gépek tulajdonosai.

A korabeli statisztika tehát az „ők”, azaz az államvezetés szovjet példából merített, azzal igazolt szempontjait tükrözi. A „mi”, a társadalom szempontjából talán leginkább szívenütő megfogalmazás a kategóriarendszerben a „nem dolgozó” kifejezés lehetett. Ha Rédei Bertalan tanulmányát nem forgathatták is a telepések közül sokan (feltehetőleg senki sem), ezzel a minősítéssel lépten-nyomon szembesülniük kellett. Gyakran hallhatták öreiktől vagy éppen brigádvezetőiktől (legalább az elején, amikor azok még nem látták őket a munkában), hogy „*Majd itt megtanítjuk magukat dolgozni!*”⁴¹ Pedig azt, hogy a

⁴¹ Hogy pedig a szellemi munka is munka, arról a rendőrségi vagy gazdasági adminisztrációban a telepések segítségének gyakori igénybevétele tanúskodik – lásd később részletebben.

kulákok nem dolgoznak, talán még „ők” sem hitték. Hiszen például a tyukodi gazdát, Rádi Gézát a nyíregyházi ÁVH-n kihallgató tiszt is azt veti foglya szemére: „*Rádi maguk nagyon sokat dolgoztak.*” És így emlékszik a porcsalmai Papp László kulák-gazdára lánya, a már többször idézett Papp Lenke is: „*Az én apám olyan volt, hogy az nem ült a házban télen se. A csűrbe (...) vagy kosarat fontak, nagy szénahordó kosarakat (...) akkor, amibe a dohány-palántát kiszedték, ilyen kis oldala volt (...) akkor ilyen szárító kasokat, amibe az aszalványt szárítottuk a kemencébe: a szilvát, almát. (...) Vályúkat faragott, meg öntött betonból vályúkat meg járdalapokat, meg jármot a jószágoknak (...). Mindent tudott, mindenhez értett. Ez olyan kilenc-tíz óra fele megreggelizett, akkor a jószágokat megetette, akkor kiment, és öt óra előtt nem jött be onnan, amíg világos volt (...). Akkor bejött, akkor ebédelt, és akkor este hun az egyik jött, hun a másik szomszéd ájtott, aszt beszélgettek. Neki ebből állt az élete. Mikor meg tava-szodott, akkor meg a mezőn. Egyetlen szenvedélye volt a vadászat. (...) most a bátyám kerített valahonnan, nem tudom, hol találta meg azt a fényképet, ahol együtt vannak, a képviselőtes-tület, meg mit tudom én, mik voltak régen. És ott volt köztük apám. (...) Nem, mi semmit nem kaptunk senkitől, apám mindenér nagyon megdolgozott. Ugye, jószágokat tartottak, és amikor már eladott két ökröt, meg mit tudom én, hízókat, és akkor mindig vett egy darab földet. És akkor azt mondta midig, hogy annyit vett, hogy minden gyereknek jusson valamennyi, amivel tud kezdeni gazdálkodni. Ő annyit akar gyarapítani.*”

A soktehetségű, sokféle gyakorlati készséggel rendelkező, folytonosan munkálkodó és gyarapodni kívánó *falusi gazda* – akire ha az osztályharc fegyverével szolgáló korabeli statisztika nem fordított is figyelmet – ekkoriban vált tárgyává egy másik tudományos megközelítésnek. Fél Edit és Hofer Tamás 1951 és 1965 között a Heves megyei Átányban folytatott, de alapvetően a szocialista korszak előtti időszakra vonatkozó történeti népraj-zil kutatásában éppen ezt a hagyományos paraszti életformát, gazdálkodást és társadal-mat mutatják be (Fél–Hofer 2010).⁴² A kötet – különösen annak *A család és A megélhetés módjai* (5. és 12.) fejezetei a „családi üzem” működésének leírásával élénk tárják az önel-látó, környezettudatos, veszteség-minimalizáló (mai szóval: ökobarát), *multifunkcionális* gazdálkodási formát, amely a család minden tagjának és korosztályának a képesség (és szokásrendszer) szerinti hozzájárulására épül. A gazdálkodás értelemszerűen kiterjedt a családi élet (és gazdálkodás) minden területére, így a földdel, állatokkal való gazdálkodá-son túl a termékek feldolgozására, a háztartás (ruházat, bútorok, szerszámok, eszközök) előállítására, karbantartására, a természetes hulladékok felhasználására, a felesleg el-adására, piacozásra, fuvarozására stb., lényegében a gazdasági tevékenységek csaknem teljes körére. Így lehetett akár „kocsmájuk, kereskedésük, cséplőgépük, traktoruk vagy egyéb vállalatuk”, így „kupeckedtek és spekuláltak”.

⁴² A hazai történelmi körülmények miatt a kézirat eredetileg angol nyelven készült, főleg amerikai közönség számára, és ott is jelent meg, három kötetben a hatvanas évek végén, élénk szakmai érdeklődést és ismertséget kiváltva. A trilógia első kötetének magyar nyelvű megjelentetésére négy évtizedet kellett várni (lásd Fél–Hofer 2010, 11–31).

Összegzőképpen elmondható, hogy míg Európa „vasfüggönyön túli” világában a há-ború utáni újjáépítésben, a jövő megalapozásában – a politikai tisztogatáson fennakad-takon túl – alapvetően a régi középosztályra és elitre építettek (bővebben erről lásd köte-tünk *A hortobágyi „telepes”-kísérlet ...c. fejezetét*), a „keleti blokk” országaiban erről szó sem lehetett. A szovjet birodalmi érdekek kiszolgálása alatt alakuló hazai viszonyok között ennek a „régii társadalomnak” csak a javai, s legfeljebb fizikai munkaereje került haszno-sításra. Életvitelük, mentalitásuk, szakértelmük nem a társadalom jellegadó, megbecsült csoportjaivá tették őket, hanem – legalábbis egy időre biztosan – annak számkivetettjei-vé. Telepes életük alatt mindenképpen.

Telepesek és szabadok

A táborlakókat: a Hortobágy és Nagykunság felé indított, nagy tömegek szállítására alkalmas marhavagonok szállítmányait, az egyedi akciók során kiválasztott kisebb cso-portokat szállító teherautók utasait és az esetlegesen családjuk után jött, illetve bekísért személyeket⁴³ a hatalom egyértelműen elkülönítette az otthon hagyott szabadoktól. (Az más kérdés, hogy 1950 és 1953 között egy-egy településre az államvédelem többször is visszatért újabb osztályellenségek kiemelése céljából. Vagyis: az ellenség elkülöníté-se, leválasztása soha sem oldódott meg véglegesen.) Az elhurcoltak és otthon maradtak kapcsolatai ugyanakkor nem szakadtak meg. Levelek, csomagok, rendőrileg ellenőrizve vagy „feketén” – éppen a környékbeli szabadok közreműködésével – érkeztek a telepe-sekhez. És nem is csak a közvetlen rokonoktól, sokszor szomszédoktól, ismerősöktől is, az otthon maradtak szolidaritásának jeleként. Látogatók (főként természetesen család-tagok) – amikor és ahol engedélyezték, de többnyire ugyancsak a tábor körüli „szabadok” segítségével, titokban – megjelentek időnként a táborok környékén.

A táborok és táborlakók *területi izolálására* csak a táborhatárok kijelölése és állandó, kutyával és géppisztollyal nyomatékosított rendőri őrizet szolgált. A teljes elkülönítésre a telepítés módja nem is volt alkalmas. (A telepesek korábban is létező majorok, tanyák épületeiben lettek beszállásolva, esetenként más tanyáktól nem is nagy távolságban.)

⁴³ A Velemérről – szabad akaratából és ávós főnökei „meggyőzésével” szembeszegülve – egy meg-félemlített rendőr kíséretében családjá után Tedejre utazó id. Kolosa Elek mellett (lásd a fejezet 14. lábjegyzetét) számos „egyedi” utazásról tudunk. Ifj. Hardicsai Béla (24) például, ugyan nem saját jószántából, de egy héttel később ment 1953. január 6-án Kunmadarasról Borsós tanyára deportált nagyanyja, édesanyja és két unokahúga után. A két kislányt (Bánhegyesi Irént /1945/ és Máriát /1947/) egyébként korábban ők vették magukhoz a már 1951 októberében Lenin tanyára deportált szüleiktől, Bánhegyesi Józseftől (1917) és feleségétől (1920), akiket még két nagyobb gyerekükkel (József /1938/ és Béla /1941/), valamint a nagymamával, id. Bánhegyesi Józsefnével (1886) vittek el. Az ekkor már a közeli állami gazdaságban (Tiszaigaron) pénztáros-ként dolgozó fiatalembert sem hagyták szabadon, egy rendőr érte jött, és „Hardicsai elvtárs” megszólítással letartóztatta. Együtt indultak hát Borsósra. „*Felültünk a biciklire, a rendőr is egyre, én a magaméra*” – emlékezett vissza az esetre a letartóztatott ötven év múlva (Saád 2004, 162–166).

A szabadok bejárása a táborokba természetesen tiltva volt,⁴⁴ a telepések kijárása pedig rendőrök – esetleg az őket foglalkoztató állami gazdaságok kontrollja alatt történt. A „kijárás” ugyanakkor az életük mindennapos része volt: a környező állami gazdaságokba jártak dolgozni, de munkára elkerülhettek távolabbi területekre is, a betegek, szülő nők bekerülhettek a környező városok kórházaiba, a beszerzők rendőr kíséretében bejártak vásárolni a közeli piacokra, városokba, a tábori halottakat családjának tagjai kikísérték a falusi temetőbe. Kiszökdösések is elő-előfordultak a közeli tanyákra, esetleg a városokba is. Utóbbiakat persze, ha észrevették, megtorlások kísérték. A tábori élet mindennapjaiban a környező világgal, társadalommal sokféle érintkezési lehetőség adódott, elsősorban a munkára kijárók számára. A kisgyerekes anyák, a kisebb gyerekek, az idősek és betegek világa sokkal zártabb volt.⁴⁵

Az alábbiakban nem a sokszínű táborélet leírásának, vagy akár felvillantásának a szándékával, csupán a táborlakók korabeli társadalomban betöltött helyének bemutatása végett keressük a velük érintkezésbe kerülő szabadok világával összekötő vagy azoktól elválasztó szálakat. Pontosabban azt, valójában a korabeli társadalomnak milyen csoportjaiba, rétegeibe tartoztak azok az emberek, akik közé a telepések kerültek – akkor még számukra és az ottaniak számára is beláthatatlan időre. Ha a maguk után sok nyomot hagyó telepések társadalmának pontos leírása még sok feltáró és elemző munkát igényel, a táborokban őket körülvevő világról még kevesebb biztos és áttekinthető ismerettel rendelkezünk. A táborleírásokból (a „mi” szempontjaink) és a hivatali feljegyzésekből (az „ő” szempontjaik) azonban megkísérélhetünk valamilyen hozzávetőleges választ keresni kérdéseinkre.

A korabeli feljegyzések, a szabadulás utáni visszaemlékezések, interjúk a különböző életkorú, élethelyzetű és beállítottságú volt táborlakók szubjektív élményeit, megítélését rögzítik a számukra hosszabb-rövidebb ideig tartó táborélet sokféle eseményéről. Bár az idő múltával az emlékek halványodnak, és bizonyos egyenmősödés is érzékelhető azokban (az egyre fogyó számú visszaemlékezők hajlamosak elutasítani a „máshogy” emlékezőket, azokat, akik bizonyos helyzeteket „máshogy” éltek át), az alábbiakban mégis kísérletet teszünk a szabadok különböző csoportjairól fennmaradt emlékek, dokumentumok felvillantására. Mindenekelőtt érdemes Bakos Tibort megidézni, aki 1999-ben, az árkusi táborról írt alapos és adatgazdag cikkében név szerint megemlíti 17 személyt, akik „emberségesek voltak velünk szemben”, és néhány szóval be is mutatja őket. A megnevezettek között vannak rendőrök, gazdasági vezetők, közeli falvakban élő orvos, pap. Névtelenül

⁴⁴ Olyannyira, hogy például, amikor a kormói táborból – másokkal együtt – munkaszolgálatos katonának behívott ifj. Bundula Jánost (1931) onnan szabadságra engedték és „hazament”, azaz váratlanul bekopogott a tábori rendőrszre, a brutalitásáról hírhedt Forgács őrmester elképedt megjelenésén. A fiatalember így szabadkozott: „A katona nem minden nap kap szabadságot, hova menjek, ha nem a családomhoz?” (Csöke 2006, 134).

⁴⁵ Minderről a táborokról szóló irodalmakban találunk példákat, leírásokat.

is említi sok, velük érintkezésben lévő „szabad” munkavállalót, és rövid kitekintését így összegzi: „Általában elmondható: sokkal többen voltak a jók, mint a gonoszok.” (Bakos 1999, 424–425).

A telepések mindennapos életét a rendőrök viselkedése határozta meg leginkább, akik szintén a zárt táborok területén éltek, ám a folyamatos cserék következtében a rabokhoz képest egyénenként általában jóval kevesebb ideig. Teljesen szabadok ugyan ily módon ők sem voltak, cserében viszont a táborok területén szinte korlátlan hatalommal bírtak. Mindnyájuk alapfeladata az volt, hogy az őrzésükre került osztályellenséggel azok alávetettségét, társadalmon kívüliségét *mindenféle módon* folyamatosan éreztessék, őket folytonos félelemben és megalázottságban tartsák, hogy éreztessék velük: ők „senkik”. Úgy tudták – és ezt lépten-nyomon hangoztatták is – hogy a telepésekkel „nem kell elszámolni”. Az alapfeladat ellátását illetően azonban a telepések sokféle csoportja a 12 táborban (és melléktáboraikban, telepeiken) a táborok fennállásának 40 hónapja alatt sokféle változattal szembesült. Részben azért, mert a sorsuk fölött rendelkező szervezetek és személyek (például a rendőrség és a gazdaság) közti együttműködés zavarai, sokszor szabályozatlanságai következtében a mindennapos életvitelben (munkaszervezés, kifizetések, betegségek, a gyerekek iskoláztatása stb.) nagyon eltérő gyakorlatok alakultak ki. (Erről bővebben lásd kötetünkben *A tizenkét tábor* c. tanulmányt). Ahogyan egy 1951. április 16-i jelentésében Tanczos Antal rendőr őrnagy írta: „A mostani ellenőrzésem során is tapasztaltam, hogy a két megye területén lévő kényszertelepeken az összhang hiányzik. Míg a Szolnok megyei kapitányság területén lévő 3 kényszertelepen november óta sem a levelezés, sem a csomagküldés nincs engedélyezve, addig a Hajdú-Bihar megyei kapitányság területén lévő telepeken részben hetenként, részben 2 hetenként, van olyan telep, hogy havonta írhatnak levelet, valamint havonta kaphatnak személyenként egy 10 kg-os csomagot. Helyesnek tartanám, ha ezen a téren egységes szabályt vezetnénk be. Ellenőrzésem során tapasztaltam, hogy míg a múlt év októberében Szolnok megyében egyes telepeken 15 km-es körzetben a telepések mozoghattak, ezt a múlt év novembere óta a megyei kapitányság megszüntette. Így munkába is, vagy a bajtársak kísérik el az egyes csoportokat, vagy a brigádvezető, ugyanúgy haza is.” (Füzes 2002, 170).

Másrészt a rendőrök személyes adottságai is árnyalták a képet. A visszaemlékezők, interjúk, emlékiratok állandóan visszatérő fogalmai „a jó rendőr” és „a rossz rendőr” (esetenként még „a jó ávós” is megjelenik). A megítélésben persze tökéletesen ellentétes a kétféle megközelítés: a „mi” és az „ők” szempontjai. A kormópusztai táborban például „A tábor rendőri felügyelete a kezdeti hónapokban mégis eléggé laza, az őrzeteselek mozgásteret ugyanakkor a zárt táborokhoz képest meglehetősen tág és szabad volt. A tábornak ez a közel fél éven át tartó „jó korszaka” az első őrsparancsnok, Boda Mihály szakaszvezető parancsnokságához kapcsolódott. Boda eléggé nagyvonalúan értelmezte Tiszagyenda-Kormospuszta, mint „kényszertartózkodási hely” határait, és a határok őrzése tekintetében sem bizo-

nyult túlzottan rigorózusnak. (...) az őrsparancsnok józan eszére hallgatva, és a felügyeletére bízott 'telepesek' szempontjai, sőt tanácsai (az emlékezők szerint továbbá megmentett és később becsempészett boros demizsonjai) iránt sem érzéketlenül, az első hetek katasztrófa közeli körülményeinek javítására törekedett. Ellenőrzött keretek között lehetővé tette a tábor látogathatóságát és a levélforgalmat. Mozgásterük kijelölésekor pedig mintha a katonaságnál megismert gyakorlat motiválta volna: meghonosította a kimenő rendszert. Akivel hét közben (sorakozókon, a brigádmunkában stb.) nem volt probléma, az hét végén 15 kilométeres körzetben szabadon mozoghatott, amennyiben az őrsön bejelentette távozásának célját és egyeztetette érkezésének időpontját. Nem vagy legalábbis esetlegesen és következtetetlenül lépett fel a táborélet spontán megnyilvánulásai: a közös imaórák, öntevékeny szerveződések, megmozdulások ellen." (Nagy-Saad 2013b, 30–31). A telepesek számára „jó rendőr” természetesen felettesei szemében „rossz rendőr” volt. Nagy Lajos r. alezredes, a szolnoki kerületi rendőrőrfőkapitány 1950. november 9-én már azt jelenti főnökeinek: „A kormópusztai rendőrőrs parancsnokát: Boda Mihály r. szkv-t leváltottam, mert zárt területen lévőekkel szolgálaton kívül együtt italozott.” (Füzes 2002, 155).

Volt olyan eset is, amikor „leváltásáról” maga a „jó rendőr” döntött. A korábban már idézett, Babarcról Borzas tanyára elhurcolt Földes Mártonné így mondja el a történetet: „Karácsony lett. Mindenki arra gondolt, hogy otthon most karácsony van! Mindenki csak sírt. Mit is csináljunk? Azt mondta a lányom, meg a mohácsi polgármester, hogy mi is tartunk szentestét. (...) Akkor a Karcsi, meg a Pannika kivágtak egy fenyőfát az erdőben és hazavitték. Az udvarban felállították. A polgármester kapott egy csomagot hazulról, Mohácsról, azt bevitte, a barakkba. (...) Azt mondta nekünk: Asszonyok! Mindenki vigyen egy kis tuskót a karácsonyfa köré. Vittünk is, és ráültünk. Így jött akkor a szentmise. A rendőr, az egyik, mindig az ajtóban állt. A szakácsnő behívott engem, és azt mondta: Földes néni, látom maga ért a főzéshez. Jöjjön, segítsen nekünk főzni és tálalni! Bementem és kérdeztem: Teri néni, ha mi szentestét tartunk, megengedik-e a rendőrök. Kérdezze előbb meg! Megkérdeztem az egyiket, azt mondta, hogy lehet. Tartsuk, de a rendőr az ajtóban állt. És hát ez a volt polgármester, a Szőnyi Lajos bácsi misét mondott. Ritkán van olyan pap, aki ilyen szentbeszédet, meg éneket, meg mindent elmondjon. A rendőr csak ott állt. Pesti gyerek volt. Aztán egyszer lövöldözött. Jaj! — mondtam. Én kérdeztem, hogy szabad-e! Most biztos lelőnek bennünket! Mert a hatvani asszonyok⁴⁶ olyan éneket mondtak, hogy az embernek leszakadt a szíve. A szegény foglyokról,

⁴⁶ Az újhátrani „demokrácia-ellenes” tüntetés, a ferences szerzetesek elvitale kapcsán Hatvanban kialakult polgárháborús helyzet során 1950. június 27-én 31 vasutas családot (többnyire feleségeket és gyerekeket, összesen 97 személyt) deportáltak Hortobágyra (Kónyára, illetve Borzas-Mihályhalmára), míg a férfiakat, Kistarcsára, majd a recski titkos kényszermunkatáborba hurcolták. Az akció sok hasonlóságot mutatott a Tyukod-Porcsalmai esettel – többek között azzal is, hogy Péter Gábor erre az eseményre is személyesen kiszállt. Erről az esetről is rengeteg nyom maradt: államvédelmi dossziék (pl. ÁBTL 3.1.9 V-46886, ÁBTL 3.1.5. O-15258/1615; V-107441; ÁBTL 3.1.9. V-107455; ÁBTL 3.1.9. V-107482; ÁBTL 3.1.9. V-065); valamikori gyerekekkel készült, nyilvánosan is elérhető interjúk (pl. <http://www.emlekpontok.hu/hu/vetito/internalas-binder-geza>. Kulak Gulag 2011-02-10 03 Zsakai Piroska.mp3; Kulak Gulag 2011-02-10

meg ilyenekről. A jó Isten csak segítsen még egyszer hazá! Így énekeltek. Ezt ő nem bírta, és a térdébe lőtt. A többi rendőr kiszaladt, mi van? Mi van? Bejött, azt hiszem a Csordás, vagy ki volt velünk, és mondta, ne ijedjünk meg, a rendőr saját magát lőtte meg. Nekünk nem lesz bajunk. Vegyék le a ruháját, vigyék Miskolcra a kórházba, mert ő többé rendőr nem lesz, mert ahogy ő látja, ezek mind ártatlanok, akik itt vannak! – kiabálta a megölt rendőr. Az ő szíve ezt nem bírja! Ő többé rendőr nem lesz!” (Füzes 1992, 49).

A tábori zártágban élő rendőrök munkahelyi ártalmaira hívja fel a figyelmet a szintén többször idézett Sebestyén László rendőrezredes Pócze Tibor belügyminiszter helyetteséhez írt, 1952. december 9-én keltezett feljegyzése is: „Sok olyan elvtárs teljesít szolgálatot a K. őrsön, akik már egy éve oda vannak helyezve. A K. őrsön szórakozási lehetőség nincs s az elvtársaknak ez az elszigetelődése sok esetben korrupcióhoz, italozáshoz, a telepes nőkkel való viszonyhoz és egyéb szabálytalanságokhoz vezet.” (Füzes 2002, 18). A volt mohácsi polgármester, Szőnyi Alajos ezt fordította a maga javára, amikor az otthonról bőségesen érkező csomagok, valamint a telepesek között végzett önkéntes lelkipásztori szolgálata révén, magának és feleségének egyaránt előkelő helyet biztosított az őrzők előtt és az őrzöttek társadalmában. „Az új rendőrzet: Csordás kissé lazábbnak mutatkozott, mint mogorva elődje és mi is megtaláltuk a módját annak: miként kerülünk hozzá valamivel közelebb. Bár Tiszapolgáron – amikor jó hitvesemet rajtakapták levélíráson – a csomagoktól eltiltottak, de ezt a fenyegetést elfelejtették beváltani és szépen befutottak a küldemények, amelyekben sürűn szerepelt szeszes ital. Ezekből aztán a pálinkaszűrűségek legnagyobb részt suttyomban a rendőrpáncsnok kezébe vándoroltak, amiért ő megfelelő jóindulattal fizetett.” – írja visszaemlékezéseiben. A rendőrök korrupciós viselkedése esetenként a táborlakók és a felettesek rosszallását egyaránt kivívta. Az árkusi táborban például Bojti Kálmán őrsparancsnok – a rabok között kijelölt táborparancsnokkal, a Somogyaracsról feleségével együtt deportált, a táborlakók által szadistának leírt Nemes Lajos (1911) volt csendőrrel (?) altiszttel (?) együtt – rendszeresen dézsmálta a tábor lakóinak eldugott ékszereit és a telepes konyha élelmiszerraktárát, valamint el-elsikkasztotta a telepesek munkabérét is. Az esetet a rendőrség kivizsgálta, a táborparancsnokot börtönbe vitték, a rendőrőrs parancsnokát pedig a kónyai táborba helyezték át, ahol – állítólag a komolyabb felelősségre vonás elől menekülve – öngyilkosságot követett el. Az esetet többen megörökítették (lásd például Bakos 1999, 430; Varga 2005, 128), interjúban elmesélték. Az elmondások szerint a korrupció feltárásában szerepet játszott dr. Balázs Rudolf (1897) feleségével Csurgóról elhurcolt volt ügyvéd bátor kiállása és a táborból kijuttatott feljelentése is.

Hogy kik is voltak ezek a személyükben folyton változó rendőrök, arról rabságának harmadik évében, 1953 márciusában Beke Ferencné egész kis tanulmányt jegyzett fel naplójában. „Érdekes, hogy milyen átalakuláson mennek át a rendőrök. Legtöbbjük 18-25

⁰⁴ Zsakai Piroska.mp3) Feldolgozások is születtek az esetről (Saád 2004, 124–137; Hantó 2007, 158–167, Saád 2010, 12).

éves fiatalember, egyszerű tanyai, falusi. A felszabaduláskor még tapasztalatlan gyerekek voltak, nem tudnak különbséget tenni az új és régi élet között. A nyomtatott betű szentség, bírálat nélkül elhiszik, amit olvasnak. De mit olvasnak? A Szabad Népet vagy hasonló színvonalú irodalmi termékeket, csak olyasmit, ami a népi demokráciát, bolsevizmust dicsőíti és a régi rendszert, a régi vezetőket becsméri, rágalmazza. A mozi és színház ugyanígy 'nevel'. A könnyű élet, jó kereset reményében rendőrnek csapnak fel. Az elvégzett rendőrtanfolyam így gyúrja, formálja őket, mégis az újonnan idekerültek legtöbbje csendes, békés, egyik-másik kicsit bárgyú, ostoba. Azonban amint telnek a hetek, a legjámborabb is ordító kegyetlenkedő hajcsárrá alakul. Lassan rájöttünk, mi okozza az átváltozásukat. Hetenkint jönnek rendőrtisztek vagy ávosok politikai előadásokat tartani nekik, beléjük nevelik a gyűlöletet. Egy esetben a kihallgatásnál a p/arancsnok/ (Madarasi) oktatta az újoncokat, hogyan kell verni. Rátaposott a[z áldozat] lábára, gumibottal ütötte a tarkóját, veséjét. Érdekes felfedezés: a rendőr WC-ben takarítottunk és megtaláltuk Kovács szakaszvezető önkritika gyakorlatának piszkozatát. Eszerint Kovács vádolja magát, hogy eddig a kulákokkal enyhén bánt, de ígéri, hogy a jövőben megváltoztatja viselkedését és kíméletlen lesz. Valóban tapasztaltuk is már ezt a változást. Furcsa és visszás, hogy míg mi, kiszolgáltatott rabok sarkig tárt ajtók, ablakok mellett alsunk (a rossz levegő miatt, de tilos is becsukni, na meg nem is lehet, mert nincs rendes zár, vagy semmilyen), addig a rendőrség ajtaja állandóan zárva van. Mi nyugodt, aránylag derűs arccal járunk-kelünk, közülük a legtöbb komor, sötét tekintetű, hacsak nem hahotáznak valamilyen jól sikerült tréfán." (Beke Ferencné 2002, 113–114).

Hogy más társadalmi rétegekből is verbuválódott az új, „demokratikus” rendőrség, azt valószínűsíti a korábban szintén idézett, Mattyról deportált Hanczár Istvánné a vele és férjével készült interjúban, a „régli rend” osztály-sztereotípiáit is felvillantva: „Nem tudom most már megmondani a nevét, mikor az odakerült, az nagyon rendes rendőr volt, csinos, magas, fekete gyerek. És egyszer elmesélte, valami munkán voltunk és akkor mesélte el, hogy mikor behívták katonának, neki esze ágában sem volt rendőrnek menni, de besorozták rendőrnek. És miután ő nem érezte jól magát, hát büntetésből kirakták a Hortobágyra. Egy érettségizett, talán még egyetemre is jelentkezett, vagy mi volt azzal a fiúval. Mert tényleg egy jobb, rendesebb gyerek volt, gondolom, hogy egy jobb, rendesebb helyről is, mert kezdetben rendes volt, és olyan úrigyerek formája volt. Hát aztán elkutyult. Aztán elkutyult. De az aztán el is mondta azt, hogy hát tulajdonképpen ő legalább olyan szerencsétlennek érzi magát Hortobágyon, mint mi.” Szőnyi Alajos is úgy emlékszik, hogy az egymást sűrűn váltó parancsnokok között volt tanultabb is: „Búcsú nélkül távozott Csordás István a rendőrség éléről és helyét Cséplő Aladár foglalta el (...) Cséplő felé csak azért fordult érdeklődésünk, mert üzlettársamnak fia, Báldy Béla felismerte benne volt esztergomi iskolatársát, akivel a bencések gimnáziumában együtt érettségiztek. (...) Cséplő nem sokáig 'uralkodott' felettünk, mert csakhamar Bencsik Péter őrmester vette át a parancsnokságot, aki elég jó szándékúnak mutatkozott, és akinél a feleségem által titkon odacsempészett italok megtették megfelelő hatásukat.”

Beke Ferencné úgy észlelte, hogy a rendőri brutalitás, hatalom-fitogtatás a tábor gyengébb, elesettebb lakóit érinti leginkább. „A rendőrök a parasztokat inkább saját fajtabeli-eknek ismerik el, de külön öröm, hogy az úgynevezett urakat hajthatják. Gúnyolódásból, szapulásból, szidalmazásból bőven kijut. Az is kedves szórakozásuk, hogy – főleg nőket – állandóan zaklatnak apróbb munkákkal. Többnyire egyszerre 3-4 személy van műsoron. Ezeket már kora hajnalban berendelik az őrre sáros csizmákat, kályhákat tisztítani. Mikor ezzel készek és hazamentek, 1-2 óra múlva újra hívják őket takarítani, felmosni. Aztán egy idő múlva megint vizet hozni a hátról, udvart seperni, később megint köpenyeket kefélni, WC-t súrolni. Kifogyhatatlanok az ötletekben! Így megy ez késő estig, míg utoljára úgy 10-11 óra tájból az ágyból ugratják ki a kiszemeltet, mert füstöl a lámpa, olajat kell rá önteni, vagy a tűzre kell tenni. (...) Engem nem sokáig zaklattak. Talán azért, mert mindig azonnal ellenkezés nélkül mentem, nem barátkoztam, de nem is vitakoztam velük, unalmas voltam.” – jegyezte fel 1951. április 2-án (Beke Ferencné 2002, 40–41).

A táborlakók fizikai bántalmazása, megalázása minden táborban szokásos volt. A legkírvóbb esetekre azonban a Szolnok megyei táborok lakói emlékeznek. A feleségével és két kisgyermekével, valamint apósával, dr. Krátty István, volt nagykanizsai polgármesterrel és annak feleségével Nagykanizsáról deportált Lugos István például így emlékszik vissza a kócsi táborlakók túléléséhez nélkülözhetetlen élelmiszer-beszerzési akcióira. „A tábor kapujában motozás volt, akit elfogtak, hogy valamit be akart hozni, azt lerendelték az őrre. (...) Oda kellett ezeknek, akiket így rajtakaptak, vagy valamilyen vétséget követtek el, lemenni, illetve oda vitték le őket. Volt, amelyik egy nap múlva jött vissza, volt, amelyik két nap múlva. Hogy mi történt velük, azt nem volt szabad elmondani nekik. Szigorúan meghagyták. De a saját vérüket, azt maguknak kellett feltakarítani a fogda faláról meg a padlózatáról. Természetesen férfinak a legnagyobb megaláztatás az, ha megverik – úgy, hogy erről nemigen beszéltek, és nemigen sokan beszéltek. De sokat tudok, akinek ez volt a sorsa. Még azt is láttam, hogy asszonyokba belerúgtak például a legdurvább módon, amikor megtalálták náluk a becsempészni kívánt ennivalót.” (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989, 187–188). A Gulyás-testvérek filmje megörökíti a tábor hírhedt parancsnokának, az 1956 után vallási örületbe esett, szadista Balla Mihálynak az alakját is (lásd még kötetünk A tizenkét tábor című fejezetét). Bertók Gy. Balázs, szüleivel Resznekről érettségije után pár nappal, 1950. június 23-án Kócsra deportált fiatalember pedig a filmfelvétel során vele készült hosszabb interjúban úgy emlékszik: „(...) Ezek az atrocitások egyszer csak, mintha elvágta volna, megszűntek. Ennek pedig, én úgy érzem – az a magyarázata, hogy a Szolnoki rendőrkapitányságtól átkerültünk a debrecenihez. De hogy a verés miből fakadt (...) nagyon sok esetben, azt hiszem, csak unatkoztak az őrök.” (Beszélgetés Bertók Gy. Balázzsal. In Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989, 174).

A kormópusztai táborban – a kezdeti jó időszak, azaz Boda Mihály szakaszvezető leváltása után – halálessettel végződő verésre is emlékeznek. Csőke Sándor, szüleivel és három testvérével 6 évesen Bácsalmásról Kormópusztára deportált kisgyerek később

így írta le a Kisszállásról feleségével elhurcolt Hegedűs István (1889) kocsmáros halálát. „Tudtam a felnőttekkel szembeni kegyetlenkedésekről is. Így például Hegedűs bácsi halálának valódi okáról, aki egy elfogott levélben a rendőröket szarházinak nevezte. Halálra rugdosták. Haláltusa szörnyű lehetett, mert azok közül, akik akkor a táborban tartózkodtak, senki sem lehetett jelen a halálos ágyánál. Mindenkinek el kellett vonulni a hátsó udvarba, és szálanként kellett gyűjteni a szemetet. Az ötvenedik évfordulón megnéztem a halotti anyakönyvet. A bejegyzés úgy szólt. A halál oka: vese-elégtelenség. Akkor ezt így nevezték.” (Csőke é.n. 47).

A harmadik Szolnok megyei tábor, a tiszaszentimrei kegyetlenkedő parancsnokát, Litkeit, Beke Ferencné többször is megörökíti naplójában. De leírja azt az esetet is, amikor Tiszaszentimrérről a táborlakók egy csoportját Tisasülyre irányították át munkára, és ott más táborok lakóival is találkoztak. „Mint mondják, ott mennyországban érezték magukat az itteni pokol után. (...) Sülyön tőlünk 1, a többi táborból 4 rendőr teljesített szolgálatot. Első napokban a mienk az itt megszokott módon viselkedett. Valami megjegyzésért megpofozta és megrugdosta Bachesz Jósikát. A többi rendőrt ez annyira felháborította, hogy veréssel fenyegették, ha még egy hasonló eset előfordul. Ezután ő is csendesebb lett, csak annyit mondott: majd Szentimrén számolunk! Úgy látszik híre ment az itteni állapotoknak, mert a más táborbeliek mondták, hogy ha náluk valaki túlságosan szemtelenkedett, azzal fenyegették, hogy majd elküldik Szentimrére.” (Beke Ferencné 2002, 42–43).

A rendőrök és rabok (legalábbis azok egy csoportja) közti furcsa szolidaritás példáival is találkozunk. Berkes Gábor (1946) nagyanyjával és szüleivel Lentiből Ebesre telepített valamikori kisgyerek egy 2010-ben készült videointervjúban így idézi fel apja egyik elmesélt tábori történetét:⁴⁷ „Apám szakmája: finommechanikai műszerész, villanszerelő és rádióműszerész volt. Ez elég keresett szakma volt. (...) Az a furcsa helyzet állt elő, hogy apám, aki kitelepített volt, rendszeresen kapott behívót Ebesre, a tanyai rendőrségre, hogy javítsa meg az írógépeket, javítsa meg a fegyvereiket. Apám meg azt mondta, hogy még mindig jobb ezt csinálni, mint kint a pusztában ölelgetni a traktor kéményét, hogy melegedhessen. Egyszer egy fiatal, olyan 19-20 év körüli rendőrbancsba csöppent, és beszélgettek. Apám olyan szabad szájú volt, elkezdte mondani ennek a fiatal gyereknek, te, ha mi valahogy fegyverhez juthatnánk, mi megennénk benneteket. Mondta apám, hogy olyasmi történt, hogy ha nem én élném át, hanem mesélné valaki, nem hinném el. A fiatal gyerek fölnevet, és azt mondja apámnak: hát mit gondolsz, mi nem állnánk mellétek?” A történet ugyan nem a telepes tábor rendőrsén játszódtott le, hanem a tanyasi „szabad” világban, de a tábori őrsökon is előfordultak furcsa esetek.

Az egyébként – mint erről korábban szó volt – a rendőrök kegyetlenkedéseiről hírhedt kócsi tábor melléktáborában, Tiszaigaron például 1951. januárjában igen különleges eset játszódtott le, amit mindkét „fél” megörökített. Nagy István rendőr alezredes, a Szolnok megyei rendőrkapitányság vezetője 1951. január 24-én egyenesen a belügyminiszternek

küldött jelentésében számol be erről. „(...) jelentem, hogy a tiszai állami gazdasághoz tartozó 'Kettős tanyán' munkára elhelyezett telepesek és az őrsükre hivatott rendőrbajtársak között január 22-én súlyos kapcsolatot fedeztem fel. Az államvédelmi hatósággal karöltve nyomban lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy az oda beosztott bajtársak közül Szabó Bertalan, Németh 15. László és Mike Gyula r. tizedesek, valamint a telepesek között igen közvetlen viszony alakult ki, különösen január 13-tól 21-ig terjedő időben, amíg az őrség parancsnoka Varga István r. őrm. szabadságon távol volt. Megállapítást nyert, hogy bajtársak tudomással bírtak arról, hogy a telepesek közül ifj. Doma István egy Zeiss-Ikon 6.3-as fényképezőgéppel rendelkezik. Ahelyett, hogy a fényképezőgépet elkobozták volna, Szabó Bertalan r. tiz. bevásárlóikon keresztül – aki szintén telepes – filmet vásárolt a géphez, és a telepesek által még külön vásárolt filmet is felhasználva, a táborbeliekről és a rendőrökről igen kompromittáló fényképfelvételeket készítettek. A három tekercsfilmre készült felvételek egy részében a rendőr bajtársak baráti társaságként vannak lefényképezve a telepesek között, viszont több felvételen rendőrbajtársak telepesre, majd rendőrruhába öltözött telepes civil ruhába öltözött rendőrbajtársra pisztolyt emel. (...) A vizsgálat során a telepesektől egy fényképezőgép és egy látszó le lett foglalva. Ugyancsak le lett foglalva a három filmtekercs is egy-egy fényképmásolattal, mielőtt azt akár a rendőrbajtársak közül, akár a telepesek közül is valaki látta volna. (...) A fent említett bajtársakat (...) őrizetbe vettem és a debreceni Katonai Ügyészségnek fogom átadni, míg a telepesek közül a fényképezést kezdeményezőket és az abban aktívan résztvevőket rendőrhatalósági őrizet alá helyezem.” (Füzes 2002, 161, 162).

A korábban említett Bertók Gy. Balázs is részese volt ennek az eseménynek, ennek következtében „elinternálták” Tiszaigarról, a Mosoni utcába vitték kihallgatásra, majd rabmunkára küldték Kőbányára, aztán Ercsibe. Ő így emlékszik az esetre. „Az első őrség nagyon rendes volt ott is. A volt parancsnokunk jött át, a Varga, aki csak mindig akkor kiabált velünk, ha idegen ellenőrzés jött. Ő bevallotta később, hogy csalódtak, mert őket úgy informálták, hogy ide grófok, bárók, meg nem tudom, milyen magas rangú emberek jönnek, és amikor látták, hogy csóráktól kezdve (...), hogy ezek közt egy báró sincs, egy se néz úgy ki, mint egy báró, hát akkor ő úgy érezte, hogy őket félrevezették vagy félreinformálták. (...) Elég jó – mondhatni – viszonyban voltunk az őrség tagjaival, és aztán csináltunk ilyen fényképfelvételeket. Ez inkább játék volt. A rendőr hogy fogja el a másikat, és közben ruhát cseréltünk. Rajtam is volt rendőrruha (...) szóval játszottunk. Lányok is voltak, a rendőrök is fiatalok voltak (...) Szóval emberi nexus volt, emberi körülmény. (...) Na most ezeket a fényképfelvételeket az előhívás után a fényképész a kapitányságra vitte. Ott már nem ilyen szempontból kezelik az ügyet, hanem úgy fogták föl, hogy a rendőrséget politikai szempontból hátrányos színben feltüntető fényképeket készítettünk. Hát ezért ugye büntetés jár, megszegtek a tábor rendszabályait, mert nem lett volna szabad fényképezni.” (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989, 169–172).

Összefoglalóan elmondható, hogy a fél-szabad rendőrök és a telepesek, azaz a (csaknem) korlátlan hatalommal rendelkező őrök és a teljesen kiszolgáltatott deportáltak között

⁴⁷ <http://www.emlekpontok.hu/hu/vetito/kitelepituesuenk-toertenete>

éles határvonal húzódott. A határvonalon azonban itt-ott hajszálrepedések is mutatkoztak a nemzedéki összetartozás, a tényleges osztályhelyzetek, az egyéni szimpátiák és – talán nem is kevés esetben – az ország, közvetlen környezetük és saját aktuális helyzetük, kilátásaik megítélésében mutatkozó hasonlóságok folytán, és persze a korrumpálás/korrumpálhatóság mentén is.

A szabadok sajátos csoportját jelentette a táborlakókkal szemben szintén hatalmi-uralkodó helyzetben lévő gazdasági vezetők ugyancsak meglehetősen heterogén világa. A telepesek ki voltak szolgáltatva munkáltatóiknak, és sokan éltek is (visszaéltek) hatalmukkal. Lőrincz József, valamikori kőcsi táborlakó, aki a szabadulás után Hortobágyon talált munkát, és ott maradt, három évtizeddel a történelem után így emlékezett vissza arra, amikor 1956-ban a felkelők tőle kértek eligazítást. *„Na idehallgass, mi ezeket a csibészeket keressük. Ezt a két gazembert. És kérem szépen, mondom neki, hát a Zima az itt van, az volt valamikor a brigádvezető. Kondás volt a Górison, aztán az hajtotta éjjel fél háromkor a népet. Taposott rá a lábára az embernek ott a birkahodályban. Ébresztő, ti piszkos kulákok! A Horváth Laci is brigádvezető volt ugye, és ez is bizony csépelte a népet. Ilyen szadisták voltak, az orrukig láttak, magyarul megmondva. Szadisták voltak.”* – meséli a Gulyás-testvérek filmjében. Aztán mégsem árulta el a forradalmároknak, hol találhatók meg a volt brigádvezetők. *„Én sokat szenvedtem ez biztos, a Krisztus nem szenvedett többet, mint én. Senki életére nem törtem soha életemben. Letagadtam ...”* (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989, 90–91).

A táborlakók szinte az első pillanatokban szembesültek azzal, hogy a gazdasági vezetők kiválasztásának mechanizmusa Hortobágyon sem más, mint amivel már otthon is kezdtek ismerkedni. Tiszaszentimrére érkezésük után pár nappal ezt jegyezte fel Beke Ferencné: *„A sorakozón megjelent a központ vezetője P. is, akiben a környékiek legnagyobb meglepetésükre az otthoni piacok, vásárok jeles tűzközlését és alkalmi kupecét vélték felismerni, mások szerint uradalmi bognár volt. Az ő helyettese, közvetlen főnökünk, Nagy István agronómus – egyesek szerint azelőtt artista – összeállította a munkabrigádokat és kiadta az utasítást, hogy hajnali négykor kezdjük meg az aratást.”* (Beke Ferencné 2002, 19).

A megbízható, lojális, ám szakmailag feladatára talán nem teljesen felkészült vezetők mellett mindenhol emlékeznek hozzáértő gazdasági szakemberekre is. A Hanczár-házaspár is: *„A Gyulai, az agronómusunk”*, *„Az Debrecenben végzett.”* *„Egy rettentő szerencsétlen alak volt, mert azt szorongatta minden. A tudása diktálta volna, hogy mit csináljon a Hortobágyon, a felső parancs diktálta, hogy mit szabad csinálnia.”* *„Példa rá: Lucernát vetettek egy abszolút szikes területre. És hát beszélgetünk, mondom neki, hogy hát nem fog ez itt teremni. Hát azt mondja, tudom, de mit csináljak? Ki van adva, hogy 300 hold lucernát kell vetni. 'Hát van nekem olyan földem ebben az egész Hortobágyban, ahol a lucerna megterem? Nincs! Ezen tövis fog teremni!' Az is termett. Lucerna alig.”* – mesélik, szinte egymás szavába vágva.

A megbízható, lojális, megfelelő „szociális származású” gazdaságvezető és a hozzá-

értő „régii” szakember kettőssége, az „ők” megközelítésében persze máshogy festett. Bergmann György áv. hadnagy, Debrecen, 1951. január 16-án javaslatot tesz objektumdosszié nyitására a Hortobágyi Állami Gazdaság Egyesülés Kónyai gazdasága területén, a következő indokkal. *„(...) szabotázs elhárításának szempontjából szükségesnek látom, az objektummal való folyamatos foglalkozást. A gazdaság dolgozói szociális összetétele igen rossz. A vezetők nagy része, régi szakemberekből áll, akik a múltban különböző uradalmak, és papi birtokok gazdatisztjei, ispánjai voltak. Számtalan volt katonatiszt, csendőr, és volt közéleti személyiség található az alkalmazottak közt, kik kisebb-nagyobb beosztásokat töltenek be.”* – jelzi a vezetők között megbújó osztályellenség veszélyét.⁴⁸ A felettesei engedélyével nyitott objektumdossziéba aztán korábbi „ügyek” dokumentációja is bekerült. Ugyanő (Bergmann hadnagy) 1950. december 14-én, egy ügynöki jelentésre hivatkozva már jelzett problémát. *„A 'Másoló Béla' fedőnevű kapcsolat jelenti: A Hortobágyi Állami Gazdaság Kónyai Üzemegységének bérelszámolója Páll Lajos⁴⁹ mivel a gazdaságban egyedül nem bírta a munkát végezni, egy telepes nőt vett maga mellé segítségül, a gazdaságvezető Polgár Péter⁵⁰ tudtával. Most hogy Pál (sic!) Lajos egyhetes szabadságra ment a bérelszámolást, egyedül a telepes nő végzi, és egy-maga dönt, a dolgozók teljesítménye, fizetése, és prémiuma felett.”* Az irat tanulsága szerint gyors intézkedés született: december 21-én már *„a nőszemély leváltva”*. (65).

A telepesek foglalkoztatása a rendőrség és az állami gazdaság ügyviteli munkájában általános volt a táborokban. Szőnyi Alajos volt mohácsi polgármester is feljegyezte a borzasi táborra vonatkozóan: *„A gazdasági iroda vezetője: Szűcs Ferenc – amint rájött arra, hogy meglevő munkaerővel a felszaporodott tennivalókat nem képes ellátni – a rendőrség engedélyével néhány áttelepítettet hívott be és munkába állított. Elsőnek jómagam kerültem be, majd feleségem és Soltész Péter volt jegyző. Én pár hónapig dolgoztam benn és a vezető igen meg volt elégedve teljesítményemmel. Persze a hivatásos alkalmazottak között akadt olyan is, aki alig tudott írni. Behoztak egy fiatal leányt, akinek 'munkájába' véletlenül betekintést nyertem és láttam, hogy a pénztári naplójában – amit reá bízta – a számokat a megvonulózott sorokba szinte ötletszerűen írta be egymás alá: az egyeseket, a százasokat, az ezreket az első rovat-kában kezdte és így természetesen furcsa eredmény alakult ki az oldal végén. Megkérdeztem, hol dolgozott idáig, amire azt felelte, hogy Kunmadarason egy építkezésnél, mégpedig anyaghordó segédmunkási minőségben. No ezután már nem csodálkoztam 'könyvelői' működésének sajátosságain...”* Szűcs Ferenc „szabadról” az állambiztonsági iratokban is maradtak nyomok, ugyan nem a fenti eset miatt került látókörbe. Vizsgálati dossziéját 1952 augusztusában megkísérelt – és a határőrség ébersége folytán megghiúsult – határátlépési kísérlete miatt nyitották meg. A dossziében kibontakozó történetét összegzi keretes írásunk.

48 ÁBTL 3.1.5. O-8950. 59. A továbbiakban az objektumdossziében lévő irat számára hivatkozunk csupán.

49 Az irat szerint 1924-es születésű, pártonkívüli, „honv. értelmiség” szociális származású.

50 Az iratok szerint 1910-es születésű, 6 elemít végzett, agrárproletár származású, MDP-tag, nős gazdasági vezető.

Egy hortobágyi szabad útja a rabságba

Szűcs Ferenc (1930) Kunmadarason született. Az 1952-es őrizetbe vételi leírás szerint 180 cm magas, nyúlánk, barna hajú és szemű, ép fogazatú, borotvált bajuszú, egészséges fiatalember szüleit korán elvesztette. A hivatalos iratok szerint „szociális származása”: paraszt, 5 hold földdel, valamint egy tanyával, házzal rendelkezett. Nehéz helyzete és ambíciói alapján kerülhetett be a karcagi népi kollégiumba.* A gimnáziumi tanulmányait – bár éltanulói jelvényt is szerzett, és azzal bíztatták, hogy érettségi után a Szovjetunióban folytathatja tanulmányait – az ismert körülmények (a mozgalom 1949-es felszámolása) miatt nem tudta befejezni. Mint „tiltott határátlépési kísérlete” megghiúsulásakor, 1952. augusztus 22-én a mosonszentjánosi zászlóalj hivatalos helységében jegyzőkönyvbe mondta: „nem volt anyagi kitartásom hozzá, így elmentem a Kunmadarasi állami gazdaságba magtárosnak, ahonnan aztán elküldtek 3 hónapos könyvelői iskolára, itten főkönyvelői minősítéssel kerültem a Nádudvari ÁG-ba.” Jövedelme ekkor havi 1400 Ft volt** – tanulási ambícióit azonban ekkor már nem tudta elnyomni. Debrecenbe szeretett volna eljutni, és leérettségizni, de igazgatója nem engedte el nélkülözhetetlenné vált dolgozóját. Ekkor „elhatároztam, hogy kiszökök nyugatra” – vallja a fiatalember. A csomagjáról felvett leltár szerint ehhez angol, francia és német nyelvoktató könyvet, valamint francia, angol és orosz szótárt is vitt magával. A kihallgatókat Debrecenből informáló távirat szerint Szűcs „a dolgozó parasztokat lenéző értelmiségyekkel barátkozó személy, baráti körén kívül kapcsolatban állt (sic!) kitelepített nő és férfi személyekkel is, azokkal több esetben együtt mulatott”. 1952. november 28-án a debreceni járásbíróság, mint büntetőbíróság 2 év 6 hónap börtönbüntetésre, 5 évi közügyektől eltiltásra, valamint a bűnügyi költségek megtérítésére ítélt. A debreceni megyei bíróság, mint fellebbezési bíróság a büntetést 3 évi börtönre emeli, új vádpontot is hozzácsapva. „Ami a kiszabott büntetés mértékét illet, a fellebbezési bíróság azt kissé alacsonynak találta. A cselekmény társadalomveszélyességének mértékét növeli az a körülmény, hogy a vádlott állami gazdasági főkönyvelői megbízatása folytán tudomására jutott adatokat – kulák-unoka osztályhelyzetére is figyelemmel – cselekménye sikeressége esetén a velünk ellenséges imperialista tábor megfelelő szerveinek nyilván tudomására hozta volna. Személyi veszélyességi fokára – osztályhelyzetén kívül – fényt vet az a körülmény, hogy a népi demokrácia belé helyezett bizalmával visszaélve, nyugodt megélhetést biztosító állami főkönyvelői megbízatását cserbenhagyva szerzett tudomást (?) az imperialista tábor rendelkezésére kívánta bocsátani.” (Kiemelés: NM). Így lett a valamikor támogatandó szegényparaszti származású fiatalemberből egy csapásra osztályellenség és potenciális hazaáruló. És – kulák-vérvonallal súlyosbított – rab.

Az ÁBTL 3.1.9. V-103 526 Vizsgálati dosszié Szűcs Ferenc ügyében c. dossziéja alapján összeállítva.

* A harmincas évek tehetségmentő mozgalmában gyökerező, 1946 és 1949 között működő kommunista mozgalomról bővebben lásd Papp István 2001–2002, valamint Pataki Ferenc 2005.

** Összehasonlításképpen (ha valós az adat): ugyanennyit keresett az 1951/52-es tanévben a Toldy Gimnázium (akkori nevén: Fürst Sándor Általános Gimnázium) egyik IV. b osztályos tanulójának a Rákosi Művek mérnökeként dolgozó édesapja (ha valós az adat).

De nemcsak a „rossz szociális származású” gazdasági vezetőkkel, dolgozókkal akadt dolga az államvédelemnek. A megbízható elvtársak is hibázhattak. Bergmann hadnagy 1951. január 17-én (a könyvi objektumdosszié megnyitásának másnapján) Tóth Lajos, a gazdaságból még előző év novemberében, egy zsák árpa ellopása miatt elbocsájtott kocsis levele alapján jelentést tesz. „Nevezett a csatolt levélben tudomásunkra adja, hogy a Gazdaság politikai felelőse a párttitkár, a magtáros és a volt gazdaságvezető, aki jelenleg az ohati gazdaságba van helyezve, egy éjszaka egy szekérre felpakolva (sic!) lisztet és zsírt vittek el a magtárból. Ezen a szállítmányon nevezettek megosztzkodtak. A politikai felelős reá eső részét Budapestre küldte fel három zsákba varrva feleségének. (...) A levél szerint Bíró Gábor volt éjjeliőr, aki a politikai felelősnek embere volt, ugyanazon az éjjelen egy telepesnek feltörte a ládáját és sok ruháját ellopták. A bejelentés szerint másnap a politikai felelős egy rendőrrel keresni kezdték a tettest, de pont Bíróékhoz nem mentek be. Amikor az ügyről a dolgozók már beszélni kezdtek és kihozták, hogy Bíró a bűnös, akkor a politikai felelős a DÉFOSZON⁵¹ keresztül a Dunántúlra helyezte át.” – írja jelentésében (66).

A nem túl épületes történetből nemcsak a gazdaság párttitkárának és volt gazdaságvezetőjének anyagi helyzetéről szerezhetünk közvetett benyomást, nemcsak az „ő” büntetésük formájáról (áthelyezés) értesülhetünk, de a tulajdonnal kapcsolatos általános helyzetről is újabb adalékot kapunk. De miért is gondolhatnánk, hogy ha a deportáltak otthon mindenüktől megfoszthatták, ha megérkezésükkor a velük hozott állatokat és munkaeszközöket a hortobágyi gazdaságok állatállományába és eszközei közé becsatolhatták, a telepesek munkabérét és csomagjait a rendőrök megdézsmálhatták, akkor a gazdaság vezetőitől a nekik falazó éjjeli őrig nem hitte volna mindenki, hogy neki is „jár” a telepesek, és talán „a nép” vagyonából is. (A telepesek többszöri kirablásáról lásd például Varga 2005, 55–61). Ahol a tulajdon birtoklása hatalmi kérdéssé válik, nehéz a folyamatot megállítani. Dér István Siklósról Borzasra deportált volt nagytótfalusi segédjegyző egy „fekete levelében” így ír a tábori „morálról”. „Maga a lakás még vizes, rohad minden és penészedik minden holmi benne. Olyannyira, hogy az asszonynépség alig győz utánanézni a ruhaneműeknek, hogy el ne vigye az ördög azt a kevés vackukat, amit megmentettünk eddigi kálvária-járásunk során. Este, amikor lefekszem vizes a lepedőm, de a pokrócok is. Az emberek náthásak, köhögnek. A reuma és az isiász ilyen helyen szokott kezdődni. Fűtőanyag-igény-

51 DÉFOSZ: Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége.

lés fára és szénre már sokszor befutottak a debreceni tanácshoz és a hortobágyi trösztökhöz, de kiutalás nem történt. Ezért lopjuk a fát, ahonnan tudjuk. Mindegy, hogy épületfa vagy másmi-lyen, nem számít, még a rendőri tilalom sem. Mint a szarkák, úgy lop az egész társaság." (Közl: Hantó 2006, 239). Az ilyen „életmentő” lopásokért persze aztán a rendőrök gyakorta megbüntették és megszégyenítették a táborlakókat – mint ezt korábban, a kócsi táborlakók élelemszerző akcióival kapcsolatban láthattuk.

A telepésekkel érintkezésbe kerülő szabadok harmadik, az előzőeknél jóval heterogénebb csoportját jelentette a velük hatalmi-függelmi viszonyban nem lévő, a táborok környezetében élő „szabad világ”: az állami gazdaságok beosztott dolgozói, a táborok körüli tanyák, falvak népessége, a környező városok intézményeiben dolgozók (például a kórházi orvosok, nővérek) és mindazok, akikkel hortobágyi életük során összetalálkoztak, kapcsolatba kerültek. A visszaemlékezések, a táborleírások nagyjából egybehangzóan azt érzékeltetik, hogy a kezdeti félelmek, megfélemlítések elmúltával, a „telepeseket” megismerve, a szabadokban leginkább a velük érzett szolidaritás érzelme vált uralkodóvá. Ahogy Beke Ferencné a rendőröknek már az 1953. júniusi Nagy Imre-beszéd után hangoztatott szövegével kapcsolatban írta: *„Tudtunkra adták, hogy nem vagyunk foglyok, rabok, sem kitelepítettek, hanem szabad telepések. A rendőrök csak a mi védelmünkre vannak itt, mert a falvak szabad lakói úgy gyűlölnék, hogy már rég agyonverték volna, ha ők nem őriznek. Ha közülünk valaki titokban szabad emberrel szót váltott, nem haragot-ellenségeskedést tapasztalt, hanem részvétet és szeretetet. A rendőröket és a rendszert azonban éppen úgy szidják és gyűlölik, mint mi.”* (Beke Ferencné 2002, 115).

Az együttérzést persze erősítették a telepések és a környékbeli szabadok között kialakuló cserekapcsolatok is. A tábori szegényes ellátás mellett sokan – különösen a kevés dolgozó kiállítására képes sokgyerekes, idős, vagy paraszti munkához nem szokott családtagokkal rendelkező családok – sokat éheztek. Pótlásra, kiegészítésre a környéki szabadok között keresték a lehetőséget. *„A legközelebbi tanya úgy 70-80 méterre van tőlünk. Úgy mondják kommunista termelési csoport elnök a gazdája. 2 tehene van, látszik, amint a ház körül legelnek. Már rég töprengtünk merjünk-e elmenni hozzájuk tejért. Tegnap este aztán Lolával kiszöktünk és a házörzővel vívott közelharc után bekopogtattunk hozzájuk. Szegény, de jóindulatú emberek a tanya lakói, gyorsan megbarátkoztunk. Nagyon sajnálnak minket, csak azért kommunisták, mert félnek, hogy kis vagyunk, a tejet is elveszik tőlük. Adtak tejet, túró, tejfelt, tojást. Mondták, menjünk nyugodtan máskor is, nem árulnak el bennünket. Be is vásároltunk alaposan. Sajnos Kis néni a részvét nem akadályozta meg abban, hogy méregdrágán adjon mindent. Tej 3 Ft/1, a túró 10 Ft/kg, a tojás 2 Ft. Feri tegnap a kertészetben egész napi munkával 1,60 Ft-ot keresett. Igaz gyenge munkás, nem is egészséges, de nehéz is volt a munka. Kőkemény földből embermagasságú gázt, bozótot gyomláltak, közben elcsenevésszedett répára kellett vigyázni, hogy össze ne tapossák. Persze a norma negyedét sem teljesítették. De nem baj, van pénz, eladtam az abroszt, asztalkendőt. Az a fontos, hogy ne éhezünk.”* – je-

gyezte be a család (idős anyja és betegeskedő férje) épségben megőrzéséért három éven át heroikusan – és sikeresen – küzdő villányi asszony 1951. július 17-én naplójába (Beke Ferencné 2002, 60).

Az életmentő étellel folyó cserekereskedelem, jellemző módon, kétirányú volt. Eljött az idő, amikor a telepések tudtak segíteni a szabadoknak. A mezőgazdasági termelés szempontjából (is) katasztrofálisnak számító 1952-es évben a szabadok is kenyérhiánnyal küszködtek. A telepestáborokban ugyanakkor – az előírások szerinti – fejadagok megérkeztek, így előfordult, hogy ők tudtak kenyeret „eladni” a szabadoknak, vagy azt más árura cserélni velük. Bognár Ernő, lászlómajori táborlakó például így emlékszik vissza: *„(...) kenyérből hiányt nem szenvedtünk és zsírt is kaptunk, az mindig volt elégséges. Sőt még a kint lakó tanyasi népnek is tudtunk juttatni belőle. (...) Ezek a szegény tanyasiak bizony reggel elmentek kenyérért Kunhegyesre vagy Kunmadarasra, mindkettő hét-nyolc kilométerre volt tőlük, és sokszor csak a késő délutáni órákban jöttek vissza kenyér nélkül.”* (Bognár 2013, 32–33). Sőt, mint a már szintén említett Kolosa Elek mesélte, ekkoriban a tedeji táborból még a veleméri „kulák” nagyszülőknek is küldtek haza a táborból csomagban kenyeret.

A telepések és szabadok közti együttműködés nemcsak a cserekereskedelem területére terjedt ki. A táborlakók sok segítséget kaptak „fekete” levelek ki- és bejuttatásában, rokonok és ismerősök látogatásának lebonyolításában is. Pedig nem volt ez akkor veszélytelen vállalkozás. Nagy Istvánné néhány évtizeddel később emlékezik vissza arra, amikor – otthon maradotként – a Mélykútról Kormópusztára telepített szüleit és bátyját (Zakupszki János /1893/ vendéglőst és feleségét /1900/, valamint az ekkor már Zalántaira magyarosított Endre /1925/ ügyvédjelöltet) próbálta felkeresni a táborban, egy másik „otthon maradt” lány társaságában. (Az ő édesapját, Barcsák János /1905/ földművest is Kormópusztára deportálták) *„(...) Barcsák Juliskával (...) elhatároztuk, hogy meglátogatjuk a szüleinket. Vittünk élelmet, amit a rokonság összeadott. (...) Nem vagyok biztos, de úgy hiszem, hogy Tiszabőre mentünk egy ismerős családhoz. Ott kaptunk kerékpárt. Mi azért fizettünk. Ettől az embertől küldtünk üzenetet, hogy ott vagyunk. Apukám és a Barcsák János bácsi lekanyarodtak a kukoricásba. Jött a rendőr. A borosüveget eldobtuk, és menekülni kezdtünk. Toltuk a kerékpárt a kukoricában, és úgy próbáltunk menekülni”* (Csőke é.n. 43–44). Végül elfogták, és bekísérték őket a kunhegyesi rendőrkapitányságra. Így kerültek évekre rendőri felügyelet alá – az interjú nem szól arról, hogy a segítő szabadok is rendőrségi látókörbe kerültek volna az eset kapcsán.

A telepések és szabadok érintkezése a táborokról szóló információk „kiszivárogatása” miatt is veszélyes volt az őrzők szemében. A táborlakók visszaemlékezései és az államvédelmi iratok egyaránt megörökítik, hogy a Szabad Európa Rádióban, vagy az Amerika Hangja magyar adásában időről időre hírt adtak egy-egy táborban történt eseményről, vagy éppen beolvasták az ott raboskodók neveit. Az ÁVH. Hajdu-Biharmegyei Osztálya Polgári Kirendeltségének iratanyagában például egy – általuk jugoszláv-ügynökként nyil-

vántartott – telepest gyanúsítanak meg azzal, hogy a tedeji tábor névsorát kiadta ismeretlen személyeknek. Emellett hosszú bűnlajstromot sorakoztatnak fel az illetőnek a szintén gyanúba keveredett „szabad” családdal ápoltt egyéb kapcsolatairól, amiből a telepések és szabadok közti meglehetősen intenzív kereskedelem képe – és persze az államvédelem szorgos figyelme – bontakozik ki. „H. J. a fenti családdal, kik a tedeji állami gazdaságban létesített dohány szárítót pajtával szemben laktak, szoros kapcsolatot tartott a tedeji tartózkodása alatt. Több esetben felkereste I-éket és azoktól tejet, zöldséget és egyéb élelmiszereket vásárolt, amit a többi telepeseknek elárusított. Olyan esetekben, mikor H.-nek nem volt arra alkalmja, hogy ő keresse fel I-t, akkor I. kereste fel őt a munkahelyén és ott adta át neki az élelmiszereket. Ez több esetben előfordult, például mikor H. a tedeji vasútállomáson dolgozott. H. közbejárásával a többi telepések I-ékhez húst és egyéb dolgokat vittek megőrzés végett, valamint I. több bútor darabot vásárolt a telepesektől. I. a telepéseknek a leveleiket is feladta postán „feketén”, és volt olyan eset is, hogy az ő nevére kérte a telepések csomagjait. Így például Dr. M. K. telepeseknek 4 drb. levelét kivitt és ennek a telepeseknek saját nevére kért csomagot.”⁵²

Az Árkuson raboskodó Bakos Tibor emlékiratában többször is kitér a Szabad Európa Rádióval kapcsolatos történetekre és híresztelésekre. „A rendőrség korábbi politikai megbízottja, E. J. előlépett őrmesterré és ő lett az őrsparancsnok. Komisz, szívtelen ember volt. A hazulról karácsonyra küldött csomagokat nem engedte kiosztani. Főleg élelmiszer volt bennük. A Szabad Európa Fekete Hangja megemlékezett az esetről. Név szerint megnevezte E. J.-t. Közlését azzal a megjegyzéssel fejezte be, hogy 'Nem érzi jól magát a fejed a nyakadon, E. J?' A gazdaság vezetői hallván a rádióközlést, szóltak E. J.-nak, hogy gondolja meg a csomagok vizsztatartását, és ha meg akarja hallgatni a Szabad Európa véleményét, azt a közlés ismétlésekor este náluk megteheti. E. J. legyintett. 'Ez csak propaganda!' – mondta. De azért elment az este Szásztelekre, a gazdaság központjába, hogy meghallgassa a Szabad Európát. Megtörtén jött vissza. Azt mondta: 'Ez nem propaganda! A rádió bement a rendőrségi személyi katonom számát is és azt is, mi van rá írva!' Azonnal engedélyezte az élelmiszer-csomagok kiosztását." (...). „Szabadulásunkat megelőzőleg, 1953 nyara végén a táborból ÉNY-ra kb. 2-3 km-re lévő romos, ún. Villangó-tanyák egyikének kéményében tudomásom szerint talált a rendőrség egy rádió-adóvevő készüléket, amellyel bizonyára az informátor tartott kapcsolatot a Szabad Európa Rádióval. Így volt lehetséges, hogy mindenről, ami a táboron belül történt, pontos, naprakész tájékoztatást kapott Nyugat.” (Bakos 1999, 436, 439).

A telepések és szabadok érintkezésének egy furcsa vonatkozását: a hortobágyi „szabad” tanyások elűzését is több visszaemlékezés felidézi. Ebben ugyanis a telepéseket is igénybe vették a gazdaságok. Bognár Ernő így emlékszik meg az esetről: „Ott a közelben már nem is volt több lakott tanya, hét vagy nyolc. A többi már lebontva és összedűlve állt! Ezeket már mi bontottuk szélyel (sic). Ezekkel az itteni népekkel is jól kitoltak. A nagy hűhóval meghirdetett földosztással mértek nekik öt, hat, vagy több holdat, ezek voltak az uradalmi

cselédek. A szegény nép foggal, körömmel művelte a kis földjét, a földjére, középre épített egy kis tanyát, ki amelyet, vagy mekkorát bírt anyagi erejéhez mérten vályogból. Bizony volt köztük olyan is, amelyik csak cigány putrihoz volt hasonló. Valamennyit vályogból építették! Nagyon sokat mi bontottunk szélyel. A lakóik elszéledtek szerte az országba” (Bognár 2013, 33). És persze, volt a telepések között olyan is, aki meglehetősen felsőbbbséggel nézte ezt a pusztai „szabad” világot, róluk is – a leváltott középosztály egyetlen megmaradt fegyverével: a – kultúrfölénnyel gondolkodtak. „A szabad munkásnak semmije sem volt. Bérletben lakott, vagy az állami gazdaság lakásában, vagy Nádudvaron volt neki, vagy Nagyivádon egy kis háza, amit hát nagy nehezen összekapart az apja vagy a nagypapja, de egyébként se ruhája, sem tartaléka, semmije nem volt egyiknek sem! Napról napra 'szabványproletár' volt. Egyik napról a másikra.” – idézi föl Hanczárné.

Mások viszont a táborlakók és a szabadok feltétel nélküli szolidaritására emlékeznek. Mint Gyenis Jolán (1929), nagyszüleivel, szüleivel és húgával, valamint vőlegényével, Kósa Lajossal (1926) és annak családjával az ormánsági Markócról Lenintanyára deportált fiatal lány, aki 2002-ben megírta visszaemlékezéseit a táborról. „A környékbeli tanyások nagyon együtt éreztek velünk. Persze azok is, akiknek a tanyáját elvették, és velünk szétbontatták. Volt, hogy még ki sem pakoltak, mert nem volt hova, sírtunk velük együtt, de már kellett a tetőről a nádat bontani. Azért, ha tehették, a 'fekete leveleket' feladták, mindig adtak azt, ami volt – tojást, tejet. Mondták, hogy összebeszéltek: ha kialszik a villany⁵³ a táborban, vagy valami gyanúsat észlelnek, megtámadják a rendőröket, és jönnek segíteni a raboknak.” (Gyenis Jolán 2002, 11). Ilyen, életre szóló élményként maradt meg Takács János (1931), szüleivel és két testvérével Lipeszentadorjánról Kócsra telepített, frissen érettségizett piarista diákban egy szabad asszonynak, Kavisánszki Mihályné, Mari néniének az életmentő segítése. Az aratáskor támadt tűzben „üzemi balesetet” szenvedett fiatalembert ő élesztgette jéghideg aludttejgel. A barátság túlélte a tábor, a valamikori rab 1992-ben – a tiszafüredi polgármester, Pintér Erika segítségével azóta is évente megtartott kócsújfalui megemlékezésen – felkereste az idős asszonyt (a találkozás leírását lásd Hantó 2007, 51–52).

A telepések és a szabadok közti érintkezésben talán éppen ezeknek az emberközi kapcsolatoknak a normalitása maradt a tábori élet túlélésének-túlélhetőségének a legfőbb magyarázata. Ennek szép példáját eleveníti fel Égi Ferenc (1926), a kormópusztai tábor „dokija”, édesanyjával özv. Égi Mártonné sz. Hüber Erzsébet (1902) földbirtokossal kitelepített valamikori szigorló orvos. „Sajnos, a halálesetek mindig a legszomorúbb események voltak. Amikor meghalt valaki. Előbb az idős személyek mentek el. Aztán voltak olyanok, akik gyanús körülmények között mentek el. Nem volt szabad levetkőztetni a halottat, nem látam, hogy milyen a ruha alatt. Csak azt lehetett megvizsgálni, hogy meghalt, vagy nem. Nekem

⁵³ A táborrendszerre egyáltalán nem jellemző módon, Lenintanyán villanyvilágítás is volt (fejlesztéséről, a tábor kiépítéséről részletesebben lásd Bárány Ottóné Badi Györgyi in Hantó 2006, 67–73).

⁵² ÁBTL 3.1.5. O-9528 Jugoszláv kapcsolatok objektumdokumentáció. 584/8–9.

kellett kiállítani a halotti bizonyítványt, sőt nekem kellett megrendezni a temetést is. A koporsó a táborban készült el. Azután be kellett menni Tiszagyendára, a plébániára, ott megbeszéltük a temetést. A temetés szigorúan csak este volt megengedve. Kocsira raktuk a halottat. Csak a legközelebbi hozzátartozók kísérhették, továbbá én, mint minden és néhány sorstárs, mint sírásó. A csodák csodája és megható volt a nép együttérzése. Amikor a halottal elértük a falut, Tiszagyenda határát, kint várt minket a plébános és az egész falu gyertyával a kezükben. Imádkoztak és énekeltek. Minket mindig kísért két-három ávós, nem tudtak mit csinálni a tömeggel. Kénytelenek voltak visszahúzódní. Nem tudtak parancsolni több száz embernek. Pedig akkor Gyenda lakossága ezer körüli lehetett." (Csőke 2006, 87–88).

Nagy Mária

Szabadulás után – generációk, életutak

A szabadulás

A táborok felszámolásának híre Nagy Imre miniszterelnök 1953. július 4-i, a rádióban elhangzott programbeszéde nyomán érte el a táborlakók többségét (Kronológia, 32). A borsói tábor hangulatát így idézi fel Jakabfalvy Gyula (47) Miskolcra második feleségével kitelepített valamikori földbirtokos: „1953. július 5-én, vasárnap reggel 5-kor azzal lép be a szolgálatos rendőr a szobánkba: Hallották, hogy szabadulnak? Én még rá is mordultam: Ne bolondítson bennünket, nincs nekünk erre kedvünk. De igen, mondja, tegnap július 4-én Nagy Imre beszélt a rádióban, hogy fel kell oszlatni mindenféle tábort, haza kell engedni mindenün- nét az embereket, meg kell szüntetni a túlkapásokat. Pillanat alatt lent termettünk az ágyak- ból, most már tényleg, mint az örömtől megháborodtak szaladgáltunk, ölelgettük egymást, szinte nem is tudtuk elhinni, felfogni azt, amire már egy év és 10 napja éjjel-nappal vártunk.” (Kováts 2006, 171). De hogy mit is jelent ez ténylegesen számukra, abban már nem volt egyetértés. Jakabfalvy később így folytatja bejegyzését: „... én annak a véleményemnek ad- tam kifejezést, hogy ezt a szörnyű élményt is, ha jobb körülmények közé kerülünk, csak ki fogjuk heverni, de senki nem várhatja, hogy rózsaszőnyeggel fogják otthon várni, sokan direkt rosszkedvvel fogják fogadni a visszatérésünket, és bizony én nem bírom semmilyen rehabilitációban. Hőnig Vilmos bácsi, atyai jó barátom, aki annyiszor megdicsért erőlelkűségemért, jó kedélyemért, most korholva rám szólt, hogy ugyan ne rontsam a hangulatot. Nem voltam többé a mindenkinek jobb kedvű 'nótás kapitány', ahogy egy éven át neveztek engem.” (Borsós 1963, 50–51).

Az idő a táborélet nehéz pillanataiban sorstársai lelki támaszául szolgáló, ám a jövőt illetően többségükénél sötétebben látó „nótás kapitányt” igazolta. Nem volt ugyan tájé- kozott a legfelsőbb politikai hatalmon belüli ellentéteket és erőviszonyokat illetően – ha- sonlóan egyébként a „szabad” társadalom túlnyomó többségéhez – ám azt ösztönösen érezte, hogy akkora változás nem történhetett „kint”, ami őket – az osztályellenséget – ko- rábbi, egyébként már kitelepítés előtt lényegesen megkurtított jogaikba visszahelyezi.

Nem tudni, hogy a tábori rendőrök mit és mennyit érzekeltek az amnesztiarendelet körül, a színpadok mögött zajló hatalmi játszmákból, de a kormányfő júliusi bejelentése nyomán az ő viselkedésükben is érzékelhető volt a zavar és tanácstalanság. Még néhány hónapon át fenn kellett tartani a táborok szokásos életvitelét, biztosítani a telepesek to- vábbi munkavégzését, fenyegetettségben tartani, és közben – felsőbb utasításra, és a gazdaság vezetői segítségével – a további, most már önkéntes, maradásra is rábeszél- ni őket. Az „izgalom, nyugtalanság, öröm, csüggedés” változó hangulatai közepette (Beke

Ferencné kifejezései ezekről a hónapokról) a táborlakók is kétségek között hanyódtak, hogyan és hol folytassák életüket, kitől várhatnak segítséget.

A szabadulás napja is sok táborlakó emlékezetébe beleégett. Egy szüleivel és öccsével 15 éves korában Szegedről az ebesi táborba elhurcolt kislány, aki a tábori életet jószierint végigbetegeskedte, hatvan évvel az esemény után, az ebesi táborról skiccelt térképrajz fölött így emlékezett: „(...) mikor fölolvasták nekünk a névsort, hogy szabadok vagyunk, akkor apám valahol itt Sáránd és Mikepércs között dolgozott, és gőzgéppel szántottak. Az két hatalmas gőzgép volt, a tábla egyik oldalán, meg a másik oldalán. És a kettő között ki volt húzva egy ilyen karvastagságú kötél, és azt a gőzgép húzta ide, meg oda, az ekét (...), és itt ült az öcsém, itt kormányozta. (...) Ők akkor ott kint is aludtak. Annyira messze volt, hogy ők onnan nem jártak haza. (...) Na most, mikor fölolvasták nekünk, hogy szabadok vagyunk, akkor anyukám azt mondta, hogy Édes kislányom, eredj, szólj az apádnak. És akkor én innen valahonnan, egész idáig egyfolytában rohantam. Én mindvégig rohantam, és amikor apuka meglátott, hogy én jövök, akkor ő is eldobta a sapkáját, mindent, és rohant elébem, és akkor mondtam, hogy: Szabadok vagyunk! Mehetünk! És erre föl apu is ott hagyott csapot-papot, mindent, és akkor mentünk hazafelé.”

A Hercegszántóról 11 éves korában szüleivel és három testvérével kitelepített Apatini Ferenc, 52 évvel később, sokkal szomorúbban idézi fel azt a napot. „Amikor jött a bizottság, mi mindjárt az első csoporttal voltunk, akiket hívtak. Sosem felejttem el, augusztus volt. Mi gyerekek meztláb anyuval. Hogy apu ott volt-e akkor, nem is tudom (...) Mi négyen gyerekek mentünk, és roppant üres érzés volt bennem. Mindenki örült, hogy megy haza, mi is vágytunk rá, de nem mehettünk. Szó se volt róla, hogy hazamehessünk. Maradtunk Tedejen.” (Saád 2004, 266). A hazautazáshoz szükséges pénz és a családot befogadó rokonok, ismerősök hiányában a szülők „leszerződtek” a gazdasággal, és – most már szabadként – beköltöztek a korábban halottasházként szolgáló épületbe, ami pár évre otthonuk lett.

Bár a családok Hortobágyon tartása – immár „szabad” munkavállalóként – (gazdaság) politikai cél volt, a családok többsége – ha tehette – a terület elhagyását választotta. „A helyi állami gazdaságokba csak 102 családdal (288 személlyel) kötöttek szerződést.” – szól az összeállítás (Révai 1991, 134). Az ekkorra már az ÁVH-t is magába integráló Belügyminisztérium¹ legfontosabb szervezeti egységének, a BM Kollégiumának 1953. augusztus 25-i ülésén, az amnesztiarendelet és az internálótáborok megszüntetéséről szóló MT határozat (Kronológia, 33) végrehajtásával foglalkozó jelentés meglehetősen kritikusan szól erről. „A FM (Földművelésügyi Minisztérium) hortobágyi toborzási munkáját nagyfokú lazaság jellemzi. A

¹ Vagy ahogyan Kajári Erzsébet az átszervezést bemutatja: „Az átszervezéssel létrehozott ún. egységsített Belügyminisztérium feladatköre leszűkült a rendőri és állambiztonsági szervek irányítására; a belügyi munka egésze érezhetően az államvédelmi tevékenység irányába tolódott el, fogalmazhatunk úgy is, hogy az ÁVH és a BM egyesítésével az új Belügyminisztérium, az államvédelem minisztériuma lett. Ez a rendszer 1988-ig működött így...” (Gyarmati-S. Varga 2001, 28, kiemelés az eredetiben).

FM az anyagi feltételek biztosítását (házak, vagy barakkok építése) meg sem kezdte, tehát a hortobágyi zárt táborokban lévő személyek nem látják biztosítottak emberi életmódjukat (most nagy részük pajtában és csűrökben lakik). A FM ilyen munkája az állam biztonságára is káros, mert így a társadalomra elég veszélyes hortobágyi személyek a táborokat elhagyják és az ország különböző részein telepednek le.” (Gyarmati – S. Varga 2001, 117; kiemelés: N.M.).

A családok túlnyomó többsége elhagyta Hortobágyot, és megpróbált visszailleszkedni a társadalomba. Amikor a táborok világából kiléptek, persze már a külső társadalom sem ugyanaz volt, mint mikor őket elvitték. Az ismerősebb világba, volt lakóhelyükre nem térhettek vissza, és rehabilitációról tényleg nem esett szó. Még a hazaútról is nekik maguknak kellett gondoskodni. A szabadulás első napjának, sok táborlakóban ma is élesen megmaradt eseményei próbái is lettek annak, hogy a család hogyan helyezi el önmagát a „kinti” társadalomba, vagy, hogy milyen jelzések érik őket a külső társadalom részéről.

A Bánokszentgyörgyről elhurcolt Lukács-család (a valamikor főjegyző apa, a feleség és a három gyerek) első szabad útjára így emlékezett fél évszázaddal később a szabaduláskor 16 éves fiú: „Másnap valóban megkaptuk a négyezer forintot, az elbocsátó papírt, felültünk a debreceni vonatra és búcsút intettünk a tábornak, Kónya tanyának. A debreceni állomástól végigsétáltunk a Nagytemplomig. Minden boltba benéztünk, csak kíváncsiságból, jólesett legetetni szemünket a sokféle árun. Zsemlet és felvágottat vettünk. Beültünk egy cukrászdába, és mindenki megevett két-két krémest. Megkerestük a katolikus templomot, hogy hálát adjunk az Istennek, hogy kijöhettünk a táborból. Utoljára megnéztük a múzeumot, visszamentünk az állomásra, felszálltunk a vonatra, s elindultunk Pest felé.” (Lukács 2007, 89–90).

A korábban már említett, Markócról Lenin-tanyára deportált Gyenis Jolán csaknem ötven évvel később írt visszaemlékezése is pontosan megörökíti a nagy napot. A család első útja a temetőbe vezetett, ahol idősebb Gyenis János, a táborban meghalt nagypapa pihent. Aztán szegényes cókómókjukkal és egyetlen értékükkel: egy 25 literes bödönnel – amit még a táborban televettek zsírral – nekiindultak a szabadságnak. Az otthonról küldött pénzből megvásárolt vonatút kalandjait itt nem említve, a Budapestre érkezés történetére így emlékszik a szerző (lásd keretes írásunkat).

A szabadság első napja

Lepakoltuk a cókómókot a lépcsőre, a nagymama leült mellé, nem kellett félni, hogy ellopják, mert megálltak nézni, hogy miféle alakulat ez? Nagy ívben elkerültek bennünket. (...) Döntöttünk, hogy villamossal megyünk. Felszedtük a sátorfánkat, ki-ki a maga cókómókját. Édesapámnak a hátán a bödön, az ő reszortja volt, hogy a nagymamát felsegítse a villamosra. Jött is a villamos, mi hárman gyorsan felszálltunk, de bizony a nagymama, meg édesapám lemaradt! Még láttuk, hogy futni készülnek utánunk, de elrobogtunk. Nagy kétségünkben döntöttünk, hogy a legközelebbi megállóban leszállunk. Úgy is lett.

Jött a következő villamos, látjuk ám, hogy fent van a mi szerencsétlen családunk, a bődönnel. Elrobogtak. Jött a következő villamos, felszálltunk, látjuk ám a következő megállóban leszálltak, mert látták, hogy az előzőben mi már lent voltunk. Azt hittük, hogy megbolondulunk! A következőben megint leszálltunk. Ők jöttek, látták, hogy lent vagyunk, mi felszálltunk, ők le. Így mentünk a végállomásig. Mi előbb értünk oda, vártuk már őket. Mindenki sietett, haragudtak az utasok, hogy mit szerencsétlenkednek ezzel a ronda bődönnel! A villamos megindult, a nagymama fejfel leesett. Mindenki a vezetőt hibáztatta, hogy miért nem várta meg, míg mindenki leszáll. Felcincáltuk a nagymamát, kicsit letörölggettük az arcát. Vért az orra. Nem engedték el az utasok a villamost, rögtön rendőrkézre akarták a vezetőt adni. Mondtuk, hogy nekünk már minden mindegy! A nagymama sírt, hogy bár halt volna meg! Mindenki kérdezgette, hogy honnan jövünk? Édesapám mondta, hogy ez a bődön a mindenünk, de itt levágja a hátáról, és itt hagyja. Na, aztán az összesereglett utasok meghallgathatták a rögtönzött keserűség-kitörésünket. Ez volt az első keserű tapasztalatunk a szabadság ránk köszöntése hajnalán!

Forrás: Gyenis 2002, 35–36.

Pedig néhány évvel korábban Gyenisék még *valakik* voltak a falujukban. Bár a háború dúlása csaknem mindenüket elpusztította, hamarosan sikerült újraépíteni életüket. Az alkotó tehetséget sem nélkülözte a család: az édesapa amatőr festő (is) volt, Markócról festett idilli faluképét a szomszédoknak a kitelepítés után sikerült megmenteniük az utókor számára.² Volt sorstársa rábeszélésére a hatvanas években még a lenin-tanyai táborról is festett, emlékezetből, egy életképet (közli: Hantó 2006, 72). Gyenis Jolán pedig – más falubeli fiatalokhoz hasonlóan – gyakran volt szereplője az amatőr színjátszó kör előadásainak. Kitűnő megfigyelő- és íráskészségéről emlékirata is tanúskodik.

Ha nem is olyan groteszk, végletes módon, mint a Gyenis-család, szabadulásukkor sokan szembesültek azzal, hogy „kizökkent az idő”: mialatt ők a táborok elzárt világában még hihették, hogy égbekiáltó igazságtalanság esett velük, ami megtorlás nélkül nem maradhat, a külvilág már valahogy alkalmazkodott az elfogadhatatlanhoz, szemükben ők már megmaradnak a társadalom peremére szorítottaknak. Korábban még a tábori lét is szolgált olyan külső megerősítésekkel (főként a „szabadok” részéről), hogy nem jól van az, ami velük történt, szabaduláskor azonban sokan érezhették úgy, hogy a „kinti világ” többsége nem tudott, de legfőképpen: már nem is akar tudni felőlük (és egyáltalán a táborvilágról) semmit.

² Kitelepítésük szemtanúi, az akkori szomszéd kislányok – akik szüleikkel annak idején még a táborban is meglátogatták az elhurcolt két markóci családot – ma is sajnálkozva emlékeznek a ház „kiürítésekor” szemébe dobott Gyenis-könyvtár értékes darabjaira. A tehetség és akarat, pusztuláson is úrrá lévő szép példája a valamikori két szomszéd kislány által a ma 72 lakosú Markócon is kiürülő házak egyikében létrehozott amatőr falumúzeum. Ezúton is köszönjük Szatyor Zoltánnak, hogy végigkísért minket a valamikori és a mai Ormánságon, és benne a ma is megejtő szépségű Markócon.

Gyenis János (1901) festménye falujáról, Markócról

A markóci színjátszó kör fellépése, 1940-es évek második fele. Balról a harmadik Gyenis Jolán (1929), az emlékirat szerzője

Így ír erről, a szabadulás utáni első napokra visszaemlékezve Jakabfalvy Gyula, aki már a szabadulás hírére is rossz előérzetekkel fogadta. „Oh, igen, igen, szeretettel fogadnak a hozzátartozóink, mindenki kedves, és segíteni szeretne, ahol csak tud – és mégis – mindenki egy kicsit idegenül néz ránk, nem értik meg, el sem hiszik élményeinket. (...) Olyanok vagyunk, mint a harctérről vagy fogságból hazatért katonák, akiknek az elbeszéléseit háryjánoskodásnak tartják azok, akik nem próbálták meg átélni ugyanazt.” Igazán akkor tud csak tényleg felszabadultan viselkedni, amikor egy – amúgy a táborban alig ismert – rabtársával véletlenül összetalálkozik a debreceni állomás nyüzsgő, tolongó tömegében (Borsós 1963, 63–64).

Beke Ferencné a szabadulás után rövid ideig még folytatta naplóját. 1953 augusztusának végén így ír egy kedves rokon budapesti lakásában: „Negyedik napot töltjük Pesten. Le sem tudom írni, milyen érzés szép lakásban, kedves családi körben élni, ágyban aludni, fürdőszobában tisztálkodni, terített asztalnál étkezni. Az utcára nem szívesen megyek, idegektől szinte irtózom, nem akarok beszélgetni, bánt az érdeklődés, részvét, nem érzek kapcsolatot velük. Ha első pillantásra olyanok is tűnik minden, mint 3 évvel ezelőtt volt, mégis lassankint rájövünk, hogy rengeteg változás történt. Már utunk első szakaszán is sok meglepetés ért, számtalan apróság, mégis csodálkoztam rajta. A szentimrei állomásonadtuk fel 20 darabból (zsák, láda, kosár, doboz) álló málhánkat, összes vagyónunkat. Magunknak kellett behordani a mázsára, fel- és lerakni, a vasutas csak lemérte (289 kg-t tett ki). Aztán megfelelő címkéket ragasztottunk rájuk, végül a raktárnok utasítása szerint a vágányok mellé raktuk a csomagokat. Közben pár vasutas nő és férfi a napon sütkezett, cigarettázott, tréfálkozott, káromkodott. Anyám az utazást meglepően jól bírta. Boldog volt, hogy Pestre megyünk, örült, hogy viszontláthatja rokonainkat. Pesten taxival mentünk rokonainkhoz. A növeztő roppant fölényes volt. Az óra 11 Ft-t mutatott, mégis 22,80-at kért; nem mertük megkérdezni miért.” (Beke Ferencné 2002, 150–151). A mélységesen vallásos asszony a táborban még élményszerűen átélte a hit másokkal összekötő, megtartó erejét és a felülemelkedést a minden napok kicsinyességein, gonoszságain. 1953 nyarán a nyüzsgő, zajló kinti világban már megérezte az anyagelvű és individualizálódó, a kitaszítottakkal kevésbé szolidáris világ

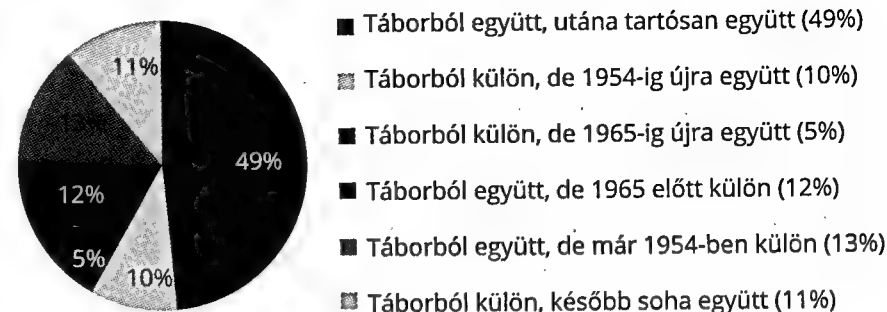

Könyárról szabadulók csoportja.
Ismeretlen táborlakó felvétele

beköszöntét. Ami egyébként a háború utáni újjáépítést követően Európa szerencsésebb országaiban kialakuló jóléti társadalmakban is beköszöntött a hatvanas és nyolcvanas évek között, igaz, a magyarországinál jóval konszolidáltabb és gazdaságilag prosperálóbb körülmények között (lásd például Kaelble 2013, különösen a könyv negyedik, az értékek változásáról és a szekularizálódásról írt fejezetét).

Sokfélelekppen, sokféle új helyzetben, de a volt táborlakók számára megkezdődhetett „az élet a halál után”. A kifejezést ugyan a minden korábbinál pusztítóbbnak minősített II. világháborút túlélő európai társadalmak 1940-es évekbeli szenvedéseinek és 1950-es évekbeli újraéledésének leírására használta egy 1998-as nemzetközi konferencia anyaga-ira épülő kiadvány (Bessel – Schumann 2003), de bizvást alkalmazhatjuk a társadalomból történő kiiktatásuk véglegességéről vagy időlegességéről 1953 júliusáig semmit nem tudó, szabaduló volt táborlakókra is. A történészek és pszichiáterek közreműködésével készült fenti kötet a háború borzalmainak és a túlélők trauma utáni pszichiátriai tüneteinek kutatásával megfedekezni látszik arról, hogy az „ötvenes évek” korántsem jelentették minden európai társadalom számára a normalitáshoz visszatérés vágyának megfogalmazhatóságát, hogy a háborús állapotokat nem mindenütt követte ekkor a (viszonylagos) jólét és béke beköszönt. Hogy a szovjet hadifogolytáborokból még sokáig vissza nem tértek számára, a háború után Csehszlovákiából áttelepítettek, a Magyarországról kitelepített svábok, a málenkij robotra elhurcoltak tömegei, a magyarországi munka és kitelepítő táborokba hurcoltak, a Budapestről vidékre kitelepítettek, a börtönbe zártak számára a háborús borzalmak még sokáig nem értek véget. Az államvédelem rájuk irányuló operatív munkájának megerősítése közepette a hortobágyi táborokból hazafelé (vagy ki tudja, hová) tartó szabadulók számára biztosan nem.

1. ábra. A családok költözései a szabadulás után (%) (N=253)

Szállás- és munkakeresés

A táborélet utolsó hónapjai a felnőttek számára töprenkedéssel, tervezgetéssel teltek. Azt lassan mindnyájan megtudták, megértették, hogy „haza” nem mehetnek, mindenük, ami volt, véglegesen elveszett, mindent újra kell építeniük. Keresték, kire, mire számíthatnak, hogyan építsék újra életüket. Ez sokszor újra a családok kényszerű megosztásához, szétszakításához vezetett. A korábban bemutatott kérdőíves kutatásban szereplő családoknak:

- csaknem fele (49%) végig együtt maradt a táborban, együtt indultak haza, és legalább a hatvanas évek közepéig együtt is maradtak.
- Egy tizedük ugyan a táborélet alatt szétszakadt (ez főként a kisgyerekek hazaadása miatt történt), de szabadulás után hamarosan újra együtt voltak.
- 5%-uknak ez az „újra egyesülés” csak később sikerült, évekre volt szükség, míg a szülők magukhoz vehették a gyerekeket.
- A tábori családok csaknem egy negyede (24%) vagy már a táborból is külön csoportokban jött el, és később sem éltek többé együtt (11%), vagy még együtt jöttek el, de hamarosan elszakadtak egymástól (13%). Például úgy, hogy a gyerekeket hazaadták az otthon maradt rokonokhoz (őket beengedték a határsávba), míg a szülők maguk csak a határsávon kívül tudtak helyet keresni maguknak.
- Végül, a családok nagyjából egy tizede (12%) ugyan együtt jött el, és együtt próbált új életet kezdeni, de a hatvanas évek közepére már felbomlott (lásd 1. ábra).

A szétválás néhány esetben természetes következménye volt annak, ahogyan az ávos lecsapások következtében „összeállt” a kitelepítendő transzport. A Szegedről az ebesi táborba elhurcolt Futó-családdal (Dr. Futó István, felesége és három kislányuk) például elvitték a férj cselédszobába befogadott, Délvidékről átjött volt katonatársát is, akinek vezetékneve – Kiss – történetesen megegyezett a feleség vezetéknevével, noha nem voltak

rokonok. A Nagyszéksósról Tiszaszentimrére deportált Börzsök-családdal (háaspár és két felnőtt fiú) elvitték az asszony unokahúgát is, akit a szintén jugoszláv területen lakó szülei, az ottani nagy szegénységből az akkor még gazdagabbnak tűnő magyarországi rokonhoz küldtek át. (A kitelepítések esetlegességeiről lásd Saád 2004, 291–292). Sok helyütt a még nem házas fiatal családtagok – a korábbi, paraszti, gazdálkodói életmódtól eltérő módon – ekkorra már iparvárosok munkásszállására költöztek, vagy családfők (férjek, apák), főként a deklasszált családokban, más, családjuktól távolabbi településeken találtak munkát, így többnyire őket nem is deportálták, holott valójában részei voltak a családnak. Más esetben viszont – mint például a Kerkáskápolnáról Lászlómajorra deportált Boncz-család esetében – az ekkor már Sztálinvárosban dolgozó, de éppen hazalátogató ifj. Boncz József (1936) ipari munkást Őriszentpéteren levették a vonatról, és átrakták Hortobágyra tartó családjához. Az is előfordult, hogy a tábori élet természetes folyamánya volt a családok „szétszakadása”: néhány fiatal ott alapított új családot, és a tábort már közösen, a szülői családtól elszakadva hagyták el (róluk később még lesz szó).

Volt, aki biztos ígérettel vágott neki az útnak. Bekéék például – a rövid budapesti rokonlátogatás után – Balatonboglárra tartottak, ahova a férjet munka- és lakásajánlattal hívta-várta régi barátja. Gyenisék – a bődönnel – kedves ismerősök biztatására, mégis hazaindultak. Még Sellyére, a járásközpontba szerencsésen megérkeztek. „Sellyére érve vártak 3 kocsival, sírtak, örültek nekünk. Mi meg lapultunk, mert a katonák a vonat lépcsőjén állva néztek, hogy mennyien fogadnak bennünket. Lehet, hogy tudták, hogy mifélek vagyunk. (...) A nagybátyámék udvara ki volt világítva, mintha vásár lett volna, annyi nép volt. Kocsik, biciklik, gyalogosok, mind jöttek. Bogdásaik, drávakeresztúriak, drávafokiak jöttek a hozzátartozóikról érdeklődni. Egész éjjel le sem felejtünk. Másnap már reggel újak jöttek. Sellyeiek, sósvertikeiek jöttek, mert nem is hitték el, hogy hazajöttünk. Markócon már előre levették a házunkról a táblát – Községháza – és belevágták a tehéntrágyába. (...) Másnap ment édesapám a /dráva/foki tanácsra, jelentkezni. Fogadta a tanácselnök, így János bácsi, úgy János bácsi, mindig jóban voltunk! Maguktól vállaltunk mindig aratást. Majd én segíték magának helyreállítani a gazdaságát! Csörgött a telefon. Markócról hívták, hogy szó sem lehet arról, hogy otthon maradassunk. Mert az egész falu fel lesz háborodva. Mondta a Hideg, a tanácselnök, hogy János bácsi, (...) fogják magukat, hagyják el a határsávtól! Rendeltek ki fuvarost, elbúcsúztunk, felkaszálódunk, és újra kitoloncoltak bennünket a falunkból.” (Gyenis 2002, 36–37).

Másokban is élt némi naiv bizakodás, szabadulásukkal kapcsolatban. Balogh Jolán (1934) nagyanyjával, szüleivel és két húgával Oldról szintén Lenin-tanyára telepített fiatal lány, négy évtizeddel később így emlékszik: „Édesapámmal meg egy Bíró Dani Sándor nevezetű zaláti emberrel előre utaztunk, aki úgy érezte, hogy neki csodálatos haverja van a minisztériumban, az Erdei Ferenc, aki rengeteget evett náluk és nagyon szerette őt, oda elmegyünk. (...) Másnap bementünk a minisztériumba. Ott olyan büszke volt a Bíró Dani Sándor, aki kigazdapárti kortes volt, bement előre, föl a lépcsőn. Három-négy lépcsőt tudott elérni,

amikor azt mondták neki: Hé, állni. Hová mégy? Kérem, azt mondta, én szabad ember vagyok, szeretnék bemenni az Erdei Ferenchez. Verte a mellét az a szegény öreg bácsi. Énnekem jó barátom, küldjék ki! Hát úgy elutasítottak bennünket onnan, hogy azt sem tudtuk, hogyan kotródjunk.” (Füzes 1992, 107).

Nagyjából hasonló naivitásra vallott a Ruzsajárásról élettársával és három gyermekével Tiszaszentimrére telepített Hajdú Vince (1909) kereskedő és kocsmáros elképzelése a szabadulás utáni életről. Lánya meséli, 60 évvel később, az esetről: „Amikor a táborból elengedtek bennünket, vonattal Szegedre érkeztünk, az állomáson leraktuk kevés kis motyónkat. Édesapám egyedül elment az ÁVO-ra (Tisza Szállóban volt) és kérte, hogy valahol helyezzenek el. Természetesen dolgavégezetlenül ért vissza.” A gondolkodás persze logikus volt: talán akik pár évvel korábban elvitték őket, most jóváteszik hibájukat.

Baloghék maguk szerencsésebbek voltak, mint zaláti sorstársuk. Pécsre beérvén, már korábban hazaért sorstársak, rokonok és volt falubeliek segítették őket. (A pécsi járóke-lők ugyanakkor alaposan elszörnyülködtek a szegényes motyók és az elvadult külsejű kislányok láttán, afféle „dobrudzsi cigányoknak” nézték őket.) „A Balogh Dezső bácsinak (egy oldi születésű mérnöknek – NM) Deindolban volt egy kis szőlője, azt mondta, ott ellakhatunk, megművelhetjük, neki az nem kell. Másnap ő fogadott egy lovas kocsit és kikísért minket oda. Ott laktunk, azt hiszem két vagy két és fél évig. (...) Végül is nem volt munkahelyünk, minden-honnan elutasítottak bennünket. Deindolban lakott a Wortmann nevű zsidó ember, akit az Isten áldjon meg (sírva), mert lovai, kocsija volt, és az apámat fölfogadta. Balogh, maga fogja hordani a trébert (a kifőzött sörárpát a Sörgyárból – FM), én tudom, hogy ez mi, én végigéltem – mondta. Az egész családom elveszett, Auschwitzban meghalt.” (Füzes 1992, 107–108).

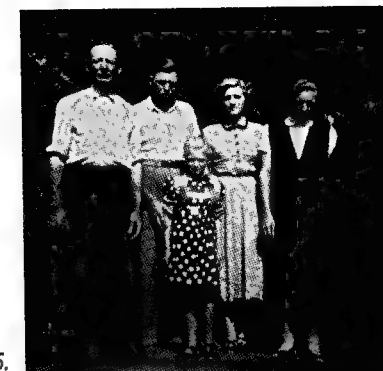
Az akármilyen nyomorúságos szállás – albérlet, üresen álló épületrész, szoba stb. – megtalálása, ismerősök, rokonok, ismeretlen jóakarók segítségével, valamivel könnyebben ment, mint a munkaszerzés. Turi Éva, 16 évesen szüleivel és két testvérével Kunmadarasról Borsósra deportált fiatal lány 2002-ben úgy emlékezett vissza, hogy még hentes és mészáros szakmával rendelkező édesapját örömmel fogadták volt munkahelyére vis-sza, ő maga – osztályidegenként – se tanulni, se elhelyezkedni nem tudott. „Megkaptuk a papírt mi is szeptember 26-án és úgy hazajöttünk. Mi hazajöhettünk Kunmadarasra. Nem mindenki mehetett haza, a miskolciak sem és voltak, akik Madarasra sem jöhetett sok min-denki haza, mi hazajöhettünk. Miértünk már értünk jött az állami gazdaságból a vezetőség június végén, július elején, hogy vinnének már minket haza és akkor azt mondták, hogy meg kell várni, hogy a rendőrség kiadja a papírt. (...) Minket vártak, tehát mi úgy jöttünk haza (...) Kitelepítés után nagymamámékhoz költöztünk, apukám a gazdaságban a másik héten már dolgozott. (...) Apukám dolgozott és apukámat vasárnap hívták dolgozni, sertést vágni, hízókat vágott hétvégeken. Ide hívták oda hívták, az volt a szakmája ugye, ment és akkor úgy kaptuk a kosarat, kapott pénzt és utána kaptunk egy kosár élelmet. Tehát hoztak húst, szalonnát, rizsát, cukrot, lisztet mindent. Tehát annyira támogatott bennünket a falu, hogy mindenünk megvolt.

Gondolom, sok helyre csak azért hívták, hogy tudjanak adni. Amúgy szégyelltek adni és így adtak. (...) Úgy történt, hogy én akkor jelentkeztem gimnáziumba, hogy vegyenek föl, a párttitkár nem volt hajlandó aláírni a felvételi papírom, újfent, össze-vissza hétszer utasítottak el. Sehol nem vettek föl, mert osztályidegen vagyok. Apukám dolgozhatott az állami gazdaságba, ő ott nem volt osztályidegen én, hogy tanuljak osztályidegen voltam, szóval egy kicsit érdekes. Aztán elhelyezkedtem az egyik vállalatnál egy hétig. Hétfőn álltam be a munkába, pénteken, csütörtökön, nem pénteken reggel bejött egy néni a munkahelyre és meglátott, hogy ott ülök és dolgozok. Egyenesen ment a rendőrségre, nem a rendőrségre, a párttitkár úrhoz, és azt kérdezte a párttitkártól, hogy dolgozhat-e az, aki ki volt telepítve. Kérdezte a párttitkár, hogy mért: ki dolgozik, és akkor mondta, hogy ki dolgozik, és akkor a főnököm kapott egy telefont és már hétfőn nem kellett dolgozni. Aztán 1971-ig sehol nem kaptam munkát. Én nem."

Kapocsi Imréné (1925) az ormánsági Adorjásról szüleivel, még nőtlen bátyjával, volt csendőrférjével és két kisgyermekével Lenin-tanyára deportált fiatalasszony 2002-ben írt feljegyzéseiben így emlékszik a szállás- és munkakeresés hosszú és sokszereplős folyamatára. „A szüleim és testvérem valamivel előbb szabadultak, mivel édesapám idős és beteg volt. Testvéremnek Garéban (Baranya m.) volt ismerőse, a határsávon kívüli legközelebbi falu Adorjáshoz. Táviratban értesített, hogy odamenjünk, ott talán befogadnak. Garéban egy Farkas Julcsa nevű idős, egyedülálló néni adott egy hátsó helyiséget használatra, ill. lakásra, oda bejelentkeztünk. (...) Az első telet itt töltöttük a Julcsa néni hátsó szobájába, rajtunk kívül még két család is, akik a táborból szabadultak. (...) A férjem a Mecseki Erdőgazdaságnál kapott munkát, úgy, hogy a már Adorjáról Pécsre költözött ismerősök, Bonyár Gyula és Gál Lajos (nem voltak telepesek – NM) beajánlották az erdőgazdaságnál, akik már ott dolgoztak. (...) a sorstársak közül többen telepedtek le Pécsre, és itt próbálták munkát találni, de mihelyt kiderült, hogy honnan szabadultak, elbocsátották őket.” (Kapocsi Imréné 2002, 25–26).

Ugyanakkor néhány munkahely (főként állami gazdaságok) biztos felvevőhelye lett a táborokból szabadulóknak. Így került sok baranyai volt telepes (főként svábok) a megyében, Leperdpusztán működő gazdaságba, ahol szállást is, munkát is kaptak. Mint például a korábban említett, négy generációs, Udvarról Borzas-Mihályhalmára elhurcolt Schrem-család ekkorra már, az idős dédszülők táborban bekövetkezett halála miatt, háromra csökkent generációja. De ilyen felvevőhelynek bizonyult Vas megyében a Vépen működő állami gazdaság is, amely sok visszatérő vend és őrségi telepest befogadott a kastélyban működő munkásszállásra, munkát adott nekik, sőt még a gyerekek iskolázása is megoldódott a településen.

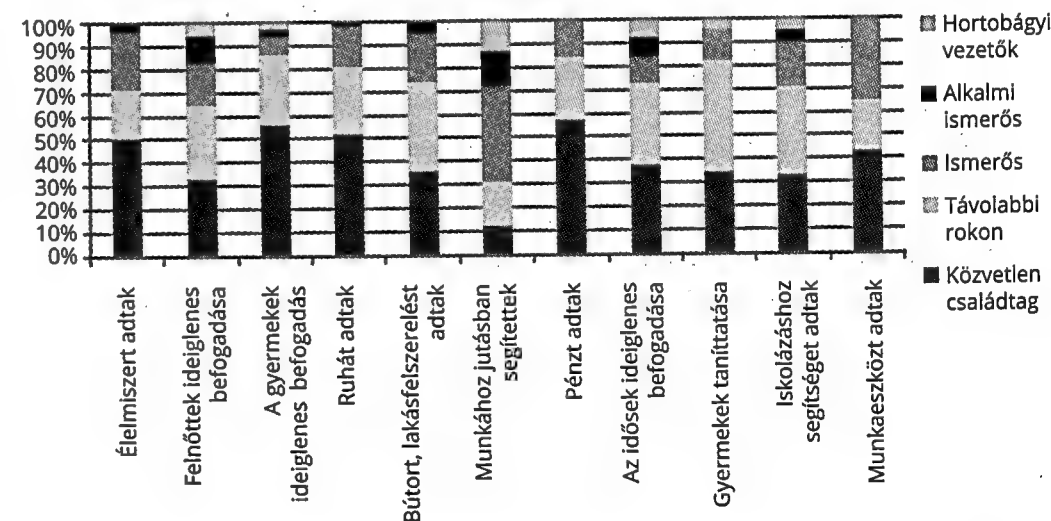
A kérdőíves vizsgálat során, zárt kérdésben tudakoltuk, hogy a szabadulás után kitől, miben kaptak segítséget a családok. A válaszok összegzéséből (lásd 2. Ábra) kiderül, pusztán a megélhetésükhöz (élelemhez, ruhához, ideiglenes szálláshoz jutásukhoz) a segítség leginkább közvetlen családtagjaiktól és távolabbi rokonaiktól érkezett. A felnőttek és az idősebbek befogadásában is nagy szerephez jutottak a távolabbi rokonok, ismerősök,

A Schrem-család Leperdpusztán, 1956.

csupán a gyerekek kerültek – ahol nem maradhattak a szülőkkel – nagyobb részt közeli rokonokhoz, közvetlen családtagokhoz. Munkához azonban ennél többre volt szükség: külső segítségre. Esetenként éppen úgy, hogy elfogadták a hortobágyi gazdaságok ajánlatát. Mint korábban láttuk, a hivatalos jelentések szerint a szabadulók kb. 4%-a maradt továbbra is a hortobágyi gazdaságok területén, immár szabad munkavállalóként. Kérdőíves mintánk is visszaigazolja ezt az adatot: a megkérdezettek 47 olyan családtagra emlékeznek (a minta 4%-a), akik hosszabb-rövidebb ideig ott találtak munkára és szállásra.

2. ábra. A szabadulás után kapott segítség módja és forrása (%) (N=253)

A volt táborlakók szabadulás utáni sorsa, még ha sok család továbbra is huzamosabb ideig együtt maradt, a különböző generációkban nagyon különbözőképpen alakult. A következőkben négy generáció sorsát tekintjük át, elsősorban a TTMA 2005-2006-os kérdőíves kutatása alapján, de felhasználva a táborlakókkal kapcsolatos írások és az alapítvány keretein belül készült interjúk adatait is.

Életutak a szabadulás után

A legidősebbek

A táborlakó nagyszülők és dédszülők, a 60 évesnél idősebbek nemzedéke, a kérdőíves mintában 94 fő, a minta 8,1%-át képviseli. Többségük (59 fő) három generációs családban élt a táborban (gyermekeikkel, unokáikkal), 21-en két generációs családban (gyermekeikkel), 12-en négy generációs családban éltek, 2 fő pedig együtt vészelte át a kitelepítést, idős házaspárként. A táborlakók teljes társadalmában valószínűleg nagyobb arányban volt jelen a legidősebb nemzedék, és több lehetett köztük a gyerekek, unokák nélkül kitelepített idős házaspár, esetleg egyedülálló személy. Az adatbázisban szereplők életkorának csaknem 60%-os ismerete mellett úgy tűnik, a táborlakók 12-13%-át tehették ki. A korosztályhoz kérdőíves mintánkban 54 nő és 40 férfi tartozott. Átlagos életkoruk 69,3 év volt, a 60 évestől a 88 éves aggastyánig.

A munkatáborok világában személyük végletesen leértékelődött, legalább is őrzőik és a munkáltatók szemében. Sokuk szerepe viszont – ha nem jártak ki dolgozni – felértékelődött a táborban maradtak (kisgyerekek, kisgyerekes anyák és betegek) számára. Sok valamikori kisgyerek ma is szeretettel emlékezik bácsikra, nénikre, akik a táborban foglalkoztak velük, meséltek nekik, tanígtatták őket, apró ajándékokat készítettek, adtak nekik. Azt a lelki terhet viszont, hogy addigi életük, törekvéseik és eredményeik, a lakóhelyükön kivívott rangjuk, ismertségük egyik napról a másikra elenyészett, az idős embereknek nehéz volt elviselni.

A kérdőívben szereplő legidősebb korosztály csaknem egy negyede (22 fő) nem érte meg a szabadulást, meghalt a táborban. A táborban meghalt családtagok két harmada ebből a korosztályból került ki. De valahogy, ezek sem voltak „természetes” halálok. A korábban említett porcsalmai gazda, id. Papp László (1888) betegségét, halálát így meséli el fél évszázaddal később lánya, Papp Lenke: „(...) ötvenhárom tavaszán írták, hogy a csúrt lebontották az udvaron és széthordták. (...) És utána megbetegedett. Akkor nagyon sírt. Mert mindig reménykedett, hogy hazamegyünk, és akkor mi még újra fogunk gazdálkodni. És akkor azt mondta, hogy nincs neki már sok hátra. Elhordtak az udvarunkról mindent, beköltöztek a házunkba... (Kérdő: Milyen betegsége lehetett?) Hát... az idegei voltak, én azt hiszem. Olyan furcsa volt az elején... mintha nem is tudta volna, hogy ide be kell jönni, mert most itt lakunk. Túlment a házon, vagy azon a barakkajtón. (...) Hát, ugye, orvos nem volt, amikor egy hónapban egyszer jött az orvos, megvizsgálták, nem találták baját... Egyszer aztán elesett, agyvérzést kapott. Na, akkor beutalta kórházba, bevitte a mentő, de akkor ő már nem volt munkaképes, már nem tudott felkelni, akkor már csak feküdt. És akkor utána még egy ilyen agyvérzés érte, akkor újra beküldte az orvos a kórházba, újra visszaküldték (...) azt mondták a rendőrök, hogy azt mondták a kórházban, hogy a kórház nem az ilyen embereknek való. Nem aki meghal, hanem aki meggyógyul. (...) És akkor egyre jobban ugye leépült, lebénult

teljesen (...) És akkor mikor ugye, már nagyon-nagyon romlott az állapota, hát akkor még utoljára, mikor már felszabadult a tábor, még egyszer bevitték a kórházba. Hogy szabadul a tábor, és hadd maradjon ott. Akkor se engedték haza. És akkor mondták a rendőrök, hogy ők megpróbálják elrendezni, hogy a következő csoporttal mi menjünk haza. Hogy ne haljon meg ott, mert ugye azt már várni lehetett, hogy már akkor nem tudott se magáról, semmit, mindig egy helyre nézett egy sarokba, így (...) és akkor még beszélni tudott, kérdeztük, hogy apukám miért mindig odanéz? Azt mondja, hogy azon az egy helyen van még egy kis világosság, olyan, mint egy csillag, úgy ragyog. Ennyit tudott mondani. (...) Azt mondták a rendőrök, hogy hát megmondják, hogy ők megpróbálták, de maguknak nem lehet hazamenni. Még a járásba se, ha innen elmennek se. Még halva se engedték, hogy haza menjen. Már haldoklott, hát már majdnem hogy halott volt. És még úgy sem engedték, hogy haza menjen. Nem engedték haza. És akkor meghalt, szeptember hetedikén halt meg.”

A legidősebbek közül az átlagosnál magasabb volt az aránya – 10% (10 fő) – azoknak is, akik szabadulás után elfogadták a helyi állami gazdaságok munka- és szállásajánlatát. Mint például a Miskolcra Borsósra deportált Hunfalvy Elemér (64) volt vezérőrnagy és felesége (61), miközben velük kitelepített, szintén volt katonatiszt fiuk a távolabbi „szabad világban” próbált új életet kezdeni, új egzisztenciát teremteni. Az idős katonatiszt a közeli Kónyán, a Ferenc-majorban, a Kifli-sornak nevezett tipikus gazdasági telep egyik házában talált szobabérletet. Csaknem hatvan évvel később szívesen emlékezett meg róla a vele rövid időre társbérletbe került fiatal, kezdő agrármérnök, Perge Lajos, aki gyakornokként, „pöttyös múlttal” (politikailag nem teljesen megbízható elemként) került 1959-ben az akkor igencsak szakemberhiányos területre. Az idős tiszt a telep elején felhúzott több funkciós épület (munkásszállás, konyha, ebédlő és bálók tartására is alkalmas „kultur”) fűtőjeként, karbantartójaként, afféle mindeneként dolgozott.

A táborot elhagyó legidősebbek közül is sokan megpróbáltak még hozzájárulni a családi élet újrakezdéséhez. 60 évvel később unokája így emlékezett 1878-ban született nagyapjára, Feigl József bácsborsódi tanyájáról deportált földművesre. „Nagyapám túlélte Kormót, súlyos betegen szabadult. Elkönfiskált tehenéért még megküzdött, aztán meghalt. A határvédelem akkoriban, ötvennégyben már lazult, be-be lehetett szökni a tiltott sávba. Koporsóban, hivatalos papírokkal ellátva, viszont nem ment a beléptetés. Nagyapám így otthonába, a határvédelembe, még holtában sem térhetett vissza.” (60 év szabadság, é.n. 49).

Szerencsésebb volt Siklér Péter (1882) földműves, akit felnőtt fiaival, menyével és unokájával Rábagyarmatról Lászlómajorba deportáltak. A pedáns munkájáról ismert idős gazda, akinek ragadványneve (Bácsi) a faluban fogalommal vált (nem kell olyan „Bácsisan” dolgozni!) nemcsak hogy hazatérhetett a családjával, de a közben tsz-be besorozott hét tehenéből a kedvenc, a Füge, ezt valahogy meg is neszelt, és egy szép napon visszabalogott hozzá. A második tsz-szervezés idején, 1960-ban az idős gazdát még meg kellett verni, hogy újra meg tudjon válni tőle. És szerencsés volt özv. Serfecz Istvánné (1881) is,

Siklér Péter (1882),
Rábagyarmat, volt
lászlmajori „telepes”.

A felsőszőlő Serfecz
család, a Celldömölk melletti
Izsákfán, 1954-ben. A kö-
zépső sorban, jobbról: özv.
Serfecz Istvánné (1881).

akit fiával, menyével és három unokájával deportáltak Felsőszőlőnkől Tiszaszentimrére, mert megélte a táborban negyedik unokája születését,³ a szabadulást, és családjával élt 1962-ben bekövetkezett haláláig.

A legidősebbek egy harmada (35 fő) még visszatérhetett eredeti otthonába (többségük 1956 körül) – még ha az addigra lelakottá vált is, ha ingóságait már vissza nem kapták is. Ötükre állítják megkérdezett utódaik, hogy szabadulás után még önálló gazdálkodók is lehettek. Kis időre. 1960-ra már az idős emberek fele meghalt, a hetvenes éveket már csak egy ötödük élte meg. Öten a nyolcvanas években haltak meg. Tizenegyen, ha jól emlékeznek utódaik, még kilencvenes éveiket is megélték.

A középnemzedék

A táborok középgenerációja, az elhurcolásukkor 40-59 évesek, a kamasz, vagy felnőtt gyerekekkel kitelepített szülők, esetleg fiatal nagyszülők korosztálya kérdőíves mintánk egy negyedét teszi ki (25,9%, 301 fő). A táborlakók teljes társadalmában, az ismert adatok alapján, arányuk valamivel magasabb (30% körüli) lehetett – ez újabb jelzése annak, hogy kérdőíves mintánk a fiatalabb generációk felé „húz el”. Minden más életkori csoporttól eltérően, ebben a nemzedékben – feltehetőleg a rabgazdaságok legstabilabb munkaerő bázisa körében – magasabb a férfiak aránya (54,2%), mint a nőké. A korosztály többsége (56,8%) két generációs családban élt, de egy harmadot meghaladó arányban (35,9%) találunk közöttük háromgenerációs családban élőket is, akiknek feltehetőleg két nemzedékről (gyerekekről és szülőkről) is gondoskodniuk kellett a táborban. 6,3%-uknak négy generációs volt a „tábori családja”. Mintánkba egy középkorú, egyéb családtagok nélkül kitelepített házaspár és egy egyedülálló férfi is bekerült ebből az életkori csoportból.

³ Mármost ebben a tábori családjában élő negyedik unokáját. Özv. Serfecz Istvánnénak ugyanis akkorra már több házias gyereke és unokája is volt. Csak a „hortobágyi telepesek” között található még két fia és lánya, családotól. Lánya, Gyécsek Jánosné, férjével és három gyermekével – hozzájuk hasonlóan – Tiszaszentimrére került, csak éppen Kétyölgyről deportálták őket, ahol az asszony akkor már élt. Szintén Kétyölgyről, de két évvel korábban, Kónyára hurcolták másik fiát, Serfecz Péter (1908) kereskedőt, feleségével, valamint három gyermekükkel. Hasonlóképpen Kónyára telepítették harmadik fiát, Józsefet is, aki kereskedő volt Szakonyfaluban. Őt feleségével és egyéves kislányukkal deportálták. A kislányt a szülők hazaadták a Felsőszőlőnkön élő Istvánhoz (akinek családjával özv. Serfecz Istvánné végül is Tiszaszentimrére került), ám a gyerek még Felsőszőlőnkön meghalt. Így őt másodszor már nem deportálhatták.

A táborban ebből a generációból is meghalt 9 személy (3%). Haláluk többnyire betegség következménye volt, de a középkorú táborlakók körében is ismertek a rendőri brutalitás halálos következményével járó esetei, és a tábori munkavégzés veszélyei is járhattak sérüléssel, halállal. Domonkos József (1901) tápéi gazdálkodó például, akit feleségével és négy gyermekével deportáltak a tiszaszentimrei táborba, kocsisként végzett munkája közben szenvedett halálos balesetet.

Ebből a generációból a legidősebbeknél kevesebben (15 fő, 5%) maradtak a tábor területén családjakkal, immár szabad munkavállalókként. Ilyen volt a korábban említett Apatini Ferenc (1897) nyugalmazott honvéd alezredes családja (szülők és négy gyerek). A túlnyomó többség azonban útra kelt.

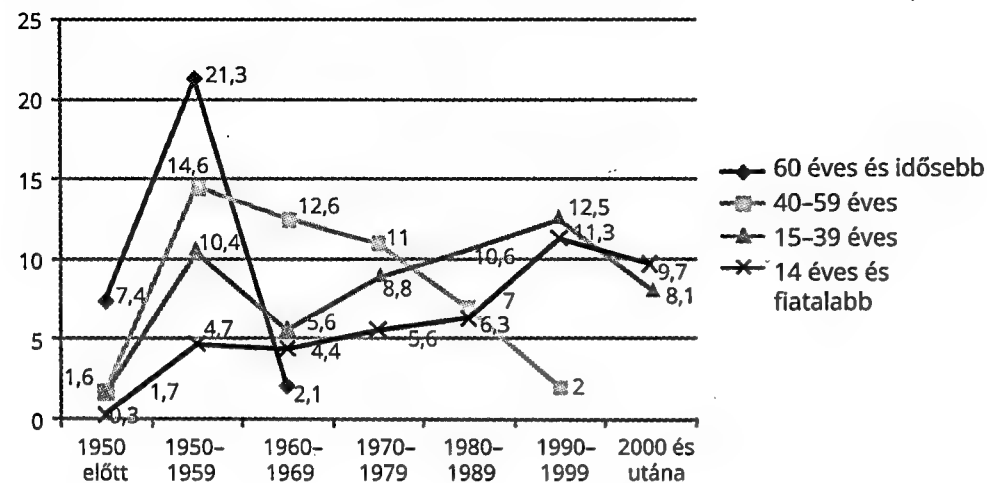
Elsősorban rájuk, a középkorúak nemzedékére hárult az a feladat, hogy az újrakezdés feltételeit megteremtsék, gyerekeikről – esetleg még idős szüleikről – is gondoskodjanak. Ehhez az otthon- és vagyonvesztés mellett, sokak számára újabb tehertétel is járt. Egy tizedükre (33 személyről) állította a kérdőíves lekérdezéskor családtagjuk, hogy 1950-53 között komolyabban megbetegedtek. A családtagok nagyobb betegségeire vonatkozó kérdésekre ugyan az összes táborlakó családtag felénél valamivel kevesebb személyről (564 fő, 48,5%) kaptunk csak információt, az adatok tendenciájukban mégis sokat mondanak. A három év, és az újrakezdés utána következő nehéz éve, „az ötvenes évek” – úgy tűnik – nyomot hagytak a táborlakók egészének egészségi állapotán, igaz, korosztályonként eltérő mértékben, és némiképpen eltérő formában is (lásd a 3. és 4. ábrát). Még például a két, a táborban rendszeresen „kijáró”, dolgozó korosztályt (a középnemzedéket és a fiatal felnőtteket – lásd később) ideileg kevésbé viselte meg a tábori lét, mint a táborba inkább beszorult legidősebbeket és a legkisebbeket, a középnemzedékbe tartozóknál kiugró arányban jelentkeztek később daganatos betegségek.

Szakó Zoltánné Guzsvány Erzsébet (1940) szüleivel és családossal nővérével Oldról Lenin-tanyára kitelepített kislány, később egy video-interjúban feleleveníti, hogy szabadulás után korábban kocsmáros apja, Guzsvány József (1901) már olyan beteg volt, hogy nem tudott dolgozni. Helyette édesanyja (Reiter Júlia 1905) vállalt napszámos munkákat. De a fennmaradáshoz mindenkinek hozzá kellett járulni. Erzsébetet – mint fiatalkorút – beengedték a határsávban fekvő falujukba. A rokonoknál élő kislány, hogy magának ruhát, cipőt tudjon venni, a tanulás mellett (még általános iskolás volt) eljárt takarítani, és a harangozást is elvállalta a faluban. Még hatvan év múlva is elsíri magát, mikor felidéz, ahogy édesapja térden csúszva kapált, így próbálván hozzájárulni fenntartásukhoz.⁴

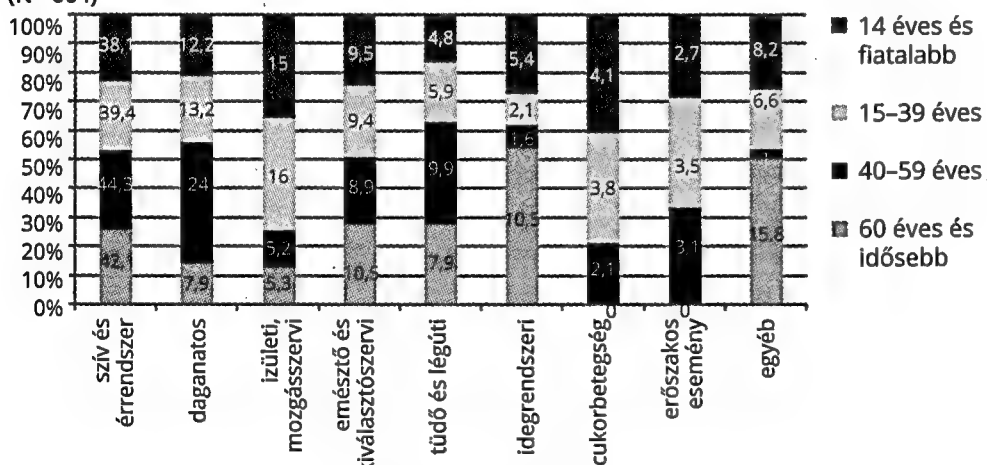
Az igencsak korlátozott szabadságba visszatérő családokban a felnőtt családtagok egészségének tartós károsodása, a családi összetartás hiánya, vagy további balszerencsés események bekövetkezése sokszor a családok menthetetlen széthullásához, szét-

⁴ <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/haromszor-kezdtm-ujra-az-eletem>

3. ábra. Az első nagyobb betegség kezdetének ideje a különböző generációk életében (%) (N=564)

4. ábra. Az említett nagyobb betegségeket elszenvedők aránya, korcsoportonként (%) (N= 664)

bolmlásához vezetett, még ha néhány családtagnak hősies erőfeszítéssel sikerült is a romok alól kikerülni, új, saját családot alapítani. Talán sokszor még a tábori élet elviselésénél is nagyobb lélekerőre volt ehhez szükség. A Baranya megyei Siklósnagyfaluból fiuk Jugoszláviába szökése után 1951 decemberében Tedejre deportált Vörös József (1910) és családja szabadulására és új életkezdésére így emlékszik Vörös Sarolta (1934).⁵ „Október végén, november elején engedtek el minket. Siklósnagyfaluba, Siklósrá se, Pécsre se mehettünk. Pécsváradra mentünk, ott keresztanyámék laktak. Őhözjuk mentünk. Mi elfelejtettük,

⁵ <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/meg-a-kutya-is-elhallgatott>

hogy el kell mennünk a rendőrségre, jelentkezni. Megkerestek bennünket. Haza nem. Jól van, kibírjuk. Ha azt kibírtuk. Azért én nem bontottam volna el az istállót. Ha az most megvolna, akkor én javasolnák, kit tegyenek oda a helyünkre. Pécsváradon egy szobát kaptunk. (...) Hál Istennek, itt vagyunk még. Jóisten velünk van. Újra kellett kezdeni mindent. A férjem nagyon sokat dolgozott, apám is. Édesanyámat műteni kellett, három daganattal. Orvos kiabált vele, hogy nem tudott jönni. Táborban voltunk. (...) Azonnal fölverték őtet. A professzor mindig édesanyám ágyához ment először. De nem lehetett mondani, hogy honnan jöttünk. Pénzt nem tudtunk adni neki, megköszöntük. (...) Hazamentünk, kezdtük előlről. (...) Nagyon sokat kínlódtunk.”

Vannak, akiknek – ha nem is könnyen, – de könnyebben ment. Mint például a korábban már említett Lukács családnak, akik Debrecenben a templom, a cukrászda és a múzeum látogatásával már a szabadulás napján is magasra tették a mércét az eljövendő sorsukkal kapcsolatban. Ifjabb Lukács József hatvan évvel később – egy interjúban – így emlékezett vissza a továbbiakra. „Nagybátyám Pakodon volt tanító, hozzájuk mentünk al-bérletbe. Előtte megálltunk pár napra Budapesten, Szekeres Feri, az unokatestvérem, akkor volt zeneakadémista, szervezett nekünk egy kis városlátogatást, gardfrozott bennünket. Apám bátyjánál laktunk, ugyan csak egy pár napig (...). Ez inkább egy kirándulás volt, az első komolyabb levegővétel Hortobágy után. A Gül Babát láttuk, oda vitt el bennünket a Feri, az Állatkertben volt egy ilyen szabadtéri színpad. Én is, meg apám is a pakodi állami gazdaságban kezdtünk el dolgozni, zulagerként, építőipari segédmunkásként. Ez volt 53. szeptember-októberében, de januárra már sikerült elhelyezkednie Zalabéren könyvelőnek. Aztán onnan is ment nyugdíjba, tsz-főkönyvelőként.”

A régi rend tagjainak sem volt azonban könnyű beilleszkedni az új világba. Egy másik volt jegyző, a már szintén többször említett, Babarcról elhurcolt Soltész Péter (1910) lánya, Márta (1941) hat évtizeddel később így beszélt erről. „(...) apánkat (...) nem hiszem, hogy egy hétig ugyanaz a munkahely megtúrte. Olyan hosszúra nyúlt a kezük, hogy az hihetetlen, milyen apparátust kellett működtetni, hogy ilyen gyorsan híre legyen. (Kérdező: És ebben a kezdeti időben hány munkahelye, meg foglalkozása volt? Mi mindent csinált?) Irodákban könyvelő, ilyesmit próbált találni magának. (...) És akkor a végén belátta, hogy csak a fizikai. Azért próbált kérni egy ilyen levelet, hogy tulajdonképpen nem a munkája miatt lett kitelepítve, avval nem volt gond. Használta, de azonnal telefonált a jegyző kollega, hogy figyelmeztették, és nagyon megkéri, hogy ne használja ezt az ő irományát föl. És akkor nem használta. (...) És akkor végül egy babarci jó barát (...) Ez egy család volt, aki ide került Pécsre, a Baranya Megyei Építőipari Vállalathoz, ahol apám próbálkozott. Ott volt a villanyszerelő részlegnek üzemvezetője. És ő mondta apámnak, hogy most elhelyezi őt Kaposvárra, a cukorgyárba, ilyen segédmunkásnak, ilyen villanyszerelő segédmunkásnak. Akkor épült a cukorgyár. És akkor leteszi a szakmát, és akkor egy műhelybe tudná áttenni, ahol senkinek nem lesz útjában. És onnan ment apám nyugdíjba.”

Szőnyi Alajos, volt mohácsi polgármester, még némi büszkeséggel írta le emlékirataiban, hogy miután ismeretségek révén sikerült Szigetszentmiklóson egy albérleti szobát szereznie felesége és maga számára, az orvosi vizsgálat alkalmasnak találta fizikai munkavégzésre. „Végre aztán 1953. október 17-ével itt Szigetszentmiklóson a József Attila telep építésénél a 25/3 Építőipari Vállalat égisze alatt egy olyan üzmrészben kaptam alkalmazást segéd munkásként, ahol beton alapokat készítettek egy cséplőgép közbeiktatásával. (...) Nekem az a feladat jutott, hogy a gépnek a részére szemet rostáljak és talicskázok be, ami meglehetősen nehéz munkának bizonyult, de ami nem riasztott el, sőt egyre arra ösztökélt, hogy megmutassam: nemcsak az íróasztal mellett tudtam megállni a helyemet, hanem itt is eleget teszek a követelményeknek.” Aztán még kicsit el is borongott a világ változásai fölött. „Igaz: különb teljesítmény volt az, amit Mohácson a városháza polgármesteri szobájában a lakosság érdekében kifejtettem, de hát forgandó a szerencse kereke és bele kell törődni a mondás igazságába: így lesznek az elsők utolsókká, az utolsók pedig elsőkké. (...) Változott a világ és én egyetemi végzettségemmel széntolóvá avansáltam, viszont könnyen meglehet, hogy az én polgármesteri székemben most egy hivatásos széntoló irányítja történelmi városunk fejlődését. Tempora mutantur et nos mutamur in illis.”

Könnyebben sikerült az újrakezdés Debreczeni Józsefnek (1896) is, a feleségével és két felnőtt lányával Lenin-tanyára deportált asztalos mesternek és földművesnek. (Aki egyébként a táborvilág talán legismertebb amatőr költője is volt, verseskötetét unokája néhány évtizeddel később ki is adta – Debreczeni 2001). Lányai, Julianna (1929) és Ilona (1932) hatvan év után így meséltek erről. „Az apám katolikus volt, és volt egy kis kapcsolata a siklóbodonyi pappal, mert odatartoztunk. Ő írt neki levelet, hogy tudna-e nekünk helyet szerezni. Visszaválaszolt, hogy tud, csak menjünk. (...) Kaptunk ott egy kamrát a faluban. (...) Megélhetés szempontjából Siklóbodony jobb volt. Hát az édesapám szívbeteg is volt, a volt kocsmánál megkapta a kocsmahelyiséget. Az ottani tanító kommunista volt, így mondták. No, az meg adott szerszámot meg gyalupadot. És apikám kitette a táblát, fából, és ráírta, hogy Debreczeni József, asztalos. És egy mogyorósdí, szomszéd falusi asszony arra járt a vasútállomásra, meglátta. És akkor, hát érdekes, azt mondja, az én bútoromat ilyen ember csinálta. És mikor visszajöttek Pécsről, bejött oda, és megkérdezte, hogy Maga az? Azt mondta apikám, hogy igen. Mert ugye valamikor volt nekik pecsétjük, és az rajta volt a bútoron. És akkor az asszony mindjárt mondta neki, ő neki kellene konyhaszekrény. Na, ezzel elkezdődött a konyhaszekrény csinálása. Ott rengeteg konyhaszekrény lett csinálva. De ugye, apikám szívbeteg volt. Ő kirajzolta, én pedig kifűrészeltem.”

Sok család sorsa az évtized közepén megfordult. Nem annyira a forradalom miatt, amibe ebből a korosztályból nem sokan kapcsolódtak be aktívan. A többséget inkább a határsávba való visszatérés korlátozásának feloldása és az elkobzott javaikhoz (vagy inkább azok egy részéhez) való hozzájutásuk lehetősége foglalkoztatta (lásd Kronológia, 35, 36). A kérdőíves kutatásból a valamikori családi otthon visszaszerzésének kusza és

Debreczeni József (1896) asztalos, földműves, amatőr költő, kórósi háza előtt, még a kitelepítés előtt.

fordulatokban gazdag története bontakozik ki. Összességében a 202, lakóházát elvesztett családból 124 (61,4%) visszajutott a teljes családi ház birtokába, húszan (10%) pedig annak részéhez (például visszakaptak egy szobát benne, míg a ház többi részében tovább működött a korábban oda beköltözött rendőrség vagy tsz-iroda). Volt olyan is, aki már szabadulás után visszaköltözhetett. „A családfő már 1953 decemberében egyedül visszamehetett a faluba, mert a fűrészüzemet nélküle nem tudták működtetni. Az üzem szövetkezeti tulajdon lett, de a vezetője a régi tulajdonos maradt haláláig” – jegyezte fel a kérdezőbiztos. A megkérdezettek negyede állította, hogy családjának 1956-ban sikerült visszaszerzenie otthonát. A többiek 1957-ben és 1958-ban jutottak vissza, de egy-két családnak a hatvanas évek elejéig kellett erre várnia. Arra is volt példa, hogy a forradalom leverése után az eredeti tulajdonosoknak újra el kellett hagyniuk az ingatlant. Kérdőíves vizsgálatunkban két ilyen esetet rögzítettünk. „1958 szeptemberében újra elvették a házat” – jelezte az egyik megkérdezett. Végül is, a középnemzedék korosztályából a többség: 162-en (53,8%) visszajutott eredeti lakóhelyére, házába.

Így jutottak Debreczeniék is vissza kórósi családi házukba. „Akkor mikor megjött 56, akkor jöttek Kórósról, egy ember, nemzeti színű zászlóval meg teherautóval jöttek értünk. És akkor azt mondta nekik édesapám, hogy akkor, amikor elvittek, akkor nem álltatok mellém, engedtetek elvinni. Akkor maradtatok. Én nem szeretem a zavarost. És akkor (nevet) november 4-ére ígérték, hogy jönnek. És akkor mondta édesapám, hogy nahát, akkor csomagoljunk. Mert ugye, őszintén szólva, nem azért voltunk mi kulákok, mert kihasználtuk az embereket, hanem azért, mert megfogtunk mindent. És akkor, mi elmentünk egy kocsival, és 10 kocsi vitt vissza.” – meséli Debreczeni Ilona. De édesapja azt is bebiztosította, hogy visszaköltözésüket a hatalom is elfogadja. „(...) édesapám elment Sellyére, a pártbizottságra, mert oda tartozott az a terület, és azt mondta, hogy hát szeretnénk hazamenni. És azt mondta neki a párttitkár, hogy jól van, Debreczeni bácsi, majd én elmegyek érdeklődni. És elment Kórósra, és végigjárta a falut, és megkérdezte az embereket, hogy mit szólnának hozzá, ha hazajönnénk. És volt, aki azt mondta, hogy nem szeretné, és volt, aki meg azt mondta, hogy miért, idevalók voltak, miért ne. Na és akkor ő meg írt apikámnak levelet, hogy menjünk.”

A visszaengedés, újbóli elűzés, a tulajdon visszaszerzése számtalan egyedi történetével találkozunk. Ilyen a Tyukodról Árkusra telepített Fodor Sándor (1885) földműves és felesége (1897) esete is. Unokájuk, Fazekas Istvánné Varga Olga tanárnő 2008-ban így írt erről: „Nagy szeretettel emlékszem vissza apai nagyszüleimre, Fodor Sándorné született Nagy Piroskára és nagyapámra, Fodor Sándorra, aki édesapámnak nevelőapja volt. A hortobágyi dolgokról keveset beszélgettem velük, hiszen ha szerettem volna is, nagymamám, kinek egyedüli unokája voltam, óva intett mindentől, nem akarta, hogy ebből kifolyólag nekem valami bántódásom essen. 1951-ben én még hat éves voltam, de nagyon figyelmes a körülöttem lévő dolgokra. Nagymamám nagy politikus volt. Újságot járatott, világvevő rádiójuk volt. Hallgatta Szabad Európát, s időnként felvilágosító előadásokat tartott a rendszerről az akkori Kis utca lakóinak. (...) Március 29-én Nagy Jóska bácsit vitték el a faluból, március 30-án pedig Hecki Belényesi Endre bácsit. Kora délután a falusiak közül sokan igyekeztek Heckiéék házához. Volt, aki villát, kapát is vitt, de nem használták. Nagymamám is oda tartott. Nyomban hozzá szegődtem. A tömeg két oldalt állt az udvaron, megrémülve nézték, ahogy húzták-vonták az elfogott embert. Az én nagymamám tehetetlen dühében leköpte az egyik ávost. Még aznap estére elvitték a tanácsházára és alaposan megverték. Talán nem is gondolta, hogy még ennek súlyosabb következménye is lehet. (...) Az egész falut megfélemlítették, több családot vittek el teherautóra felpakolva ágyneművel, kevés ruhaneművel, élelemmel. Úgyszintén a szomszédos Porcsalmáról is. (...) Nagyszüleimet kuláknak minősítették, de nem volt 20 hold földjük. (...) Nagyon sokáig nem tudtunk semmit róluk, hogy hova kerültek. (...) Majd levelet is írhattak, lehetett menni látogatni is. Hortobágyon egy juhodályban laktak, az első részében, a hátsó részében a juhok voltak. Egyszer én is elmentem a szüleimmel. Odajöttek a drótkerítéshez, ott állt a rendőr és felvigyázott a beszélgetésre. Nagymamám súgta nekem, hogy csináljak pukedlit a rendőrnek, és kérezkedjek be. Megengedte. Kézen fogva mentünk a szállásra. (...) Elvitt nagymamám az ott lévő kis boltba, hogy válasszak valamit. Én egy piros csíkos ruhaanyagot választottam. Sírva mondta, hogy neki nincsen annyi pénze. Már nagyobb lányka voltam, amikor egy reggel arra ébredtem, hogy a piros csíkos ruhaanyaggal vagyok betakarva. (...) 1953-ban Nagy Imre feloszlatta a táborot. Ők nem kaptak engedélyt, hogy Tyukodra, a falujukba jöjjenek lakni. (...) Aztán megkapták az engedélyt, hogy hazajöhetnek. A házukat nem kapták vissza, hozzánk költöztek. Nem sokáig lakhattak nálunk, mert ismét kitiltották őket a faluból. Ökörítőra mentek bútorozott albérletbe. Itt két évet töltöttek el. (...) Nagyon vártam azt a napot, amikor végre hazajöhettek. Visszakapták a kifosztott, lelakott házukat.” (P. Szalay, Szalay 2008).

A kérdőíves kutatás során megkérdezettek 89 családról (a családok 35,2%-áról) állítják, hogy az 1950-es-1960-as években részesültek egyszeri pénzjuttatásban (Kronológia, 36). Emlékezetük szerint a családok 15,7%-ának sikerült valamit visszaszereznie elkobzott tulajdonukból is. A visszaszerzett javakból sem volt mindig sok hasznuk. „Amikor megtudták, hogy hova kerültek az állatok, édesapja elment, hogy visszakérje. A három tehénből egyet megkaptak, de hazáig nem bírta ki az utat.” – jegyzi fel egyikükről a kérdezőbiztos. A vissza-

Orbán Kálmán (1904) apátistvánfalvai gazda a tsz-ből visszavásárolt lovaival: Kacérral és Manóval, 1956-ban. Lánya, Berta (1947) Manón ül.

kapott javak egy része vásárlás útján jutott vissza korábbi tulajdonosához („Az állatokból visszavásároltak néhányat”; „Az állatok közül két sertést visszakaptak, amit aztán ki kellett fizetni”; „Néhány bútordarabot a helyi tanácstól visszavásárolt édesapám”).

Orbán Kálmán (1904), feleségével, még nőtlen, felnőtt fiával és két kiskorú lányával, valamint felnőtt, családos lányával, két unokájával és veje szüleivel Apátistvánfalváról Lászlómajorba telepített földműves például nemcsak házába került vissza 1956-ban, de visszament lovaiért is. Lánya, Berta (1947) 2012-ben így mesélt erről. „Mikor hazajöttünk 56-ban, hát akkor iskola volt itten. (...) két szobás ház volt, akkor az első szobában volt az iskola. És amikor hazajöttünk 56-ban, akkor még mindig, talán két hónapig, nem mentek el innen. Na és akkor apu felszólította a tanácsot, és akkor elvonultak innen. Na, és akkor elpakoltak innen. Hát, amikor hazajöttünk, a nagybácsiék kimeszelték a szobát meg a konyhát. Hát mondom, semmi nem volt. Semmi. Mindent elvittek. (...) akkor az erdönket nem adták vissza. Hát, itt nekünk volt 14 hold erdőnk. Meg akkor a ház körül ezek a területek, le a patakig, meg egészen föl az erdőig Meg ott lent is volt egy. (...) Rét meg mezők. De hogy pontosan mennyi, azt most nem tudom. Azt tudom, hogy erdő 14 hold volt, két lovunk volt, meg a terület. És mikor hazajöttünk, akkor a lovak Rátóton voltak. És apu onnan vette vissza őket pénzért. Meg köllött fizetni.”

Aztán a visszaszerzett állatok (köztük Feigl József Szegfű, Siklér Péter Füge nevű tehene, Kacér és Manó, valamint több száz ismeretlen nevű társuk) újra visszakérültek tsz- vagy állami tulajdonba. A korábban idézett Szakó Zoltánné Guzsvány Erzsébet így folytatta családjá sorsának elbeszélését. „1955-ben hazaengedtek bennünket. Mindenki hazamehetett a házába, 5000 forint segélyt kaptunk, amiből a házat kicsit föltatarozhattuk. Mindent kellett volna csináltatni, amire jutott, csináltattuk. A szomszédban laktak nagybátyámék, és azok nagyon sokat segítettek. Akkor megint csak kertészkedtünk. Édesapámnak visszaadták a boltot, kocsmát, alkalmazott lehetett. Ez nagyon nagy segítség volt, mert ő dolgozni nem tudott, de alkalmazott volt, és így egy kicsit kereshetett. Kertészkedtünk tovább, annyira, hogy egy kis bútort tudtunk venni. (...) 60-ban meg a tsz-be nyomtak be bennünket, szintén elvettek mindent. Előlről kellett megint majdnem mindent kezdeni, mert a jószágokat, a teheneket,

a lovakat, mindent elvettek. Erősen kellett dolgozni, hogy az ember keressen kicsit, hogy föl tudjuk magunkat tartani. Előtte a parasztság a mezőgazdaságból élt, most meg a fizetésből kellett élni. (...) El kellett menni dolgozni a tsz-be, de otthon is erősen kellett dolgozni, hogy fenntartsuk magunkat."

Az ötvenes évek szabadulás utáni családi történetei jelzik, hogy a tulajdonnal kapcsolatos társadalmi értékrend bomlása, némi bizonytalanság, a visszarendeződés/visszarendevezhetőség halvány jelei után, véglegessé vált. Véglegesen megerősödhetett a társadalomban az a tudás, hogy a tulajdonlás *alapvetően* hatalmi kérdés. Hasonlóan a joghoz, a törvényekhez. A hatalom és a társadalom szemében egyaránt bizonyossá vált, hogy a rendelkezéseket *be is lehet tartani, meg nem is*. A kitiltottnak vissza is lehet költözni, meg nem is. Be lehet szökni a határsávba, meg nem is. Ott lehet maradni a törvényesen visszajuttatott valamikori saját tulajdonba, de ki is lehet őket űzni megint. A munkával kapcsolatos korábbi értékrend is újabb lékeket kapott. Míg Hortobágyon az aktív korosztály élete mégis csak nagyrészt az (igaz, sokszor értelmetlen, érthetetlen) munkáról szólt, a munkaképesség, a munkavégzés mégis sokakat életben tartott, munka és megélhetés között mégis mutatkozott egyenes kapcsolat. A kinti, szabad világban ekkorra azonban már ez is töredezett. A nyolc osztályos valamikori parasztlány pontosan fogalmazott egészségi problémái miatt munkaképtelenné vált apjával kapcsolatban: *„ő dolgozni nem tudott, de alkalmazott volt, és így egy kicsit kereshetett."* És hasonló pontossággal fogalmazott rétege, az ekkor már véglegesen eltűnni látszó önálló parasztság sorsáról is: *„Előtte a parasztság a mezőgazdaságból élt, most meg a fizetésből kellett élni."*

Látszólag hasonló folyamatok zajlottak ekkoriban a vasfüggöny túlsó felén is. Hartmut Kaelble korábban idézett, az európai társadalmak 1945 utáni történetéről írt könyvében egy fejezetet szentel a munka változásainak bemutatására. *„A családi irányítás alatt álló munka visszaszorult. (...) Az 1950-es és 1960-as évek prosperitása mellett úgy megnőtt a munkaerő iránti kereslet, és a modern jóléti állam annyira vonzóná vált, hogy a családi vállalkozások kora lehanyaglott, és vele együtt a duális gazdaság is. A családi vállalkozások, amelyek a gazdasági válságok idején puffer területként szolgáltak, visszavonhatatlanul felszámolódtak."* (Kaelble 2013, 43, 46). A dolgozók – itt is, ott is – alkalmazottá váltak. A különbség sem elhanyagolható persze: ott önként és a gazdasági prosperitás körülményei közepette, itt meg kényszerből, a szegénységben.

A középnemzedék szabadulás utáni munkahelyi mozgásáról a kérdőíves lekérdezés alapján összefoglalóan elmondhatjuk, hogy 278 volt telepessel kapcsolatban 361 mozgásról tettek említést. Az egy főre jutó 1,3 mozgás elég alacsonynak tűnik, az interjúk és egyéb beszámolók alapján azonban valószínűsíthető, hogy a kezdeti sokféle próbálkozásra a kérdezettek vagy nem emlékeztek, vagy nem tartották azokat említésre méltónak, és az első *stabilabb* munkahelyről számoltak be. Utána viszont már – és ezt az interjúk is visszaigazolták – nem sok változás történt. Az első (stabil) állásban a férfiak többsége

Bánáti József (1898), volt recski internált rabfotója.

(42,2%) mezőgazdasági munkásként, idénymunkásként dolgozott, de sokan már az átalakult szocialista gazdaság fő ágazatában, ipari betanított vagy segédmunkásként (32%), illetve szakmunkásként (6,8%) helyezkedtek el, tudtak elhelyezkedni. Alig maradtak, akik továbbra is önállóként próbáltak megélni (4,8%), vagy eltartottként folytatták életüket (3,4%). A nők többsége (65,3%) háztartásbeli maradt (és feltehetőleg alkalmi munkákkal segítette a háztartást), 8,3%-uk öregségi jogon vette igénybe a család támogatását, a többiek viszont szintén elhelyezkedést kerestek. A legtöbben (16,5%) mezőgazdasági munkásként, idénymunkásként próbáltak hozzájárulni a családi megélhetéshez, vagy egyenesen ők teremtték azt meg. A magasabb végzettségű telepések negyede (10 fő) tudott irodistaként vagy beosztott diplomás munkakörben elhelyezkedni, a többieknek alacsonyabb végzettséget igénylő munkakörökkel kellett megelégedniük (legnagyobb arányban ipari betanított vagy segédmunkások lettek).

A munkahelyi mozgások tekintetében (is) kiugró az 1956-os év, amelyre 33 mozgás esik (több mint az azt követő három évben). 13 személy ekkor újra önálló mezőgazdasági vállalkozóvá vált, és 1957-ben még 4 személy csatlakozott hozzájuk. A visszarendeződés gyorsan lejátszódott, és az ötvenes évek végétől ebben a korosztályban többé már senki nem szerezte meg az önálló gazda státust. Ezzel párhuzamosan újra nőtt a mezőgazdasági munkások száma. Figyelemre méltó, hogy a forradalom utáni években még négy valamikori telepese sikerült végzettségének megfelelő, diplomás munkakörbe kerülnie. A hatvanas évektől pedig masszívan megindult a korosztály nyugdíjba vonulása.

A korosztály életének eseményei közül még egyet érdemes kiemelni, bár átfogó adatunk erről nincs. A kérdőívben nyitott kérdésben tájékozódunk arról, hogy a családot érte-e (a vagyonekbobzáson, deportáláson, kitiltáson, fiatalabbak tanulási korlátozásán túl) más hátrányos megkülönböztetés a hatóság részéről. Adatközlőink csaknem egy harmada (32,1%) élt a válaszáadás lehetőségével. A válaszok túlnyomó többsége a folyamatos rendőrségi, hatósági zaklatásokról, megfigyelésről számol be (*„örökös rettegés"* – mondta egyikük). A levéltárakból véletlenszerűen előkerülő iratok jelzik, hogy meddig tartott, tartott az ilyesfajta megfigyelés. Az újhatvani tüntetésekkel kapcsolatban Recskre internált Bánáti Józsefet (1898) (feleségét eközben a kónyai táborba telepítették) például 1964-ben

törölték a nyilvántartásból. Az indoklás szerint 1957 óta ágyban fekvő beteg volt.⁶

A kérdőíves vizsgálat időpontjában a középnemzedékből valószínűleg már senki nem élt. Néhányuk (22 fő, 7,3%) halálának időpontjára már a megkérdezett családtag nem emlékezett (vagy a kérdező nem jegyezte azt fel). Egy negyedük már a hatvanas évek végére, a hetvenes évek végére már a felük, a nyolcvanas évek közepére három negyedük meghalt, de 12 fő még a 2000-es éveket is megélte. A békésebb időszak és régiók általánosabb statisztikai tendenciáitól eltérően, a középgeneráció a legidősebbeknél nem hosszabb, hanem rövidebb ideig élt, mégpedig jelentős eltéréssel: átlagosan csaknem 5 évvel. (A legidősebbek átlagos életkora halálukkor 79,9, a középnemzedéké pedig 75,2 év volt.) Bár az összevetés nem teljesen korrekt, hiszen a legidősebb táborlakók közé csak olyanok kerülhettek, akik már eleve megélték a hatvanadik életévüket, a tendencia valószínűleg valóságos. A középnemzedék legfiatalabb halottja 47 éves, a legidősebb 99 éves volt.

A középnemzedék tagjairól összefoglalóan elmondható, hogy szabadulás után még jó néhány évet, esetleg több évtizedet is aktív munkával töltöttek, deklasszálásuk azonban véglegesnek bizonyult. A valamikori önálló gazdák alkalmazott munkások lettek – vagy a mezőgazdaságban, vagy ipari munkahelyeken. A magasabb végzettségűek többségének is hasonló munkakörökkel kellett megelégedniük. A forradalom körüli időszak – mint az idők életében is – meghatározónak bizonyult, hiszen az eredeti lakóhelyre való visszajutás nagyobb részt erre az időszakra esett, sőt, a középnemzedék egy elenyésző hányada számára, időlegesen ugyan, de felvillantotta az elkobzott földek (vagy egy részük) visszaszerzésének, és az önálló gazdálkodás lehetőségének reményét is. Az egypártrendszer újbóli megszilárdulása azonban – többségük számára legalábbis – véglegessé tette az őket ért történelmi sérelmet. A rendszerváltozást kevesebb, mint egy ötödük érte meg. Leszármazottaik közül sokan úgy vélik, az ötvenes évek, és különösképpen a táborban eltöltött évek sokuk egészségét végzetesen megkárosították, és idő előtti halálukhoz vezettek. Hogy kárpótolta-e őket saját konszolidáltabb öreg koruk, vagy gyermekeik életútja, arra – részben – a fiatalabb nemzedékek életeseményeinek elemzésével próbálunk választ keresni.

A fiatal felnőttek

Kérdőíves mintánk legnépesebb korcsoportját, a teljes minta 37,1%-át teszi ki a fiatal felnőttek, a valamikori kamaszok, fiatal fiúk és lányok, valamint a fiatal szülők: a 15-39 évesek nemzedéke (433 fő). Az adatközlők többsége (142 fő, 58,2%) is ebből a korcsoportból került ki. Valószínű, hogy arányuk ténylegesen valamivel kevesebb lehetett a táborlakók körében: adatbázisunkban – az életkori adatok 60%-os ismertsége mellett – csupán 32%. Ők jelentették a táborlakók másik népes és leginkább munkára fogható rétegét. Kö-

rükben a nők aránya jelentősen magasabb (56,9%, 246 fő), mint a férfiaké. Ez annak köszönhető, hogy nagyon sok fiatal házasságban nő férje nélkül (szülőkkel és/vagy nagyszülőkkel, vagy csak gyermekekkel) érkezett a táborba. Míg a korcsoportban a nem házasságban fiatalok között enyhe férfitöbbség mutatható ki (83 férfi és 79 nő van köztük), a kitelepítéskor már házasságban nők száma jelentősen magasabb, mint a házasságban férfiaké (146 nő és 88 férfi).

A fiatal férfiak hiányának – az ismert esetek alapján – sokféle magyarázata van. A fiatalasszonyok között bizonyára lehetett jó néhány hadiözvegy. A határsávból sok házasságban fiatal ember elmenekült a várható események elől (arra nem gondolva, hogy családos kitelepítések is bekövetkezhetnek). Sokan a földtől menekültek, ekkor már távolabbi iparvárosokban dolgoztak. De a hatósági politikai kampányakciók – mint például a hatvani, vagy a tyukod-porcsalmi kitelepítések – is szétválasztottak családokat: a férjeket internálták, a feleségeket és a gyerekeket pedig Hortobágyra deportálták. Sok férfi más okokból volt börtönben, és munkaszolgálatra is többeket behívtak közülük. Valószínűleg voltak válási, különélési esetek is. A szabadulás után aztán több ilyen időlegesen szétszabdalt családban újra helyreállt az egység.

Mai szemmel nézve, talán furcsa a 15 éves alsó korhatár választása, ám az ötvenes évek elején az ilyen korú fiatalok többsége munkavállalói pozícióba került, az iskolakötelezettség is csak 14 éves korig tartott. A táborokban is így kezelték őket. Iskolai oktatást – ha egyáltalán biztosítottak – csak az általános iskolai korosztály részére tették. A fiatal fiúk és lányok komoly munkaerőt jelentettek a táborokban, sem családjuk, sem rabtartóik nem gyerekként kezelték őket. Életük már meglehetősen elkülönült a kisebb gyermekekétől. Egyébként még a 15 éveseknél fiatalabb gyerekek közül is sokan, legalábbis a munkacsúcsok idején, együtt dolgoztak a felnőttekkel – erről később, a gyerekek generációja kapcsán még lesz szó.

A fiatal felnőttek, különösen a már családosok tábori életében sok meghatározó életesemény bekövetkezett. Bár haláleset is előfordult ebben a generációban is (egy kétgyerekes fiatal apa a rendőri brutalitások, egy fiatal pedig súlyos, a tábori körülmények között nem kezelt betegség következtében hunyt el), az események többsége, a korosztály jellegének megfelelően, inkább a felnőtt életkezdet tipikus eseményei voltak.

Több fiatalasszonyt állapotosan deportáltak. Szabó Jánosné Horváth Margitot (1928) például a kilencedik hónapban, volt csendő, akkor már földműves férjével, Lúzsokról Lenin-tanyára. Egy 2011-ben készült videofelvételen beszél erről.⁷ Az akkor 22 éves fiatalasszony megemlékezik orvosra, Kovács doktor bátorságáról, aki a Vajszlóra szállított deportálandók között megkereste, és felajánlotta, hogy kórházba viteti – még a kísérvő átvétele fenyegetésével sem törődve, hogy akkor a fiatalasszony helyett őt magát viszik el. Az asszony azonban férje mellett akart maradni. Még hatvan év után is nagy büszkeség-

⁶ ÁBTLL 3.1.9. V-107482, 6 Vizsgálati dosszié Bánáti József ügyében

⁷ <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/a-joisten-gondot-vislet-rank>

gel mesél kisfiáról, a tábor első újszülöttjéről. A Lenin-tanyai táborban egyébként szokatlanul nagy számban születtek kisbabák: 21-ről, a táborlakók 3,4%-áról maradt feljegyzés. Ez talán annak is köszönhető volt, hogy az első telepések, az ormánsági rabok meglehetősen szervezetten alakították ki, építették folyamatosan a tábort, és a kisbabás anyák számára külön épületrészt alakítottak ki. Szabó Jánosné szeretettel és némi büszkeséggel emlékszik meg arról, hogy egy igazi grófnő, a férjével, valamint öt éves kislányával és pár hónapos kisfiával Pécsről elhurcolt Selmeczi Miklósné gróf Somssich Mária (1921) volt a szobatársa. *„Segített nekem ez a grófnő. Fürdette a kisbabát. Azoktól tanultam sok mindent.”* Bár Szabóné a táborban dolgozó férjétől és másoktól is sok mindenről értesült az ottani történetekből, életét mégis – láthatóan – alapvetően a fiatal anyák és a szülés, gyermekgondozás örömei-gondjai uralták. A tábori élet alatt 1952-ben még egy kisfia született.

Több tábori újszülött is a táborban fogant meg. Ifj. Kajsza Józsefné Bencsik Etelkát (1930) hat hónapos várandósként deportálták Drávafokról földbirtokos férjével és annak szüleivel, szintén Lenin-tanyára. Egy 2005-ben készült dokumentumfilmben meséli el várandósságának nehézségeit, gyermeke megszületését, majd kétségbeesését, mikor észrevette, hogy újra terhes (Sághy 2005). *„Akkor úgy éreztem, terhesség”* – mondja. Az idős ormánsági asszonyok praktikáit ugyan nem fogadta meg, de a nehéz munkavégzés (zsákok emelgetése, teherautóról leugrálás) közben reménykedett, hogy nem kell az orvosa által veszélyesnek tartott, nehéz szülést vállalnia. *„A Jóistennek hála, megmaradt a fiam. Akkor nem ezt mondtam. De most ezt mondom.”*

A táborban született kisbabák közül néhányan meg is haltak – sokszor a tábori feljegyzésekbe be sem kerültek, csak a családi emlékezetek őrizték meg őket. Kérdőíves mintánkban 30 táborban született gyerek szerepel, közülük kettő hamarosan meg is halt. A már említett, Udvarról Borzas tanyára telepített, négy generációs Schrem-család legifjabb tagja, a kitelepítéskor két éves Erzsébet 2010-ben így mesélt a faluból hat hónapos várandósan deportált szomszédjukról, Geiger Pálnéről (1927), aki Jugoszláviából menekült Udvarra, ott tehetős sváb családba ment férjhez, aztán férjével és annak szüleivel és sógornőjével együtt kitelepítették. *„Szépasszony volt (...) Ott a táborban a Pali bácsi mellé beosztották aratáshoz. A cséplőgépnél dolgoztak mind a ketten. A Kati néni sokszor rosszul lett, élelem sem volt elég. Szegénykém, amikor megszületett a kislány, akkor meg tej nem volt, ott volt a december, novemberben született. (...) Hazajöttek a kórházból, Debrecenből, és a Kati néninek nem volt teje, a kislány állandóan sírt, hát nem lehetett hol fürdetni, nem volt se fűtés, semmi. Mesélték anyuék, hogy körbeállták többen, melegítettek vizet, és a lavórkában megfürdették, és körbeállták lepedővel meg pokrócokkal, kinek mije volt, próbálták a levegőt a kislány körül melegíteni, hogy ne fagyjon meg. Ami ilyen fehér gyolcs anyag volt, azt összetépkedték, hogy legyen neki pelenkája. És amikor kimosták, a derekukra tették a nők, hogy az ott száradjon meg a derekukon, hogy a kicsit lehessen tisztába rakni. Hát persze, hogy nem maradt életben. Még állítólag valami vérhast is kapott. Debrecenben halt meg, a kórházban.”*

A fiatal gyerekes családokat legnagyobb számban érintő tábori esemény az volt, hogy lehetőség nyílt a 6 éven aluli gyerekek hazaadására (Kronológia, 17). A tábori családok életében nagy, gyakran a házastársak közti meghasonlásig vezető dilemmát jelentett a döntés. Kérdőíves vizsgálatunk szerint 38 családból (a családok 15%-a) összesen 57 gyereket (a táborlakók 4,9%, a 14 éven aluliak 17,9%-a) küldtek haza. Mint minden rendelkezést, valószínűleg ezt is meglehetősen szabadon értelmezték, a hazaküldött gyerekek között ugyanis mintánkban 18 hat éven felüli is szerepel. Átlagéletkoruk 4,4 év volt, a legtöbben (10 gyermek) a kitelepítés évében születtek. (A kérdőíves adatokban előbb hazakerült felnőttek is szerepelnek – más alapon is lehetett „mentesítést” nyerni – így összeségében 69 előbb hazakerült személyről tudunk: a minta 5,9%-áról). A kérdőívek és az interjúk alapján azt is tudni lehet, hogy már a rendelkezések előtt is előfordult gyerekek hazaküldése a táborokból. A hazaküldött gyerekek mellett „otthon hagyott” (a telepítés elől rokonokhoz menekített) kisgyerekekről, csecsemőkről is tudunk. Bár a szülőket minden esetben a gyermek iránti aggodalom, sorsuk jobbra fordulásának reménye vezette, a gyerektől/szülőtől való elszakadás sokukban életre meghatározó nyomot hagyott.

A még nem házas fiatalok, főként a hagyományosabb falusi világban felnőttek számára a táborok „szocializációs közege” gyakran teljesen új világot nyitott ki. A korábban említett kunmadarasi Turi Éva például, aki a táborban sokat betegeskedett, és így sokszor bent maradt az öregekkel, kisgyerekesekkel, így emlékezett erre. *„Meg beszélgettünk, és a beszélgetések voltak azok, amik nagyon-nagyon sokat tettek. Például a mi szobánkban is volt egy katolikus kanonok, apát, egyházközfőnök volt és rengeteget beszélgettünk. Őtőle nagyon sokat lehetett tanulni abban az időben. Hát olyan emberek is voltak közöttünk, akik nagyon műveltek voltak, például a Kosztolányi családból azt hiszem, hogy négyen voltak ott. Tehát ők maguk is hozták a műveltséget, hogy mondjam és elég idősök voltak, de nagyon műveltek. Meg hát a többiek is. Aránylag művelt emberek voltak azért ott és lehetett tanulni tőlük. Mi fiatalok nagyon sokat tanultunk, legalábbis én igen. Nekem abból a szempontból hasznos volt, hogy olyan emberekkel is találkoztam, akikkel talán amúgy nem is találkoztam volna és nagyon sokat tanultam.”*

A munkába kijáró fiatalok pedig életerejüket, munkabíráskukat és a generációs együtt-lét örömeit (is) megtapasztalták. *„Meg hát a fiúk is. Nagyon szorgalmas fiúk voltak, somogyiak voltak, nagyon jó kaszások voltak, nem kaszálták össze a gabonát, hanem kaszálták. Én ott szerettem legjobban az aratást. Kaszásom volt. Mi azért fiatalok voltunk.”* – emlékszik vissza Guth Anna (1931), Beremendről nyugalmazott jegyző édesapjával, édesanyjával és három lánytestvérével Árkusra deportált telepés. És emlékszik szórakozásra is. *„Mert volt egy beremendi bácsi, az Orsó bácsi, itt lakott a faluban, itt volt neki birtoka, az hozott hegedűt, akkor a Gombár Jóska, az is beremendi, az hozott tangóharmonikát. És akkor volt egy kásádi bácsi, az ilyen bognárszerű ezermester volt, az pedig csinált citerát. Tamburát. És akkor ezek játszottak, és akkor mi megkérdeztük, hogy szabad-e táncolni. Csináltunk egy röplabda pályát,*

Fiatalok Árkus-Szászteleken, 1953.

ilyen aratózsineget kötöttünk hálónak, és akkor röplabdáztunk. Munka után, mikor hazajöttünk. Megmosakodtunk, átöltöttünk, gyerünk, ütöttük a labdát."

Szerelmek is születtek a táborokban. Szabadulás után több fiatal tábori sorstárs házasodott össze. De már a táborokban is kötöttek új házasságok. Beke Ferencné így ír le egy tiszaszentimrei esetet: „Halottak napja van. Toskó és Ica ma kötöttek házasságot. A szentimrei anyakönyv-vezető és egy tanácstag adták össze őket. Nem szívesen jöttek, azt kívánják, máskor legalább 6-8 pár legyen, különben nem érdemes idefáradni [– mondták]. A szülők ellenezték a házasságot, azt kívánták, várjanak, míg szabadok lesznek, kitagadással fenyegettek, tudomást sem vettek a szomorú, szegényes „esküvőről”. Délelőtt a feneketlen sáron átjöttek a rendőrségre legjobb ruhájukba öltözve T. és I., hogy szerződjenek, egyezsége lépjenek, vagy nem is tudom, hogy mondják. Az egész formáság pár percig tartott, aztán újra munkaruhába öltöztek, és éppen idejében érkeztek csajkájukkal a bableves ebédosztáshoz. Délután dolgoztak, mint rendesen, de este ünnepeltek. [Egy] 2x4 m[–es] kamrát kaptak lakásul [ahol] nagyon ügyesen helyezkedtek el, priccsük csak magas emeletből áll, úgy hogy alatta szabad a hely. Így elfértek valahogy 14 vendégükkel, csak lányok és fiúk. 10 liter teát vettek a konyhától, kekszet sütöttek, ez volt a 'lakoma'. A meghívottak gazdag ajándékokkal halmozták el őket; kaptak seprőt, személtlapátot, vödör, tepsit, lábost, mosdótálat stb., úgyhogy az új háztartást jól felszerelték. A társaság jó hangulatban szórakozott külön engedéllyel 11 óráig. Ez volt az első tábori házasság, halottak napján, szülők akarata ellenére, egyházi szertartás nélkül.” (Beke Ferencné 2002, 95-96). Házasságon kívül született gyerekekről is tudunk a táborokban (lásd például kötetünkben A tizenkét tábor c. fejezetben a Tiszaszentimrét bemutató részt).

A szabadulás ennek a korosztálynak az életében is a családok újrendeződésének ideje volt. A fiatal szülők – ha tehették – magukhoz vették a táborból korábban hazaküldött kisgyerekeket. Bollér Józsefné Földi Margit (1929), férjével, annak szüleivel és tíz hónapos kisfiával, Vilmostal a Zala megyei Máhomfáról Kócsra deportált fiatalasszony 2007-ben így emlékezett a szabadulás utáni találkozására, Söjtörrre, sógornőjéhez hazaadott kisfiával. „Kisfiam ekkor már három éves elmúlt, és óvodába járt. Amikor Söjtör hosszú utcáján mentünk végig, szembe jött velünk az óvodás csoport, és én csak néztem, hogy melyik lehet az én kisfiam. Több mint másfél éve nem láttam már a gyereket, de a sor végén haladó

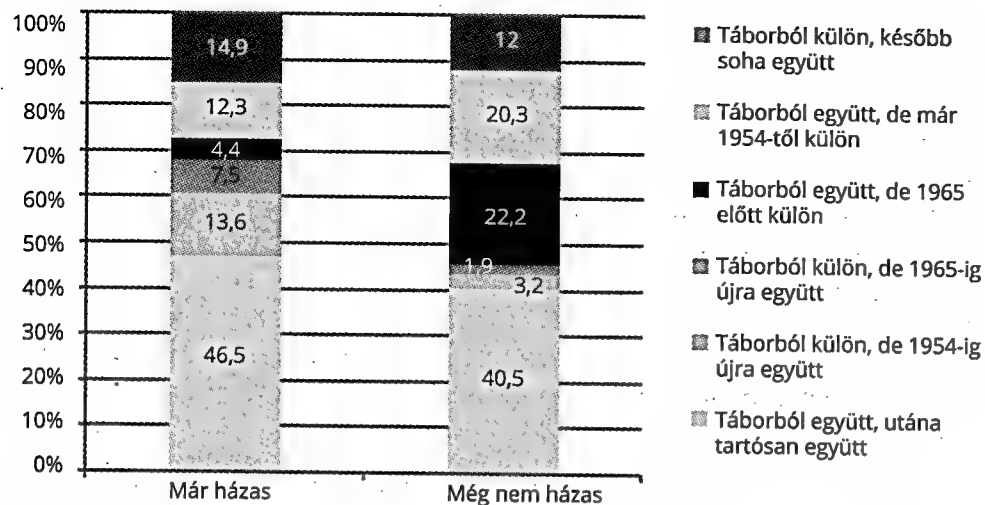
kicsi fiúban felismertem. Az óvónő kezét fogta, Hozzá szaladtam és az ölembe kaptam, és mondtam, hogy az én gyermekem. Te vagy az én kócsi anyukám? – kérdezte. Úgy szorította a nyakamat, le se tehettem az ölemből.” Kajsza Józsefék csak akkor tudtak elmenni az anyai nagymamához hazaadott elsőszülött fiúkért, miután helyzetük valamelyest rendeződött. Kajszáné, ötven évvel később, könnyek között emlékszik vissza arra az időre. „Négyéves korában találkoztam vele újra. Mikor szabadultunk, akkor a nővéremhez kerültünk. És a nővérem előszobaszekrényén volt egy nagyon szép kisfiú fényképe. Mondom Györgyinek, a nővéremnek: Györgyi, ki az? És a nővérem nagyon elkezdett sírni, hogy: A fiad! Hát, aki anya, és szereti a gyereket, gondoljon bele! Hogy mit jelentett nekem a gyereket négy éves korában újra magamhoz szoktatni. Ami nagyon nehéz volt, mert közben született nekem egy másik kisfiam. És mi idegenek voltunk a fiamnak. És elérték azt, hogy az én fiam, soha nem ült az ölkébe. Soha nem feküdt az ágyunkban. De az édesanyáméba érettségizendő fiatalelként is beült. És amikor elvitték katonának a fiamat, az édesanyám négy nap múlva meghalt. A kötődés!”

A férj és apa nélkül elhurcolt családok is – ahol az apák még életben voltak – többnyire újra egyesültek. A két kisgyermekével Szentpéterfáról Elepre deportált Borhi Ádámné sz. Wagner Borbála például a szabadulás után hazatérve a táborból, a nagynénjükhöz hazaadott két kisfiát magához vette, majd – amikor alkalmá adódott rá – a kitelepítést elkerülendő, még a negyvenes végén Ausztriába disszidált volt csendőr férje után ment velük. A házaspárnak ezután még három gyermeke született. (Az adatokat Kurcz Paula /1933/, Borhiné falubéli és elepi tábori sorstársa közölte, 2012-ben.)

A fiatalok nemzedéke az előző (és az utánuk következő) nemzedékhez képest nagyobb arányban szakadt el a szabadulás után a családtól, különösen a még házasság előtt álló fiatalok (lásd az 5. ábrát). Az utóbbiak csaknem egy harmada már a táborból is külön ment el, vagy pár hónap után szakadt el a családtól – persze, főleg fiatal férfiakról van szó. „Én úgy voltam ezzel, hogy amikor eljöttünk ötvenháromban, én valamikor szeptember közepén, korábban tudtam eljönni néhány nappal, mint a szüleim, hogy én mindent el akartam felejteni, ami ott történt.” – mondta a Szajkról szüleivel, nővérével és annak kislányával Borzas-Mihályhalmára deportált Becker József (1933) évtizedekkel később. Néhány fiatallembert persze csaknem közvetlenül szabadulás után behívtak munkaszolgálatos katonának, így került távol a családtól. Sok fiatal gyorsan házasságot kötött (1954-ben 12 lány és 5 fiú, 1955-ben pedig 9 lány és 7 fiú). Köztük néhány, egymást már a táborban választó fiatal. Több fiatal lány szinte belemenekült a házasságba. „Én 54-ben férjhez mentem, az egy ilyen zűrös esküvő volt. Apámék hallani sem akartak róla, még fiatalnak tartottak. Én őszintén, egy kicsit menekültem volna ebből a milióból, amit akkor már éreztem, hogy nem a legjobb apám meg a mostohám között.” – meséli néhány évtizeddel később egyikőjük (az apa és második felesége később elvált). Többnyire ezek a fiatalok is elszakadtak tábori családjuktól.

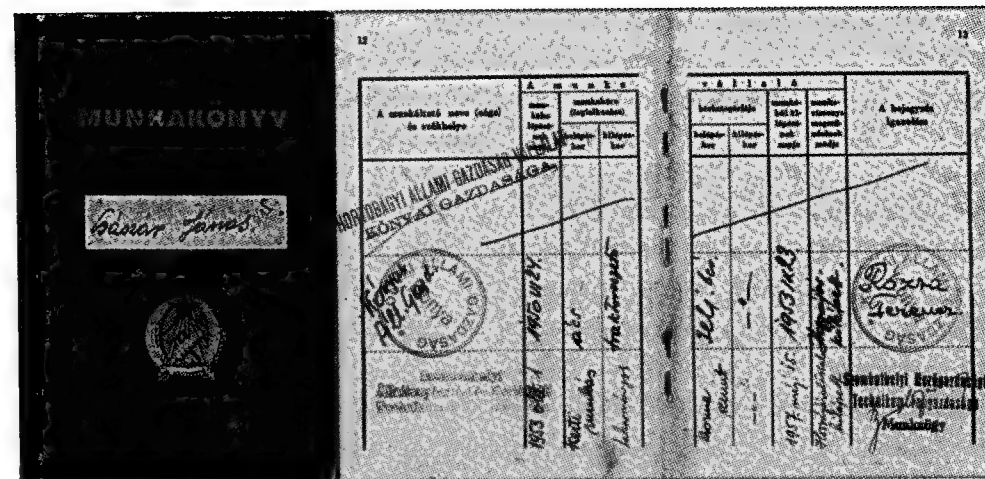
Az elszakadás gyakori esete volt a fiatal felnőttek életében az, hogy sokan ekkor váltak meg kisgyermekektől. A szállás- és munkakeresés bizonytalan hónapjaiban, éveiben

5. ábra. A fiatal felnőttek költözései a szabadulás után (%) (N=386)

újabb nehéz döntés elé kerültek a fiatal szülők: kitegyék-e a gyerekeket a bizonytalanságnak, vagy próbálják nyugodtabb helyre küldeni őket, hogy legalább iskoláztatásuk zavartalanul kezdődjék, illetve folyjon tovább a tábori iskolázás esetlegességei után. Sokan döntöttek ekkor úgy, hogy időlegesen megválnak a gyerekektől. Kérdőíves adataink szerint 41 kisgyerek (12,8%) került el szabadulás után a szülőkétől, más rokonokhoz. Így történt – ha csak rövid időre is – a Zala megyei Kálócáráról Ebesre deportált Tarsoly-családban is. Tarsoly Lajosné Papp Ilona (1923) évtizedekkel később, unokái számára és unszólásukra írt visszaemlékezésében részletesen kitér a család (szülei, férje és két kisgyereke) szabadulás utáni hely-, munka- és iskolakeresésének fél éves történetére az akkori, bolydult világban. Hosszas keresgélés után egy Zalaegerszeg melletti faluban, Neszelében találtak egy elhagyott rossz kis házat, amit elfoglaltak. „A legfőbb gond azonban Ilkém iskolába járása volt.” – írja. A faluban iskola nem volt, egy jószívű ismerős felajánlotta, hogy a városi, iskolához közeli házában magához veszi a kislányt. „Egyedül mi voltunk, akikkel Ebesen végig ott voltak (a gyerekek), és most Ilkénket oda kellett adnunk annyi szenvedés után!” – háborog negyven évvel később is az anya. Végül, egy hét távollét után visszahozták a kislányt, és szervezték mindennapos iskolába kísérését. De szerencséjük volt: decemberre a kis faluban összejött annyi gyerekes család, hogy iskolát lehetett nyitni számukra az üresen maradt kastélyban. Így a család egysége továbbra is megőrződött. (Tarsoly Lajosné 1992). (Arról már nem szól a visszaemlékezés, hogy vajon hogyan került annyi ember a kis faluba fél év alatt, és kik voltak ők. Valószínűleg az 1953-as amnesztia-rendelet is okozója lehetett a magyarányú vándorlásnak.)

Munkát találni ennek a nemzedéknek sem volt könnyű, néha még nehezebb is, mint a középnemzedéknek. Korábban láttuk, hogy a Kunmadarasról deportált fiatal lány, Turi

A Kétyvölgyről deportált Császár János (1921) munkakönyve a Hortobágyi Állami Gazdaság Könyvtára Gazdaságából

Éva – a munkahelyén örömmel visszavárt édesapjával ellentétben – mint osztályellenség, nem juthatott munkához, illetve, ha hozzá is jutott, hamar elvesztette, egy éber munkatársának köszönhetően. Hasonló tapasztalatokat szerzett az őrségi Kotormányból (ma Bajánsenye része) szüleivel és nagyapjával kitelepített Scheck Ferenc (1929). „Zalaegerszegen édesapámnak egy nővére ott lakott, és ők adtak egy szobát. Ott laktunk, és akkor hát onnan be tudtam járni Zalaegerszegre. Édesapám meg egy darabig a mélyépítőknél dolgozott, édesanyám meg a kertészetben. /Kérdező: Nehezen találtak munkát?/ Hát ők elég hamar, ők elég hamar, de engem nehezen vettek oda föl, mert ugye benn volt ám a munkakönyvben, mert mikor eljöttünk, akkor adtak munkakönyvet, ez bele volt írva, és azért volt egy ismerős, ez is protekció vót, akkor aztán azért be, bekerültem.” – meséli egy 2008-ban készült interjújában.

Jó ismerősök, segítőkész ismeretlenek nélkül nem nagyon ment az elhelyezkedés. A fentebb említett Tarsoly-család férfi-tagjai után (az édesapa kenyérgyári raktárosként, a férj – egy volt rozsnyói katonatársával történt szerencsés találkozása nyomán – egy üveg nagykereskedésben talált munkát), utolsóként a valamikor varrást is tanult fiatalasszony is bejutott a ruhagyárba, szakmunkásnak. „Életem egyik legnagyobb boldogsága, Ebes után ilyen helyre, üzembe kerülni, hihetetlen!” – írja, még negyven évvel később is érződő büszkeséggel.

Az elhelyezkedéshez jól jött az a sokféle készség és képesség, ami a szüleivel és öccsével Borzas-Mihályhalmára telepített, babarci Schleining Károlyt (1926) is jellemezte, és az a nyitottság, tanulási kedv, ami még a háború, a szovjet fogság, a svábok vagyonfosztása és a kitelepítés körülményei között sem hagyta el. „Pécsett nem volt más választásunk, édesapám a Pécsi Állami Gazdaságnál próbálkozott elhelyezkedni. (...) Kocsiként dolgozott. Na, most miből éljek, mit kezdjek? Kint álltunk a Színház tér környékén. Beszélgettünk. Mellettünk

állt egy illető, és beszélt valakivel. Nem tudsz egy asztalost? – kérdezte. Valamilyen vállalati ember volt. Ahogyan elmentek, szóltam neki: Hallom, hogy asztalost tetszik keresni! Igen. Mondta, hogy hol és mikor jelentkeznek. El kellett menni a tanácsra munkakönyvet váltani. Abba nagyon szépen beírták, hogy amnesztiával szabadult. Valóban fel is vettek, anélkül, hogy valamilyen iratom lett volna a dologról. Annyi előzménye volt már, hogy a Szovjetunióban is annak jelentkeztem, így nem voltam teljesen kezdő. (...) Évek múltán a dekorációs részleghez kerültem. A kereskedelemnek volt egy központi dekorációs csoportja, ott dolgoztam.” (Füzes 1992, 58).

A szabadulás után a fiatalok háromötöde ipari vagy mezőgazdasági munkás lett, nagyjából fele-fele arányban. Az előző generációkkal ellentétben azonban a kitelepítés előtt már magasabb végzettséget szerzett fiatalok (az érettségivel és diplomával rendelkezők – a korcsoport 17%-a) közül 6 fő el tudott helyezkedni diplomásként (8,8%), 14-en pedig irodistaként (20,5%). Többségük azonban közülük is fizikai munkás lett. Az azonban, hogy közvetlenül a szabadulás után hogyan alakult valakinek a sorsa, már nem határozta meg egész további életét. A fiatalok számára még adódhatott számos új lehetőség a következő évtizedekben. Mint például a Porcsalmáról szüleivel és fogyatékos nővérével Árkusra deportált Végh János (1931) számára (lásd keretes írásunkat).

Le is út, fel is út. Egy „telepes” életpálya története

Édesapám a csengeri járás gazdasági felügyelője volt. A család vagyona 30-40 hold szántó, 2 ló, 2 ökör, 10 körüli lábasjószág, 20 koca a határban, egy kondásház, ól az állatoknak. (...) Én 1950-ben fejeztem be Mátészalkán a gimnáziumot és felvételiztem az Orvostudományi Egyetemre, ahol olyan kérdéseket tettek fel, ami nem volt a gimnázium anyaga, vagy, hogy tsz tag-e az apám. Majd értesítettek, hogy helyhiány miatt nem vettek fel. Valószínű, származásom miatt nem vettek fel. Apámmal mindketten 1950 nyarától állástalanok voltunk, elkezdtünk gazdálkodni. (A családot 1951. április 3-án – a porcsalmi és tyukodi tsz-lázadás kapcsán kitelepítették Árkus tanyára. A szabadulás után...) Jelentkeztünk a mátészalkai sertéstelepre Édesapámmal dolgozni, de miután megmutattuk a papírjainkat, nem vettek fel még sertésgondozónak sem. (...) Nekem hadköteles lévén jelentkezni kellett a hadkiegészítési parancsnokságon, Nyíregyházán adategyeztetésre. 1953 októberében kb. 200 fő politikailag megbízhatatlan lehetett, akiket nem vittek el a rendes sorozáson. Kb. két hét múlva sorozáson kellett megjelenni egy bizottság előtt, hogy kit hova sorolnak be. Akit besoroltak, beteretelték egy mozi terembe, de engem hazaengedtek. (...) Dolgoztam tovább. November közepén jött meg a behívó, hogy hétfőn reggel vonuljak be. Vasárnap este már bepakoltunk a katonaládába, mikor jött a postás, hogy a behívó parancs hatálytalanítva. A bevonulási segélyt már előtte felvettem, azt vissza kellett fizetni. Kb. két hét múlva ismét jött egy behívó, hogy december 3-án vonuljak be a Megyei Tanácsra Debrecenbe. Ismét kifizették a bevonulási segélyt. Három megyéből

kb. 15 fő jelentkezett reggel 8-kor. Egy előtérben várakoztattak, délig senki nem szólt hozzánk. (...) Két óra felé kijött egy százados és mondta, hogy menjünk vele a vasútállomásra, de még nem tudja, hova utazunk. A hangos bemondó kiabálta, hogy a nyíregyházi vonatra szálljunk. Nyíregyházán ismét várakoztunk, majd valaki közölte, hogy a miskolci vonatra kell felszállni. Este 10-11 között a tisztt még nem tudta, hova kell menni. Elvitt a helyőrségre. Az ügyeletes tisztt azt mondta, itt nem várnak újoncokat. Elvitt egy laktanyába, oda sem vártak újoncokat, majd egy másodikba és harmadikba is. Ott tájékoztatták, hogy a Szentpéteri kapunál van egy alakulat, amit most töltenek fel. Majd utolért egy osztály egyenruhás, akik a Szentpéteri kapuhoz tartottak. A mostani kórház első épületében szállásoltak el bennünket, a kapura ki volt írva: Üdvözljük az új bányászhonvédeket. Két nap múlva megkaptuk az egyenruhát és egy munkás öltönyt. (Munkaszolgálatos katona – MUSZ-os lett.) Elosztottak bennünket a különböző bányákba. 192-en voltunk. Én Harica nevű bányába kerültem, ami Sajószentpétertől 18 km-re volt. (...) Kb. hat hónap után átvezényeltek Tatabányára. A város szívében volt a bánya, de ez nagyon sűjtóléges volt, így 3-4 hónap után ismét átvezényeltek Komlóra. Komló nagyon meleg hely volt. Minél mélyebb, annál körülményesebb a szellőztetés és annál melegebb van. A hetedik szinten voltam. Itt voltunk leszerelésig, a katonaidőm több mint felét itt töltöttem. Egy sváb bányász mellé kerültem, aki Baranya megyei volt. Neki is kijutott az életből. Fiatal embereket toboroztak a Bácskába tengerit törni, majd ő az Urálban kötött ki. Nagyon kemény volt, három műszakban dolgoztunk. (...) 1955-ben egy vasárnap lefeküdtem. Mondtam a többieknek, ne keltsenek fel még ebédelni sem. Közben keresett az ügyeletes tisztt, nem talált. Reggel 8-ra jelentkeztem parancsra. Mondta: Magának már Pesten kellene lennie. Átadta a vezénylest. Budapestre a Várba, az Uri utcába kellett menni, ott volt a Honvéd Dandár parancsnoksága, ott jelentkeztem. Majd jött egy szakaszvezető, az kérdezte, mire várok. Mondtam, nem tudom. Ő se tudta, miért rendelték oda. Megjelent egy tisztt, karonfogva bevezetett az irodájába és mondta, nyíratkozzunk, borotválkozzunk meg, menjünk le a magazinba és öltözzünk át, teljesen új ruhát kaptunk. Visszamentünk a tisztt irodájába, aki tovább vitt a Maléter Pál irodájába. Ő nagyon udvariasan fogadott, nagyon sajnálta, hogy előző nap nem voltunk ott, mert akkor a miniszter úr vendégei lettünk volna. A bányásznap alkalmából átadta a kiváló bányász kitüntetést, valamint közölte, hogy emelkedik a rangfokozatom egy fokkal, a szabóság mindjárt felvarrja a rangjelzést. A tisztt elvitt ebédelni bennünket, majd ismét irány Komló. (...) 1955 végén leszereltünk. Meglátogattam Édesanyámékat, majd elmentem édesapámhoz Ormosbányára. Ott találkoztam apám igazgatónőjével, aki kérdezte, hol fogok most már dolgozni. Szeretném, ha sikerülne a közeli bányába – mondtam. Ne menjen maga a bányába – mondta – növénytermesztési brigádvezetőre lenne szükségem, jöjjön hozzánk dolgozni. Így az apámmal egy gazdaságban dolgoztunk. 1960-ban (...) állattenyésztői beosztásba kerültem. Jelentkeztem a Debreceni Agrártudományi Egyetemre. (...) Januárban vizsgázni voltam Deb-

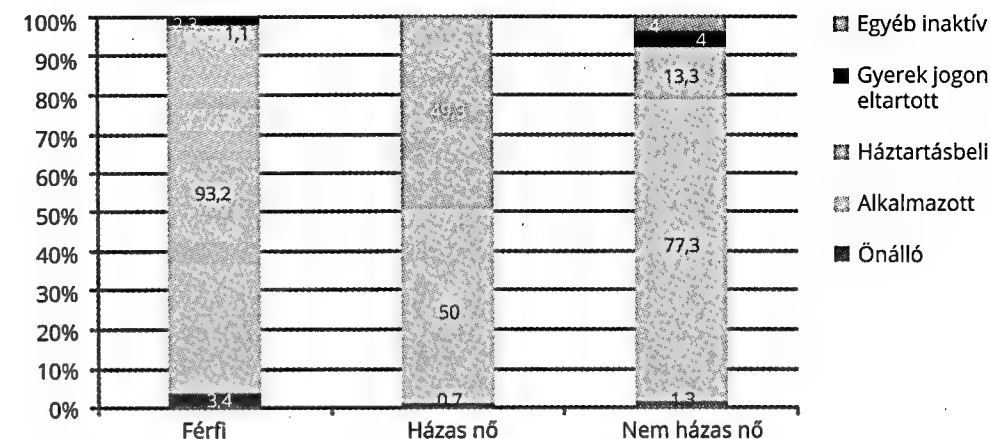
recenben és kaptam egy táviratot, hogy jelenjek meg a megyei igazgatóságon. Másnap megjelentem, ahol közölték, engem neveznek ki főagronómusnak. Három nap gondolkodási időt kértem. Édesapám azt mondta, ha visszautasítom, el fognak felejteni. Ha látok benne perspektívát, szabjak feltételeket. Visszamentem és közöltem a feltételemet, hogy helyezték el a párttitkárt, aki egyben a gépesítési ágazat vezetője is volt, mivel az elődöm is azért ment el, mert basáskodott felette. Ez 1961 januárjában volt. Megígérték, de nem így történt. Két héten belül összetűzésbe kerültem a párttitkárral. Másnap jött a járási pártbizottság kocsija. Behívtak engem is, a párttitkárt is. A beszélgetés azzal zárult, hogy rontom a párt érdekérvényesítési szerepét. Mondtam, nekem ez nem szándékom, ezért megyek a gépírónökhöz és megírjuk a felmondásomat. A kinevező igazgatótól kaptam egy táviratot, legyen türelemmel, pár nap múlva felkeres. (...) Eligazította a többieket, és a felmondásomat nem fogadta el. Egy évig voltam a főagronómus, 1962 tavaszán bevittek a Megyei Igazgatóságra. Szakmai vezető lettem, két évig voltam ott. *(Később – NM)* a szendrői állami gazdaságból elment a vezető. Oda kerültem ki főagronómusnak, és ott voltam tizenegy évig. 10 000 anyajuhval és egyebekkel rendelkezünk. (...) A Csengeri Mezőgazdasági Szövetkezet az 1970-es árvíz után épített sertés, juh stb. telepet, majd leseperzte a vezérkart. A volt fehérgyarmati igazgatót nevezték ki igazgatónak, aki a sógoromat kérte fel főkönyvelőnek. Ő azzal a feltétellel vállalta el, ha engem kér fel főágazat vezetőnek. 1975 februárjában kerültem Csengerbe, 1200 fő tsz tag, kb. ugyanannyi nyugdíjas dolgozott. Stabilizálódott a szövetkezet helyzete, nyugdíjazásom előtt kiváló szövetkezet lett. A privatizáció, a szülői örökség, illetve a hortobágyi kitelepítés kárpótlása után még nyugdíjasként 40 hektár földön gazdálkodtam. (...)

Elmondta: dr. Végh János (1931). Debrecen, 2010. december. Forrás: Balogh Pálma kéziratot adategyűjtés a Hortobágyra kitelepített porcsalmai családokról (2011).

A fiatal felnőttek generációjában a nők több mint 60%-a is már állásba került, alkalmazottként helyezkedett el. Ezt az arányt főként a még nem házas fiatal lányok „húzták meg” hiszen már csaknem négyötödük munkába állt – míg a házas nőknek csupán fele (lásd 6. Ábra). Ezt a fiatal nemzedéket a változások a kitelepítés előtt is nagyobb arányban űzték el a családi gazdaságokból, amelyek megélhetést egyre kevésbé, ám szorongatást annál inkább nyújtottak. A szabadulás után is az új vállalatoknál keresték a lehetőségeket, sokkal inkább, mint szüleik nemzedéke, akik a még a mezőgazdaságban, önálló gazdálkodásnál találtak könnyebben munkát, esetleg már állami gazdaságokba húzódtak. A fiatal férfiak többsége (42,2%-a) már ipari üzemekben helyezkedett el, főként segéd- vagy betanított munkásként, de egy negyedük már szakmunkásként. A fiatal nők viszont valamivel nagyobb arányban helyezkedtek el a mezőgazdaságban, mint az iparban (25,2, illetve 20,5%).

Hogy mit jelentett akkor a szabadulók számára háztartásbelinek vagy inaktívnak len-

6. ábra. A 15–39 éves korosztály első foglalkozásának státusza a kitelepítés után, nemek szerint (%) (N=410)

ni, azt megvilágítja a már idézett Kapocsi Imréné Nagy Varga Irmával 2011-ben készített interjú részlete. „(...) később vízimalomnál laktunk, azt úgy hívták, Torma-malom. (...) Úgy emlékszem, abban a télben, őszben Julcsa néniék még kabátot is varrtam, ruhát is, segítettem neki a szőlőjét kapálni. Olyan gazdálkodó tsz tag volt, volt disznója, volt baromfija. Ő eljárt a tsz-be, én meg hát otthon voltam. (...) Úgyhogy már a vízimalomtól is hazamentem (Adorjásra, a házukhoz - NM), annak a teleknek a kertjébe krumplit vettem. Úgyhogy mire hazamentünk (1956-ban), már előbb elmentem kiásni a krumplit. De ez a Sűr József /az elhagyott ház elfoglalója - NM/ benne lakott a házban. Ott a családi házban volt pince, és mondtam neki, hogy kiásom a krumplit, de ide akarom hozni. Hát oda ne vigyem! De aztán a felesége velem járt varrodába, ezt röstellte, és akkor az megengedte. Odahordtam a krumplit, amit kiástam, úgyhogy mire hazamentünk, ott volt már a krumpli a pincében. És akkor azon nyáron (1956-ban) a kertben voltak olyan szilvafák, amik úgy kikeltek maguktól, olyan falusi kertbe. És elmentem lekvárt főzni nyáron, és ott hagytam Kovács Páléknál, azoknál szálltam meg, azoknál főztem a lekvárt az udvaron, ilyen katlanban, és ott hagytam a lekvárt, mondtam, úgyis jövünk haza ősszel.” Később, a tsz-korszakban is otthon maradt, „háztartásbelinek”, azaz tulajdonképpen úgy élt, mint egy valamikori gazda-feleség. „Én csak a kertben dolgoztam, állatokat tartottunk, disznókat, teheneket. És volt földem.” Még idős korában is, miután már Mohácsra költözött lányához, hazajárt a régi házba. „Úgyhogy hazajártam még innen is, míg el nem adtuk annak a leomlott háznak a telkét, két évig jártam haza művelni, innen. Mert a férjemnek volt, mint nyugdíjasnak, ilyen kedvezményes buszjegye, és én azzal elutaztam vissza Adorjásra.” Az interjú felvétele idején otthonuk, egy mohácsi ház különlegesen szép kertjét már nem ő, hanem kertészeti technikumot végzett lánya, az 5 évesen kitelepített Éva gondozta.

A hazatérő fiatalok egy részének tanulását is megszakította a kitelepítés. Sokan szerették volna folytatni, többen, mint azt megtehették (a kérdőívben a korosztály megva-

lósult továbbtanulásáról lásd az 1. Táblázatot). A már többször említett, kunmadarasi kislány, Turi Éva például, akiben a tudásvágyat valószínűleg felélesztette vagy elmélyítette találkozása a „művelt felnőttekkel”⁸ a táborban. Éva – ezt is láttuk korábban – hazatérve, jelentkezett gimnáziumba, nem is egyszer. Ha tudta volna, amit nyilvánosságra soha nem hoztak, jogszabályban nem fektettek le, hogy ő X-es (bővebben lásd kötetünkben Fogalmak, X-esek), bizonyára nem próbálkozik hétszer. Azt ugyan megtudta, hogy osztályidegen, de azt a tudást, hogy ez a tanulástól is megfosztja őt, kénytelen volt tapasztalati úton megszerezni. „... engem nem vettek föl sehova, de öcsém mehetett, hogy mért volt, erről fogalmam sincs.” – mondja. A kérdőíves kutatás adatait támpontul véve, ő végül mégis ahhoz a korosztályában 20%-ot sem kitevő fiatalok közé tartozik, akik szabadulás után leérettségiztek – ha kicsit később is: 23 éves kora körül. „Én közben férjhez mentem, elkezdtem tanulni, mert akkor már lehetett, levelezőn leérettségiztem. 60-ban, akkor mentem férjhez és akkor leérettségiztem.”

1. táblázat. A 15–39 éves korosztály élete során megszerzett legmagasabb végzettsége, kitelepítéskori végzettségük szerint N=422 (%)

Végzettsége kitelepítéskor	Fő	Élete során megszerzett legmagasabb végzettség				Továbbtanult összesen
		4 vagy 6 elemi	8 általános és/vagy szakmunkás végzettség	érettségi	főiskola vagy egyetem	
Még iskolába járt	4		1	2	1	4 (100%)
4 vagy 6 elemi	168	150 (89,3%)	17 (10,1%)	1	0	18 (10,7%)
8 általános és/vagy szakmunkás végzettség	177		146 (82,5%)	18 (10,2%)	13 (7,3%)	31 (17,5%)
érettségi	55			43 (78,2%)	12 (21,8%)	12 (21,8%)
főiskola vagy egyetem	18				18	0
Összesen	422 (100%)	150 (35,5%)	164 (38,9%)	64 (15,2%)	44 (10,4%)	65 (15,4%)

A 349 fiatalból, aki kitelepítéskor nem rendelkezett érettségivel, vagy annál magasabb végzettséggel, 128-ról (36,7%) állították a megkérdezettek, hogy a szabadulás után szerettek volna érettségizni. Ezzel szemben, csak 34-üknek sikerült (26,6%). Az adott körülmények között ez is magas arálynak tűnik. X-esként, osztályellenségként ez – legalább is 1959 előtt, amikor is, egy párthatározat következtében, kivételes esetben lehetővé tették x-esek felvételét az egyetemekre – elvileg, lehetetlen volt. Mint minden intézkedést azonban, még a titkosakat is, végre is lehetett hajtani, és meg is lehetett szegni. Ha valaki

⁸ A Miskolcra deportált Kosztolányi család (István /67/ volt pénzügyi tanácsos, felesége Kosztolányi Tekla /60/, Miklós /66/ volt MÁV főtanácsos, Gabriella /72/ nyugdíjas tanítónő és a táborban meghalt Angéla /62/) mellett említett apát kanonok feltehetőleg a más korosztályba tartozó Merényi László /45/ minorita szerzetes lehetett.

elég kitartó volt – mint például Turi Éva – még, a középiskolás korban valamelyest vagy éppen jócskán túljutva, esti vagy levelező tagozaton (utóbbin már a származási kategóriákat nem tartották nyilván), önerőből is megtehetnék. A korcsoport legidősebb érettségizői (2 fő) 40 évesen jutottak hozzá a bizonyítványhoz. Sőt, még tovább is lehetett jutni. A szüleivel először Felvidékről a magyarországi Nagynyárádra, majd 1950-ben Borzas-Mihályhalmára telepített Báldy Bélának (1929) középiskolai tanulmányait szakította meg a második kitelepítés. Szabadulás után azonban tehetséges – ekkor már nem is iskoláskorú – tanítványát iskolája, az Eszterházi Kertészeti Középiskola visszahívta. Onnan került 1954-ben, Mészöly Gyula akadémikus meghívására a Zöldségtermesztési Kutató Intézetbe, ahonnan a Kertészeti Egyetemet is el tudta végezni.⁹ És így lett később neves paradicsomnemesítő.

A kérdőívben biztosított lehetőséggel – hogy szóban is megjegyzést fűzhetnek a témához – 33 valamikori fiatal élt. A válogatásból a kínáló kiskapuk mellett azok igénybevételenek szorító feltételei is felsejlenek.

„Szeretett volna tanulni, de nem volt bizonyítványa a 8 osztályról, és lehetőséget sem kapott, hogy pótolja. Soha sehová nem vették fel.” „Az ország egyetlen középiskolájába sem vettek fel (ezt Budapesten mondták, hogy ne is próbálkozzunk), ezért műbútorasztalos szakmát tanultam ki.” „Protekciónal mezőgazdasági technikumba kerültem és elvégeztem.” „A dolgozók gimnáziumában velem együtt a legtöbb gyerek olyan sorsüldözött volt, mint én.” „Az anyagi feltételek nem voltak meg a tanuláshoz. Az ismerősök között tudtuk, hogy az internátokat nem veszik fel a középiskolákba, ezért csak levelezőn tudtam tanulni.” „Férjhezmenetel előtt polgáriba járt, szeretett volna továbbtanulni, de a gyerekek érkezése ezt nem tette lehetővé. Szabadulásuk után Zalaövről olyan munkakörbe került, ahol szükség volt az érettségire. Férje csak alkalmi munkákat kapott, nagy részt vállalt a gyerekek neveléséből. Így sikerült levelezőn leérettségizni.” „Levelezőn akarta megszerezni az érettségét, de nem sikerült, mert közben meg nősült és dolgozott. Budapestre kellett volna járni többször.”

A szabadulás után 76 fiatal szeretett volna diplomát szerezni. Nagyjából harmaduknak (26 személynek) – mint Báldy Bélának – sikerült is. Többségüknek levelezőn. A legidősebb friss diplomás 48 éves volt. Egyikük – a szöveges válaszlehetőségek között – azt is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy mindezt 5 gyermek mellett sikerült megvalósítania.

1956 ennek a generációnak az életében is sok időleges, vagy tartós változást hozott. Közülük már többen bekapcsolódtak a forradalmi eseményekbe, mint az előző generációból. Böhönyi Dezső (1919) Máriagyúdról feleségével és két kislányával Borzas-Mihályhalmára kitelepített kocsmárosra így emlékszik vissza hat évtizeddel később Ida lánya (1945). „Máriagyúdon voltak, disznóölésen, élelmiszerekkel felrakodva jöttek vissza. A Széchenyi

⁹ Pályájáról lásd a Magyar Növénytermesztők Egyesülete kiadásában 2014-ben megjelent Magyar növénytermesztők és eredményeik az ezredfordulón c. könyvet, valamint a Ki Kicsoda Kecskeméten (2013) c. lexikont.

Orbán Kálmánék háza, használaton kívül.
Apátistvánfalva, 2012.

téren (ekkor már Pécssett lakott a család – NM) látta a tömeget. Ledobta a hátizsákját és elrohant. Akkor két napig nem jött haza.” És azt is elmesélte lánya, hogy az apa 1957 februárjában néhány volt telepese társával együtt (a szintén Borzasra deportált Vörös Istvánnal és Dér Istvánnal) előbb Kistarcsára, majd Tökölre került.

A korosztályból 9 személy (egy háromtagú család és 6 fiatalember) disszidált. A már említett Orbán Berta így mesél az ekkor Amerikába induló bátyjáról, Vendelről (1932). „A forradalom előtt jöttünk haza. És akkor anyu is úgy meg volt indulva, menjünk. Apu nem indult. Azt mondja, most hazajöttünk, most a sajátot megint hagyjuk itt, megint menjünk el? A Vendel elment. A bátyám. Azt mondja apu, megvárjuk, visszajön Vendel, megmondja, hogy mi van, és akkor megyünk. Megvárjuk. Azóta se jött vissza.” A családból a fiatalember nem elsőként vállalkozott erre az útra. A századelőn anyai nagyszülei indultak nagy elszánással a nagy hajóútra. Amerikából visszajöttek, az ott keresett pénzzel megalapozták közös életkezdetüket, és a szülők régi zsúpfedeles házához új, téglás magasítást építettek. Az 1913-ra elkészült házat aztán a következő generáció, lányuk és vejük, Orbán Kálmán építette tovább egy saját használatra tervezett melléképülettel és a két épületet összekötő folyosóval (lásd még Nagy – Saád 20013a). Ezt nem akarta aztán a kitelepítésből végre hazajutott Orbán Kálmán – most már önszántából – ott hagyni.

És persze, ebből a nemzedékből is sokan hazamentek házukba 1956 körül, igaz, valamivel kevesebben (49,5%), mint a középnemzedékből. Például a Porcsalmáról deportált Papp-család még nem házas tagjai is, édesanyjukkal. Papp Lenke így beszéli el a történetet. „Ötvenhatban (...) egyszer kaptunk egy levelet, hogy menjünk haza, mert a lakásunk üres, és foglaljuk el. Hát, ugye nagy örömmel mi hazamentünk. Hát azt ne mondjam, hogy az milyen volt. Még a vezeték a falból is ki volt tépázva. Ott minden le volt rombolva. Akkor, ahogy tudtuk, helyrehoztuk, és akkor beköltöztünk. A bátyám megnősült, a húgom férjhez ment (...) s akkor már csak én voltam, meg az idősebb bátyám,¹⁰ meg anyukám otthon. És akkor jött egy papír, hogy az állam ismét a tulajdonába vette, és költözzünk ki, hagyjuk el. Nem is tudom, ennyi kis fecni volt csak. Hát hova menjünk? Felment anyukám a tanácshoz, hogy hova menjünk. Hát

őket az nem érdekli, csak menjünk. (...) Ez ötvennyolcban volt. Én ötvennyolc szeptemberében mentem férjhez. (...) És akkor a bátyám egy szobában ott maradt és akkor azt mondta (...) őtet innen élve ki nem viszik. Verjék agyon, de őtet már innen élve ki nem viszik. (...) Nem tudtak vele mit csinálni, hát nem verték agyon. De nem jött ki onnan. Na, majd ott lakott ő sokáig, nem tudom hány évig, és elkezdte járni a bíróságot, hogy adják vissza. (...) Hát akkor már majdnem mindenkinek visszaadták. Hát nem adták vissza. Itt van a sok papír, járt az ügyvédekhez, meg minden, nem adták vissza. (...) És akkor a bátyám elkerült, csak elkerült onnan. (...) épített magának egy szép kis ikerablakos, három szobás kis lakást. De nem nősült meg soha. És ő ott él egyedül abban a házban. (...) És akkor eladó lett (a ház), és akkor ő meg szeretne volna venni. De hát azt mondták, mindenkinek csak neki nem. (...) Végül mit csináltak? Eladták, ez pedig, aki megvette, lebontotta. Nyoma se legyen. Hát nem tudtuk a földünket se visszakeríteni, mert alig kaptunk kárpótlást. (...) Belefáradtunk. Utána belefáradtunk, nem megyünk mi sehova. Meg leszünk nélküle is, aszt legyenek boldogok vele.”

1956 körül néhányan (19 fő) ebből a korosztályból is újra belevágtak az önálló gazdálkodói életbe, de a téjeszesítés újabb hulláma véglegessé tette számukra az alkalmazotti létet.

Ennek a nemzedéknek az életében az ötvenes évek a meghatározó családi események évtizede is volt. Nemcsak Papp Lenke, fiatalabb bátyja és húga, de korosztályuk szabaduláskor még nem házas tagjainak két harmada is megházasodott 1960 végéig. Így is késésben voltak korcsoportjuk kitelepítéskor már házas tagjaihoz képest: a házasságkötéskor a férfiak életkora átlagosan 1,99 évvel, a nők pedig 3,26 évvel volt magasabb, mint azoké (27,8, illetve 23,9 év). És ez volt az évtized, amikor a kitelepítéskor már házas nők újabb gyerekek, a frissen házasodók pedig első gyermekeik világrahozatalára vállalkoztak. Talán az utóbbi csoport magasabb házasságkötési életkora is szerepet játszott abban, hogy átlagosan szignifikánsan kevesebb gyermekük született, mint a kitelepítéskor már házas sorstársnőiknek (1,79, illetve 2,38). 27 fiatal (a korcsoport 6,3%) házassága válással végződött. Az átlagos arány azonban nagy különbséget takar: a táborba már házasan érkezők 4,8%-ával szemben, a szabadulás után házasodók 9,5%-a vált el. A 27 elváltból huszonhárman újránházasodtak. A demográfiai viselkedések okait nem egyszerű magyarázni. Amit biztosan tudunk: a szabadulás utáni években házasodó fiatalok új élete (hasnolón a táborban házasságot kötöttekéhez), nem biztos egzisztenciára és nyugodt családi háttérre alapozódott.

Aki viszont a családalapításhoz szükséges egzisztencia megteremtődésére várt, könnyen még inkább kifuthatott az időből. A hatvanas években és még később házasodó férfiak házasságkötéskor átlagosan 32,96, a nők pedig 30,85 évet számláltak. A korábban már említett Breuer Pál (1923) Drávafokról kitelepített fiatalember például már szabaduláskor is jócskán túljutott azon az életkoron, ami az 1950–59-es évtizedben Magyarországon az első házasságukat megkötő férfiak átlagéletkora volt: a 25,7 éven (Csernák 1996,

¹⁰ A Kistarcsát is megjárt Papp László (1925) – lásd kötetünkben A táborlakók c. fejezetet.

lfj. Császár János és felesége, Orbán Anna (Apátistvánfalva), három „táborlakó” kislánya (a legkisebb ott is született) és a szabadulás után született három fia, 1961-ben

113). A szabadulás után – fizikai munkásként fáradozva a család anyagi alapjainak újabb megteremtésén – a keszthelyi agráregyetemen és a pécsi jogi karon is elkezdte tanulmányait. Jogi diplomája megszerzéséről így ír emlékiratában. *„Mindenesetre nagyon furcsa ember lehettem, mert diplomával segéd munkás voltam, és 35 évesen nem nőültem meg, mert anyámat és nagyanyámat én tartottam el. Ehhez még hozzátehetem, hogy értelmiségi nőnek segéd munkás voltam, a fizikai munkáslányok meg valami fura embernek tartottak.”* (Breuer 2011, 231). 1961-ban, akkor már agráregyetemet végzett, mezőgazdasági üzemvezetőként aztán megházasodott (végül értelmiségi foglalkozású házastársra lelt), két gyereke is született, a házasság is tartósnak bizonyult.

Összességében a korcsoport 11,6%-a az 1960-as években kötötte meg első házasságát (46 fő, főleg – harmincan – férfiak). De még a hetvenes években is öten, sőt a nyolcvanas években is egy fő – ő már 58 évesen – döntött úgy, hogy megházasodik. A később házasodóknak, természetesen kevesebb gyermeke is született (a hatvanas években házasodók családjában például az átlagos gyerekszám 1,77). A korcsoportból egyébként 12 fiatal (2,8%) nem házasodott meg soha.

Az ötvenes évek munkahelyi mozgásáról korábban szó volt. A hatvanas évek tipikus mozgása már a két fő foglalkozási csoportban (ipari és mezőgazdasági fizikai munkások körében), illetve a két csoport között zajlott: a téveszek megszilárdulásával nőtt a mezőgazdaságba visszatérők aránya. De nőtt a diplomás munkakörökben dolgozóké, és az irodistáké is (utóbbi csoportban főként nőket találunk). A hetvenes évektől aztán megindult a korcsoport nyugdíjba vonulása. A valamikori kitelepített fiatalok beleöregedtek, belesimultak a kádári világba.

De sok mindenről nem szólnak a statisztikai adatok. Molnár Ilona (1951), aki „telepesnek” született a borzasi táborba, így mesélt hat évtizeddel később apjáról, a Felvidékről

Molnár József (1912) a kollektívában (balról a harmadik)

Ivándárdára, egy Németországba kitelepített sváb család házába betelepített valamikori nagygazdáról, akit aztán 1950-ben, friss házasként feleségével, édesanyjával, két testvérével Borzasra deportáltak. *„Nagyon nagy gazdaságuk volt kinn. Szép birtokuk volt. Sok mindent ott hagytak. Amit tudtak, hát na, valamiképp áthoztak. (...) Idetelepítették, Ivándárdára, egy sváb házba. Sváb volt, és őt kitelepítették. (...) Őket kivitték Németországba. És nagyon sok év után, a hetvenes években jöttek be először, és akkor jöttek megnézni a házat. Mi ott voltunk akkor, és mind a ketten sírtak. Az apukám is, hogy ő nem tehet erről, őt idehozták. (...) Az apukám mindig, ő is, meg a testvérei is, jószágokkal foglalkoztak. (...) És az apukámnak volt díjnyertes, tehát nagyon szép jószágai voltak. És amikor kiment az apu oda, (eredeti, felvidéki falujukba – N.M.) a hetvenes években kimentük, akkor kapta az első infarktust. De viszont nem tudtunk úgy végigmenni a faluban, hogy ne jöjjenek ki az emberek. Mindenhová be kellett menni, minden házba. És az, aki a házat megkapta, hát mikor meghallotta, hogy ott vagyunk – az apu nem akart bemenni – és kijött, és bevitték. És amikor meglátta a hátsó részt, azt így átépítették, meglátta a pajtát, akkor sírt. Tehát én akkor fiatal voltam, de nem tudtam, hogy mi ez. Erről nem beszéltek.”* 1956-ban Molnár József még hazament Ivándárdára, visszafoglalta a (korábban, áttelepítések juttatott) házat. Akkorra már házassága tönkrement, de a gazdálkodást újrakezdte. *„Arra emlékszem, hogy akkor az apu ment a kertek alatt, nem jött haza. És egyszer elmentek utána, és hazahozták. És alá kellett neki írnia. És arra emlékszem, mert megfenyegették.”* – meséli lánya. Molnár József is tsz-paraszt lett a hatvanas évekre, és már maradt is, haláláig.

A valamikori fiatalok csaknem négyötöde megérte a Kádár-rendszer összeomlását. 1990-ben még 340-en éltek a nemzedékből (78,7%). Többségük ekkor már túljutott élete aktív fázisán: átlagéletkoruk 64 év volt, két ötödük volt 60 éves vagy fiatalabb (a legfiatalabb is 52 éves). Kérdőíves kutatásunkban munkahelyi mozgásokat már nem regisztrálhattunk. Viszont sokan ekkor még elmondhatták, mi is történt velük az ötvenes években. Túlnyomórészt ez a generáció a főszereplője a Gulyás-testvérek 1988-ban bemutatott filmjének (Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989). És volt, aki még az ország nagyobb nyilvánossága előtt is megszólalhatott. A korcsoportból az Adorjásról Lenin-tanyára kitelepített Nagy Varga Dezső (1927) (Kapocsi Imréné bátyja), megválasztott Kiszgazda párti képviselőként

Emlékezés Takács Jánosra (1931–2014).
Kócsújfalu, 2014. augusztus 16.

1990. június 25-én (az első kitelepítések 37. évfordulóján), az Országgyűlés rendkívüli ülészakán felszólalhatott. Elmondhatta, mi történt velük, ezzel a társadalmi csoporttal, felhívta a nyilvánosság figyelmét az emlékezésre, a politikusokét pedig a kárpótlás, a jóvátétel szükségességére.¹¹ A kárpótlási folyamat, ha döcögve is, beindult (Kronológia 38, 39). Az 1990-es évek elején sok helyütt (a nagyobb kitelepítések színhelyein) a helyi sajtó is élénk érdeklődést mutatott a téma iránt, sok riport, interjú készült – főként ebbe a generációba tartozó – volt érintettekkel. Néhány valamikori fiatal (lásd például Tarsoly 1992, Gyenis 2002, Kapocsy 2002, Breuer 2005, Vörös 2005, Varga 2005, Kovács 2006, Vő 2010, Takács 2013) megírta visszaemlékezéseit deportálásukról és a táborról. És egy valamikori fiatalembert, a korábban már említett, Lipeszentadórjáról Kócsra deportált Takács Jánost (1931) választotta első elnökéül a hortobágyiak 2000-ben megalakult érdekvédelmi szervezete: a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete. A 2014-ben elhunyt Takács Jánosról – a kitelepítéseket felidéző, immár 13. éves ünnepségen – a család, a volt sorstársak és Kócsújfalu (a rabtábor mellett, ugyanabban az időszakban kiépülő „szocialista falu”) mai közössége (köztük sok valamikori „szabad”), is megemlékezett.

A kérdőíves vizsgálatban megkérdezettek szerint 239 család (94,5%) akkor még élő tagjai részesültek kárpótlási jegyben. Vannak – igen kevesen – akik azt kamatoztatni is tudták (lásd dr. Végh János esetét keretes írásunkban). Úgy tűnik, sok minden kellett hozzá, hogy ez megtörténjék. Orbán Berta (1947) (a gyerekek nemzedékéből) és néhány évvel később meghalt nővére, ifj. Császár Jánosné Orbán Anna (1930, a fent említett 6 gyermekes anyja), volt lászlómajori telepesek, egy harmadik nővérükkel szövetségbe próbálták a kárpótlási jegyekkel visszaszerezni a család elkobzott erdőbirtokát. Orbán Berta így beszélt erről: „Úgyhogy azért szerencsénk volt, mert saját erdőnket vissza tudtuk venni. Az erdőzet azt licitálta, és volt egy olyan jó, belevaló polgármester akkoriban, mikor volt ez a licit, hogy megmondta, mert sokan voltak itt, hogy uraim, akkor ahhoz tartsák magukat. Akkor én, meg a nővérem, amelyik meghalt, meg a csörötneki nővérem, egymás mellett ültünk, és akkor anyu meghalt, feketében voltunk. Hogy akkor most ezt az erdőt licitálják, ez ezé a három nővére. Tessék megnézni őket! Ezt az erdőt vették el, mert kitelepítették őket, és ők akarják ezt

visszaszerezni. És olyan rendesek voltak, senki nem tartotta föl a kezét. Senki! Igen, mert megmondta nekik, hogy mihez tartsák magukat. Voltak ott még, nem tudom, honnan jöttek, és az egyik mondta, hogy nekik meg elvették a malmát, meg mit tudom én, mi mindent. Hát akkor keresse ott, ahol elvették!” Köztudomású, hogy a kárpótlási jegyeket alapvetően nem az abban alanyi jogon részesültek forgatták nagy haszonnal.

A táborlakó fiatalok egészségén is nyomott hagyott a kitelepítés. 14,6%-ukról állítják a megkérdezettek, hogy nagyobb betegséget szereztek 1950–1953 között (lásd 4. ábra). Körükben az ízületi, mozgásszervi betegségek jelentkeznek az átlagos táborlakókénál magasabb arányban, talán a hortobágyi munkavégzés körülményei és a sokaknál még fejlődő szervezet túlzott megterhelései is hozzá járultak ehhez (lásd 5. ábra). A cukorbetegség is magasabb arányú körükben – ez már modern korunk betegsége – és, a többi korcsoportokhoz képest jellemzőbb körükben az erőszakos életesemények aránya (baleset, gyilkosság, öngyilkosság). Tizenkettőről állítják hozzátartozóik, hogy nem betegségben vagy az idős kor következtében haltak meg.

Kérdőíves vizsgálatunk idején (a kétezres évek közepén) a valamikori fiatalok több mint fele 221 fő (51,2%) már meghalt: a férfiak riasztóan magas arányban (56,9%-uk), szemben a nők 39,9%-ával. A férfiak átlagosan 68,25 éves korukban, a nők pedig átlagosan 70,81 évesen haltak meg. A fiatal táborlakók halálozási adatai tendenciaszerűen illeszkednek a hazai lakossági adatokhoz. Ezek az adatok – a volt szocialista tábor egyéb országaihoz hasonló módon – lényegesen eltérnek Európa vasfüggönyön túli tendenciáitól. „A halálozás kelet-közép-európai és délkelet-európai alakulása a 20. század első és középső harmadában még nagyjából megfelelt a nyugat-európai tendenciáknak. (...) Az 1960-as évek közepe azonban fordulatot eredményezett a halálozás alakulásában: a kommunista országokban az évtizedek óta – néhol a 19. század vége óta – tartó javulás leállt, pontosabban fogalmazva stagnált a 40 éven felüli nők, s romlott a 35 éven felüli férfiak esetében. (...) Magyarországon igen súlyosan, amit egyenesen 'epidemiológiai válság'-nak neveznek.” – írja a 20. századi Európa társadalomtörténetének áttekintésére vállalkozó könyvében Tomka Béla (Tomka 2009, 62–63). Aligha hihetjük, hogy a hortobágyi lakók kis csoportja határozta meg ezt a tendenciát, valószínűbb, hogy az ő sorsuk illusztrálja, és segíti megérteni azt.

Ez a korosztály sem került ki a rendőrség látóköréből a szabadulás után. Gyenese István (1915) Velemérről feleségével és két fiával Kónyára deportált földművesről például még 1986-ban is nyilvántartották a rá „terhelő” adatokat, például azt, hogy „Kulák is volt és 1951-től 1956-ig Velemérről kitelepítve.”¹² A fogalmazás pontosnak tűnik, hiszen a telepes táborok 1953-ban felszabadultak ugyan, maguk a volt „telepesek” (legalábbis többségük) viszont nem térhetett vissza egykori lakóhelyükre. Kitelepített státusuk tehát csak később szűnt meg – ha megszűnt.

¹¹ A felszólalás elolvasható a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének honlapján: http://www.hortobagyideportaltak.hu/nvd_felszolalas.pdf

¹² ÁBTL-2.2.1.II/2.9.-/189.

A fiatal felnőttként szabadulók korosztályára összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a családi együttélésük formáiban sokféle, meghatározó változás indult el már a tábori élet alatt. Leglátványosabb, legnagyobb arányú körükben *a férj, az apa nélküli* tábori családok magas aránya. Esetleges (interjúkból szerzett) információkkal rendelkezünk csupán a házastársak közti konfliktusokról, a táborban felbomló fiatal családokról, arányukat nem tudjuk megbecsülni. Hasonlóan *a nem házas fiatal nők szabadosabb* tábori viselkedéséhez (házasság nélküli együttélés, házasságon kívül született gyermekek): esetekről tudunk, arányokat nem ismerünk. És hasonlóan *a fiatal felnőttek*, köztük még szinte *gyerekek növekvő családi felelősségvállalásához* és függetlenedéséhez a családtól. A táborban a korcsoportból 60 főről (13,9%) tudjuk, hogy családfő¹³ szerepet töltöttek be a táborban, köztük 9, kitelepítéskor még nem házas fiatal is akadt. Eseteket (a vízhold gyerekek, a táborból megszökött kisfiú esete) viszont ismerünk a fiatal gyerekek függetlenedéséről, korai felnőtté válásáról. Az pedig mindennapos volt, hogy idősebb gyerekek gyűjtögetéssel (esetenként a kollektív gazdaságokban uralkodó gyakorlathoz igazodva, lopkodással) járultak hozzá a család megélhetéséhez.

Pontosan ezt a négy jellemzőt: az apa nélküli családok, a házastársi konfliktusok növekvő arányát, a fiatal, nem házas nők szabadosabb viselkedését és a gyerekek erősödő családi felelősségvállalását (valamint egy ötödiket, amiről később lesz szó) sorolta fel Hartmut Kaelble, mint a háború után a családi együttélésben mutatkozó drasztikus változásokat (Kaelble 2013, 14–16). A pusztítás, a békeévek is áthúzódó háborús anómia, a gyökeres szerkezeti átalakulások, ha a táborlakók körében nyilván nem voltak is olyan drasztikusak, mint a háborús pusztításokból kikecmergő Európa első béke éveiben, tendenciájukban tükrözik azt a háborús állapotot, amelybe a már otthon is erősen megbolygatott, és a kitelepítéssel végletesen felszámolt háttérű tábori családok kerültek.

Az ötödik drasztikus változás, amelyet Kaelble bemutat: a 19. és 20. század folyamán Európában már mindenütt jellemzővé vált nukleáris családforma megrendülése, a több generáció kényszerű együttélésének, összehúzódnak átmeneti megerősödése (u.o. 17). Ez tábori családjainkat kevésbé érintette (bár itt is előfordult, hogy több, már nem a családban élő fiatal elhurcoltak szüleivel és kisebb, még otthon élő testvéreivel), de a tábor jellegadó paraszti családjaiban még ebben az időben (a kitelepítést megelőzően) is megszokott volt több generáció együttélése. A tábori családok ezt leképezték. Esetükben nem igazán a nukleáris család szűnt meg, hanem – generálisan – a családi együttélés intimizálása. A változások, amelyek a tábori családokat – különösen ebben a korosztályban – jellemezték, távolosan persze hordozhattak a fiatalok számára eljövendő szabad életüket segítő mozzanatokot is (például a nagyobb felelősség vállalását pozitívan meg-

tapasztaló fiatalok, gyerekek életében), de összességében nem mindennapos terheket tettek a generáció vállára.

A tábori családok együttélési formáit érintő legnagyobb arányú változás azonban *a kisgyermek elszakadása* volt a családtól. Ezek az önként, a gyermek érdekeinek védelmében hozott családi döntések sok esetben, az anyában, a szülőben és a gyermekben is életre szóló sérülést hagytak.

A korosztály későbbi életeseményeiben néhány, az idősebb generációkétól eltérő, új tendencia is mutatkozik. Erősen megnőtt körükben a nők háztartáson kívüli munkába állása – más kortársaikhoz hasonló módon. Míg az idősebbek a szabadulás után már nem vállalkoztak arra, hogy külföldön próbáljanak új életet kezdeni, a fiatalabb generációban, ha nem is nagy arányban, de előfordultak ilyen esetek. A családi életeseményeket (házassági életkor, gyerekszám) tekintve, a választóvonal nem is a valamikori fiatalok és az előző generációk között mutatkozik, mint inkább a korosztályon belül: a kitelepítéskor már házas és a szabadulás után házasságot kötő fiatalok között. Utóbbiak – korosztályuk „szabad” tagjaihoz képest különösen – feltűnően idősebb korban kötöttek házasságot, és kevesebb gyermekük is született. Valószínű, hogy ezt alapvetően a kitelepítés számájára írhatjuk. Úgy tűnik, hogy az előző generációkhoz képest magasabb körükben az elváltak aránya is – ezzel megint csak saját korosztályuk „szabad” tagjaihoz hasonlítanak leginkább. Ennek a tábori korcsoportnak az életlehetőségeiben megnőtt a tanulás jelentősége, sokan ebbe fektettek nagy energiát, ettől remélték életsoruk javulását. Megbélyegzettségük, „osztályellenségé” minősítettségük miatt ugyanakkor ehhez az átlagosnál nagyobb energiára volt szükségük, és ez a minősítés akár a rendszerváltásig is elkísérhette őket. Ebben a generációban – az idősebb családtaggal ellentétben – már olyanok is bőven voltak, akiknek sikerült kitörni a „telepes” megbélyegzettségéből, és végzettségüknek, ambícióiknak megfelelő életpályát befutniuk. A generáció csaknem negyötöde megélte a rendszerváltást és azt, hogy sorsuk nagy nyilvánosság előtt is ismertté vált. Személyes életükre azonban – kevesek kivételével – ennek már nem nagyon volt hatása. A generáció betegséggel kapcsolatos és halálozási adatai a kitelepítések és az „ötvenes” évek egészségkárosító hatását mutatják, beleilleszkedve a hazai népesség nemzetközi tendenciáktól jellegzetes mértékben eltérő demográfiai adataiba.

A gyerekek

Kérdőíves mintánkban a korábban már említett, táborban születettektől (30 kisgyerek) a 14 éves korúakig terjedő generáció aránya 27,4% (319 személy). Adatközlőinknek valamivel több, mint két ötöde (41,8%) közülük került ki. A táborlakók teljes körében arányuk kisebb lehetett (bár az életkor 60%-os ismertsége mellett mutatkozó 14,6%-os arány kicsit alacsonynak tűnik). Átlagos életkoruk 6,67 év volt, 160 valamikori kisfiúról és 159 kislányról van szó. A táborban közülük is meghaltak hárman.

¹³ Családfőként a tábori család legidősebb, a kitelepítéskor aktív foglalkozású férfi tagját, ennek hiányában a legidősebb aktív foglalkozású nőt vagy – aktív foglalkozású családtag hiányában – a legidősebb férfi családtagot tartottuk számon.

Hortobágyon születtek. Molnár Ilona 1951-ben, Borzason, Zoltán öccse pedig 1952-ben, Mihályhalmán.

A családok szétzilálódásaként leírható változásokkal korábban, a fiatal gyerekes családok nemzedékével kapcsolatban már foglalkoztunk. Most ezekre a változásokra a gyerekek szemszögéből is rápillantunk. Az előbb hazakerült, hazaküldött gyerekekre a tiszaszentimrei tábor krónikása, Beke Ferencné is kitér. 1952. október 10-i feljegyzésében ezt írja: „Hat apróság, hat sorstársunk útnak indult, kilépett a szabad életbe. (Urbán Pisti és Dundi 6 és 4, Bodó Ferike 4, Serfec (sic!) Marika 4 és Zsohár Laci valamint Sanyika 4 és 2 évesek). Dundi azzal búcsúzott: *Én most már szabad lány leszek! Ide nem jövök vissza, Anyu és Apu jöjjenek hozzám Karácsonyra! A gyerekeket rendőr és az anya vagy az apa vitte (Tisza)Füredre. Lola édesapja jött a gyerekekért, a viszontlátás fájdalmas, szívet tépő volt. 10 perc beszélgetést engedélyeztek, de mit is mondjanak? Csak, átölelték egymást és zokogtak, a szenvedés és kimerültség nyomait látták szomorúan egymás arcán, hiszen az utóbbi évek az otthoniakat is megviselték.*” (Beke Ferencné 2002, 91). A hazakerülés, hazaküldés az érintett gyerekek számára sokszor életmentésnek bizonyult. De nem minden kisgyerek viselte ezt olyan öntudatos boldogsággal, mint a 4 éves Dundika (lásd keretes írásunkat). A gyerekek hazaküldése az *ancién regime* családjai körében, számarányukhoz képest szignifikánsan magasabb volt, mint a szabad életükben önállóan gazdálkodó kis- és középtulajdonosi rétegben, a „*kulákok*” között (az előbbi társadalmi csoportból került ki a hazaküldött gyerekek 39,3%-a, az utóbbiból pedig 58,9%-uk).

A hazaadott gyerekek visszavétele is sokféleképpen zajlott. Egy „hazaadott” gyerek, a paprikakereskedő szüleivel és két éves öccsével Szegedről Ebesre kitelepített, majd öccsével együtt hazakerült Ábrahám László (8), a Délvilág c. hírlapnak 1992-ben adott interjújában így emlékszik a szülők hazatérésére. „*Amikor 1953-ban a szüleim kiszabadultak Ebesről és hazajöttek, az öcsém sokáig a nagymamához bűjt, és neki mondta, hogy édesanya, bánt ez a néni, ha anyánk regulázta. Hogy eshetett az az anyámnak?*”¹⁴ – kérdezi már felnőttként. Néhány szülő – megfelelő lakhatási, pénzkereseti lehetőség híján – azonban még ekkor sem tudta magához venni a korábban kiadott gyereket, gyerekeket. A kérdőív szabadulás utáni családi elrendeződésekkel kapcsolatos nyitott kérdésére adott válasz például az egyik hazaadott kisgyerekről így szól: „*... kérelem után 1950. novemberben elen-*

gedték, mint kiskorút (9 hónapos volt akkor), és az anyai nagyszülők nevelték hosszú évekig, míg a család körülményei rendeződtek.”

Hazaadás a táborból

A szerencsénk az volt, hogy apukámnak a bognár szakmájára szükség volt, ezért kaptam állást. Első fizetéséből már tudtunk ebédet venni a konyháról. Soha nem felejttem el, az első ebéd bableves és dödölle volt. Két adagra jutott pénzünk, úgy beszéltük meg, hogy a levest a nagymama kapja, a dödöllét meg elosztjuk mi gyerekek, meg az anyukám. De olyan éhesek voltunk a Sárikával (*a nővére – NM*), hogy megettük mindet. Este anyukám kereste az ételt, ahogy a mezőről hazaért. Mi bevallottuk, hogy megettük, a nagymama sírt: szegény anyátok a negyven fokos melegbe kint dolgozott estig, most kitől kérjünk enni? Anyukám csak ennyit mondott: hiszen én nem is vagyok éhes! Az arcán hatalmas könnyek gurultak le. Akkor büntudatunk volt, hogy másnap nem akartunk még felkelni se. (...) 1952. október 12-én csúnya ködös őszi napon megint népszámlálás volt. Sokáig kint álltunk a prérin. Öreg, beteg, mindenki. Lovas rendőrök körbejárták a hat-hétszáz embert, dideregtünk, mire képesek voltak megszámlálni bennünket. A vége felé szólították édesapámat, édesanyámat és engem. Elindultunk a rendőrök felé, anyukám azt mondta, hogy engem most hazavisznek a nagymamáék Mikefába, mert nagyon beteg vagyok! Ott majd lesz gyógyszer és meggyógyulok. Levelet majd mindig írhatok, ők majd jönnek utánam! Sírtam, kapaszkodtam anyukámba, hogy nem akarok menni. Fogadkoztam, hogy többé nem eszem meg az anyukám adagját. Hiába mondták, hogy nem erről van szó, higgyem el, hogy sokkal jobb lesz! A rendőr megkapott, odaadott a nagymamának, és az apu testvérének, Szüleimet visszazavarták a barakkba, engem pedig cipeltek a vasútállomásra. Debrecenig meg se szólaltam, ott is csak azt közöltem, hogy fázom. Takargattak, babusgattak, de olyan lelki fájdalmam volt, hogy nem csak hogy nem akartam, de nem is tudtam beszélni. Nem tudom hogyan értünk Pestre, a nagymama leugrott pótjegyet venni és Pécsig utaztunk. Ott voltunk 2 hónapig, mindent megtettek értem, hogy megmaradjak, de orvoshoz nem vittek, mert a nagymama és a nagynéném is hadiözvegyek voltak, abból orvosra nem tellett. Két hónap után elmehettem Mikefába, a sógor, akinek a nevére hoztak haza, minden este egy pohár tejjel várt. Hihetetlen, hogy életben maradtam!

Forrás: T. L.-né visszaemlékezése, 2014. Kézirat.

¹⁴ Sz. Lukács Imre: Ebesi utazások. Mire emlékszik az ügyvéd úr? (3). Délvilág, 1992/141. június 16. 2.

A férj, az apa nélkül elhurcolt és a szabadulás után (többé-kevésbé) újraegyesült családok között volt a hatvani Binder-család is (az édesapát Recskre, a családot Kónya tanyára vitték). A 12 évesen édesanyjával, Binder Gézáné Bús Terézzel (1920), 10 éves Mária húgával, 8 éves Nándor és 6 éves Gyula öccsével deportált Ifj. Binder Géza (12), egy 2011-es video interjúban beszél erről.¹⁵ „Mikor hazajöttünk, rokonok fogadtak be bennünket. Szétosztották a gyerekeket, ide fogadtak be egyet, oda kettőt. És így éltünk sokáig, nagyon sokáig. Végül aztán kaptunk egy lakást (...) egy elhagyott tanyát. (...) Édesapám abban az évben szabadult, amikor mi, csak szeptember végén. (...) Apám alkalmi munkából élt. Eltelt két-három év, míg visszavették pályamunkásnak. Váltókezelőként vitték el, kezdte előlről a vasutat. De annyira szerette, ahol kezdte, ott is végezte. Onnan ment nyugdíjba is. (...) (A szülőktől – NM) kicsit eltávolodtunk. Mi, gyerekek, ugye, nem tudtuk megmagyarázni magunknak, hogy mi történt, mi csak azt (láttuk), hogy a szüleink így vannak. De aztán később nem volt komolyabb gond, helyreállt a békesség is, meg a szeretet köztünk. (...) Nem beszéltünk erről. Apám soha sem mesélte ezeket a recski dolgokat. Amikor kiszabadultunk, velünk is, vele is közölték, ha beszélünk róla, visszakerülhetünk. És általában, senki nem beszélt.” Joggal féltek attól, hogy visszakerülhetnek. Idősebb Binder Gézát a rendőrség folyamatosan szemmel tartotta, 1965-ig, az ügyét nyilvántartó objektum dosszié utolsó bejegyzéséig, mindenképpen.¹⁶

A fiatal szülők sorsa kapcsán már arról is szó esett, hogy sokan éppen ekkor kényszerültek megválni a gyerekektől. Az apai nagyszülőkkel, szüleivel és öccsével az ormánsági Gyöngyösmellékről Lenin-tanyára telepített ifjabb Dombai Gyula (1939) például 2011-ben így emlékezett erre. „Az anyai nagyszüleim, azok szintén abban a faluban (Gyöngyösmelléken – NM) éltek, mert egy Tótszentgyörgy nevű községből származik az anyám (...) És azok 47–48-ban, mivel egyedüli lány volt anyám, azok jöttek a lányuk meg az unokájuk után, és ott voltak a faluban. Ők is parasztemberek voltak. Ők végigélték azt a beszolgáltatást, amit mi Hortobágyon nem éltük végig, és tulajdonképpen mi visszakerültünk oda. Egyszerűen úgy határoztak a szülők, nagyszülők, hogy mi menjünk vissza a szülőfalunkba. És mi ott jártunk iskolába. Én a nyolcadikat, és az öcsém az ötödik osztályt ott kezdte. És tulajdonképpen a tanító is fogadott bennünket, és nem emelt senki kifogást. Szabályszerűen visszamentünk. (Kérdező: Nem értem, hát a határsáv nagyon szigorú volt még 53-ban.) A határsáv a pettendi faluvégnél volt. Mikor mi mentünk haza, nem tudtuk mi, ott volt a bódé, meg minden, és a nagyanyám azt mondta, hogy menjetek csak, ne törődjete semmivel – már a somogyi nagyanyám. De hát vannak ott rendőrök, vagy katonák! Azt mondja, ne törődjete senkivel, csak menjetek!”

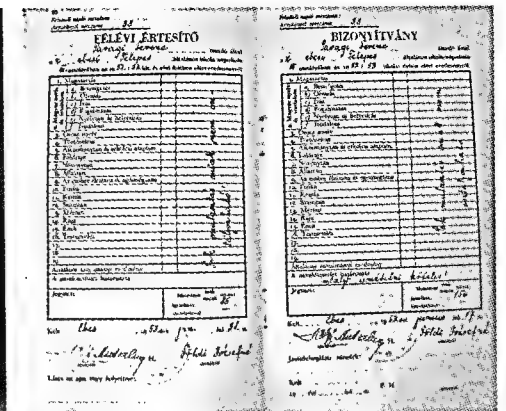
A gyerekek valamivel több, mint fele (167 fő, 52,3%) már a kitelepítés előtt járt iskolába, vagy a táborban lett iskoláskorú. Hogy a tábori iskolázás (ha egyáltalán volt) nem sok nyomott hagyott a szabadulás után bő fél évszázaddal később megkérdezettekben, arról a tábori iskolákkal kapcsolatos kérdésekre adott válaszok bizonytalanságai, ellentmon-

¹⁵ <http://www.emlekpontok.hu/hu/vetito/internalas-binder-geza>

¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-15258/1615

Kormópusztai iskolások, búcsúzóban, 1953

Paragi Ferenc „bizonyítványa” az ebesi „Telepes általános iskolából”, 1953

dásai is tanúskodnak. A megkérdezettek 41%-a emlékezett úgy, hogy a táborban iskolai oktatást szerveztek, és arról bizonyítványt is kiállítottak számukra. 17%-uk szerint az iskolázás gyakorlatilag kimerült a bizonyítványok kiadásában, tényleges tanítás viszont nem folyt a táborban. Végül, 12%-uk úgy emlékszik, sem bizonyítvány, sem iskola nem volt. A többiek pedig egyáltalán nem tudtak a kérdésre válaszolni. Szerencsére, egy-egy tárgyi emlék megőrződött. Például a kormópusztai iskolások csoportképe szabadulásuk idején, 1953 augusztusából, amin tanítójukkal, Doktor Istvánnal örökítették meg őket Kunhegyesen, egy fényképész műteremben. Vagy Paragi Ferenc, az „Ebesi Telepes általános iskola” harmadik osztályos tanulójának félévi értesítője és bizonyítványa az 1952/53-as iskolaévről, amely a mulasztott napok számán és a végzésen túl: „Osztályt ismételni köteles!” sok érdemi információt nem tartalmaz. Aligha hihető, hogy a Szegedről szüleivel és két testvérével deportált kisfiú a rendőrök szigorú őrzete mellett önszántából mulasztott volna az iskolaévben mindösszesen 241 napot.

Megmaradt ifj. Bátai József (1933), kereskedő édesapjával, édesanyjával és öccsével Szentgotthárdról Kónyára deportált, ott a tábor telepes tanítójává avanszált frissen érettségizett fiatalember korabeli naplója is, amelyben a tanítás fontosabb eseményeit és apróbb dokumentumait, valamint jó néhány tanítványa nevét is megörökítette (közli: Hantó 2007, 176–194).

A Kócspuszta történetét feldolgozó helytörténésznek, Hajnal Imrének még sikerült beszélgetnie a telepes iskola tanítónőjével is. „Major Irén tanítónő jelenleg is Tiszafüreden él. A kitelepíttek iskolájában végzett munkájáról többször is elbeszélgettem Major Irénnel. Teljes szellemi frissességgel rendelkezik mind a mai napig. Különleges engedélyt kapott a Tiszafüredi Rendőrkapitánytól. Csak az engedély alapján léphetett be a tábor területére, a szülőkkel csak rendőr jelenlétében, csakis gyermekek tanulmányi munkájáról adhatott tájékoztatást. Major Irén délelőtt az alsó tagozatos gyermekeket tanította, délutánonként pedig a felsős gyer-

mekeket. Bizony nem volt könnyű a munkája. A gyermekeknek sem beszélhetett arról, hogy miért kerültek Kócsra, a Piroska majorba szüleikkel együtt. Annyit tudott, hogy a gyermekek szülei a kócsi állami gazdaságban dolgoznak. Az iskolás gyermekekre a szülők távollétében az idős kitelepítettek felügyeltek, amíg nem indultak iskolába vagy a szülők nem tértek haza a munkából. Major Irén tanítónő lóháton tudott csak időnként közlekedni a nagy sár miatt. A tanítónő, lehet, kissé idealizált leírást is adott az iskoláról. „A tanterem ajtaja a szabadba nyílt. A bejárattal szembeni falon egy térkép volt, mellette egy Sztálint ábrázoló falikép. A bejárati ajtó mindkét oldalára egy-egy ablakot helyeztek el az állami gazdaság kőművesei. A tanterem így kellően megvilágított volt. Baloldalon egy állványos tábla állt a sarokban, a jobb oldalon, a másik sarokban öntöttvasból készült kályha. A kályhába télen szénrel tüzeltek, a szénről az állami gazdaság gondoskodott, még a sáros idő beállta előtt meghozták a szenet. Egy közös udvari WC (lányoknak, fiúknak külön) tartozott még az iskolához. A tábori rendőrséget is ugyanabban az épületben helyezték el, mint az iskolát. Major Irén elmondta, hogy a gyermekek magatartásával semmi gond nem volt. Sőt, még a szorgalmukkal sem. Tehetségüknek megfelelően tanultak.” Egyik tanítványáról még egy sztorit is felidéz. „A tanórák közti szünetekben a gyerekeknek az udvaron kellett tartózkodni a tanítójukkal együtt. Major Irén tanítónő észlelte, hogy Simon Irén 8. osztályos tanuló bemegy az osztályterembe. A tanítónő utána osont, hogy megnézzé, milyen okból ment be Irén az osztályba. Irénke a fal melletti Sztálin kép előtt térdelt, kezét imára kulcsolta és a következő mondat hagyta el a száját: Sztálin papa, szépen kérlek, engedj haza minket innen! A tanítónő úgy tett, mintha semmit sem vett volna észre, hangtalanul elhagyta az osztálytermet.” (Hajnal 2013).

Simon Irén (1937), kocs máros és kereskedő édesapjával, édesanyjával és két öccsével Kálóc fáról kitelepített kislány, 2007-ben, zalabaksai otthonában adott interjújában így emlékszik iskolázására. „Hát jól végeztem mindenhol, és még a 8. osztályt se tudtam kijárni. Sebestyén Katalin meg Magyar Irén (sic!) volt egy-egy tanító, Tiszafüredről jöttek ki. Rengeteg gyerek volt, és az összes gyereknek egy könyv volt, amit ő fölolvast belőle, aki többet meg tudott jegyezni, vagy lejegyzett, az többet tudott, aki nem tudott, az sajnos nem tudott. Nekem se volt 8. osztályos bizonyítvány, mert 6. osztályos voltam, mikor elvittek, és akkor nem is volt nekem utána se. És mikor, hogy legyen ebbe a posta forgalmiba meg minden, kérték a nyolcadikos bizonyítványt. Én elmondtam, sajnos én nem tudok, nem tudok adni, mert hát hol voltam én. Először nem akarták megérteni, de hát látták az ottani eredményemet, hogy milyen volt, akkor tovább már nem folytatták. Akkor Marxistára akartak küldeni, Nagykanizsára menjek Marxistára. Én menjek Marxistára, akik az életemet tönkretették meg minden, olyan iskolában. Akkor 40 éves voltam, amikor megint egy másik postai dolgot elvégeztem, hát ott is nagyon jól végeztem mindent, de hát akkor már 40 éves fejjel utána már. (...) Hát egészen nyugdíjaimig postán dolgoztam, itt a zalabaksai postán.”

A tanulás, az iskola még azoknak a gyerekeknek a tábori életében is perifériális tevékenység volt, akik ott ténylegesen jártak iskolába. Simon Irén erre így emlékszik. „Én még

nem voltam 13 éves, de engem is beosztottak állandó munkára, mert édesanyám betegsége miatt csak egy kereső jutott az öt személyre. Minden nap egy pulykanevelő telepre kellett men-nem, mely tőlünk 13 km-re volt. Hajnalban fél háromkor keltettek a rendőrök, és akkor gyalog mentem a munkahelyemre. Még nyáron is alig pirkadt ilyenkor, télen pedig teljesen sötét volt. Reggel egy szakaszt édesapámmal tettem meg, ő ugyanis kocsis volt. (...) Aztán a sötétben egyedül mentem haza, megtéve a 13 km-es utat. Sokszor úgy szaladtam, fel sem mertem nézni. Ősszel egy gumicsizmát kaptam, ami szinte le sem került a lábamról. Este, ha haza értem, arra sem volt erőm, hogy a csizmát lehúzzam. Munkába minden nap menni kellett, nem számított, hogy vasárnap, vagy ünnepnap van-e.” (Takács 2013, 104). De munkára még Irén öccsének, ifj. Simon Ferencnek (1939) is ki kellett járnia. Ő így emlékszik: „Kosztot hordtam a szomszédos tanyára a munkásoknak. Több tanya is volt itt: Góré s, Jám bor, Jusztus, Gombos, Gyöngy. Fel volt írva, hogy melyik tanyára hány adagot kell leadni. Először nem ment ez simán. Volt úgy, hogy az utolsó tanyára semmi sem maradt, mert az előzőkön kiosztottam az övékét is. Bizony, nem 13 éves gyereknek való munka volt. Aztán egy sertéstelepen dolgoztam...” (Takács 2013, 108).

A gyerekek túlnyomó többségének iskolázása a szabadulás után is folytatódott (vagy éppen akkor kezdődött meg). Összesen 19 (6%) valamikori gyerekről állítják csak a megkérdezettek, hogy a szabadulás után nem tanultak már, így a kitelepítés előtt megszerzett végzettségük-nél (főként nem teljes általános iskolai végzettség-nél) többre iskolai pályájukon nem jutottak. A kérdőív nyitott kérdéseire adott válaszokból a tovább nem tanulás (vagy a csak kötelező általános iskola befejezéséig tartó tanulás) sokféle oka, összetettsége is kibontakozik.

„Kitelepítéskor 6. osztályba járt, később nem folytatta.” „A nyolc általánost esti, dolgozók iskolájában fejezte be.” „Általános iskolai tanulmányait félbeszakította a kitelepítés.” „A táborban tanulni nem tudott, de aztán befejezte az általános iskolát. A 6. osztályt beszámították neki.” „Bal kézzel kezdtem írni, rajzolni, nem engedték. Szókincsem igen szegény volt. Nem ismertem meséket, a gyümölcsöket, nem tudtam, melyik tárgy mire való.” „Ha az alsó tagozatot nem ilyen zilált körülmények közt járta volna, lehet, hogy más viszonya lett volna a tanulás-hoz.” „Nagyon nehéz volt az alsó tagozatban bekövetkezett törés, és a hiányok miatt a felső tagozat végzése.” „A tanárok jóindulata segített ahhoz, hogy 8 év alatt befejeztem az általános iskolát. Nagy hátrányt jelentett a 3 év kiesés.” „Rendszeresen megvert a kommunista matematika tanárnőm, aki bűdös kulák gyerekek nevezett.” „Anyanyelve horvát. Magyarul szinte csak az iskolás kor táján kezdett tanulni.” És az állandóan visszatérő gond: „A szegénység miatt a szülők nem gondolhattak gyermekük taníttatására, az általános iskola befejezése után mind-járt munkába kellett állni.”

A táborok elzárt és sajátos világából visszatérő, annak íratlan szabályrendszerébe szocializálódott, a külvilág szemében „elvadultnak” tűnő gyerekeknek nem volt könnyű beilleszkedni a kinti szabad világba. Még az olyan jól tanuló, a tábori családjától elkerülve,

rokoni családjába (nagybátyjához) is jól beilleszkedő iskolakezdőnek sem, mint amilyen Lugosy Piroska (1947) volt, akit Kercaszomorrról dédnagymamájával, nagyszüleivel, szüleivel és nagybátyjával deportáltak Tedejre. A pusztai rab-élet sajátos „szabadságát” megtapasztalt, a kóborlás, gyerekbandázás, túlélési leleményesség és szemfülesség gyerekvilágából kikerült kislány egy 2012-es interjúban így mesél a másként veszélyes őrségi új életéről. *„Életem egyetlen pofonját is nagybátyámtól kaptam. Sohase pofozott meg senki. Az unokaöccsémekkel örökké szánkóztunk, örökké csavarogtunk, mindenütt, a Kerkaparton, mindenütt, ami a környéken volt, déltől sötétedésig. És akkor egy nap kitaláltuk, november volt, hogy utána kötöttük a szánkót egy szekérnek. Két ember ment fáért az erdőre, és mondták, hogy elvisznek az erdőbe, megrakják a szekeret, és akkor majd visszahoznak. Na de a szekérnek kitörött a kereke, és le kellett rakni a fát, a szekérekereket vissza, satöbbi, és olyan későn értünk haza, hogy hiába jött be a két ember, a nagybátyánk mégis kiosztott két pofont. Teljesen igaza volt. Ugyanis a fél ország itt ment át a határon,¹⁷ és ő elvállalja az öccse gyerekét, akit lehet, hogy valaki felkap, és elvisz magával. Tehát ilyen világ volt.”* Iskoláit azonban kitartóan, jeles eredménnyel végezte nagybátyjáéknál, majd később szüleikhez visszakerülve, egy állami gazdasági majorból a városi iskolába naponta bejáró kisdíákként, egészen a főiskolai diploma megszerzéséig.

A „szabad” világba visszakerült (vagy azzal most ismerkedő) kisgyerekek „idegenségének” a hortobágyi „elvadultság” mellett számos más oka is lehetett. A korábban említett apátistvánfalvai ifj. Császár János és felesége például úgy döntött a táborban, hogy az elhurcolásukkor két éves Magdolna és pár hónapos Anna nevű kislányaikkal nem anyanyelvükön, vendül, hanem magyarul beszélnek. (A táborfolklorban számtalan történet kering az anyanyelvük – horvát, szlovén/vend – használata miatt büntetett felnőttekről, gyerekekről. A német nyelv használatáról a sváb családok persze, már évekkel korábban igyekeztek gyerekeiket leszoktatni, vagy arra őket meg sem tanítani.) Császár Anna 2012-ben így mesélt arról, hogy amikor visszajuthattak Apátistvánfalvára, milyen problémákkal szembesültek. *„56-ban, mikor hazajöttünk, akkor az volt a legnehezebb, hogy nem tudtunk vendül. Se én, se a nővérem. A nővérem már iskolás volt. Akkor eljött a tanító bácsi, megkérte apámékat, hogy a kisebbik testvért engedjék vele, mert csak sírt az iskolában. A többiek nem játszottak vele, egyáltalán nem tudott vendül. Aztán négy éves korban úgy jártam vele, mint-ha iskolás lennék. (...) Nagyon nehéz volt beleilleszkedni. Mert nem voltak barátaink. Még az a szerencse, hogy sokan voltunk testvérek, és el tudtunk játszani. Aztán iskolás korunkban, alsóban, nem tanultuk a vend nyelvet, mert megengedték a tanítók, hogy majd felsőben. Felső tagozatban kezdtük tanulni. Viszont hittanosok voltunk, és első osztályban volt akkoriban az első áldozás, és a plébános úr nem engedte meg édesanyámnak. (...) Megkérte anyu, hogy magyarul tanítsa a hittant, és azt mondta, hogy ha a többi gyerek megtanulta a vendet, akkor*

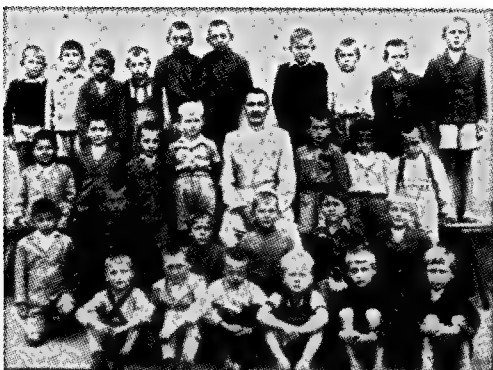
¹⁷ Egy ekkoriban éppen nem aknácsított, a tiltott határátlépésre alkalmas – és sűrűn használt – őrségi határrésről van szó.

az övé is megtanulhatja. Nagyon nehezebbre esett, mert sokszor elsírta magát, amikor mondta. Aztán megtanultunk vendül imádkozni.”

Igaz, az se sokat segített, ha valaki kétnyelvű maradt. A nagyszüleivel és szüleivel Felsőszölnökről Lászlómajorba hurcolt Ropos Veronika (1947) 2012-ben így idézte fel emlékeit a tábori, majd a szabadulás utáni nyelvhasználatáról. *„Én akkor vendül beszéltem, ott (a táborban – NM) tanultam meg magyarul. Magyar gyerekek is voltak. (...) Vendül nem felejtettem el. Egyáltalán nem. Mert a szülők vendül beszéltek. Úgyhogy nagyon tudtam magyarul beszélni. Mikor hazaértem, itt az iskolában akkor meg az volt a baj. Hogy mért tudok én olyan jól magyarul. (...) Nem volt már vend tanítás, de azért elég hibásan beszéltek még (magyarul). És én meg tökéletesen tudtam magyarul. Én jobban tudok magyarul, mint a többiek. Mondjuk, nem a tanárok részéről (merült fel), a gyerekek egymás között.”*

A nagyanyjával (nevelőanyjával) és nevelőapjával Magyarszombatfáról Lászlómajorra kitelepített Cseke Erzsébet (1940) a szabadulás után Zalalövön folytatta az iskolát. 2012-ben így emlékezett erről. *„Tudom, mikor odakerültem hetedikbe, akkor a hatodikos anyagot kérdezte tőlem az osztályfőnök, hát aztán nem tudtam. Kaptam tőle két pofont. Hát persze ő azt nem tudta, hogy én kitelepített vagyok. Csak az igazgatóhelyettes, Lakner tanár úr, az az itteni tanárnővel együtt végzett. Hát, az érdeklődött, hogy hova valósi vagyok, és mondom, hogy magyarszombatfai. Hát azt mondja, neki a legjobb barátnője az ottani tanítónő, a Julika. Aztán ugye, megtudta, hogy én kaptam két pofont az osztályfőnöktől, és azt mondta neki, gyere Rózsi, oda az Erzsébeté most, oszt te kérsz tőle bocsánatot. (Kérdező: Ilyen rendes volt?) Igen, ez a Lakner tanár úr. Már én aztán a nyolcadikat a jóistennek nem akartam kijárni, de szigorú is volt az a Rózsi. Én aztán nem járom ki! De igenis, Erzsébet, kijárod! Hátha még neked szükséged lesz a nyolcadik osztályra. Hát ugye nagy szükségem nem lett rá, mert nem vettek föl, még ipari iskolába se, sehova. (Kérdező: Jelentkezett, és nem vették föl?) Hát az egerszegi ruhagyárba jelentkeztem ipari tanulónak, de létszám fölötti voltam. Én mindig létszámfölötti lettem. Ez a mocskos – mit mondok! Na, mindegy – az ottani párttitkár nem írta alá a papírt. És már akkor az is kellett.”*

Sokféle iskolai elmaradással birkózott a Szőregről volt jegyző édesapjával, édesanyjával és három kistestvérével Tiszaszentimrére kitelepített Vörös Endre (1941) is a szabadulás után, amikor visszatért régi iskolájába, Szőregre, ahol még kitelepítés előtt kezdte meg tanulmányait. Az immár hetedikes fiú ott szembesült azzal, hogy a kimaradt három év sok iskolai hátrányából az orosz nyelv tanulásának teljes hiányát már végképp nem tudja behozni. A táborban fizikailag és lelkiroben is megerősödve, biztos családi támogatással maga mögött, az orvosnak készülő fiú mégis beadta jelentkezését a középiskolába. Nem tudáshiány miatt utasították el, hanem az osztályidegennek járó kitétellet: *„helyhiány miatt”*. Kerülő úton aztán – ha nem is orvosi – de tanári diplomát szerzett az ambiciózus, kitartó és jó kedélyű fiatalember. Előbb asztalos szakmunkásnak tanult, aztán Budapesten technikum i érettségit tett, végül – 35 évesen, levelező tagozaton – elvégezte a tanárképző főiskolát.

A szőregi iskola az 1940-es évek második felében. Alsó sorban jobbról a harmadik Vörös Endre (1941), még tiszaszentimrei kitelepítése előtt.

Az otthonról eltávolodás segítette a korábban említett Dombai Gyulát is a középiskola elvégzésében. Mire a szülők is visszatérhettek a faluba, ahonnan kiűzték őket, a nagyfiú már Budapesten volt középiskolás. „És Budapesten volt egy állategészségügyi technikum, és én odakerültem, és azt végeztem el.” – meséli az interjúban. A kérdező meglepődik: „De x-es voltál, nem?” A válasz: „A továbbtanulásnál nem vetették föl. Én 54-ben kerültem fel Budapestre, és ott nem merült fel. Hogy minek tekintettek engem, azt nem tudom. Azt tudom, hogy az egyik tanárom az jött le, mert nekünk ilyen állategészségügyi gyakorlatra kellett járni, és Szigetvár mellett egy állami gazdaságban voltam, és akkor lejött a tanár úr. És akkor eljött hozzánk, mert az állatorvossal, a helyi állatorvossal jártam, és annak mondtam el, hogy tulajdonképpen mi azért vagyunk ilyen szegényesek, mert nekünk mindenünket elvettek, és a Hortobágyon voltunk. És ő akkor nagyon csodálkozva nézett. Azért gondolom, hogy talán nem tudták. Mert én erről nem beszéltem.” Így is lehetett.

A néhány éve (az 1951–52-es tanévtől) indított új középiskola-típus: az érettségit adó technikum elvégzése jelentette a Bánokszentgyörgyről kitelepített Lukács-gyerekek számára is a továbbtanulási lehetőséget. Józsefet (1937), Katalint (1939) és Máriát (1940) 1954-ben gimnáziumba ugyan nem, de a zalaegerszegi közgazdasági technikumba (sőt a lakásgondjaikat megoldó kollégiumba is) is felvette az iskola, nyugdíjazás előtt álló veterán kommunista igazgatója. „Egy osztályba mentünk, mert én voltam 17 éves, Marika épp akkor végzett a nyolcban, 54-ben, én meg már traktorosként kerültem oda. Kati elsős volt. És mindnyájan ott kezdtünk elsőben. És ezt meghallotta az öreg veterán, Micsoda? Lukács-testvérek, és Hortobágyról, és nem akarták (fölvenni gimnáziumba)? Az anyjuk p...! Majd én fölveszem! És így pattogott. És akkor 54-ben elkezdtük az iskolát.” – mesélte Lukács József hatvan évvel később. 1958-ban a testvérek leérettségiztek, a továbbtanulás azonban már rögzösebb utakon, és különbözőképpen folytatódott számukra (közbejött munkavállalás, házasság, a származási kategóriák megszüntetése is – lásd Kronológia 37).

Az X-es fiatalok számára tipikus – bár nem sokak számára elérhető – menekülési utat jelentett a kevés megmaradt egyházi iskola is. A Római Katolikus Püspöki Kar és az állam közötti megállapodás értelmében 1950 szeptemberétől négy szerzetesrend (a bencés,

A Lukács-testvérek, középiskolai tanulmányaik megkezdésekor, 1954.

a piarista és a ferences, a Miasszonyunk iskolanővérek) folytathatta – állami ellenőrzés alatt – közösségi életét, és tarthatott fenn oktatási intézményeket.¹⁸ Szabó Zsuzsa (1937), Szegedről szüleivel és öccsével Ebesre deportált kislány így emlékszik szabadulás utáni iskolakezdésére. „Akkor én egész télen otthon voltam, dolgoztam. Én 54-ben mentem iskolába (...) Szegeden mi a Szentháromság utcán laktunk, szemben a zárdával. (...) elemibe is (amíg el nem vitték őket – NM), oda jártunk. Tehát ismertek bennünket. És akkor apám írt a főnöknőnek levelet. (...) Szegeden akkor nyílt egy mezőgazdasági technikum, és annak a zöldségtermesztési tagozatára se vettek fel bennünket, mivel ketten voltunk jelentkezők. (...) És akkor anyám, vagy apám írt ide Pestre, a Knézichbe,¹⁹ hogy fölvennének-e. És akkor jött a válasz, hogy nem tudnak fölvenni, mert nem léphetik túl a létszámot. És akkor tudom, február elején jött egy távirat (1954), hogy ha Debrecen megfelel, akkor még február elseje előtt jelentkezsem. (...) Ott ücsörögtünk az ágyban, és kérdezte az anyu, meg az apám, hogy mit akarsz kislányom, mennél oda? Hát, anyukám, ha lehetne... És akkor apám mondta, hogy persze, hogy lehetne. (...) És akkor már szombaton a déli személyvonatra fölültem, nagy kofferral. (...) És akkor a Géza (öccse – NM) még otthon maradt. Ő aztán a következő évben került le Esztergomba, a ferencesekhez.” A döntéshez persze a tanulásra vállalkozó fiatal nagy elszántsága, támogató tágabb családi háttér és az anyagi áldozatvállaláshoz szükséges lehetőségek is kellett.

Erről az útról beszéltek le a korábban említett, a szabadulás után családjával Tedejen maradt Apatini Ferencet (1940). A tedeji iskolával még nem is volt baj. „Tizenhárom éves

18 Forrás: <http://www.svetits.hu/index.php/intezmenyunkrol/tortenet>. Letöltés: 2014. augusztus 17.

19 A fenti megállapodás értelmében a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációja működtethetett két gimnáziumot az országban. A budapesti gimnázium az egykori Szent Margit Intézet Knézich utcai épületrészében nyitotta meg kapuit 1950 szeptemberében (ma Patrona Hungariae Katolikus Iskolaközpont néven működik). A debreceni intézményt, a Svetits Intézetet eredetileg Svetits Mátyás, a debreceni Kereskedelmi és Iparkamara első elnöke és felesége alapította. 1896-ban nyílt meg. Az alapítók végakarátának megfelelően, működtetését a fenti rend vette át. Az intézetet 1948-ban államosították, 1950-ben a Debrecenben élő iskolanővéreket is deportálták. 1950 szeptemberétől a rend vidéki gimnáziumaként működött. (Forrás: lásd 17. lábjegyzet).

voltam, a tizennegyedikben. Augusztus után a tedeji iskolába kerültünk. Én a hetedik, nyolcadik osztályt együtt, egyszerre végeztem az osztatlan iskolában. (...) Akkor már, szeptembertől iskolába jártunk, rendes iskola volt, de osztatlan. Rendes volt a tanító, tanítónő, egy házaspár tanított. Jó tanuló voltam. Apu ismeretsége révén kapcsolatba léptünk először a Svetits igazgatójával, dr. Kiss Lászlóval, úgy tudom, innen pedig a Szele Tibor professzorral Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Nagy matematikus, az első Kossuth-díjas professzor volt akkor, egy református püspöknek a fia. Az ő révén, protekcióval a Csapó, nem tudom a keresztnévét, megyei oktatási vezető volt akkor, bejuttatott a Hajdúnánási Körösi Csoma Sándor gimnáziumba. (...) A nánási gimnázium rossz választás volt, mehettem volna esetleg egyházi iskolába is, de azt mondták akkor anyuénknak, épp a Szeléék, hogy jó lenne, ha az állami gimnáziumba mennék, mert onnan van remény bejutni egyetemre. Végül kisült, hogy onnan még nehezebb, mert a piaristáktól bejutottak egyetemre sokan. Nánáson én voltam az egész iskolában az egyetlen ikszes. Akkoriban még mindenhol külső-belső ellenséget kerestek, és rólam tudták, hogy Tedejről a csurmából²⁰ való vagyok. Én voltam az első számú közellenség az osztályban. (...) a kecskeméti piarista gimnáziumban, a harmadikat már ott végeztem. Anyuval együtt odamentünk, megmondtuk az igazgatónak, hogy az állami gimnáziumban bántottak, üldöztek, jönnék hozzájuk, és akkor fölvettek." (Saád 2004, 267–270). Aztán végül, 1964-ben, néhány szakmunkás végzettség megszerzése után, fizikai munkásként, egyetemre is be tudott jutni.

A sokszorosán nehezített feltételek közti tanulás, továbbtanulás miatt a valamikori szabaduló gyerekek életében sokszor – a korábbi nemzedékek tipikus életvezetésével ellentétben – összetorlódtak, felcserélődtek, párhuzamosan zajlottak különböző élet-események: a tanulás, a munkavállalás, a családalapítás, a gyermeknevelés eseményei. Mint a Ruzsajárásról kocsmáros és kereskedő édesapjával, nevelőanyjával, nővérével és iker-fivérével Tizsaszentimrére elhurcolt Hajdú Mária (1937) esetében is. A fiatal lány a táborból kikerülve, a letelepedésük helyszínéül kijelölt Szegeden – a család többi tagjához hasonlóan, munkába állt: három műszakban dolgozó gyári munkás lett. 1956-ban még a gyári munkástanács elnökének is megválasztották: „Marika, internált voltál, te legyél a Munkástanács elnöke.” A forradalom leverése után természetesen elbocsátották – kevésbé exponált nővérével együtt. Sikertelenül azonban bejutniuk konzervgyári idénymunkára, sőt a bér munkási státust is kívívni. Ő azonban – apja korábbi makacs, sokszor kíméletlen és tehetséges megkapaszkodási, vagyonszerzési, előrejutási pályáját is követve – már az új idők előrejutási lehetőségeit kereste, azon indult el és tört előre. „Fiatalok, jó erőben voltunk. Mondom, na, én akkor szeretnék tanulni. Mondom, én elmegyek a Radnótiba, esti tagozatra. Egy héten négyszer kellene menni, este 5-től 9-ig. De én a konzervgyárban 6-tól 2-ig dolgoztam az udvaron, tehát nekem belefér az időbe. Meg hát nem volt se ruhánk, se cipőnk, kellett a pénz. Kétszer jelentkeztem, a párttitkár és a személyzetis hozzájárulása kellett, egyszer se vettek föl, a személyzetis és a párttitkár nem javasolt. (...) De én akartam tanulni, eldöntöt-

tem, hogy nem leszek a konzervgyárban, udvaron. 58–59-ben nem vettek föl, én elmentem a Radnóti Gimnázium igazgatójához, és bögttem, mint minden nő. És elmondtam, hogy internálva voltunk, kitelepítve voltunk, hol voltunk, mennyi ideig. Rendes ember volt, meghallgatott. (...) Azt mondta nekem: Jól van, fiam, ha megígéred, hogy jó tanuló leszel, felveszlek. Így, ez a szöveg hangzott el, szó szerint, nem felejttem el. Felvett.” A tanulás-projekt még a kezdetén volt, de már a családalapításra is gondolnia kellett.

„Férjhez mentem 22 éves koromban, de minek! 60-ban mentem férjhez. Józsika másfél évre született, 61-ben, a fiam. Tulajdonképpen már a negyedikbe jártam, amikor eszembe jutott, hogy nem dolgozom az udvaron. Az egészségügyi szakiskola a Tolbuchinon hirdetett – már férjnél voltam – hogy csecsemő- és gyermekgondozót vesznek föl tanulóknak. Én már akkor harmadikban végeztem (a gimnáziumban – NM). Én beadtam a jelentkezésem naplaira. Akkor már férjnél voltam, a férjem dolgozott. Mondom, egy évet kibírunk úgy, hogy én nem dolgozok, délelőtt 8-4-ig vagyok az iskolában, és akkor 5-re megyek a Radnótiba, este. Na, most akkor fölvettek, jártam az egészségügyi szakiskolába. Áprilisban végeztem csecsemő- és gyermekgondozóként, mindenből ötösre vizsgáztam nappal, este jártam a Radnótiba, negyedikbe, készültem az érettségire. Leérettségiztem 4,6-ra, nem a legjobban, mindegy, de két iskola, elvégeztem azt is. És akkor bekerültem gyermek- és csecsemőgondozónak a bölcsödébe, mert már volt egy szakmán. Tehát nem az udvaron dolgoztam. Már májusban bekerültem a bölcsödébe, júniusban leérettségiztem, akkor jelentkeztem az egyetemre. (...) Kétszer jelentkeztem a jogtudományira, kétszer nem vettek fel, helyhiány miatt. (...) Elmentem az Antalffy rektorhoz. (...) ő sem egy olyan sima származású volt. Úriember volt. Na, én bent vagyok a professzor úrnál. Mindig bögünk, nők, mindig bögünk. Én mondtam neki, hogy legyen szíves meghallgatni, internált voltam, helyhiány miatt nem vettek fel, és hogy szeretném a rektor urat megkérni, hogy én szeretnék tanulni, de én internált voltam a szüleimmel, nem követtünk el semmit. Mindent végighallgatott, és a három közül én voltam az egyik, akit a rektor úr fölvelt. (...) Kaptam az értesítést, hogy szeptembertől fölvettek az egyetemre, esti tagozatra.” Mire a diploma megszületett (egy kis gyors- és gépirói tanfolyam elvégzésével együtt), és – egy volt sorstárs segítségével – ügyvédi munkakör is került, a házasság is lassan véget ért: a fiatal, gyerekes anya elvált.

A kérdőíves vizsgálat tanulási adatai szerint a gyermekek korosztályának tanultsága így alakult (2. táblázat). Az érettségizettek több mint harmada (36,3%), a diplomások csaknem fele (45%) levelező vagy esti tagozaton, munka mellett szerezte a képesítését. Az érettségizők átlagos életkora 22,94 év volt, kevesebb mint 20%-uknak sikerült 18-19 éves korában a bizonyítványt megszerezniük. A mintában szereplő 3 legidősebb valamikori gyerek 36 éves volt, amikor azt kezébe vehette. A diplomát megszerzők átlag életkora 29,16 év volt, kétötödüknek sikerült 24–25 éves korukig diplomázniuk. A legidősebb három frissdiplomás 48 éves volt – ha a megkérdezettek jól emlékeznek.

²⁰ Lásd kötetünkben A tizenkét tábor c. fejezet Tedejről szóló részét.

2. táblázat.

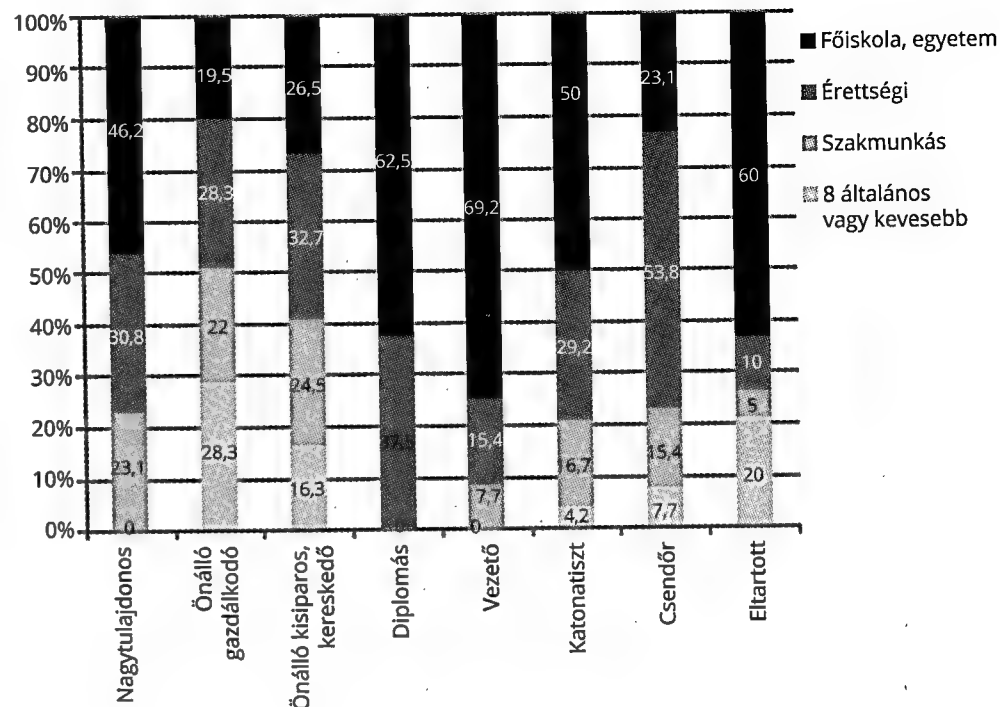
A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége (N, %)

Végzettség	Fő	%
8 általános vagy kevesebb	60	18,8
Szaktanús végzettség	62	19,4
Érettségi	88	27,6
Főiskola, egyetem	100	31,4
Egyéb	3	0,9
Nem ismert	6	1,9
Összesen	319	100

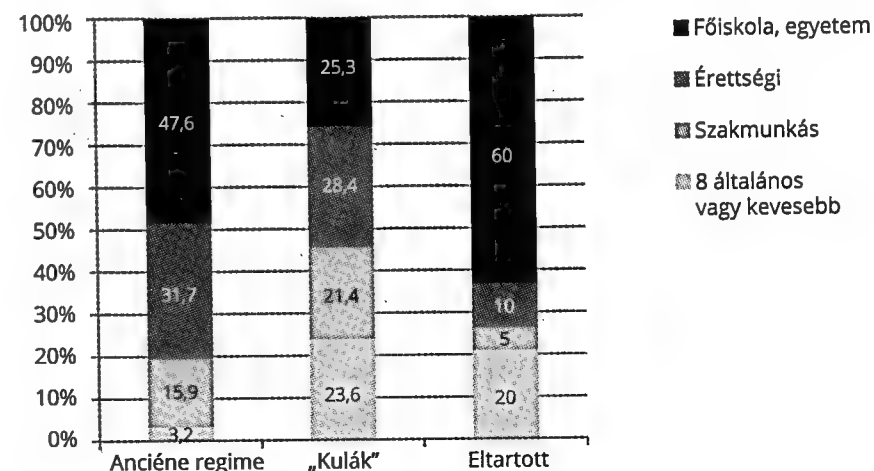
Tudjuk, hogy a generáció többségét érintette a középiskolai és felsőfokú továbbtanulás korlátozása. A származási kategóriák használata – elvileg – 1948 és 1963 között élt. Gyakorlatilag azonban a kategóriák hivatalos megszüntetését kimondó miniszteri rendelet továbbra is nyitva hagyott egy kiskaput a felsőoktatásban a felvételi bizottságok számára, hogy a „nem megfelelő magatartású” jelentkezőket elutasítsák (Kronológia 37, Fogalmak: X-esek). Ugyanakkor számos egyedi példát láttunk arra, hogy a korlátozás legszigorúbb éveiben is ki lehetett kerülni a tovább tanulásból (elvileg) kizártak köréből. Mint a korszak minden rendelkezésének, úgy ennek a titkos – és végeredményben a végrehajtást a helyi résztvevőkre (iskolabizottságok, iskolai párt- és diákszervek, tanulmányi osztályok, munkahelyi pártsszervek) bízó – intézkedésnek az esetében is, a valóságos gyakorlatok sokfélesége alakult ki. Minél távolabb került valaki attól a helytől, ahol őt és családját ismerték, annál könnyebben ment ez. Néhány év fizikai munkavégzés, és ezáltal az osztályellenségből a munkásosztályba kerülés is segített. Csakúgy, mint az ismeretség, a jó kapcsolatok. Hasznosnak bizonyult az új képzési forma (az akkoriban induló technikumok) választása/elfogadása is. És végül, az esti, levelező képzésbe – ha sikerült hozzá munkahelyi támogatást szerezni – be lehetett jutni. Így érthető, hogy a hortobágyi táborokból szabaduló gyerekek továbbtanulását illetően nem találtunk szignifikáns összefüggést a származási kategóriák időbeni érvényességével (azaz annak feloldása előtt, vagy a feloldás után középiskolai vagy felsőoktatási korba érkezésük és tényleges továbbtanulásuk között). Erős összefüggés mutatkozik viszont a sikeres továbbtanulás és a tábori családfő valamikori társadalmi státusa és tanultsága között (lásd 7. 8. és 9. ábra). Úgy tűnik, a fenti, a tovább tanulás felé nyitható kiskapuk inkább a gyerekek előrejutásában a tanuláshoz hagyományosan nagy szerepet tulajdonító és megfelelő társadalmi kapcsolatokkal rendelkező *anciene régime*-hez tartozó családok gyermekeinél voltak adottak.

A képet csak árnyalják a táborok legnagyobb csoportján, az összefoglalóan „kuláknak” nevezett társadalmi csoporton belül érzékelhető nemi különbségek: az alacsonyabb végzettségűek között a lányok inkább csak 8 általános iskolai végzettséget értek el, míg a fiúk nagyobb arányban szereztek szaktanús bizonyítványt is. Végül, az alapvető különbséget inkább csak kíséri, mint magyarázza az a – szintén szoros – összefüggés, hogy azok

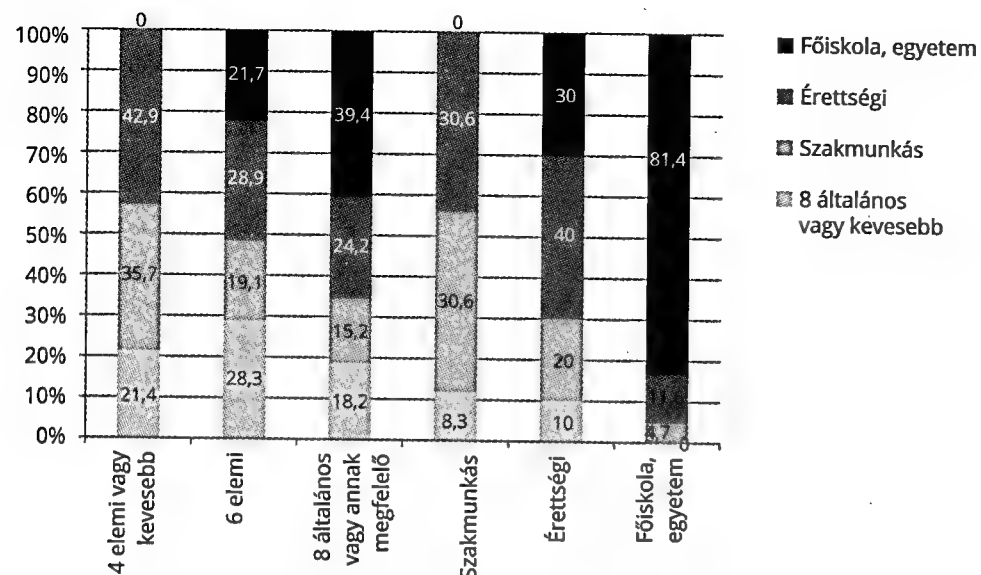
7. ábra. A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége, a tábori családfő 1944-es foglalkozása szerint (%)

8. ábra. A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége, a tábori családfő 1944-es társadalmi csoportja szerint (%)

9. ábra. A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége, a tábori családfő végzettsége szerint (%)

a valamikori gyerekek, akik később visszatértek a kitelepítés előtti, eredeti otthonukba, nagyobb valószínűséggel jutottak csupán az átlagosnál alacsonyabb végzettségig.

Mint láttuk, 1956 a tábori gyerekek életében is szerepet játszott, illetve játszhatott. A forradalomban is részt vett néhány (idősebb), ekkorra már fiatalemberré, fiatal lánnyá cseperedett gyerek (erről az interjúkból tudhatunk), és néhányan el is hagyták az országot. Mint Hajdú Mária ikertestvére, akiről így mesélt. „Vince 56-ban kiment, mert részt vett a forradalomban. Ő Ausztriában, Innsbruckban érettségizett. És onnan ment Bergenbe, főiskolára, pénzügyi főiskolára. És ott végzett. És 71-ben, mikor jött haza, balesetben meghalt. (...) 35 éves volt. Két gyerek van, egy fiú meg egy lány, Hajdú Mária és Vince, ugyanaz a nevük, és mind a két gyerek nagyon jó tanuló.” Kérdőíves kutatásunkban 3 valamikori gyerek hagyta el 1956–57-ben az országot. Az interjúkból kitűnik, hogy később, a hatvanas évektől kezdődően még néhány, akkor már fiatal, külföldre távozott, házasság vagy disszidálás révén (pontos számukról, arányukról nincs adatunk).

A táborokból szabaduló gyerekek életében – mint említettük – szinte kibogozhatatlanul és sokféle mintázatban összetorlódtak különböző életesemények (tanulás, munkába állás, előmenetel, házasság, gyerekvállalás). Egy család három gyermekének életútját így foglalta össze 2007-ben a Pákáról bognár és ÁFÉS-pénztáros apjával, anyjával, nagymamájával és húgával, Krisztinával (1944) Tejedre kitelepített Horváth Sarolta (1940). „A tedeji, csurmai oktatás igen gyenge volt, nem sok ragadt ránk. Szerencsére, Marcalgergelyben már jobb tanítónk, és jobb körülmények is voltak. (...) Az iskolám javaslatára jelentkezhettem

ezért továbbtanulásra, és a Pápai Gyors- és Gépiró iskolába fel is vettek. (...) A szakirányú gyakorlatot is biztosító középiskolámat 1956-ban sikeresen befejezve, még az év augusztusában sikerült az otthoni, Marcalgergelyi Állami Gazdaságban elhelyezkednem gépirónőnek. (...) (Általános létszámleépítés következtében elbocsátották – NM) Akkor azt nem is nagyon bántam, mert éppen eredeti szülőfalunkba, Pákára készültünk visszamenni. (...) Aztán Pákán sem nekem, sem apunak nem sikerült állást kapnunk, mivel a volt deportáltakat ott a környéken mindenki ismerte, és félték bennünket alkalmazni. (...) (Végül, távolabb, főkönyvelői állást is kapott, tanfolyamra is elküldték, de kiderült, hogy csak büntetlen előéletű ember lehet főkönyvelő – NM) Erről egy balatonfüredi szakmai tanfolyamon értesültem, ahol a férjemet is megismertem (...) férjemmel 1960 februárjában kötöttünk házasságot. (...) Házasságunk után újra főkönyvelő lettem. (Költözések, három gyerek születése, házépítés – NM) Mint könyvelő mentem nyugdíjba. (...) Kriszti húgom (őt a táborból hazaadták – NM) nagyon szeretett volna továbbtanulni. El is kezdte a mezőgazdasági technikumot, de az első féléves vizsgája után az igazgató behívatta, és közölte vele, hogy nem folytathatja tanulmányait, mert kitelepített volt. Akkor – sajnos – annyira megijedt, hogy nem mert másik iskola felé mozdulni. (...) a helyi ktsz-ben kezdett el dolgozni, mint segéd, betanított, majd szakmunkás. A ktsz megszűnése után egy vállalkozásba társult be, nyugdíjaztatásáig ott is dolgozott. (...) házassága nem sikerült. Egyedül kellett felnevelnie és iskoláztatnia a hozzá került két gyermekét. Idős, betegeskedő, 96 éves édesapánkról jelenleg is ő gondoskodik. (...) Emil öcsém, aki a táborban született, asztalosnak tanult. Jelenleg vállalkozó. Feleségével, két fiával és alkalmazottaival, nagyon sokat dolgozik. Az egész család igen szorgalmas. Tavaly ünnepelték 30. házassági évfordulójukat.” (Hantó 2007, 376–378).

A kérdőíves kutatás adataiból az egyes életeseményeket szétbogozva kitűnik, hogy a nemzedék 5%-a (10 férfi és 6 nő) soha nem házasodott. A házasulók átlagos életkora első házasságkötésükkor, alacsonyabb volt, mint bármelyik előző generációé, és minden korábbi nemzedéknél kevesebb gyermekük született (3. táblázat). Elődeiknél magasabb az elváltak aránya is körükben: 14,4% (46 fő). Harmincan újránházasodtak (65%), és hárman második házasságuk felbomlása után, immár harmadszor is házasságot kötöttek – a korábbi nemzedékeknél erre sem találtunk példát.

3. táblázat. A négy generáció házassodási és gyermekvállalási jellemzői

Kitelepítéskori korcsoport	Átlagos életkor az első házasságkötéskor			Átlagos gyerekszám		
	Átlag	Fő	Szórás	Átlag	Fő	Szórás
14 éves és fiatalabb	23,81	277	4,387	1,94	243	,787
15-39 éves	24,41	394	5,689	2,17	336	1,159
40-59 éves	24,70	277	5,856	2,50	246	1,324
60 éves és idősebb	25,77	74	7,802	2,42	72	1,659
Összesen	24,42	1022	5,616	2,22	897	1,189

A generáció csaknem egytizede (27 fő, 9,7%) már az ötvenes években házasságot kötött, átlagos életkoruk akkor még a 20 évet sem érte el. A többség (142 fő, 51,3%) a hatvanas években kötött házasságot (átlagos életkoruk: 22,7 év), de egyharmaduk kivárta a hetvenes éveket is (95 fő, 34,3% – átlagos életkoruk: 25,2 év). Kevesen (4,3%, 12 fő) halogatták a párválasztást a nyolcvanas évekig, és akadt egy táborlakó gyerek, aki csak az új évezredben, 52 évesen szánta rá magát a házasságra. Az, hogy a magasabb végzettség megszerzéséért tovább tanultak, csak a nők férjhez menését késleltette meghatározó módon. Míg a különböző végzettségű férfiak átlagos életkora első házasságkötésükkor nem tért el lényegesen (25 év körül mozgott), a főiskolai, vagy egyetemi diplomát szerzett lányok átlagosan négy évvel idősebbek voltak (24,9 év), mint 8 általános iskolát végzett társaik (átlagosan 20,9 év), és még érettségizett társnőiknél (átlagosan 22,4 év) is több mint 2 évvel később mentek férjhez. Hogy hány gyerekük született, azt viszont nem befolyásolta lényegesen az, hogy milyen iskolai végzettséget sikerült elérniük. A kevés (1-2) gyerek világra hozatalára vállalkozó tábori gyerekek nemzedékében különösen kitűnik a korábban már említett, magyarszombatfai Cseke Erzsébet családi életének alakulása. A tanulási ambícióiban visszaszorított lány gyári munkás lett, és szintén gyári munkás férjével nyolc gyermeket neveltek fel. „Ez volt az én sorsom, igen. És most van 21 unokám.” – összegezte élettörténetét.

A tábori gyerekek házassági és gyermekvállalási szokásai illeszkednek a generációjuk egészében tapasztalható hazai tendenciákhoz (lásd például Csernák 1996). Sokban eltértek viszont a korabeli Nyugat-európaiaktól. A térség demográfiai adatait nemzetközi összevetésben vizsgáló áttekintő munkájában Tomka Béla az eltérések okait kutatja. „Az 50-es évek erőltetett – és nagy társadalmi költségekkel járó – iparosítása közrejátszott a baby boom kelet-közép-európai elmaradásában, és pl. Magyarországon az 1960-as évek elejének fertilitási mélypontja minden valószínűség szerint összefüggött az erőszakos kollektivizálás teremtménye társadalmi légkörrel is. Ezenkívül a kommunista rezsim vallási életet korlátozó és az egyházak társadalmi befolyását visszaszorító politikája különösen gyors szekularizációs folyamatot eredményezett a legtöbb kelet-közép-európai és balkáni országban 1945 után.” Továbbá – tegyük hozzá ehhez – a fertilitás alakulásában a berendezkedő Kádár-rendszer brutalitást megbékítési gesztusokkal vegyítő politikája sem bizonyult következmények nélkülinek. A társadalom megbékítéséhez az is hozzátartozott, hogy a művi terhesség-megszakítás büntetésének ötvenes évek eleji drákói szigorát, az évtized végén, a futószalagon végezhető abortuszlehetőség kormányzati biztosítása váltotta fel, – évekkel a tablettás fogamzásgátlás lehetősége előtt, majd azzal párhuzamosan is. Folytatva az idézetet: „(...) Nyugat-Európában az 1960-as évektől a tradicionális család vonzerejének a csökkenése (alternatív együttélési formák elterjedése, a párkapcsolatok stabilitásának a csökkenése, a házasságon kívüli születések növekedése) a visszaesés (a gyerekszámok visszaesésének – NM) egyre fontosabb oka volt. Kelet-Közép-Európában ellenben a fertilitáscsökkenés a házasság- és

családformák tradicionális kereteinek fennmaradása mellett zajlott le.” (Tomka 2009, 58).

A családi élet változásainak szubjektív érzékeléséről kérdőívünk három, a tábori családra vonatkozó kérdésére adott válaszokból tájékozódunk (lásd 4. Táblázat). Minthogy válaszolóink lényegében két korosztályból (a valamikori fiatalokból, valamint a gyerekekből) kerültek ki, külön-külön is megvizsgáltuk válaszaikat. Míg mindkét csoport nagyon erősnek érezte a családi összetartást a táborok világában és még a szabadulásukkor is, a hatvanas-hetvenes évekre a fiatalok többsége már úgy érezte, a tábori családok ebből a szempontból is hasonultak az átlagos magyar családokhoz. A tábori gyerekek kevesebb, mint egy harmada vélte ezt így, többségük (62,4%-uk) még ekkor is sokkal erősebbnek találta az átlagosnál saját családjuk összetartását. Az interjúkból, visszaemlékezésekből mindenesetre a dédszülős, nagyszülős, testvérekkel, sógorokkal, sógornőkkal, nagybácsikkal, nagynénikkel és unokatestvérekkel leírt negyvenes-ötvenes évekbeli (igaz, szűkös és zaklatott) világgal szemben a beszélgetésekből egy családi szálakban, családtagokról tárolt információkban kevésbé gazdag új világ képe bontakozik ki.

4. táblázat. A tábori családok összetartása – a kérdőívre válaszolók szerint (%)

Mennyire szorosan tartott össze a család?	Nagyon erősen		Nem túlságosan		Inkább a széthúzás volt a jellemző	
	Fiatalok	Gyerekek	Fiatalok	Gyerekek	Fiatalok	Gyerekek
A tábor ideje alatt (N=245)	96,4	97,1	2,2	0	0,7	0
A szabadulás után (N=246)	93,5	97,1	3,6	1,0	2,2	0
Mennyire szorosan tartott össze a család?	Sokkal erősebben		Nem erősebben és nem gyengébben		Inkább a széthúzás volt a jellemző	
	Fiatalok	Gyerekek	Fiatalok	Gyerekek	Fiatalok	Gyerekek
A hatvanas-hetvenes években a magyar átlaghoz képest (N=241)	44,2	62,4	51,4	31,7	3,6	1,0

A szabaduláskor a nagyobb gyerekeknek (16%-uk lépett ekkorra túl az iskolaköteles koron) már hozzá kellett járulniuk a család fenntartásához. A szülők által megtalált szálláshelyeken, munkahelyeken közülük is 46-an (15,4%) dolgozni kezdtek, valamivel többen mezőgazdasági, mint ipari munkásként. 1956-ban még a tábori gyerekek közül is ketten önálló gazdálkodói státusba kerültek – feltehetőleg annak folytán, hogy a család visszakért eredeti lakóhelyükre. De az újonnan munkába lépők többsége ekkor már inkább alkalmazottként helyezkedett el. A generáció tömegesebb munkába állása a hatvanas években kezdődött meg, ebben az évtizedben 203 fő (63,6%) munkahelyi mozgásáról van adatunk. Ekkor lépett munkaerőpiacra a diplomás munkakörökben elhelyezkedők több mint fele (51,9%-a), a többnyire érettségi végzettséggel rendelkező irodisták (főleg

lányok) 56,3%-a, valamint az ipari szakmunkások 67,6%-a. Általában elmondható, hogy a generációban jórészt megszűnt a háztartásbeli státus. A lányok nemcsak hogy (csaknem) mind munkába álltak, de többen közülük karriert is építettek, előrejutottak pályájukon (munkahelyi vezetők, helyettesek lettek). A hetvenes években már a valamikori legkisebb gyerekek is pályára léptek (akkor legnagyobb számban már a diplomások). A hatvanas-hetvenes években, néhányan vezetői pozícióba is kerültek.

Mint például a már említett Dombai Gyula, aki annak idején a nagyszülők bátorítása mellett a hivatalos hatalomtól (esetükben határőröktől) való félelmet is leküzdötte, és nem volt hajlandó kisgyerekként átélt kitelepítése miatt örökös bűntudattal és félelemmel élni. Így mesélt munkába állásáról és munkahelyi előrejutásáról. *„Én tulajdonképpen állategészségügyi technikusként végeztem, és 58-ban, mikor végeztem, akkor nem volt sehol hely. Elmentem a megyéhez, a megyei fő állatorvoshoz, bemutatkoztam, hogy ki vagyok, és hogy szeretnék a szakmában elhelyezkedni, mivel nem vettem föl a főiskolára. Azt mondta, komám, hát elmész Mohácsra, ott a járási fő állatorvos mellett van egy felcseri állás, ha tesszik, akkor elfogadod. Eljöttem ide le, Mohácsra, 58-ban, és elmondtam itt is, hogy ki vagyok, mi vagyok, és azt mondta a Vanczák Pista bácsi – ő volt a járási fő állatorvos – hogy édes komám, szeptember elsején jöhetsz dolgozni. És akkor így kerültem ide. De én a családnak, ahogy mondtam, a hortobágyi nyaralásáról nem tettem említést sehol sem, és amikor önéletrajzot kértek tőlem, én akkor sem írtam erről a kitéléről, mert akkor eleve elvesztem volna. És hogy nem írtam, így gondolom, a munkám meg a személyiségem alapján ítélték meg, mert 61-be idekerültem /Somberekre/ VB-titkárnak. Közben azért én elvégeztem a jogi egyetemet, de nem diplomáztam. Szóval, az abszolutórium megvan, illetve elmentem az államvizgára, de a polgári jogból olyan butának nézhettem ki a vizsgán, hogy azt mondtam, többet nem megyek. Mert az a levelező tagozaton való tanulás, szóval, túl sok áldozatot nem is hoztam, ez viszont az én hibám, hogy ezt nem fejeztem be. /Kérdező: És mikor iratkozott be?/ 65-ben iratkoztam be, és akkor elvittek utána tanácsakadémiára, és utána halasztást kértem, és a hetvenes években jártam.”* Ugyanis közben megnősült, és két gyermeke is született.

A hatvanas évektől kezdődően, főként az „Új Gazdasági Mechanizmus” idején – ha kevesek számára is – de megnyílt az önállóvá válás lehetősége is. A rendszerváltásig 5 kitelepített gyerek önálló kisiparos, kereskedő, vagy szolgáltató, 3 diplomás szabadfoglalkozású, 2 pedig önálló mezőgazdasági dolgozó lett, hosszabb-rövidebb időre. A hetvenes-nyolcvanas években még hárman vezető pozícióba kerültek. A nyolcvanas évek viszonylagos eseménytelensége után, a kilencvenes évek végén megindult a hortobágyi gyerekek nyugdíjba lépésének folyamata – közülük négyen rokkant nyugdíjasok lettek. A rendszerváltást 26-an (8,2%) már nem éltek meg. A politikai és gazdasági változások a táborlakó gyerekek életében sem sokaknak hozott nagy változást – vagy kérdezőink nem értek el nagyobb számban olyan tábori gyerekeket, akiknek életében még a fordulat nagyobb változásokat hozott. Hárman munkanélküliek lettek, egy tucatnyian pedig

önálló mezőgazdasági vállalkozóvá, kisiparossá, kereskedővé, vagy szellemi szabadfoglalkozásúvá váltak. Mint például a Tornyiszentmiklósról anyjával, nevelőapjával és két kishúgával Ebessre deportált Lovkó László (1942), aki életét és hortobágyi kitelepítését 2011-ben, videó interjúban mesélte el.²¹ Nagyapja és soha nem ismert, a háborúban meghalt édesapja nyomdokain, az ötvenes évek végén asztalos lett. A lehetőségeknek megfelelően, többnyire üzemekben helyezkedett el – bár a hatvanas évek végének rövid időre megváltozni látszó gazdaságpolitikája idején „maszekként” is próbálkozott. 1990-ben végképp búcsút intett az alkalmazotti világnak, céget alapított, és ő vett fel alkalmazottakat. Az interjú készítésekor már egyetemet végzett fia vette át az üzletet, de egyéni vállalkozóként azért még ő is dolgozott.

A tábori gyerekek életében – a kezdeti időszakról többnyire eltekintve – a végzettség és az annak megfelelő munkakör betöltése általánossá vált. Diplomával diplomás munkakörökbe kerültek, aki szakmunkás végzettséget szerzett, magasabbra jutott, mint aki nem. Vagyis, *feltehetőleg hasonló munkakörben dolgoztak, mint hasonló végzettségű, a táborokat meg nem járt kortársaik.* Csak – mint láttuk – a hasonló végzettség megszerzéséért ők – amellet, hogy több fáradtságba került nekik – esetenként pályájukat súlyosan befolyásoló árat is fizettek. És a rendszer körükben kimutathatóan több ambíciózus, tanulni vágyó fiatalot fosztott meg a többre jutás lehetőségétől.

A rendszerváltozás után a valamikor gyerekek közül is sokan megírták emlékeiket a kitelepítésről (Csőke 2006, Bárány 2006, Lukács 2007, Apatini 2009), sokan megszólaltak a kitelepítések témájában helyi és országos médiában, dokumentumfilmekben, állítottak emléket a táborok és a valamikori elhurcolások színhelyén, váltak szervezőivé emlékezőseknek. Kilencven százalékban ők alkotják a hortobágyiak kétezres évek elején létrejött emlékezőközösséget (lásd kötetünkben Emlékezők... c. fejezet).

Adatközlőink valamivel több, mint kétötöde (102 fő) a valamikori kisgyerekek köréből került ki. Őket kérdeztük a családot érintő kárpótlásról (Kronológia 38, 39, 40). Kárpótlási jegyet csaknem mindegyikük családjá kapott, csak ketten állították, hogy ők nem részesültek benne. (Felhasználásáról lásd pl. Binder Géza említett videó interjút.) Családtagoknak megítélt nyugdíj-kiegészítésről 66,7%-uk tud, nyugdíjhoz járuló tartós szabadság-elvonási pótlékban 35,5%-uk részesült. Ez az arány valószínűleg azért ilyen alacsony az ő esetükben, mert a pótlék – akkor még – csak azoknak járt, akiknek „fogva tartási időtartama a három évet elérte”. A korábban hazaküldött, a tábori élet későbbi éveiben született gyerekekre tehát nem vonatkozott. Ők csak 2013-tól részesülhetnek ilyen pótlékban (Kronológia 41), addigra már kissé megfogyatkozott létszámban.

A megkérdezés időpontjában (a kétezres évek közepén) 43-an (a korcsoport 13,5%-a) már nem éltek: a valamikori fiúk 17,9%-a és a lányok 9,6%-a). A legidősebb is csak 69 éves

²¹ <http://www.emlekpontok.hu/hu/vetito/interju-lovko-laszloval>

*Baranyai megemlékezők csoportja, Mohács, 2011. szeptember 29.
A megemlékezésre a Mohácsi Ifjúsági Centrumban a Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány baranyai kitelepítésekről rendezett kiállításának megnyitója adott alkalmat.*

volt. A teljes korcsoporton belüli arányuknál szignifikánsan magasabb arányban vannak köztük a magasabb végzettségűek (11 érettségizett és 11 felsőfokú végzettséget szerzett).

A táborokba gyerekként elhurcoltak nemzedékéről összefoglalóan elmondható, hogy életük olyan szakaszában élték meg a rablétet, amikor még mindabból, ami velük történt, nem sokat érthettek. Sokan eleve rabnak születtek. (A táborfolklor része az a történet, hogy egy ott született kisgyerek első szava – a sűrű tábori sorakoztatásoknak köszönhetően – a „Jeleni” volt). Az anyától, a szülőtől való elszakíttottság – a táboron belül, vagy onnan hazaadva – sokak számára életük során nehezen feldolgozható élménnyé vált. Sokan nem ismerték szüleiket, nagyszüleiket kitelepítés előtti életükben, nem élhették át, hogy abban a közegben, ahonnan ők és az ő elődeik származtak, kik is voltak. Ha tudták is, nem biztos, hogy értették: nem szüleik tehettek arról, hogy ők így indultak az életbe. Sok, még kifejezetten, felnövetlen gyerekekre olyan fizikai és lelki terhelés nehezedett, ami egész későbbi életében nyomta őket.

A szabad életben is „nehéztett pályát” futottak. Viszont ők voltak az a nemzedék, amelyik előtt a legtöbb lehetőség (életkorukból következően: legtöbb idő) állt, hogy a Kádár-korszak homogenizált, a lehetőségeket a nagy tömegek számára (azaz: majdnem mindenki számára) erősen behatároló világában, újra legyenek „valakik”. Tanulással, munkával, karrier-építéssel, családalapítással, kinek mi adatott. Sokan, sokféle módon, erőt merítve az indulásból, vagy éppen attól véglegesen lesújtva, megtalálják helyüket a szülői, nagyszülői életformát erőszakosan eltüntető újvilágban. Hogy – statisztikai értelemben legalább – belesimuljanak generációjukba, hogy abban ők is egy legyenek, a sok közül. A korábbi generációktól – mint kortársaiknak – sok mindenben jellegzetesen eltérően alakult az életük. A fiatalok előrejutásában elsődlegessé vált a tanulás szerepe.

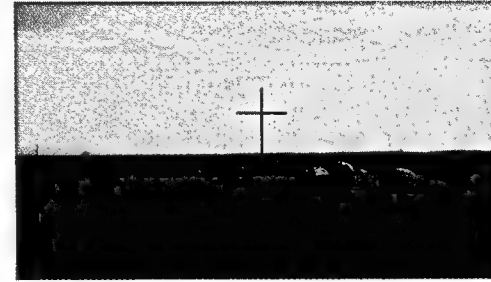
A nők általánosan munkavállalók lettek, sőt pályájukat alakították, nem egy közülük karriert futott be. Elődeiknél kevesebb gyereket vállaltak, többen elváltak.

Ma – az egyre idősebb valamikori fiatal felnőttek mellett – jórészt a tábor-társadalomnak ez a generációja az, amelyik még tanúságot tud tenni a hatvan évvel ezelőtti történetekről, sérelmekről, méltánytalanságokról és pusztításokról. Ez újabb terheket ró a tábori gyerekekre. Hiszen *akkor és ott* ők még csak gyerekek voltak. *Gyerekek szerettek volna lenni.*

Összességében mit mondhat a táborlakók szabadulás utáni élettörténete a mai olvasónak? Sorsuk lenyomata annak a nagy és erőszakosan lezajlott társadalmi változásnak, ami a második világháború utáni Magyarországon és a kommunista országokban végbe ment. Életük általánosabb tendenciáinak és sorsuk egyedi mintázatainak megismerése segíthet abban, hogy fölmérjük az átalakulás árát és máig meghatározó társadalmi következményeit. Sorsukon keresztül bepillantathatunk a több évtizedes átalakulás mindennapjaiba is. Kérdéseket fogalmazhatunk meg, és válaszokat kereshetünk azokkal kapcsolatban. Eltöprenghetünk, hogy a valamikori táborlakók történetének megismerése milyen tanulságokkal szolgálhat ma, egy – a tömegek számára legalábbis – szűkösebbé váló világ számára. Lehet, hogy a háború utáni újjáépítésben még olyan sok tudással rendelkező nemzedékek tudásából ma is tanulhatunk? A háború utáni, a mindennapok tanulságát megismerni sem kívánó, népboldogító politikai elitek árnya ma is kísérthet? Üzenhetnek még ezek a sorsok az utódoknak?

Nagy Mária

Emlékezők és emlékhelyek

„Tisztelet az áldozatoknak, megvetés az elkövetőknek” – olvasható a hortobágyi emlékereszt talapzatába beépített egyik márványtáblán. A másik tábla felirata egy veretes Demokritosz-idézet: „Nehéz dolog a hitványabbak uralma alatt élni.” Az emlékezés-rituálét – hasonlóan a „történelmi sérelmi csoportokként” elkönyvelt (a közbeszédben sokszor lekezelő hangsúllyal címkézett) közösségek múltidézéséhez – a hortobágyiak körében is a *tettes* és az *áldozat* kettőssége uralja. A múltfeldolgozás (állítólag jóval előttünk járó) német mintájából kölcsönzött, még valamikor a múlt század kilencvenes éveiben rögzült toposz, egyaránt használható vezérfonal a sorstársközösségek évfordulós alkalmainak emlékbeszédeiben és az igazságosztásra hajlamos történelmi mérlegelések ítéleteiben, amelyek viszont nem függetlenek a politikai ideológiák erőtereitől, sőt az aktuális politikusi elvárásokhoz is kapcsolódni szoktak. Az emlékezők szokásos kiindulópontja: a *történet* – *történelem* felidézése az *emlékezés-felejtés-megbocsátás* jegyében.

„Megbocsátunk, de nem felejtünk” – ritkán hiányzó fogadkozás ez a hortobágyiak és más áldozat-emlékezőközösségek múltidéző összejövetelein. Megbocsátás, megkövetés, megbékélés... – indulattal teli, súlyos gesztusok. A *megbocsátás* a bosszúszomj személyiségre nehezedő terhének elengedése, a pusztításra kész indulat lefékezése a kiegyenlítődség-folytathatóság: a *békesség* jegyében. Biblikus fordulattal élve: ideje van a megbocsátásnak is, – ideje *lett volna* annak idején, ha *akkor* a kegyelem gesztusát a sértett gyakorolhatja. Annak idején fordítva történt: a sérelmet okozó bocsátott meg a sértettnek. Az emlékezőközösségi megbocsátás-fogadkozás jelentősége így ma már inkább csak az – bár az sem kevés – hogy a kegyelmi gesztusgyakorlás fél évszázad múltán helyére: a sértettek körébe került. Indulati töltete ugyanakkor, több mint fél évszázad alatt, természetesen kiürült vagy legalábbis kiürülőben. És kihez szól ma már? A megbocsátás – írja Paul Ricoeur, az emlékezés és megbocsátás összefüggéseit elemezve – az *emlékezés és felejtés* egyik kombinációja: „... egyfajta aktív felejtés, azaz olyan felejtés, amely

nem az eseményre vonatkozik, annak nyomait inkább gondosan őriznie kell, hanem a bűnre, amelynek súlya alatt megbénul az emlékezet...” (Ricoeur 2004, 66, kiemelés S.J.). Kérdés, hogy ennyi idő elteltével magát az eseményt, annak nyomait és végrehajtóit mennyire őrizi, mennyire akarja őrizni, mennyire képes megőrizni és generációról-generációra átörökíteni az emlékezet? Lehet, hogy ennyi idő elteltével pontosabb lenne a „Megbocsátunk, mert felejtünk is” beismerése?

Nyilvánvaló, hogy emlékezetközösségi összefüggésen ilyen nem hangozhat el. A táborok társadalma ott az azonos sors homogén közössége. A múlt: a deportálás ténye és következményei az együtt és azonos módon megélt történelem. Közösségi együttléteken kívül viszont – a kollektív emlékezetből nem független, – de mégiscsak az emlékezés-felejtés sokféle egyéni változatában megjelenő múlt. Egyenértékű (forráskritikai szempontból is) a szakszerűen archivált iratanyagokból kibontható múlttal. Élete során előbb-utóbb a legtöbb emberben felvetődik a kérdés: végül is a rajta kívül álló körülményekből – családi, nemzetségi, faji, területi hovatartozásából, osztályhelyzetéből stb. – következő események: a történelem vagy ő maga, saját személyében felelős inkább személyes sorsa alakulásáért? Személyenként változik az, hogy ki milyen választ ad erre a kérdésre. Milyen választ ad verbálisan és viselkedése során. Mit mond és döntési helyzetekben hogyan cselekszik.

Sokan vannak, akik nem *akarnak* felejtetni. A hallgatás évtizedei után, élve a szabad beszéd lehetőségével, személyes, családi hagyatékaik átengedésével, készséggel megosztják (felejtéssel átszótt) emlékeiket, és az őket továbbra is sújtó méltánytalanságokat sem hallgatják el. A kitelepítetteket és utódaikat kérdezve, ugyanakkor az is kitűnt, hogy azok is sokan vannak, akik nem szívesen idézik fel múltjuknak s még kevésbé szívesen elődeik múltjának ezt a fejezetét. A közhiedelemmel ellentétben ez ma már többnyire nem a nehezen oldódó megfélemlítettségre és a hallgatáskényszer félelmi beidegződöttségeire, hanem egyszerűen az idő múlására vezethető vissza.

Hogy mit tesz az idő, azt mi sem érzékelteti jobban, mint az, ha a Gulyás testvérek filmjében látható-hallható – a nyolcvanas évek közepén még nem minden kockázat nélküli – megszólalások indulati telítettségét és a mai, közelmúltbeli emlékezések (interjúk, emlékiratok, dokumentumfilmek) igencsak meghalványodott élményvilágát, sztereotip fordulatait összevetjük. A múltfeldolgozás – a riceour-i „emlékezetmunka” – készsége és módja generációnként, társadalmi csoportonként és egyénenként is nagyon különböző.

Hasonlóan más, traumát megélt „sorsközösségekhez”, tábori társadalmakhoz, valójában a hortobágyiak közössége is, táboron belül és kívül, sokféleképpen tagolt közösség. Egykori sorsuk a *tábor* volt: a marhavagon és a juhhodály valósága. De ez a *valóban* közös sors egyéni-családi sorsok sokféleségének, élethelyzetek, esélyek, pozíciók változékony sokszínűségének foglalatja volt. A kinti világból hozott adottságok: társadalmi státusok

tekintetében is rétegzett világ, amelyet a táboron belül a páriák és tehetősebbek, az életre valóbbak és élehetetlenek, a kedvezményezettek és kipécézett áldozatok, a beépülők és ellenállók sokféle változata, a kápósodási hajlam, az önfeladás, a túlélési készség, a szolidaritás, a kicsinyhitűség és a nagylelkűség tovább tagoltak. Táboron kívül, a szabadság utáni évtizedekben, még markánsabbak lettek/lehettek a különbözőségek, egyúttal a felejtés-emlékezés, a múlttelmetési és múltidézési hajlam különbségei, amelyek természetesen az *utódok* emlékezetmunkáján is nyomot hagynak.

Az *időskorú* kitelepítettek élete, bár jórészt túléltek, többnyire a szó szoros értelmében „ráment” Hortobágyra. A középnemzedékből is kevesen éltek meg azokat az éveket, amikor már lehetett emlékezni. Viszont talán degradáltságuk elfogadhatatlanságának ösztönöszerű jelzésképpen mindkét korosztály sok nyomot: emlékiratot, naplófeljegyzést, verset, rajzot, névsorlistát hagyott maga után. Mai szemmel nézve – a „Gutenberg-galaxist” lassan magunk mögött tudott világból visszatekintve – meglepő, hogy az *írás* (írásban megörökítés) készsége mennyire hozzátartozott a félszázaddal vagy többel korábban élt emberek mindennapjaihoz. A pár elemis, kétkezi munkájukból élőkhöz is. Végletesen leszorított élethelyzetükben sem tudtak-akartak lemondani róla. A hatósági iratok mellett, főleg ennek a fennmaradt dokumentum-anyagnak köszönhető, hogy a táboréletről – és a kitelepítés előtti-utáni évekről – vannak hiteles forrásaink.

Akik a szabad nyilvánosság időszakát is megélték, táborba deportálásukról és annak következményeiről ma beszélnek, vagy beszélhetnének, tábori életük éveiben jórészt *fiatal felnőttek és gyerekek* voltak. Az előbbiekre körébe azok az iskoláskorból éppen csak kinőtt fiúk és lányok is beletartoznak, akiket mint teljes értékű rabmunkaerőt a tábori élet korábban nagykorúsított, mint kinti világban élő kortársaikat. (A hat-hét évtizeddel ezelőtti viszonyok táboron kívül sem tették lehetővé a gyerek-és kamaszkor maihoz hasonló kitolódását.) Írott dokumentumokat – főleg a hortobágyi táborfölkőr darabjait – ők is hagytak maguk után, és sok hiteles emléket őriztek meg emlékezetükben, különösen a férfiak, akiknek a pusztákon (olykor távolabb is) ide-oda vezényelt brigádjaikból a táborvilág és a rabmunkáltatás egészére nyílt rálátásuk.

A kiszabadulással a gyerekek és kamaszok számára nem a pályavég, hanem az életkezdés felé nyíltak perspektívák. A szabadság, a további korlátozások ellenére, tágabb mozgásteret, ugyanakkor a tábori körülmények között leszorított, valamiképpen (a szó szoros értelmében) mégis akolmeleg kisvilágok szétesését is jelentette számukra. A visszailleszkedést a *deklaszáltak* benti (tábori) világából továbbra is *deklaszálnak* a „szabadok” kinti világába. Interjúink tanúsága szerint a tábori gyerekek és serdülők emlékeiben ez a legkritikusabb időszak. Útjaik sokfelé vezettek az eredményes megkapaszkodástól a kihullásig, szerencsétlenné válásig. Vannak, akik – lelük mélyén legalább is – sohasem tudtak beletörődni azokba a kis mozgásterekbe, degradáltság-tudatuk hatósági karbantartásába, szűkös és szoros hatósági kontroll alatt tartott érvényesülési lehetőségeikbe,

amelyeket a kádári konszolidáció hallgatásuk fejében a deklasszáltaknak is felkínált. Vagy – mint annyian – ők is beletörődtek, és elnyomottságuk megélését a rendszerváltás hozta igazán felszínre. Emlékeikben hajlamosak személyes és családi bajaik, sikertelenségeik, félresiklásaik, elmulasztott lehetőségeik ősforrását a „rendszerben”, „Hortobágyban” és a rendszer tovább élésében látni. Olyanok is vannak (s ők vannak többségben), akik a mögöttünk hagyott „ez van, ezt kell szeretni” rendjét továbbra sem bolygatják, egyszerűen napirendre térnek a történetek felett. Beszélgetéstől, adatlap kitöltésétől, családi emlékeik megosztásától ugyanakkor többnyire nem zárkoznak el. Sok esetben már szüleik és nagyszüleik sem voltak, ők pedig különösképpen nincsenek igazán rajta, hogy a deportáltság életük jelentős (legjelentősebb) eseményeként, a család történetének és azonosságátudatának meghatározó tényezője legyen. Esetenként egy-egy családon belül is követhető ez a – családtagok közt többnyire hallgatólagosan elfogadott – megosztottság.

Szüleik és nagyszüleik életének tönkre tételét mára jórészt a nagyszülői, dédnagyszülői életkorba került, tábori gyerekek, serdülők teszik szóvá. Ők alkotják a hortobágyiak sorstársi közösségét. Azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a kitelepítés története ne hulljon ki a történeti emlékezetből. Félő ugyanis, hogy az ő gyerekeik, unokáik, dédunokáik generációiból már végképp kivész a készítés ennek az igénynek a megfogalmazására, s a hortobágyi Gulág (is) bedarálódik a történelmi felejtésbe. A jelképes (kárpótlásban is kifejeződő) elégtétel követelése mellett, a kommunizmus áldozatainak többi emlékezetközösségéhez hasonlóan, a hortobágyiakat is ez a félelem és a felejtés ellenében formálódó narratívák fogják össze.

Hayden White szerint a történeti valóság *rekonstrukciójaként* előadott történelem valójában a múlt tanulságait hordozó *konstrukció*: „... minden történeti narratíva látens vagy manifeszt formában magában hordja az általa tárgyalt események erkölcsi értékelésének óhaját” (White 1996). Amennyire ez a konstruktivista állítás túlzónak tűnhet a professzionális történetíráshoz viszonyítva, annyira helytállóan látszik a traumatizált társadalmi csoportok, így a kommunista múltat megszenvedett áldozatok körében: közelebbről a hortobágyi kitelepítést megélték és utódaik emlékezetközösségének megnyilvánulásaiiban is. A *professzionális* narratíva inkább latens formában hordozza a történelmi tanulságokat, az *emlékezetközösségi* konstrukcióban viszont manifeszt módon kapnak helyet a tanulságok: a hivatalos – tankönyv-szinten kanonizált – történelemmel szembeállítható *igaz történetek*, figyelmen kívül hagyott tények, igazságok, és – nem utolsósorban – az erkölcsi ítéletekre és a jogérzetre hagyatkozó (erkölcsi és anyagi) elégtétel. Az *erkölcsös* és a *jogos* szempontjából megítélt történeti ismeretanyag, az áldozatok szemszögéből, az *áldozat* és a *tettes* éles szembeállításával prezentált – egyszerre felejteni és felidézni akart – múlt. Emlékeink felszínre hozásával felejteni is akarunk „... hiszen végül is sohasem emlékezünk mindenre. A hiánytalan emlékezet elviselhetetlen lenne számunkra.” (Riceour 1999, 63). Különösen az a traumatizált csoportok emlékezetében, amelyben a *felejtés* – emlé-

kezés interaktív összekapcsolódása fokozottan érvényesül (Riceour 1999, 63-65). Ennek következtében a saját élményvilágon kívüli múltismeret a felejtés szűrőjén fennmaradt emlékek szerint szelektálódik, és együtt kavargó a valóság élesen bevilágító emlékképeivel, képzelettel, utólag színezett imázs-részletekkel. Mindez a kommunizmus bűneire és áldozataira összpontosító professzionális narratívákból átvett elemekkel keveredik. Történeti ismeretanyag, amely mint a történeti valóság *igaz* változata, garantáltan „körön kívül” marad, jóllehet az emlékezetközösségek erős törekvése, hogy – ismét Riceour fejtegetéseire hagyatkozva – a „történetcsinálás” egyúttal „történelemcsinálás” legyen,¹ azaz közösségi múltértelmezésük (és ítéleteik) a történelem részévé váljanak.

Emlékezetközösségi (sorstársközösségi) körben ennek gyakorlatilag nincsenek esélyei. Ezek a közösségek nem erre valók. Szegmentáltak, fogyatkoznak, elöregednek. Fognak a kommunista múlt még élő tanúi. Megfogyatkozásuk előre haladásával anyagi elégtételre vonatkozó igényeik mindinkább teljesíthetők, hitelük és igaz történeteik pedig az államilag biztosított rendhagyó történelemórákra vannak fenntartva. Ezzel a rendszerváltás éveiben felértékelődött „emlékezetben élő történelem” a versengő – többnyire egymás létjogosultságát is vitató – professzionális narratívák küzdőterén kívülre kerül. Nem függetlenül mindettől, múltidézésüket mindinkább eluralja – főként a hortobágyiak körében szerzett tapasztalataim alapján, korántsem bántó élel használatom a kifejezést –: az áldozati/sérelmi csőlátás, ami a fiatalabb generációkat, többnyire utódjaik generációit is, inkább taszítja, mint vonzza. Az izolálódott – esetenként egymással szemben is intoleráns és érdektelen – emlékezetközösségeknek és a „hivatalossal” szembe állított „igaz történeteknek” mind kevesebb esélyük van arra, hogy a szabaddá vált nyilvánosság küzdelmi tereinek kemény világában megállják helyüket. A „rólunk megfeledkezett a történelem” beállítódás s nyomában a kirekesztettség tudata, mint identitásképző tényező, egy idő után szükségképpen magával hozza a történeti jelentőség feladását is.

A jelentéktelenedés-jentéktelenítés a mikroszintű elmélyedésre is kész történeti megközelítéseket előbb-utóbb még azokban a történeti narratívákban is visszaveti, amelyekben a kutatói érdeklődés egyébként az emlékezetközösségek egykori társadalmi bázisaira irányul. A győztes és a vesztes diktatúrák (egyszerűsítő hivatkozásokban: a „fasizmus” – a „kommunizmus”) pusztításainak egy szintre hozására, illetve versenyeztetésére létrejött fórumokon és politikusi megnyilatkozásokban, a kommunista bűnök és áldozatok fölötti szörnyűködésre specializált intézményekben pedig a nagy számok és a hatásosan prezentálható tettek és tettesek árnyékában a társadalomtörténeti részletek és a kis tételek – a hortobágyiak az utóbbiak közé tartoznak – könnyen a nevüket-azonosságukat veszített és a „futottak még” kategóriába kerülhetnek (lásd Tükörben c. kere-

1 „(...) a 'történetcsinálás' valami módon mindig kapcsolatban van a történelemben éléssel, a 'történelemcsinálással', azaz az emberek tevékenységével, amit ők nem általuk létrehozott, hanem készen talált feltételek között folytatnak. (...) Ennyiben a 'történetcsinálás' művelete ugyanahhoz a valóság-szinthez tartozik, mint a 'történelemcsinálás'.” (Riceour 1999, 53)

Hortobágyon a „telepesek” ma is fogalom. Elvlaszthatatlanok a táj történetétől, ezt azonban a Hortobágyi Nemzeti Park vezetése vonakodik tudomásul venni. Érthető módon. A telepesek jelenléte az állami gazdaság tájvédelmi szempontból ugyancsak problematikus korszakához: a hasznosítás jegyében folyó brutális rombolás éveihez kapcsolódik. Még emlékü is zavarja a közkeletű Hortobágy-imázt: az ember és a táj évezredes harmonikus együttélését megtestesítő fátlan, szikes puszták (prospektusokban követhető) képzetét és (helyenként rehabilitált) valóságát. Az is belátható, hogy Hortobágy községeződésének telepes-múltban gyökerező kezdetei az eredettudat nehezen vállalható összetevője. A rabtelep-előzmény végül is Ausztráliában sem egyik évtizedről a másikra lett az identitás magától értetődő eleme. De hogy a Hortobágyi Állami Gazdaság – rabgazdaság-időszakában trösztösítve, az ország legnagyobb gazdasága – múltjából miért hullott ki rabgazdaság-időszak, az már nehezen érthető. A Hortobágy hasznosításának történetét és perspektíváit ismertető, terjedelmes tanulmány kétszer említi meg a „kitelepítetteket”. Az első: – szerencsés esetben – helyigényük nem ütközött az állattenyésztés igényeivel (1). A második alkalommal viszont a „kitelepítettek” egy lendületesen indult tenyésztési program juhait kiszorítva, még egy Kossuth-díjtól is elűtötték a gazdaságot (2).

(1) „1951 őszén a gazdaságokat trösztösítették, és a tröszt központját teljesen indokolatlanul Debrecenbe telepítették,¹ a korábbi kerületeket önállósították. Ohatot, mivel oda nem vittek kitelepítetteket, a Törzsállattenyésztő Állami Gazdaságok Igazgatóságához csatolták. Alapítólevelében a magyar szürke marha, nóniusz lófajta, a szőke mangalica és a magyar racka fehér és fekete fajtaváltozatainak fenntartó nemesítésén túl a magyar fehér tyúkfajta nemesítését is feladatául kapta.” (Veres et al. 2000, 1482–1483, kiemelés: SJ)

(2) „1951-ben az Állattenyésztési Kutató Intézet (ÁKI) a merinók nyírásakor összegyűjtötte az 5 kg feletti nyírósúlyú anyajuhokat (1200), külön nyájba a 6 kg nyírósúlyt elérteket (300). Ezeket a két legjobb, Franciaországból vásárolt merinó precoce kossal termékenyítettük. 1952 őszén az állományt ugyancsak az ÁGOK utasítására – mert a hortobágyi gazdaságokat kitelepítettekkel árasztották el – átirányították Pankotára, ahol 1954-ben a juhágazat vezetője Kossuth-díjat kapott.” (Veres et al. 2000, 1490, kiemelés: SJ)

A Terror Házában a hortobágyiak esete méretarányos rémtett: egy réztábla és néhány dokumentum hívja fel rá a figyelmet. Kis tétel – kis szörnyűködés, nagy tétel – nagy szörnyűködés. A létszám persze így is közel a duplájára van felszórólva, és eggyel a „táborok” számát is megtoldották. A tábla szövege: „Lakóhelye elhagyására közel 100 ezer magyar

¹ Talán nem volt teljesen indokolatlan a Debrecenbe telepítés. A telepes-táborokat – rendőrhatalmi szempontból gyakorlatilag a tröszt egész területét – a Debrecenben székelő VIII. Kerületi Rendőrkapitányság felügyelte. A munkáltatói és rendőrhatalmi központ mellé rendelése indokolt volt.

állampolgárt kényszerítettek. Hírhedt 'zárt táborok', amelyekben mintegy 15000 ember raboskodott: Karinkó. Ohat, Epes, Kónya, Ferencváros, Ókarinkó, Hort, Dobi-Erdő, Borsóstanya, Karácsonyok, Dinnyés, Elep, Kócspuszta.” Jelezném ismét – tudomásom szerint – nem egyedül: a felsorolásban van három találat és egy találat közeli tipp. Kónya, Elep, Borsós tábor volt. Epes nincs, Ebesen volt tábor. A többihez: vannak ilyen nevű területek (lásd pl. fentebb a „kitelepítettektől” mentesített Ohatot). Kivéve talán Ferencvárost. Ez valószínűleg Ferenc major lehet, Kónya mellett.

tes írásunkat.) Azok felfogásában pedig, akik (ugyancsak végső tanulságokkal felvértezve) az ellenkező oldalakon szokták formálni a politikai diskurzust, a „kommunistázó” emlékeztetőközösségek azoknak a csoportoknak, osztályoknak: annak a társadalomnak a maradványa, amely fölött eljárt az idő. Adódhatnak helyzetek – a közélet „harci helyzetei” főleg – amikor nem lehet nem észrevenni őket, és környezetüket figyelmeztetni kell degradáltságuk fontosabb összetevőire. „A minden ember személyes sorsát sújtó megpróbáltatások bennük – olvasható például ebben a szakszerű csökevény-karakterológiai jellemzésben – sajátos lelki megnyomorodásban sűrűsödnek össze. Fizikai megjelenésük elnyert, túl alacsonyok, túl soványok vagy túl kövérek, nemi életük katasztrófákkal teli. Nemzeti és társadalmi azonosságtudatuk feldolgozatlan traumákkal teli. Vágyaik és igényeik nincsenek összhangban tehetségük természetével és korlátaival. Múltbeli erkölcsi kisiklásaik önismereti feldolgozására képtelenek. A renegátlélek szörnyetegei kelnek életre bennük. Összességében: viharok, akik saját boldogtalanságukat és nyomorultságukat a többiekre vetítve boldogító vihart akarnak támasztani, mely által személyes céljaik teljesülését várják, az áhított érvényesülést, melyet a józan polgári milieu megtagadott tőlük.”²

A múlt kövületeiként megjelenített csoportok ilyen „leírása” egyúttal múltbeli jelentőségük lekicsinylési, leértékelési törekvéseit – végső soron elfelejtettségüket – erősíti. Pedig jelentőségük valóságos, és a professzionális történetírás párhuzamos konstrukciói iránt nyitott narratívában talán érvényesíthető is. Végül is milliókra rúg azoknak a társadalmi csoportoknak nagyságrendje, amelyeket a társadalom 1945 utáni forradalmi átrendezésének folyamatában elpusztítottak, likvidálásra ítélték, alávetettek, lehetőségeik kiteljesedésében gátoltak. Formálható ennek a társadalmi kísérletnek a veszteségeire, veszteségeire, hozamaival kevésbé arányos ráfordításaira összpontosító történeti narratíva is, – konstrukció, amely körülhatárolható „kis tételek” kis egységeire, tények és események mikrovilágából kibontható értelmezési lehetőségekre összpontosítva, a rekonstrukcióhoz közelíthető. Vannak ilyen törekvések, kitelepítési tanulmányainkat ezek közé szánjuk.

² Csepeli György: Viharok szélcsendben. Népszabadság 1993. május 15. 19. o. A cikk „ötvenhat” párhuzamos narratívája kapcsán, a „sérelemi” csoportok általános karakterisztikáját foglalja össze az Antall-kormányt megrendítő „chartás” küzdelmek idején. A biológiai megjelenésre utaló mozzanatok az egykori Unmensch-jellegű zsidó- és kulákábrázolásokhoz közelítenek.

A rekonstrukció első közelítésben a *tárgyi maradványok* azonosítása, helyszínbemutatóink nélkülözhetetlen kellékeire és forrásaira: régi térképekre, fényképekre, leírásokra és nem utolsósorban a helybeliek emlékeztetőire hagyatkozva. A kitelepítés fő merítő bázisán, a határsávban – időközben többször gazdát, funkciót váltott – kulákházak; elhagyott tsz-központ, ennek megfelelő állapotban (valamikor kulákbirtok az is); kitelepített őrségi család „kódisszerű” háza, angol hölgy tulajdonában, szépen kipofozva; „szőlő-hegynek” nevezett domboldal, amelyet ma már erdő borít, és belsejében vert falú présházak omladoznak; módos sváb porta, a lakóház udvarát keretbe foglaló gazdasági épületek maradványaival, és a lakóházból a padlástérbe vezető kijárat, ahonnan lakóinak összefogdosása idején, a szénapajtnál át, menekülési útvonal nyílt a hátsó traktusba és a szabadba; kiürített határórlaktanya; malomrom; régi fűrésztelep, országos vonzerejű kulturális centrummá átalakítva... – községről-községre bejárható helyek, egymásra rétegződő terek, s azok időrétegeiből kibontható történetek. Közel ezer kilométer hosszú területsáv, sűrű község-hálózattal. Aprólékos bejárása, – ha folytatódik egyáltalán – valószínűleg a következő generációkra marad.³

A kitelepítés célterületein könnyebb a dolgunk: a tárgyi emlékeket a hortobágyi és nagykunsági állami gazdaságok tizenkét üzemegység-maradványában és azok környékén kell keresnünk. A rabgazdaság-időszak mindössze három év volt a gazdaságok életében. Fontos évek: az indulás és a kísérletezés sűrű évei, a gazdaságok pionír-korszaka. Történetük első időrétege, amelynek fennmaradt nyomai és nyomtalan elsüllyedése: az időközben szétesett-átalakult állami gazdaságok mai képe, a félszázados történet végével szembesítenek. Rövid áttekintésben, egy-egy helyen hosszabban is elidőzve, a kiadványunk elején felvázolt sorrendet – magterület (I.), peremterület (II.) – követem.

(I.)

A kócsi táborlakók szálláshelyeinek mára a maradványai is jórészt eltűntek. Pusztai tájékozódást segítő támpontokként, azoknak a tanyáknak, kúriáknak is csak *neve* (Gyöngy, Sallós, Böggő, Péteri, Strausz, Schleining stb.) maradt fenn, amelyeket Pusztakócs egykor sűrű tanyavilágában, – mint állami gazdasági, illetve tszcs-tulajdonba átvett épületeket – az építőanyag-kitermelést szolgáló tanyabontás megkímélt. A tábor egykori helyszínei – a többször váltott szálláshelyek és a kiterjedt munkaterület – a 33-as út *Patkós csárda* és *Nyugati főcsatorna* közé eső szakasza mentén közelíthetők meg, az út mindkét oldalán.

A déli oldalon, a Nagyiván felé eső részen, a telepesek első szálláshelyeit: a *Lovasy kúriát* – a *Pusztakócsi Állami Gazdaság* volt központját – és a *Szabó tanyát*, a juhórályokkal és a gazdasági épületekkel együtt rég elbontották. Közelükben egy juhászat és gazdasági

³ Lásd ehhez: a Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány Magunkról, Évről-évre 2004–2014 menüpontját: http://www.telepesek.hu/magunk_aktu.html; továbbá határsáv-füzeteinket: Nagy–Saád 2011, 2013a, 2013b.

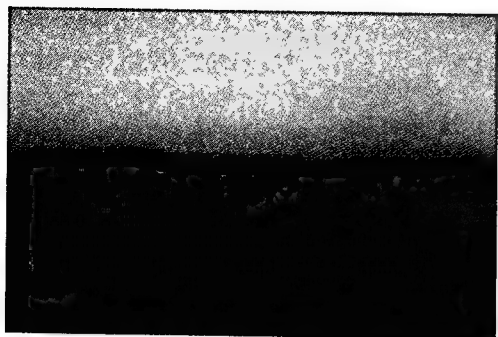

Gyöngy Gyula tanyájának maradványa
Kócsújfalun környékén, 2008.

udvar – az állami gazdaság felszámolása nyomán létesült telep – jelzi, hogy gazdálkodás is folyik az egyébként nem sok életjelet mutató vidéken. Hasonlóan ehhez, az északi oldalon, közel az úthoz, öt-hat kilométernyire a Patkós csárdától, az egykori Jusztyus-birtok helyén marhatartásra berendezkedett telep (állami gazdasági örökség) működik. *Kis Jusztyus* és kissé északabbra *Nagy Jusztyus* istállója és órályai – a telepesek utolsó szálláshelyei – már csak régi térképeken azonosíthatók. A leghosszabb időt Piroksa-tanyán, második szálláshelyükön töltötték a telepesek. Ez (előzéséig Kovács Géza birtoka) a Lovasy-kúriától öt kilométer járásnyira, dél-keleti irányban, a nagyiváni rét északi peremén fekvő tanya volt. Légi katasztrófa törölte el a föld színéről a hatvanas évek elején, amikor juhászatába szovjet vadászgép csapódott be. A juhok és a juhász benn égtek. Hír nem lett belőle annak idején, de a helybeliek emlékezete ma is őrzi az esetet.

Ha épületmaradványok már nem is, a pusztahasznosítás nyomai: rozsdálló zsilipek, csatornamélyedések, beton- és aszfaltmaradványok, törmelékek, lövedék-beecsapódásra utaló felszínalakzatok ma is fellelhetők a tájon. A természet legyűrésének és a nagyüzem útjában álló települési rend (a sűrű tanyavilág) felszámolásának csúcspontja a rabgazdaság időszaka volt, de az adottságok ellenében folyó termelés a tájat később is megviselte, természeti értékeit pusztította. Ezzel együtt is, a kollektívizált gazdálkodás 60-es évek elején felfutó, konszolidáltabb korszakának hozama is volt, ellentétben az erőforrások végletes felélésére és rabmunkára berendezkedett pionír-időszakokkal. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy a proletarizálás első nagy kísérletéből alig maradt fenn valami, míg annak szisztematikusan építkező, második időszakát létesítmények jelzik. A tanyaközpontnak kijelölt Pusztakócs az állami gazdaság őrzött rabtelepeinek kijelölésével egyidejűleg kezdett a tanyáikról elűzött „szabadok” telepévé kiépülni. Élhető, 1500 fős községgé, – Kócsújfaluvá – azonban a hatvanas évek végére épült ki, típusházak szolgálati lakásaival, a „maszek”-házak sorával, iskolával, postával, orvosi rendelővel, művelődési házzal.⁴ A múlt század nyolcvanas éveiben már hanyatlott, mára pedig 150 fő körüli állandó és jórészt állandó munka nélküli lakosával, üres intézményeivel, kiürülő házaival történeti skanzen: a hatvanas-hetvenes évekre stabilizálódott állami gazdasági és tsz-világ felfutá-

⁴ A falu kiépülésének és hanyatlásának korszakait Hajnal Imre, kócsújfalusi tanár és helytörténész gazdagon dokumentált monográfiában dolgozta fel (Hajnal 2013).

Hagymás lapos, 2010. augusztus

sát, hanyatlását és szétprivatizálásának következményeit in vivo bemutató terület. És egy elsüllyedt világ: a rabgazdaság-időszak emlékhelye. A falu központjába tervezett kápolna alapjainál – Pintér Erika tiszafüredi polgármesterasszony kezdeményezésére – a valamikori „telepesek” és „szabadok” utódaikkal együtt évente emlékezésre gyűlnek össze.

Miközben Kócsújfalun a község kiürülésével párhuzamosan magától alakul a közeli múlt történetének demonstrációs tere, a túloldalon szakemberek közreműködésével és óriási ráfordítások árán formálódik a másik: a természetvédelem bemutató területe. A felteteleket ehhez is az állami gazdaság és a termelészövetkezet szétesése-szétprivatizálása teremtette meg. A községgel szemben, a Nagyhalom nevű kurgántól nyugatra és keletre eső, északon a Só úttal (Hortobágy ősi útvonálával) határolt, kiterjedt térség a Hortobágyi Nemzeti Park területe. Nagy része még a múlt század első harmadában is mocsaras, ártéri terület volt, laposokkal, rétekkel, áradás után visszamaradt vizekkel, gyepekkel és szántható földekkel is foltokban. Legtöbbet a bőségesen szállított, olcsó telepes rabmunka rontott ezen a tájon, ami aztán korszerűbb technológiákkal a táborok felszámolása után is folytatódott. Az utóbbi másfél évtizedben viszont pályázati és költségvetési pénzek tetemes ráfordításaival folyik a pusztahasznosítás nagy kísérletének visszacsinálása: a szántónak nem való szántóterületek visszagyepesítése, a legelők libátlanítása, a gyeptermelési legeltetés ösztönzése, a mocsári élőhelyek: tájban otthonos növények, vízi és ragadozó madarak visszahonosítása.⁵ Az öncélú kubikmunka és a túlajtott rizstermelés nyomainak felszámolása (pl. Feketerét keleti szélén és Hajdú-fenek pusztáin) bőven ad még tennivalót. Az újabb földosztás nyomán adódhatnak (adódtak is) modernizációs balesetek. A Kis Juszta marhatenyészete melletti kilátóról körbenézve, ezzel együtt és ezek ellenére is megkapó az egyek-pusztakócsi ártéri puszták mocsarainak, laposainak és rétejeinek (Hagymás, Meggyes, Nádasztó, Csattag, Feketerét) visszavadt látványa, – főleg esős évben, ha van mit árasztani.

Árkus a 33-as út Kaparó csárda és a Pásztortanya közötti szakaszáról levezető keskeny

⁵ A 33-as út mentén kihelyezett tábla szerint az Egyek-pusztakócsi mocsarak rehabilitációs bemutató területének kialakítása 2004-2008 között, EU-LIFE projekt keretében folyt. A munkálatok költsége: 1 millió 40 ezer Euro volt.

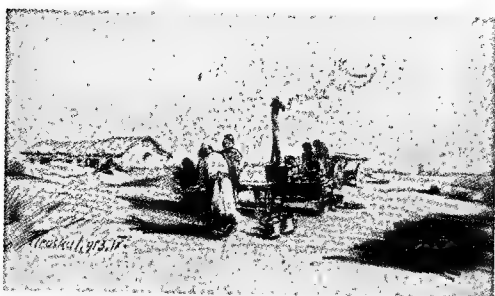

Árkus. Bujtatott csatornakereszteződés (Árkus ér – Nyugati főcsatorna) 2012

aszfaltúton közelíthető meg legkönnyebben. A bekötő utakat többnyire a telepesek építették ki a puszták rabgazdaságaihoz. Az árkusi út is rabmunka, aszfaltozását a szóbeszéd szerint – a Kaparó csárda mellől Nagyivánra vezető úthoz hasonlóan – már a szovjet katonaság végezte, talán a légi gyakorlatozás okozta kellemetlenségek ellensúlyozásaképpen. Az árkusi telep bejáratánál a Nyugati főcsatornán át bújtatott Árkus ér mellett halad az út. A maga nemében mérnöki mesterműnek is tekinthető csatornakereszteződés impozáns építmény. A hortobágyi természetátalakítás legidőállóbb műtárgya. A minden szegletében öntözött puszták víziójához a hajózható fő-, a sűrű mellék- és árasztó csatornák is hozzátartoztak. A betonmonstrum építésén az árkusi telepeseket is foglalkoztatták.

Magtár, egy-két romos vályogház, az U alakú juhodály (viharvert állapotban) a többnyire libákkal benépesített marhaistálló és a kis házior, – az ide látogató telepeseknek ismerős építmények, némelyikben laktak is. A magtárral szemben megőrződött szélső házba, az egykori rendőrőrs épületébe is gyakran voltak hivatalosak. A telep egyik végén kis erdő, elbontott barakkjaik, vályogházai helyén néhány nagyra nőtt nyárfa – saját ültetvényeik. Ma már tájidegen képződményként zavarják a fátlannak őrzött pusztát (természetvédelmi szempont), de ültetésük idején még a Hortobágy fásítása volt soron (modernizációs szempont). A házson túl, a telep szélén vadászház épült. Ezek, továbbá egy-két romos építmény, – munkagép-roncsok, keskeny nyomtávú sínmaradvány és a telepbe besorult családok kilátástalansága – örökségként ennyi maradt az állami gazdaság időszakából. Busz, posta ritkán jár ki ide, a köztelefon többnyire használhatatlan. A juhászat és a libatelep biztosíthatna ugyan némi munkalehetőséget, de többnyire nem a helyieknek. Az állami gazdaságok felfuttatása idején a szomszédos Szásztelekre került a fejlesztés súlypontja, ott épült a típusházak ÁG-lakótelep. A közigazgatásilag Hortobágy községhez tartozó árkusi telep a szásztelki teleppel együtt ma a hortobágyi puszták depressziós zárványai.

A borsói táborok – Borsós I. és Borsós II. – maradványai, jelentősen átalakítva, a Hortobágyot átszelő 33-as út mentén lelhetőek fel. Az idegenforgalomra átépült-átrendezett községközpont: a csárda, múzeumok, kiállítóhelyek, rendezvényterek, látogatóközpont, bazársor nyári hónapokban forgalmas világát Balmazújváros-Debrecen felé elhagyva, le-

Hortobágy – Borsós: a „Nagyhodály” és környéke.

Dr. Piroska János rajza, 1953

Ökoturisztikai Vendégház és Kemping, 2012

térhetünk a volt hídi tábor – Borsós I. – emléktáblával jelölt központjába: az egykori *gép-színhez*. Az épület az utóbbi évtizedekben többször és jelentősen átalakítva, alapjaiban megőrződött a hortobágyi idegenforgalom számára. Előbb madárkórházként működött, mára *madármentő kiállításnak és pusztai látványkórháznak* ad helyet. Környezete is átalakult, játszótérrel, madárröpte bemutató hellyel bővült. Hortobágy látogatott turisztikai pontjává nőtte ki magát.

Továbbra is Debrecen felé tartva, jobb felől elhagyva a hortobágyi páncélos csatának emléket állító II. világháborús tankot, a község keleti végén, a volt állami gazdaság központjába, az egykori Borsós II. telepére érünk. A rabtábor helyét kopjafa jelzi. Mögötte a dr. Piroska János, volt csongrádi polgármester-telepes rajzain látható *Nagyhodály* és környéke átépült: *Ökoturisztikai Vendégház és Kemping* lett belőle. Mellette az egykori – telepesekkel telezsúfolt – ólas cselédházakat átépítették, közművesítették.

A túloldalon, az állami gazdaság épületcsoportja közelében, 1952-ben Borsóson is kijelölték a kulácfalu helyét. A telepesek körében *Bánatfalvának* nevezett házsor még épülőben volt a tározó tó oldalában, amikor a tábor felszabadult. Piroska János Bánatfalvát is megörököltette: ceruzarajzán hosszú házsor látható. Az ötvenes évek közepén és vége felé az állami gazdaság még kiutalt egy-egy telepes-házat az állást és szállást kereső munkásainak, aztán a telep végképp kiürült, az alapozás nélküli vályogépületek beleolvadtak a tájba. Hortobágy község, útvonalai mentén, időállóbb típusházakkal kezdett kiépülni, a megújuló gazdasághoz rendelt szocialista faluvá. Bánatfalva pedig elsüllyedt az időben és a süppedékes talajban, mára nyoma is nehezen azonosítható.

Kónya tanya Hortobágy község keleti végén, a 33-as út 74-es kilométerkövénél, nem sokkal a településtábla előtt balra nyíló keskeny betonúton – az ún. „Vadászúton” – közelíthető meg. A *Vadászút* az 1980-as években épült ki betonúttá, részben Kónya község, Karinkó, Hort és a tiszacsegei út könnyebb elérhetősége, s nem utolsó sorban a környékbeli – még a Semsey-birtok idejéből örökölt – jó vadász üzemág kényelmesebb megközelíthetősége végett. Négy-öt kilométernyi autózás, gyaloglás vagy kerékpározás

Kónya, juhhodály. Oldalfalrészlet, 2005

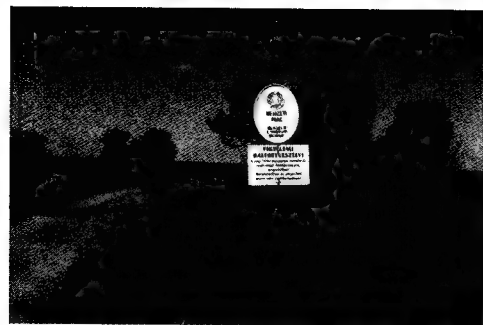
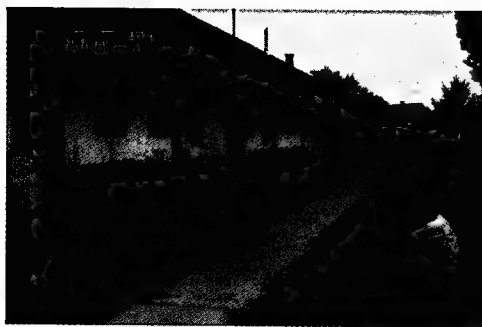
után jutunk ki a tanyára, amely ma Blága Mihály tulajdonát képezi. A juhász család kónyai jelenléte közel egy évszázada folytonos: a Semsey-uradalomból átvett Blága György családjával „szabadként” vészelte át a gazdaság rabtábor-időszakát, a tábor felszámolása után is maradtak, Mihály pedig a rendszerváltás lehetőségeivel élve, igyekszik fenntartani a birtokot. A körülmények nem kedveznek neki, s ez a tanyaépületek állagának alakulásán is évről-évre követhető.

A tábor egykori helyszínén mindössze egy betemetődött kútmaradvány látható. A tábor idejében ez volt az élő vízű kút. (A telep másik kútja a hodály mellett, már akkor is szennyezett volt.) A rogyant állapotba került U-alakú juhhodály, a tehénistállóvá átalakított egykori kocsiszín, az út menti gazdasági épület (kint tartózkodásakor a tanya gazda szálláshelye) és a volt rendőrség kis téglaháza még megvannak. A puszták közelmúltjának (60-70 évének) tájtörténete és történeti emlékei iránti érzékenység esetén az uradalmi időkből fennmaradt hatalmas hodály műemlékként, műemlék jellegű építményként is lajstromba vehető lenne.⁶ A hodály a műgonddal formált „falas” típus romosodott állapotában is figyelmet érdemlő példánya.⁷

A táborlakók letelepítésére a közeli Ferenc major – a kónyai gazdaság/üzemegység központja – mellett, a juhásztól a majorba vezető út bal oldalán jelöltek ki telephelyet. Építése elkezdődött, de sorsa ugyanaz lett, mint a borsósi és a többi táboré: régóta a nyoma sem látszik. A majort viszont már 1954-ben munkaszolgálatos katonalakulatok kezdték teleppé építeni. Az építkezés az állami gazdaságok fejlesztési programja – modernizációs felfuttatása – keretében folytatódott. Hosszanti tengelyében épült a típusház „Kiflisor”, a párhuzamos utcák is kiépültek, létrejött *Kónya*, állami gazdasági lakótelep, Hortobágy község igazgatása alá rendelve. Két-három évtizede volt itt élet, emlékeznek is rá, épületmaradványok is utalnak erre. Az utóbbi évtizedben viszont Kónya is kiürülőben, illetve menedék-településsé válván, jellemzően a félresodort, -sodródott egzisztenciák telepe. A major híres volt valamikor mélyfúrású ártézi kútjáról. Az uradalom bérlője fúratta a múlt század harmincas éveiben. A környéken legtisztábbnak és legízletesebbnek tartott

⁶ A táj közelmúltjának valóságos története iránti érdeklődésre vonatkozóan Hortobágy vezetőinek körében szerzett eddigi tapasztalataink nem igazán biztatóak.

⁷ A másik típust, amelynek vastag nádborítása a földet éri, „seggenülőnek” szokták nevezni.

Kihullottak, ott rekedtek. Elep, 2012. szeptember Mihályhalma. Bejárat a bombázótérbe, 2012

vízére sokáig még Hortobágyról is kijártak. Az ezredforduló táján – a Karácsonyfoki csatorna áradása, a talajszennyezés, a karbantartás elmaradása és ki tudja még mi miatt – a kút elszennyeződött.

Elepre Hortobágy felől, a Kadarcsi csárda (az ötvenes évek elején állami gazdasági épület volt) mellett elhaladva, a Keleti Főcsatorna előtt jobbra, a nádudvari útra fordulva, másfél kilométer után magtár tűnik fel az út mentén. Ez a leginkább épen maradt épület az elepi tábor egykori központjában. Környékén néhány lepusztult gazdasági épület őrzi az egykori rabgazdaság nyomait, az állami gazdaságot felváltó (privatizált) gazdálkodás (tehenészet, halfeldolgozó üzem) mellett. Az üzemváltás lépten-nyomon észlelhető szociális következményei – látszatra legalább is – nem különböznek a fentiekben leírtaktól. Az Erdei, a Vértesi, a Kecskés, a Bácsi, a Blága, a Pásztor, a Béres, a Nagy Mihály, az Ecsedi, a Szarvas, a Dobó, a Dózsa és a Csige tanyát: az állami gazdaságnak nagyüzemi művelésbe vonható teret, építkezéseihez anyagot, „telepeseinek” helyet adó birtokok nyomait régi térképen keresgélhetjük. Némelyiket azon is hiába.

A borzasiak táborhelyét a légvédelmi gyakorlatozások miatt Mihályhalmára áttelepített táboruk helyszíne felől célszerű megközelíteni. Mihályhalma majorja Nádudvartól mintegy tíz kilométernyire, aszfaltúton, vagy még a városba érkezés előtt, Szelencés puszta felől, földúton is felkereshető. Aszfaltúton közelítve a majorhoz („Miskahalmának” is mondják), tavaly (2013) még betonút vezetett be az un. Sárga torony-hoz, ahonnan a szovjet hadsereg légvédelmi gyakorlatait, gyakorló bombázásait figyelték-irányították. Az út elején s másutt is ezen a környéken a nemzeti park emblémás tábláján a szokásos felszólítást – *Óvja, védje a természet értékeit!* – egy figyelmeztetéssel toldották meg. Ez az óvatlanul ide tévedő vándort a természettől óvja, ahol „csak felelősségére, engedéllyel tartózkodhat és végezhet bármilyen tevékenységet”. Az úttól keletre fekvő pusztát a Nagy-Darvas-fenék – Borzas puszta – Mihályhalma vonalától északra és délre húzódó 4000 hektáros terület: a bombázótér. A Hortobágyi Nemzeti Park hidegháborús öröksége, huszonkét évvel az után, hogy a szovjet haderő elhagyta az országot, s kilenc évvel az után, hogy a

Borzas, aszályos nyárban, 2012

Magyar Honvédség tájvédelmi kezelésbe adta a területet. A berepülések rég megszűntek, a lövedékek maradtak.

Nemcsak ezt a vidéket, a Kunmadarastól észak-keletre fekvő pusztákat (a madarasi és nagyiváni réteket, legelőket, Zám pusztát) járva sem lehetünk mindig bizonyosak afelől, hogy egy-egy mélyedés, sűrűbb és zöldebb növényzettel borított felszínalakzat vajon magától formálódott kör alakúvá, a puszta mozaikos szerkezetének képződménye, vagy bombatölcsér-maradvány, esetleg lövegbecsapódás nyomát őrzi. Talán ezzel is, nem csak a természeti értékek védelmével függ össze, hogy bejelentetlenül, kíséret nélkül tilos a pusztában járkalni ezen a vidéken végképp nem tanácsos. A tájba belemart betonút védelmében mégis eljutottunk a toronyhoz. A melléte kialakított kis helikopter-leszálló hely betonját, a legénységi fürdőként használt tófélt a természet jórészt már magáévá tette. Figyelmet érdemlő építmény-együttes, a puszta történetének része. Pontosabban az volt: 2014 telén tűzszerész honvédek nekiláttak a bombázótér lőszer- és bombamentesítésének, s valószínűleg a tornyot is és a mihályhalmi út mentén bozóttal benőtt szovjet laktanyamaradványokat is elbontották.⁸ Szakértők szerint a zárolt területen idővel a természet maga korrigálta a kárt, amit a megerőszakolására tett kísérlet okozott. Az évtizedek során többé-kevésbé helyreállt a pusztai élővilág rendje. A hatóságok most ebbe segítenek bele, remélhetőleg a táj szabad bejárhatóságát is szem előtt tartva.

Mihályhalmán a „százas” istálló (a marhák téli behajtásáig telepes-szálláshely) felújítva, és a magtár fehérítő épülete ma is áll. A major a rendszerváltás előtt a nádudvari tsz-hez tartozott. Jelenlegi, gondosan elkerített körzete, az utóbbi években új gazdasági épületekkel kiegészítve, marhatartásra szakosodott, jól működő magángazdaságnak látszik. Közelében, a telephez vezető út bal oldala felőli réten a kitelepítettek és utódaik a tábor emlékét megőrző márványoszlopot emeltek. Rabgazdaság-korszakában a major gazdasági központját (istállók, magtár, konyha, gépszín, műhelyek) kisebb tónak is beillő vizes terület választotta el a táborlakók túloldalán (Mihályhalom mellett) felhúzott barakkjaitól és vályogházaitól. Földhíd kötötte össze a major két részét. Ma ennek a vízben, vízi élőhelyekben dúsabb-vadabb világnak csak a nyomai látszanak, s a major mai megkö-

⁸ Fényképekkel illusztrálva lásd: http://www.telepesek.hu/havi_14jan.html

zelíthetőségét látva, a valamikori tábor világtól elzártágát is nehéz elképzelni. Ősszel itt már a sztalinyec is el-elakadt a táborhoz közelítve. A korabeli légi felvétel persze hitelesíti az emlékezők elbeszéléseit. A kiterjedt vízborítás mellett jól kivehető rajta a sínpar is, amit telepes rabok fektettek le a legközelebbi makadám útszakaszhoz.

Borzas puszta nagy része kiesik a bombázótér szorosan vett területi sávjából. Ide sem szabad, de a mihályhalmi major mellől induló földúton ki lehet jutni. Itt: a Kunkápolnási mocsarak Darvas-fenék nevű nyúlványainak közelében volt a hortobágyi puszták legeldugottabb tábora. A kibombázott tábornak helyet adó borzasi major azonosításához *Nagy-Darvas-halom*, az időjárás függvényében mozgó mocsár, egy döglött kút – valószínűleg a major egykori kútja és (leginkább) régi térképek, korabeli légi felvételek nyújtanak támpontokat. Az árkok és a felszín – gátakra és „kalickákra” emlékeztető – egyenetlenségei a rizstermelés nyomaira utalnak.

(II.)

A tiszaszentimrei táborok – *Pusztakilences, Erzsébet-tanya* – egykori helyszínét a 34-es út mentén érjük el legkönnyebben. Az út a Karcag – Tiszafüred közötti vasútvonal mentén halad. Tiszaszentimre felé tartva, nemsokára Pusztakettős vasúti megállóhoz érünk. Hat évtizeddel ezelőtt a telepes rabokat innen hajtották be a „*Kilences*” tanyára. A tanya helyét keresve, három-négyszáz méter után – mielőtt az út éles balkanyarral átszeli a vasúti síneket – jobbra, egy kis dűlőút mentén rövid gyaloglás után, régi térképekről nagyjából beazonosíthatjuk a „*Kilences*” helyszínét. (Hat évvel ezelőtt a tábor közeli Hodosi tanya falmaradványai még segítettek a tájékozódást.) A jó minőségűnek látszó szántóföld helyenként nádassal benőtt, mélyebb fekvésű részei az egykori rizstermelés helyét jelzik. A „*Kilences*” táborként használva, pár év alatt annyira lepusztult, hogy néhány évvel a rabok távozása után le kellett rombolni.

Visszatérve az útra, átkelven a síneken, s a tiszaderzsi útelágazásnál jobbra, Tiszaszentimre felé fordulva, mielőtt a faluba érnének, betérhetünk Erzsébet tanyára, ahova 1952 őszén a telepeseket a „*Kilencesből*” átszállították, és ahonnan a szabadok maradvékát kiköltöztették. A helycsere idején a Náway uradalom örökébe lépett Tiszaszentimrei Állami Gazdaság (is) a kifosztás (háború), felosztás (földreform) sarcolás (növekvő adó- és beszolgáltatási terhek) kisajátítás és összevonás (nemzeti vállalat) viharos évtizedét megélt, népgazdasági státusa szerint a legfejlettebb fokra jutott agrárüzem volt. Központjában: Erzsébet tanyán a „*Kilencesből*” bezúduló tömeg s hozzá az egyidejűleg betelepített etyeki rabszállítmány tovább terhelte a major létesítményeit. Fő épülete, a Náway család egykori kúriája: a „kastély” előbb – még a telepések idejében – kis híján, aztán a tábor felszámolása után valószínűleg is kigyulladt és porig égett.⁹

⁹ A közelgő katasztrófa „első csengetéséről” lásd Beke Ferencné naplójegyzetét kiadványunk „A tizenkét tábor” „Pusztakilences Erzsébet tanya” c. fejezetében.

A rabmunkáltatás csődje és a felbomlás-útkeresés évei után, a tiszaszentimrei gazdaság is átállt a nagyüzemi agrárgazdálkodás fenntartható menetére és rendjére. Megváltotatva a megváltotatandókat: többé-kevésbé visszatálalt az üzemvitel uradalmi időkben bevált néhány feltételéhez: az elvonás-ráfördítés egyensúlyban tartásához, a hozzáértő állandó, és az olcsó idénymunkaerő biztosításához. A hatvanas években Erzsébet tanyán visszaállt a summás rendszer szocialista változata: az újonnan épült munkásszállókba áramlott a megélhetését kereső munkaerő. Annyi, amennyi kellett, ott, ahol kellett és annyi ideig, amennyi ideig kellett – elvileg legalábbis.¹⁰ A továbblépést a munkaerő-tartalék kimerülése és a nagy gazdasági egységekbe integrálódás követelménye kényszerítette ki: a nyolcvanas évekre a tiszaszentimrei gazdaság a *Közép-Tiszavidéki Állami Gazdaságba* tagolódva, annak kunhegyesi központból irányított kerületeként működött. A kilencvenes években, a gazdaság szétpriatizálásakor a szentimrei üzemegység dolgozóinak egy része, elővásárlási jogával élve, kft-vé alakult. Leszakadtak is, meg nem is: biztosabb alapokra, több tőkére lett volna szükségük az önállóságához.

Hat-hét évvel ezelőtt, több ízben is megfordulva Erzsébet tanyán, egy olyan gazdasági társulással szembesültünk, amely a többségi tulajdonosként megmaradt zrt-vel, a „Közép-Tiszával” egyfajta vazallusi viszonyban, évről-évre, hónapról-hónapra a túlélésért küszködött. Tagjai kikerültek a foglalkoztatottság biztonságából a foglalkoztathatóság bizonytalanságába, de – komoly teljesítmény ez az állami gazdaságok maradványainak világában – mégsem hullottak ki. A vezetőség hetven családnak biztosított munkát. Megkapaszkodtak, sok mindennel próbálkoztak, a mélyalmos juhásztatól, a sertésvágóhíd építéséig, keresve a megújulás útjait. Ott jártunkkor éppen tehenészetüktől (mélyalmosnak tűnt az is) léptek tovább: a sertéságazat felé. Újabb továbblépés az évtizedre visszamenően követhető továbblépések és szervezeti átalakulások sorában, amelyek egy része még a tanyaudvar építményein is követhető, az uradalmi időkbeli való „prádés” istállótól és a dohánysimítótól az utóbbi idők építkezéséig. A rabgazdaság néhány éve felejthető mozzanat az újrakezdések és továbblépések hat évtizedes sorozatában. Látható nyom alig, inkább csak a pusztulás (lestrapált kastély, felszámolandó rizstelepek stb.) emléke maradt fenn utána. Az Erzsébet tanya udvarán tapasztaltak fényében ugyanakkor a továbblépésekből és megújulásokból kiveszett-kiveszni látszó hiányok: az élőlények megbecsülésének hiánya, a megtartás és tartós építkezés készségének elsovadása, a tulajdonosi gondosság és állhatatosság megroppanása láttán, mégiscsak lépten-nyomon felvetődik a telepes-időszak meghatározó jelentősége. *Hiányok*, amelyek rögzüléséhez a kulákproletarizálás jelentősen hozzájárult.

A Náway család leszármazottai visszajárnak Tiszaszentimrére. Barátságos kapcsolatba kerültek a birtokaikat – ki tudja hányadik örökösként – kezelő kft vezetőivel. Kevés földet

¹⁰ „Jöttek le a hegyekből a gyalogmunkások a kertészeti munkáktól kezdve a termények betakarításáig mindenre” – emlékezett vissza ifjúkora agrárproletárijaira kísérlőnk, Molnár József, akit a gazdaságvezetés, mint Budapesten tanult gépész szakmunkást hívott vissza falujába.

Tiszaszentimre, Erzsébet tanya.
Ágazatváltás, 2006

Lászlómajor, tehénistálló, 2008

is visszaigényeltek, de nem akartak – valószínűleg nem is tudtak volna – számottevő gazdasági tényezőként visszatérni Erzsébet tanyára és környékére. A legfontosabbnak a családi kriptarendbehozatalát tartották saját költségükön. Kérésüket a gazdaság teljesítette. A tanya bejáratával szembeni erdős-bozótos rész valamikor a Návayak bekerített almáskertje és társasági életük egyik színhelye volt. Itt, közel az úthoz – a gazdaság költségén – helyreállított Mária-kegyhely látható. A „telepesek” és utódaik ennek falán a táboréletre emlékeztető táblát helyezhettek el az egykori és mai tulajdonosok jóváhagyásával.

Lászlómajor légvonalban Kunmadarashoz is, Kunhegyeshez is közelebb fekszik, mint a tiszaszentimrei táborokhoz, ahonnan 1952 nyarán kivált. Az egykori táborhelyszín Tiszaszentimre felől Kunhegyes felé tartva, Tomajmonostora után, a hetes kilométerkőnél balra fordulva, kis betonozott bekötőúton érhető el. Az úttal párhuzamosan csatornamaradvány látszik. Ez a Nagykunsági Főcsatorna egyik mellékága volt, s Lászlómajornál kanyarodott el. Tiszafüredről – Tiszaigar és Tiszaörs érintésével – a Kunmadarason áthaladó, 34-es számú főúton, vagy a vele párhuzamos, Tiszaszőlőst, Tiszaszentimrét és Tomajmonostorát érintő – valamivel rövidebb – alsóbbrendű útvonalon is eljuthatunk Lászlómajorba. A DATE kísérleti állomásaként fenntartott kertészetet felszámolták. A major magánkézben bérelt gazdasága ott jártunk idején – 2006-ban illetve 2008-ban – állattenyésztésre rendezkedett be. Az uradalmi és a telepes tábor idejéből örökölt négyzetrácsos kertművelés nyomai még kivehetők. A rizsföldek és árasztó csatornák gátjai sem tűntek el nyomtalanul. A tábor időszakából három istálló és a rendőrségi épület (a fogdával) fenn maradt, a többit lebontották.

A kormópusztai tábor – jóllehet légvonalban mindössze öt kilométerre fekszik Tiszagyendától – a nagykunsági puszták legeldugottabb kényszermunkatáboraként volt. Megközelíteni a Tiszagyendához közel eső Garahalom – a Bánhalmi Állami Gazdaság üzemegysége – felől lehetett a legkönnyebben. A bánhalmi gazdaság a közép-tiszavidéki gazdaságokat egyesítő kunhegyesi zrt részeként – hasonlóan a tiszaszentimreihez – önálló gazdaságként már régóta nem működik. A Tiszagyendát Kunhegyessel összekötő asz-

Kormópuszta, Libasor, vízfestmény. 1953. október

Kormópuszta, Libasor, 1990

faltútról rövid betonozott betonút vezet le Garahalom állattartásra berendezkedett kis majorjába, onnan viszont csak száraz időben lehet elindulni az egykori táborba vezető libasori földút, ma is kivehető nyomvonalán. Ennek mentén a tábor fennállása idején kis tanyák sorakoztak. Ha látogató érkezett a táborba, gyakran ezekben meghúzódva várta ki az alkalmas órát, amikor jó eséllyel indulhatott el rokoni-baráti találkozásra. A tiltott levél- és csomagforgalom is főleg a libasori tanyások közreműködésével bonyolódott. A telepesek-szabadok közötti – gyakorlatilag megakadályozhatatlan – csere- és vásárlási ügyletek a libasoriak és a kormóiak életéhez egyaránt hozzátartoztak. A tanyák a nyolcvanas években – lakatlanul és összedőlően – még megvoltak, a kormói tábor építményeit, – ezeket jórészt a rabok építették maguknak, még az első tél beállta előtt – viszont már korábban elbontották. A tábor helyszíne régi térképekkel felszerelve, többé-kevésbé azonosítható. Pontosítását nehezíti, hogy a libasori útból a nagykormói majorba leágazó rövid földút betemetődött. A tábor mögötti 4–5 méter széles, gyors folyású csatorna – a „Nagy Csatorna” – sással-náddal, magasabb és zöldőbb fűvel kirajzolt nyomvonala még jól kivehető. A terület az ötvenes évek elején a nagykunsági pusztahasznosítás – tiszabői vízátemelő és öntözőcsatorna-rendszeréhez kapcsolt – árasztott területe volt, a kiterjedt rizstelepek térsége. Gát- és zsilipmaradványok ma is őrzik ennek nyomait, a puszták nagy része azonban – eltekintve néhány felszántott földdarabtól – kiszáradt, gyomos, senki földjének tűnő terület, pedig bizonyára van gazdája ma is.

Ebes közúti (4-es út) és vasúti (Budapest – Záhony) fővonal mentén fekvő négy és fél ezres lakosságszámú község. Községgé válása 1952-ben kezdődött, két helyszínen: a telepesek számára kulácfalunak kijelölt részen, a vasútvonaltól dél-keletre, a hajdúszováti út mentén, az állami gazdaság (Horváth tanya) központjában; és a vasútvonaltól északra, közel az állomáshoz, a szabadok tanyaközpont-községének kijelölt részen. Az előbbi – akárcsak másutt – a táborok felszámolása után elbontották. A ma is Horváth tanyának emlegetett Ág-központban – tevékenységét a térségben hagyományos sertésenyésztésre összpontosítva – jól felszereltnek látszó magángazdaság működik. A 261 FAGI-házzal

Ebes, az állami gazdasági volt központja
(Horváth tanya), 2007

Lenin-tanya helyszíne, 2007

beindított tanyaközségből az évtizedek folyamán városias nagyközség lett, amelyben alig van már nyoma a mezőgazdasági nagyüzemhez rendelt szocialista falunak. Jó forgalmi helyzete révén és Debrecen, illetve Hajdúszoboszló közelsége következtében is, Ebes idegenforgalmi vonzerővel bír, kulturális központ. A községi művelődéspolitikai arculatformálási törekvéseibe és kulturális kínálatába a környék helytörténeti-néprajzi hagyományai mellett, a rabgazdaságba gyökerezettség történeti előzményeinek felvállalása is belefér. A *Széchenyi Ferenc Tájélmúzeumban* Jeszenszky Iván egykori kitelepített, és Hantó Zsuzsa történész-szociológus alföldi kényszermunkatáborok világát bemutató állandó kiállítása 2004 óta várja a látogatókat és a múzeum rendezvényeire meghívott vendégeket.

Az egykori Lenin-tanya helye a *Polgár-Hajdúnánás* közötti úton közelíthető meg. Polgár felől tíz kilométer megtétele után balra fordulva, a táborlakók emlékoszlopa mellett nyíló kis bekötőúton egy-másfél kilométert tovább haladva, lehet elérni a tábor helyét. A Hajdúnánás felől érkezők tizennégy kilométer után érik el – ebből az irányból értelemszerűen jobbra fordulva – a bekötőutat. Mint sok helyen a pusztában, a majorhoz vezető utat itt is a rabok építették ki. Latrina, kút és út: a tábori infrastruktúra és a pusztai pionírmunka alaplétesítményei. Az élet latrinaépítéssel kezdődött, nemsokára a majort kiszolgáló kút kapacitása bizonyult elégtelennek, az esős idő beálltával pedig az útépítés következett, mivel a beszerző kocsi és a munkagépek rendre elakadtak a kövesút felől érkezve, vagy oda tartva. Lenin-tanyán is – párhuzamosan a szálláshelyek kiépítésével – ez volt a sorrend. A Gordisáról egyetemistaként elhurcolt Kaszás József így emlékezett szakértelem- és eszközhiányos tábori kútásásukra, amit szerencsésen megúsztak. Már 10 méter mélyen voltak, amikor észrevették, „*hogy a kút mélyén a talaj egy része mintegy 20-30 centiméterrel megemelkedett, ami a víznyomásnak jele volt. Gyorsan kivettük a kútból a munkaeszközöket, pár perc múlva pedig sugárban tört fel az élető víz, színültig megtöltve a kutat.*” (Hantó 2006, 81). Az élő és iható víz mindenütt nagy érték volt pusztában. A táborhelynek kijelölt majorok, tanyák és környékük kútjai a puszták hirtelen benépesítésével csakhamar kimerültek. A brigádokhoz rendelt „vizes” gyerek vagy felnőtt – iható vizet

„Csurmából” lovarda. Tedej Rt, 2007

keresve – kánikula idején reggeltől estig úton volt kannáival. Ma a táborok nyomában járva, sok helyen az időközben beomlott, elszennyeződött kutak utalnak a pusztahasználat évtizedekkel ezelőtti világára. Lenin-tanya helyén is kútmaradványok jelzik, hogy a vízre valamikor itt is nagy szükség volt. A területre viszont mintha ma sem lenne szükség: a használat és a gazdálkodás nyomai nem látszanak rajta.

A tedeji tábor helyszínét ma Tedej község részvénytársasági keretek között működő mezőgazdasági nagyüzemének területén kell keresnünk, Hajdúnánás közelében. Tedej vasúton és közúton Hajdúnánás és Tiszavasvári felől egyaránt könnyen megközelíthető. A tábor telepes-rabgazdaság elődje, a *Tedeji Állami Gazdaság* a múlt század vége felé – összevonások révén – *Hajdúnánási Állami Gazdasággá* bővült. Ebből a rendszerváltást követő privatizálás eredményeként jött létre a *Tedej Rt*. A részvénytársaság modernizált, multifunkcionális középüzem, fő profilja: a gabonatermelés és az – elsősorban csonthéjasokra szakosodott – gyümölcsstermesztés mellett a sertés- és szarvasmarha-tenyésztés. A tábor emlékét néhány – időközben komfortosított – istálló, gazdasági épület őrzi. Ezek közelében: a tedeji kivagonírozás hat évtizeddel ezelőtti vasúti szakasza mentén, *Apatini Ferenc* – egykori táborlakó gyerek – nagyméretű márványtáblát állíttatott fel, a hajdúnánási önkormányzat hozzájárulásával. A táblán a rabok névsora és a tábor-időszak kőbe vésett helyszínrajza látható, és rálátás nyílik a tedeji táborlakók körében „csurmáknak” nevezett egyik szálláshelyre, amely többszöri átalakítás után, ma a gazdaság lovardájaként működik.

Tedejen *emlékmű* áll, amely a jelenből utal a helyszín tábori múltjára. A táborvilág múltjából való, jelenre vonatkoztatható reliktumok, – ha úgy tetszik: a táborélet *műemlékei* – itt nem maradtak fenn. A kulákproletarizálás hortobágyi-nagykunsági társadalomkísérlete, másutt is kevés tárgyi maradványt hagyott maga után. A kísérlet egykori jelentőségéhez képest mindenképpen keveset. A jelenben élő múlt maradványai nem annyira az állami gazdaságok telepes rabmunkáltatásra alapozott pionír-korszakából, sokkal inkább a *proletarizálás és pusztamodernizáció második hullámának* idejéből: az állami gazdaságok felfuttatásának időszakából valók. A modernizálás egyik fő törekvése, a kollektivizált agrárüzemek kiépítésével együtt- és összeépülő lakótelepek, kommunális létesítmények létrehozása: a puszták *falvasítása* a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveire jórészt meg-

valósult. Részint valóságos községek, részint üzemegységekhez rendelt telepek formájában. A táborhelyszínek bejárása ezeken a telepeken szembesít a *proletarizálás harmadik* – a rendszerváltást követő évtizedre eső – hullámának következményeivel: a gazdaságok szétprivatizálása nyomán végbemenő szociális és környezeti lepusztultsággal és elesettséggel.¹¹ Az osztálylikvidálás keretében „átnevelésre” ítélt kulákok előirányzott telepese-falvainak (bár kiépítésük megkezdődött) a pusztafalvasítás egyik formájában sem jutott szerep. A modernizálás falvasítással összefüggő másik célja az volt, hogy a főleg rekvirálás révén szerzett tőkére alapozva, a végletesen kizsákmányolható, kényszerrel munkára mozgósított proletársereg *kulák munkakultúrája és hozzáértése* az alföldi puszták termőbbre fogásában és átalakításában hasznosuljon. Ez a cél teljesült. A rabgazdászágok telepesei derekasan kivették részüket abban a gigantikus méretű környezetformálásban, amelynek következtében az állami gazdaságok létrejötte utáni években a Hortobágy és a Nagykunság arculata gyökeresen átalakult. Az átalakítás a sok esetben és sok helyen kíméletlen és diszfunkcionális hasznosítás jegyében folyt: rombolta a tájat, nehezen viszapótlódó táji, élőhelyi adottságokat tett tönkre, vagy pusztított el visszapótolhatatlannul. A tájrombolás később sem maradt abba, igaz a hasznosítás ekkor már szakszerűbbé és a valóságos hozamokra érzékenyebbé válván, a pionír-korszak gazdasági racionalitás szempontjából is abszurd túlkapásait mellőzni igyekezett. Helyszínbejárásainkon: a kitelepítések *célterületein*, ma ennek a tájrombolásnak a maradványaival, ugyanakkor – a Hortobágy Nemzeti Park területén – a pusztítás nyomainak eltüntetésére, a táj öngyógyító képességének helyreállítására irányuló türelmes és nagyon költségös erőfeszítésekkel is találkozunk.¹² Még ma is nagy erőket köt le a valamikori „kulákok” (helyileg gyakran ma is így emlegetik a telepeseket) után maradt nyomok eltüntetése. A gát- és csatornaépítés maradványai ma már kevéssé látványosak. A legnehezebben helyrehozható kárt mégis ez okozta: a táj vízháztartásának megbontása, természetes vízjárásainak átrendezése, a telepese kulákok túlhajtott kubikoltatása. Azoknak kártékonnyá erőszakolt munkája, akiket éppen munkájuk természeti adottságokra érzékeny kultúrája, munkaközpontú értékrendjük, transzcendens távlatok felé nyitott, környezetükre érzékeny életvitelük tett otthoni közösségeikben mintaadóvá. Helyszíneléseink másik területén: a kitelepítések *merítő bázisain* fellelhető reliktumok világában, tárgyi emlékek, családi hagyatékok, hatósági iratok nyomában, emlékezéseket rögzítve, minél több tény kerül felszínre abból, *ami volt*, annál többször vetődik fel a *mi lehetett volna* kérdése. Mi lehetett volna, ha a tulajdon és a család békén hagyásával ez a generációk tapasztalatát sűrítő munkakultúra saját lehetőségei, megújulási, alkalmazkodási képessége vagy képtelensége keretei között érvé-

11 A proletarizálás korszakairól részletesebben lásd Saád 2012, 45–59.

12 1999-ben a Hortobágyi Nemzeti Park egész területe (82 000 ha) felkerült a világ kulturális és természeti örökségeinek listájára. A nemzeti park vezetése óriási energiákat mozgósít annak érdekében, hogy ezen a történelmi viharok tépte területén – a világörökségi titulus követelményeinek megfelelően – fenntartsa és ápolja az ember és táj évezredes harmonikus együttélésének imázsát.

nyesül. Ha a kiadványunkban a társadalmi változás (kísérletet akadályozó) *nem kívánatos* alternatívája valósul(hatott volna) meg. A *mi lehetett volna* kérdése – a max weberi *lehetőségek valósága* – nem idegen a valóságfeltáró kutatástól: a tények közelítő rekonstrukciójától.¹³ A társadalom alakulásának valóságát az elmúlt-jelenvaló-eljövendő egymásba csúszó időperspektívájában szemlélve, ugyanakkor a *mi lenne, ha* kérdésfelvetésének is helye lehet az elgondolható változat mérlegelésekor. Szűkösség felé tartó világunkban talán adekvát ez a megközelítés is.

Saad József

13 Lásd ehhez: Weber, Max: *Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung*. In W.M: <http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Schriften+zur+Wissenschaftslehre/Kritische+Studien+auf+dem+Gebiet+der+kulturwissenschaftlichen+Logik/II.+Objektive+M%C3%B6glichkeit+und+ad%C3%A4quate+Verursachung+in+der+historischen+Kausalbetrachtung>

Fogalmak

Határövezet, határsáv

A hortobágyi és nagykunsági deportálások fő merítőbázisa a déli (jugoszláv) és a nyugati (osztrák) határ menti, határvédelmi terület. A határsáv a fogalom szűkebb értelmében határzár: védelmi műtárgyak és berendezések határvonalra telepített területi sávja. A határövezet ennek a sávnak mélységi kiterjesztésével lehatárolt terület, ahol a honvédelem érdekei és a katonai igazgatás szempontjai közvetlenül érvényesülnek. Az övezet igazgatása a hadászati követelményekkel összhangban, korlátozza a civil lakosság mozgását és a területen lakók napi életvitelét. A közbeszéd és többnyire a hivatalos iratok is, a határsáv fogalmát használják, beleértve ebbe a határzár védelmi létesítményeit (szögesdrót, aknazár, nyomsáv stb.) és a határövezet tágabb területét is. Határsávot háború vagy közvetlen háborús veszély esetén szoktak kijelölni, ideiglenes intézményként, parlamentáris rendszerekben törvényi felhatalmazással. Magyarországon először a honvédelemről szóló 1939. II. tc. rendelkezett határsáv létesíthetőségéről, megnevezve az ott fogyanatosítható tulajdont és szabadságot korlátozó hatósági intézkedések lehetőségeit.¹

Az 1940-es évek végén, 50-es évek elején létrehozott déli és nyugati határzár és határsáv egyidős az államszocialista rendszerrel. Kiépítésük 1948–49-ben kezdődött, megszüntetésükre 1989-ben került sor. Hidegháborús intézmények: kiterjedésük, jellegük, funkciójuk négy évtized alatt többször változott. Történelmi jelzőrendszerekként is felfoghatók: változásaik követték a hidegháború korának feszültségekkel teli és enyhültebb periódusait, Magyarország szovjet tömbön belüli helyzetét, déli és nyugati szomszédjához fűződő államközi viszonyainak alakulását.

A II. világháború idején nem jelöltek ki határsávot. 1939-től fogva a honvédség szervezetébe integrálódott határvadász zászlóaljok és határvadász portyázó századok látták el a határvédelmet, erőiket – az ország szövetségesi kötelezettségeinek megfelelően – a keleti és déli határszakaszokra összpontosítva. 1945-re a határvédelem összeomlott. Az év nagy részében az ország keleti és déli határai – fegyveres és adminisztratív védelem hiányában – ellenőrizetlenül nyitottak voltak. Dél felől a menekültáradat és a szovjet hadsereg nyomában bevonuló partizánegységek sanyargatásai, Nyugaton kifelé-befelé élénk forgalom, bűnözés, csempészet, túlkapások – gyakorlatilag tartósan ígérkező háborús

¹ „A minisztérium a mindenkori szükséghez képest rendelettel jelöli ki azt a területet, amelyet a jelen törvény alkalmazásában az ország határa mentén fekvő területnek (határsávnak) kell tekinteni.” 1939. II. tc. A honvédelemről 229. §. A határsávban alkalmazható korlátozó intézkedésekről a 103., 106. és 228. §-ok rendelkeznek.

anómia uralta a térséget. A védelem, a be- és átléptetés, a szűrés (szűrőtáborokba utalás) elemi feladatainak ellátására alkalmas határportyázó századokat, határőrsőket Pálffy György ezredes parancsnoksága alatt, jórészt „nyugatos” katonatisztek közreműködésével, 1945–46 fordulójára sikerült megszervezni.

A háborús anómia állandósulása jórészt a terület társadalom- és politikai földrajzi adottságaiból következett. A fronthelyzetek és politikai fennhatóságok cserélődése komoly próbatételek elé állította a határvidék vegyes etnikai összetételű népességének alkalmazkodó készségét: a kisebb-nagyobb tömbökben, szórványokban élő német, szerb, horvát, bunyevác, sokác, szlovén közösségeket. A sokfelől jött, sokfelé tovább állt, sokféle menekült és telepes általános veszélyérzetet keltett (lásd Fogalmak, Telepes). A kollektív büntetésként kiszabott áttelepítés és népességcseré elhúzódása, a hatóságilag igazságot osztó betelepítés és meneküléskényszer felbontotta, esetenként gyökeresen átrendezte, és folytonos mozgásban-bizonytalanságban tartotta a határ menti községek népességét. A csatlajai DÉFOSZ bajai rendőrkapitányság államvédelmi osztályára küldött helyzetjelentése szerint a község lakosság száma 1945 előtt 2989 fő volt, anyanyelvi megoszlás szerint: 2895 német, 174 magyar. „Az áttelepítés alkalmával kitelepítettek a községből 2385 személyt és betelepítettek (Délvidékről, Felvidékről és Sarkad környékéről) 2414 személyt. A lakosság jelenlegi lélekszáma 3018.” A lélekszám emelkedett, a családok száma csökkent, „ugyanis a betelepültek nagy része nagycsaládos” állapítja meg a jelentés.² (A nagycsaládosok a Bukovinából 1942-ben a magyar fennhatóság alá került Bácskába telepített, onnan 1945-ben elűzött székelyek voltak.) Dél-baranyai, észak-bácskai községekben, a Rába völgy német nemzetiségi falvaiban nem ritka az ilyen, vagy ehhez hasonló lakosságcsere. A svábok sorsa, mint fenyegető lehetőség, az anyanyelv és a nemzetiségi identitás vállalása körüli ambivalenciák, a „nemzetiségi lét kalkulálhatatlan fordulatai” (Nagyné Sziklai Ágnes 2002, 180) általános bizonytalanságot keltettek.

A határok békeidőkre emlékeztető nyitottsága és ellenőrzöttsége 1946–47-re alapjaiban helyreállt. A határ közeli lakosság életvitele ugyanakkor a háború előtt megszokotthoz képest a felszabadítást-megszállást követő első két évben megváltozott. A határok közötti mozgást a háború előtt is engedélyhez kötötték: kettős birtokosi, határszéli úti igazolvány, alkalmi úti lap kellett hozzá. Az átjárás ennek ellenére az ott élők mindennapjaihoz tartozott. Működött a kettős birtokos rendszer, a családi-rokoni kapcsolatok fenntarthatók voltak. A határ közeli élet gazdaságilag is inkább előnyt, mint hátrányt jelentett. 1946–47-ben viszont a határközi forgalmat mindkét határ (a déli és a nyugati) mindkét oldalán – a nyugati határvidéken különösen – korlátozni igyekeztek. A rokon és üzleti kapcsolatok fenntartását egyre több feltétel nehezítette. A magyar hatóságok a csere- és áruvásárlási ügyletek, határon túli munkavállalás felszámolására törekedtek. A kettősbirtokosok gazdálkodását a határon innen is, túlról is igyekeztek korlátozni, előnytelen helyzetbe hozni.

² ÁBTL 315 O-9558, 171.

A határ menti élethez hozzátartozó – a kishatárforgalom kisebb ügyletei körében hagyományosan űzött – csempészet ellen 1945 óta intenzív kampány folyt. Különösen az embercsempészetet büntették keményen, amely a nyugati határ mentén 1948-ban jól jövedelmező, veszélyes üzletgá fejlődött. Ekkorra már a határok nyugati és déli irányban zárulóban voltak, folyt a hajsza a zöldhatárral próbálkozó „bokorugrók” és segítők ellen.

A műszaki határzár kiépítése és a jövőbeni hadművelleti szempontokat is érvényesítő határvédelem megszervezése a szocialista országok Tájékoztató Irodája: a KOMINFORM Jugoszláv Kommunista Pártot elítélő bukaresti határozatának bejelentése (Szabad Nép 1948. július 1. – lásd Kronológia, 1) utáni hónapokban kezdődött. A határőrség 1948–49-ben még a honvédség szervezetében működött. A védelem és elhárítás koncepcionális alakítása ugyanakkor az MDP KV Államvédelmi Bizottságának közvetlenül alárendelt BM ÁVH kezében volt. 1950. január 1-től a határvédelem a BM ÁVH és a Honvéd Határőrség összevonásával létrehozott ÁVH Belső Karhatalom és Határőrség Főparancsnokságához (az ún. „zöld ÁVO”-hoz) került.³ A határzár kiépítése (magasfigyelők, négyszöghálós szögesdrót, nyomsávval, az aknásítás elkezdése) 1949-ben felgyorsult, és 1950-ben az osztrák és a jugoszláv határ 360, illetve 630 kilométeres szakaszának aknásításával befejeződött. A Tájékoztató Iroda 1949 novemberében Jugoszláviát háborúval fenyegető, imperialista hatalommá nyilvánította. Ugyanekkor Magyarország és Jugoszlávia között megszakadt a diplomáciai kapcsolat. A határvédelem súlypontja 1949–50 fordulóján a jugoszláviai határszakaszra, mint potenciális hadművelleti területre helyeződött. Az ennek megfelelő igazgatás alá vont védelmi övezet – határsáv – létesítésének gondolata (szovjet elvárásokat követve) már 1949 őszén felvetődött. Az övezet kialakításával kapcsolatos konkrét tennivalók összeállítására bizottság szerveződött. Tagjai: Kádár János, Péter Gábor és Kristóf István voltak (Orgoványi 2001, 253–257). A határ menti területen érvényesítendő „politikai és adminisztratív rendszabályokat” és azok időbeni ütemezését 24 pontba foglalva, Kádár János terjesztette elő a Titkárság 1950. április 12-i ülésén. A tervezet a titkoszolgálati és rendvédelmi munka hatékonyabbá tételével egyidejűleg, a rendőrség és az ÁVH feladataként 15 kilométeres mélységű határsáv kijelölését és határsáv-igazolványok bevezetését tartotta szükségesnek, július 1-i határidővel (15.). A határsávba tartozó községekben 1500 ellenséges személy összeírásáról és folyamatos kiutasításáról rendelkezett. A BM és az ÁVH együttműködésben végzendő összeírást május 1.-re irányozta elő (17.), a kiutasítás határidejét – első ütemben – július 1.-re tette. Előírta továbbá a határsávon kívüli papok és apácák belépési tilalmát (18.) és a vendéglők működési engedélyének felülvizsgálatát (24.). A Titkárság a javaslatokat fél éven belül teljesítendő határozatokként elfogadta, a végrehajtás első ütemének teljesítéséről az ÁVH május 26-án számolt be.

³ 4.353/1949. M.T. sz. rendelet, In Magyar Közlöny. 1949. dec. 28. 268. sz. Az ÁVH IV. főosztálya: a Belső Karhatalom és Határőrség Főparancsnoksága alatt létrejött „zöld ávo” főparancsnoka kezdetben Kajli József áv. ezredes, 1950. okt. 24-től Piros László vezérőrnagy, országos ÁVH-határőrparancsnok (Boreczky 1999, 91).

Az MDP KV Titkárságának a jugoszláviai határvidékekkel kapcsolatos, 1950. április 12-én hozott határozatai és azok időközi végrehajtása*

	Feladat	Május	Június	Július	Aug.	Balogh Béla jelentése május 26-án**
1.	Járási pártbizottságok, körzégi pártalapszervezetek felülvizsgálata, megtisztítása 15 km-es körzetben			KSZO és KKO*** júli. 1.		
2.	Függetlenített pártszervezők beállítása a jugoszláv határ menti 15 járásba. Max. 30 fő		KSZO jún. 1.			
3.	Speciális agit. prop. felelősök beállítása Csongrád, Bács-Kiskun, Baranya és Zala m-i pártbizottságain	KSZO máj. 15.				
4.	Fenti megyékben és a szentgotthárdi járásban pártiskola-szervezés. Határ-specifikus tematikák		KSZO. jún. 1.			
5.	15 járási pb. káder-állományának Pártközpont alá rendelése				KKO aug. 1.	
6.	A Délszláv Szövetség elsorvasztása jogszabály mellőzésével			KSZO júli. 1.		
7.	Tömegszervezetek (MNDSZ, DEFOSZ stb.) felülvizsgálata			KSZO júli. 1.		
8.	Heti egyeztetés a járási pb-ok, ÁVH-kirendeltségek, határőr-parancsnokok, rendőrkapitányságok vezetői és a főjegyzők között	KSZO máj. 15.				Utasítás ment a járási pb.-ok titkárainak a határozat végrehajtására.
9.	4 „régí főjegyző” leváltása, „munkásfőjegyzőkkel”	BM máj. 15.				Leváltásuk-felváltásuk megtörtént.
10.	22 járási jegyző lecserélése „megbízható, jó káderekkel”	BM máj. 15.				18 jegyző leváltva-klcserélve.
11.	33 vezető jegyző leváltása, cseréje. Segédjegyzők beállítása		BM jún. 1.			33 leváltva, cserélve. Segédjegyzők beállítva.
12.	33 körzégi bíró leváltása, helyükre „szegényparasztokból”	BM máj. 15.				33 leváltva, szegényparasztra cserélve.

* A táblázat a „Javaslat a jugoszláv határvidékekkel kapcsolatban” c. irat kivonatolásával készült. MOL-M-KS-276/ 54/94.

** A határozatok végrehajtásáról Balogh Béla á.v. ezredes, az ÁVH I. Hálózati Főosztály I/4. Szabotázselhárító Osztályának vezetője számolt be az MDP KV Titkárságának. Az osztály feladataiköre: kémek, kártevők, szabotálók, ügynökök kiszűrése és elhárítása az ipar, kereskedelem, pénzügy és közlekedés területén (az osztályról Boreczky 1999, 95).

*** A szervezetek: KSZO – Központi Szervezési Osztály; KKO – Központi Káder Osztály, BM – Belügyminisztérium; HM – Honvédelmi Minisztérium; IpM-ek – Iparügyi Minisztériumok; ÉM – Építési Szervezési Osztály; MSZO – Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály; FM – Földművelésügyi Minisztérium.

13.	A siklósi járási rendőrpáncsnokság vezetőjét, Lentí, Csurgó, Bácsalmás rendőrkapitányság örszemélyzetének parancsnokait leváltani, további 13 örsparancsnokot leváltani	BM május 15.				A határozatnak megfelelően végrehajtva.
14.	Külön pótlék a határsávban szolgáló rendőröknek. (Fizetésük maradjon az ÁVH-beosztottaké alatt.)		BM jún. 1.			Tervezet az illetménypótlékra elkészült.
15.	15 km mélységű határsáv kijelölése (kb. 310 település). Határsáv-igazolványok. Az 50 000-n felüli városok a határsávon kívül.		BM és ÁVH júli. 1.			Igazolvány-tervezetek elkészültek. Határsáv-rendelettervezet elkészült.
16.	A határ menti járőrözés felülvizsgálata a duplicitás és a hézagok elkerülésével	BM és ÁVH május 15. Á. V. H. máj.1. júli. 1.				Járőrözési tervezet készült. Kivitelezése 1 héten belül
17.	Az 1500 legveszélyesebb személy összehírása kiutasítása (l. ütem.)	BM és ÁVH máj. 15.				1500 személy összehírása elkészült.
18.	„.... semmiféle vándor szervezetet, apácát beengedni nem lehet.”					246 férfi és 424 apáca kiutasítása és áttelepítési javaslata. Végrehajtás: jún. 1-től. ****
19.	Határőrségeken és a rendőrség politikai osztályain káderhelyzet javítása. Politikai képzés.		BM és ÁVH jún. 1.			A politikai anyag tematikája folyamatban.
20.	Létszámnövelés az ÁVH-kirendeltségeken. Új kirendeltségek (10) ügynök-elhárítás céljából. Összesen 100 fős bővítés.	ÁVH Máj. 15.				Az előkészítő intézkedések megtörténtek.
21.	A műszaki határberendezések korszerűsítésének gyorsítása.	HM, Á.V.H., IpM-ek, ÉM máj. 15.				A HM kidolgozta a tervezetet. Farkas et. jóváhagyta.
22.	A határ menti közép- és nagyüzemekben gyári nyomozócsoportok szervezése, kapcsolatban a helyi Á.V.H. szerveivel		IpM-ek jún. 1.			A határozat változtatását javasolja.
23.	A mezőg. szoc. átszervezésének gyorsítása. Tszcs-k (160) és géppállomások (35) számának növelése (határidő folyamatos).	MSZO, FM				
24.	A vendéglők engedélyeinek felülvizsgálata, engedélyek megvonása. (Határidő folyamatos)				BM aug. 1.	Összehírásuk és karakterizálásuk megtörtént. Névsor folyamatban.

**** A határozat időközben a határsávon kívüli egyházi személyek belépési tilalmáról a határsávon belüliek kitelepítésére változott.

Az áprilisi határozatokat túlteljesítve, az ÁVH a rendőrség és a helyi közigazgatás közreműködésével 1950. június 8-án 894 férfi és női szerzetest, majd 23-ra virradó éjjel 2446 személyt telepített át családotól az ország belsejében kijelölt kényszerszertartózkodási helyekre. A déli országhatár 15 km-es sávját Vas, Zala, Somogy, Baranya, Bács-Kiskun, Csongrád megyék 17 járásában kijelölték, a bevezető utakat sorompókkal lezárták, és július 1-től életbe léptek a határsávra vonatkozó rendszabályok.⁴ A szerzeteseket egyházi épületekben zsúfolták össze, a családokat tehervagonokban Hajdú-Bihar és Szolnok megye állami gazdaságaiban kialakított kényszermunkatáborokba szállították – a nagyobb akciókat táblázatban foglaltuk össze.

1950. július elsejétől a határsávban tartózkodni csak kétféle igazolvánnyal lehetett. Az állandó lakosok igazolványa községükben és annak határában a határzártól számított 500 méteren kívül szabad, 100 méteren belül határőri kísérettel biztosított mozgásra jogosította fel őket. (Ötven méteren belül csak az őrszemélyzet mozoghatott.) Ha a helybeliek földje, munkahelye a határvonaltól számított 500 méteren belülre esett, külön engedélyt kellett kérniük. Két kilométer távolságban a határtól éjszaka munkavégzés céljából sem tartózkodhattak. A határ közeli területek használatát (legeltetés, növénytermesztés, fuvarozás, építkezés) védelmi előírások korlátozták. Az övezeten kívülről ideiglenes tartózkodásra jogosító, belépéskor-kilépéskor hatóságilag ellenőrzött igazolvánnyal lehetett bejutni. A belépőnek érkezése után és távozása előtt jelentkeznie kellett igazoló pecsétért az illetékes hatóságnál. Az övezetbe vezető utakat sorompók zárták, a vasúti szerelvényeket a bemenet előtti állomáson átvizsgálták. A határsávon belüli letelepedést erkölcsi-politikai megbízhatóság alapján szigorú feltételekhez kötötték. A határhoz közeli nagy lélekszámú városokat, vasúti csomópontokat – pl. Szegedet, Nagykanizsát – a határsávon kívül hagyták. Ezek a városok, közvetlen vonzáskörzetük jelentős részétől elvágván, így is elszigetelt helyzetbe kerültek, rend- és államvédelmi ellenőrzöttségük tekintetében státusuk nem sokban különbözött az övezeten belüli településektől.

A rendvédelmi erők és a járőrszolgálat sűrítése ellenére romlott a közbiztonság. A műszaki zár kiépítését – 1950-ben már aknáztatását – átlövések, betörések, olykor fegyveres összetűzésbe torkolló atrocitások zavarták. A kémek, kollaboránsok, szabotőrök felkutatására és közömbösítésére indított hajszák közepette szorongással terhelődött meg a családok élete. A határközi „kisháborún” túlmenően – és leginkább – a társadalommal folytatott belháború miatt. A lakosságritkítás és a preventív megfélemlítés folytatódott. Az ÁVH időnként lecsapott: a kitelepítések kisebb-nagyobb hullámokban – nemcsak a déli, a nyugati határszakasz mentén is – 1953. kora nyaráig folytatódtak. 1951–1952-ben a sávon kívüli Szegedet és Nagykanizsát is sújtották.

⁴ A határsáv létrehozásáról és a kitelepítésekről 1950. július 26-án Kádár János belügyminiszter utóda: Zöld Sándor számolt be a Titkárságnak. MOL-M-KS-276. f./54/110.

A családok kitelepítés nagyobb akciói a nyugati és déli határsáv megyéiben 1950–1953

Honnan – megye	Időpont	Hová – megye	Tábor
Baranya	1950. június 23.	Hajdú-Bihar	Lenin-tanya Borzas-Mihályhalma Árkus
	1953. március	Szolnok	Tiszaszentimre Kócspusztá
Bács-Kiskun	1950. június 23.	Szolnok	Kormópuszta
	1951. november 23.	Hajdú-Bihar	Ebes
	1951. december 19.		Tedej Ebes
Csongrád Szeged*	1950. június 23.	Szolnok	Tiszaszentimre 9-es tanya
	1951. november 23.	Hajdú-Bihar	Ebes
	1951. szeptember 16.		Árkus
	1952. július 3.		Ebes
Győr-Sopron	1951. június	Hajdú-Bihar	Borzas-Mihályhalma
	1951. augusztus 11.		Elep
Somogy	1950. június 23.	Hajdú-Bihar	Árkus
	1951. november		Elep
	1952. május 30.		Árkus Elep
Vas	1950. június 23.	Hajdú-Bihar	Kónya
	1951. november		Elep
	1951. december 6.		Tedej
	1952. május 28.	Szolnok	Tiszaszentimre, 9-es tanya Lászlómajor
Zala Nagykanizsa*	1950. június 23.	Szolnok	Kócspusztá
		Hajdú-Bihar	Kónya
	1952. június 19.		Ebes
	1952. június 19.	Szolnok	Kócspusztá
	1952. május 30.	Hajdú-Bihar	Elep

* Határsávon kívül

A közelinek vélt háborúban Magyarország kiemelten fontos hadművelleti színtérnek számított. Feltételezhető volt, hogy az ellenséges haderő délről: Olaszország és Jugoszlávia felől támadva, ékként nyomul be az országba, és elszigetelheti az Ausztriát megszállt szovjet csapatokat. A hadművelleti objektumok létesítése, továbbra is elsősorban

az ország déli határszakaszától kiindulva, Körmentől Nagylakig terjedő szélességben, mélységi irányban Budapest határáig, a déli védelmi és erődrendszer kiépítésével folytatódott. 1951-ben védőövezeti sávokra tagolva, megkezdődött, 1952-ben felgyorsult az akadály- és védelmi csomópontok, vasbeton építmények (bunkerek, lövészok) és más műtárgyak építése.⁵ Ezzel párhuzamosan 1951 tavaszán – a szövetséges pártvezetők és hadügyminiszterek januári moszkvai tanácskozásán hozott rendelkezéseknek megfelelően – folyt az erőltetett haderőfejlesztés és a hadsereg létszámának gyorsított ütemű bővítése. 1952-ben a hadsereg békelétszáma meghaladta a kétszázezretet.

1952. szeptember 1-től (az osztrák határ mentén is kijelölték a 15 km széles határsávot⁶. A sávon belül a szigorított területet 2 kilométerben, a helyiek számára is csak engedéllyel megközelíthető sávot 500 méterben határozták meg. A kilenc határőrkerület közül kettő az osztrák, három a jugoszláv határ mentén szerveződött. Az őrsők számát megnövelték.

Az ország déli és nyugati határszakaszainak több mint ezer kilométeres sávjába 321, illetve 191 település került, megyénként és járásonként az alábbi megoszlásban:

Déli határsáv

Járás, megye	Települések száma	Járás, megye	Települések száma
letenyei	31	siklósi	50
nagykanizsai	12	villányi	21
lenti	57	Baranya	131
Zala	100	bajai	10
barcsi	28	bácsalmási	9
csurgói	17	kiskunhalasi	3
nagyatádi	6	Bács-Kiskun	22
Somogy	51	makói	3
mohácsi	25	szegedi	14
sellyei	35	Csongrád	17
		Összesen	321

⁵ A határázár, nyomsáv-kialakítás, aknatelepítés és a déli határvédelmi erődrendszer (bunkerek, harcárkok, figyelőhelyek, lövészok stb.) kiépítésének gazdag hadtörténeti szakirodalmához lásd Kovács 1992, Suba, 2006, 2008, valamint Srágli Lajos térképekkel, tervrajzokkal illusztrált könyvét (Srágli 2007). A műszaki határázár rekonstrukciója a nyugati határszáron, Felsőcsatár közelében, Gojác János, egykori határőr szabadtéri magánmúzeumában, a határőrség szervezete, mindennapjai és berendezései Apátistvánfalván, a Határőr Múzeumban tekinthetők meg. A szócikk határázár és az erődrendszer kiépítésére, hadászati jelentőségére, lebontására vonatkozó közlésekben fenti szakközleményeken túlmenően, elsősorban a Határőr Múzeum anyagaira, dokumentációira és a Gojác-kiállítás életszerű prezentációira hagyatkozom. S. J.

⁶ 0390/1952. sz. BM rendelet

Nyugati határsáv

Járás, megye	Települések száma
csornai	20
kapuvári	15
mosonmagyaróvári	15
soproni	30
Győr-Sopron	80
kőszegi	20
szombathelyi	20
körmenti	41
szentgotthárdi	30
Vas	111
Összesen	191

Mosonmagyaróvár, Szentgotthárd, Szombathely, Nagykanizsa, Szeged, Makó mentesült, Sopron, Kőszeg, Mohács határövezetbe került.

A Sztálin halálát követő, bizonytalanságokkal terhelt politikai irányváltás megtörte a déli védelmi rendszer kiépítésének tervezett menetét. Az építés ugyan hivatalosan 1955 júliusáig folyt, a nyugati szakaszon ebben az évben kezdtek az aknamező felújításába. Az erődítési munkákkal azonban már 1953 nyarán gyakorlatilag felhagytak, az építőzászlóalak tevékenységét főként karbantartásra korlátozták. A tervezetthez képest a rendszer nyolcvan százaléka valósult meg, hadtörténészek egybehangzó megítélése szerint meglehetősen idejét múlt technológiával és stratégiai megoldásokkal. Háború esetén – „élesben” – valószínűleg csődöt mondott volna. A rendszer kiépítése 1955 nyaráig hét milliárd forintba került, s ugyanennek az évnek a második felében már a visszabontás és felszámolás költségei terhelték az állami költségvetést.

A szovjet-jugoszláv – s ennek nyomán a magyar-jugoszláv – kapcsolatok normalizálódásával, 1955 őszén megkezdtek a határázárak feloldását. Az aknamentesítés és a drótkadályok eltávolítása 1956 tavaszán mindkét határszakaszon beindult. Márciusban Jugoszláviával szemben a határsáv megszüntetésére kormányrendeletet hoztak, Vendvidéken: a magyar-osztrák hármassáv határ mentén viszont maradt az övezet. Délen csak a közvetlen határközelítést korlátozták: 50 méteren belül járőrrel, 500 méteren belül hatósági engedéllyel lehetett tartózkodni. Nyugaton maradt a 15 kilométeres övezet, a sorompókat és a járműellenőrzés rendszerét is fenntartották. A határőrizet szervezete és működése is változóban volt, a határőrök létszáma 1954–1955-ben közel 3500 fővel csökkent.

Nagy Imre kormánya 1953 nyarán az Államvédelmi Hatóság mint önálló, a pártvezetésnek közvetlenül alárendelt szervezet megszüntetéséről határozott. Július 15-én, az ÁVH Belügyminisztériumba tagolásával az ÁVH-határőrség is a BM Belső Karhatalom közös parancsnoksága alá került. A „zöld ÁVO” ütközésségének mindennapokban érzékel-

hető gyengülését elsősorban nem a szervezeti változások okozták. Sokkal inkább az ún. „cikk-cakk-politika” (Kádár János meghatározása 1957-ben), amelynek következtében az ÁVH megítélése, korlátozása, revitalizálása a politikai erőviszonyok változásainak függvényében – továbbra is éber figyelemmel Moszkva jelzéseire – havonta-félévente eltérően alakult. Az általános elbizonytalanodás a határőrizet terén is érzékelhető volt. Az ÁVH-határőrség ugyan továbbra is funkciójában maradt, de a háborús feszültség enyhülésével az őrsők száma csökkent, a járőrözés ritkult, intézkedési területe szűkült, s működését a bonyolultabbá vált függelmi viszonyokhoz kellett igazítani. A déli és nyugati határ – immár felpuhuló – sávja ugyanakkor továbbra is feszültséggel terhelt övezet maradt: ezúttal főként a kiűréssel ellentétes folyamatok: az időnként inkább engedélyezett, más-kor inkább korlátozott visszarendeződés és a kitelepítettek, kiutasítottak nehezen karban tartható visszaáramlása miatt.

Az 1953. július 26-i kormányhatározatot⁷ követő elnöki tanácsi amnesztia-rendelet nyomán egyik hónapról a másikra tízezrek mozoghattak az országban egyetlen hivatalos papírral: a szabadulásukat igazoló hatósági végzéssel. (Jórészt miattuk vált szükségessé 1954-ben a személyazonossági igazolvány bevezetése.) Hortobágy és Nagykunság felől is sokan áramlottak a déli és nyugati határok – egykori otthonuk – felé. Az Alföld, mint a kitiltottak, rendőri felügyelet, őrizet alá helyezett befogadó – s ilyen vonatkozásban a feltöltődés – helye, hónapok alatt a kiürülés térségévé alakult át. Nemcsak a táboraikból hazafelé áramlók, a pesti és egyéb száműzöttek („hortobágyiak” számát meghaladó) tömegei is azzá tették. Az 1949–1953 közötti kiűrés egyik kiemelt akcióterülete, 1953–1956 között a visszaáramlás nyomása alá helyeződött. Sok esetben azok is visszaigyekeztek, akiket nem hatósági végzés, hanem a folyamatos fenyegetettség: a szomszédok elhurcolása, a tulajdonosi státus veszélyeztetettsége és a napi életvitelre nehezedő stressz űzött el a határsávból. Magyarországra is begyűrűzött a poszt-sztálini „olvadás” (Ilja Ehrenburg). A bomlásnak indult termelőszövetkezetek és a magángazdaságok visszavehetőségének reménye is tömegeket vonzott vissza. A határövezet azonban még további három évre zárt terület maradt számukra. Szabadulók olyan hatósági végzést kaptak kézhez, amely – egyéb letelepedési korlátozások mellett – az otthonaikba visszatérést is tiltotta. Sokan egykori otthonuk közelében rokonoknál, ismerősöknél húzták meg magukat, többnyire a tiltott terület peremvidékének községeiben, városaiban. Beköltözés is előfordult. A politikai vonalvezetés „cikkcakkosodása” következtében a helyi tanácsok, téveszcsék, tömegszervezetek, rendőri és államvédelmi kirendeltségek is ki-kisiklottak a szoros irányítás és ellenőrzés alól. Döntéseiket az egymásnak ellentmondó központi rendelkezésekre, informális utasításokra, a helyi közösségek nyomására hagyatkozva hozták meg. A határsáv igazolvány megszűnt. Állandó ki- és belépési engedélyre (a személyazonossági igazolványba beütött pecsét formájában) csak az övezeten belül lakók voltak jo-

⁷ 1.034/1953. (VII.26) sz. minisztertanácsi határozat (lásd Kronológia, 33).

gosultak. Egyszeri engedélyt a kintiek – az egykori határsávlakók is – igényelhettek, amit vagy megkaptak, vagy nem. Voltak, akik – a gyakorlattá vált határőri szemhuntyást kihasználva – rendszeresen beszködköstek falujukba, ezt-azt (kisebb ingóságokat, gyümölcsöt) magukhoz véve, de legfőképpen azért, hogy az otthonukba költözött új tulajdonos lelkiismeretét ébresztgessék. A helyi hatóságok többnyire felléptek ellenük, esetenként túrték látogatásaikat, s arra is volt példa, hogy a községi előljáráóság tett lépéseket visszafogadásuk érdekében. A déli és nyugati határ teljes hossza végül az 1956-os forradalom előtti hetekben szabadult fel. A deportált, kitiltott és elmenekült családok közül sokan ekkor kezdtek új életet a határsávban, kifosztott birtokaikon, lelakott házaikban.

A műszaki zászlóaljok a déli és nyugati határzár utolsó aknáit 1956 októberében, a forradalom kitörése előtti napokban hatástalanították. A következő hónapokban tízezrek menekültek Ausztriába és Jugoszlávián át a szabadabb világba. A *forradalom* leverésében segédkező *Forradalmi* Munkás-Paraszt Kormány 1957. február 2-án visszaállította a déli határsávot. 1957 tavaszáig a Határőrség a Fegyveres Erők Minisztériuma – gyakorlatilag az ÁVH – alá tartozott. A korábban érvényben lévő szabályokat is újra életbe léptették.

Ausztria felé az övezetet továbbra is fenntartva, a kormány márciusban elrendelte a határ műszaki lezárását és az aknazár újra telepítését. A következő években az ÁVH visszaszorításával párhuzamosan a határőrzést – ténylegesen is – a honvédség határőr alakulatai látták el. A határsávon belül lakók saját övezetükben szabadon mozoghattak. Kívülről a belépés engedélyköteles volt. A határsáv közeli falvak és városok lakói, állandó határmegközelítési engedélyt kaphattak, amennyiben napi életvitelük (pl. munkahelyre, piacra járás végett) övezeten belüli településhez kapcsolódott. Az 1956–1957-ben visszaköltözött családok visszavásárolhatták (voltak, akik visszakapták) házaikat. A tszcs-k felbomlása után saját egykori birtokaikon vagy azok közelében – ugyancsak többnyire visszavásárlás vagy -bérlet után – gazdálkodni kezdhettek. Jelképes összegű kártérítésben is részesülhettek ingatlanaik elvesztése fejében. Két-három év múltán itt érte őket a kollektivizálás újabb hulláma, sokat közülük az újabb menekülés kényszere is. Az újabb – főleg fiatalokat érintő – kiözönlés a faluról a normalizálódás megindulását törte derékba a másfél évtizeden át traumatizált határövezetben. Depresszív állapotok rögzülésének alapjait vetette meg a határ menti térségekben.

A napi életvitel veszélyeztetettsége ugyanakkor múlóban volt. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, a hatvanas évtized elején a határvédelem súlypontja a nyugati határszakaszra összpontosult. A határ közeli közlekedés a hidegháború konvergencia (detente-) korszakának kibontakozásával párhuzamosan – főként délen – folyamatosan liberalizálódott. 1960-ban a déli határsáv mélységét 15 kilométerről 8 kilométerre csökkentették azokon a szakaszokon, ahol folyóvíz képezte a határvonalat. Ekkor 112 község és Mohács városa került ki a határsávból. 1965. május 1-i hatállyal véglegesen megszüntették a déli

határsávot, csupán a nyomtáv és az 500 m-es védelmi sáv maradt.⁸ Az 1966. februári jugoszláv-magyar kihatárforgalmi egyezmény 15 km-es sávban 4 alkalomra szóló könynyített beléptetést biztosított. (A kiléptetés ugyanakkor továbbra sem ment könnyen.)

A hatvanas évek közepétől a brutális – aknazáras – határvédelmet a nyugati határszakaszon is életkímélőbb technikákkal váltották fel. 1965–1970 között a határ akna-mentesítése után áttértek az S-100-as – gyengeáramú, figyelőtornyokkal összekötött – elektromos jelzőrendszerre. 1968-ban a nyugati határövezet szelektív – 4–12 kilométeres mélységű – szűkítése is végbement, Sopron benn hagyásával. Az övezetet 1969-ben megszüntetve, egységesen két kilométeres sávra szűkítették, ez 500 méteres mélységig engedélyköteles volt. Később ebben a sávban is sűrűbb járőrözéssel oldották meg az ellenőrzést.⁹ A járőrszolgálat ellenőrzési körzete a nyugati határ mentén 20 kilométeres mélységig terjedt. A korszerűsítési törekvésekkel párhuzamosan a nyolcvanas évek vége felé többször felmerült az elektromos jelzőrendszer felszámolása, amelynek funkcionális haszna nem állt arányban karbantartásának költségeivel, s a környezetre is káros hatással volt. A műszaki határzár lebontására és egyúttal a vasfüggöny felszámolására 1989-ben, Németh Miklós miniszterelnöksége alatt került sor. A határsáv a hatvanas évek vége óta folyamatosan spiritalizálódott. Nyomai: a napi életvitel láthatatlan vonalon belüli lefojtottsága és perspektívatlansága ugyanakkor máig érzékelhetők a határ menti tájon.

Saad József

Telepesek

A tizenkét alföldi kényszermunkatábor őrzetesei a rendvédelmi hatósági iratokban és nyilvántartásokban mint „*telepesek*” szerepelnek. Így nevezték a táborlakókat a környéken élők és az állami gazdaságok alkalmazottai, brigádvezetői is. Ma is így emlegetik őket Hortobágyon, többnyire korántsem lenéző vagy lesajnáló hangsúllyal. Maguk az érintettek törvényen kívül helyezett rabként, internáltként, deportáltként határozták és határozzák meg magukat. *Telepes* elnevezésüket – okkal – megbélyegzőként és tényleges helyzetük meghamisításaként élték és élik meg.

A *telepes* nem büntetőjogi kategória. Az ötvenes években sem volt az: a büntetőtörvénykönyv alapelveit szovjet mintára rögzítő 1950. évi II. törvény nem ismeri a *telepes*, *telepítés*, *munkatelep/-tábor* fogalmát. A háborút követő térség- és társadalom-átrendezés: az államok és államhatárok, befolyási övezetek véglegesítése és a kollektív büntetés/jutalmazás évekig elhúzódó gyakorlata ugyanakkor a *telepes-státus* sokféle változatát állította elő. A társadalmak – hadviselés folyamán koncepciókban formálódó – átrendezése a háború befejeztével felgyorsult. A német Európára kidolgozott telepítési és régiórendezési tervek a vesztes háború folytán tervek maradtak. A kényszertelepítések szerkezetátalakítás terén gyakorlott Szovjetunió mellett a cseh és lengyel emigrációs kormányok, Jugoszlávia, Románia, Bulgária ugyancsak radikális rendezési-telepítési koncepciói viszont a háború vége felé a megvalósítás közelébe kerültek (Stark 2004). Az áttelepítések és az államközi lakosságcsere a potsdami értekezleten (1945. júl. 17. – aug. 2.) lényegileg Edvard Beneš pár hónappal korábbi, államalkotó dekrétumainak szellemében, a sztálini elvek és gyakorlat elfogadása mellett, szövetségi szinten is zöld utat kapott.¹ Közép- és Kelet-Európa népessége a hadviselés után tartósan beállt *háborús állapotban* a hosszan elhúzódó mozgás és átrendeződés állapotába került. Az áttelepítések, száműzések, lakosságcserek, megtorlásokkal kísért etnikai tisztogatások és homogenizálások nyomán a háború után még évekig milliók voltak úton, latolgatták helyben maradási esélyeiket, vagy keresték helyüket, életlehetőségeiket a kitelepítés utáni új környezetben.

Az alföldi pusztákra deportált családok az előző évtizedben többféle telepessel kerülhettek napi érintkezésbe, s az sem volt ritka, hogy maguk is telepesként kerültek Hortobágyra – telepesnek. A betelepülés-betelepítés hullámai 1944–1945 óta különösen gyakran érintették a későbbi hortobágyi deportálások legfőbb merítőbázisát: a déli-nyugati határ menti övezetet.

¹ Beneš elnöki dekrétumainak egy része (Kassa, 1945. ápr. 6.) az etnikai homogenizáció jegyében, a Csehszlovákiában élő kisebbségek emberi jogainak felszámolását: állampolgári, nyelvhasználati, nemzeti, vagyontartási, kulturális jogainak elvonását hirdette meg. A dekrétumok modellértékűnek bizonyultak Kelet-Európában, jórészt Magyarországon is, „svábkérdésként”, a német kisebbségre vonatkoztatva.

⁸ 0017/65. sz. BM parancs a 2007/65. sz. kormányhatározat alapján.

⁹ 01/1969 sz. BM-parancs a 2002/89. sz. kormányrendelet alapján.

Az első telepes-hullámok még a frontátvonulások körüli hónapokban és 1945 folyamán főleg déli irányból és Kelet felől érkeztek a határ közeli falvakba. A *jugoszláviai (főleg dél-bácskai és -baranyai) telepesek* körében a partizánok bosszúja (deportálás, kiirtás) elől menekült németek hazánkban sem érezhették biztonságban magukat, nagy részük igyekezett továbbjutni Nyugatra. Az ugyancsak Délről jött, általában vegyes etnikai identitású magyarok, horvátok, sokácok, bunyevácok között voltak letelepedési lehetőséget (ingatlan) kereső *önkéntes telepesek* is, s voltak olyan, vagyonukat kényszerűen hátrahagyó családok, családtörödékek, amelyeket – a földreform keretében kisbirtokokhoz, házhoz (többnyire megüresedett „sváb házhoz”) juttatva – hatóságilag telepítettek át és le. A határ gyakorlatilag átjárható volt. A háború ezen a vidéken elhúzódott, a szovjet front nyomán jugoszláv partizán alakulatok törtek be a határvidékre, ítélkezve és terror alatt tartva a magyar lakosságot. A határ túloldaláról olyanok is érkeztek, akik partizán múltjuk és kommunista kötődéseik jogán, a határon inneni falvakban házat, földet és igazságot osztó telepesek helyzetébe kerültek. Akcióikkal sok esetben hónapokon át félelemben tartották a helybelieket. Néhány észak-bácskai és baranyai faluban külön közösséget alkottak a bukovinai *székely telepesek*, akiket 1942-ben a magyar hatóságok telepítettek le a szerbektől megtisztított dél-bácskai falvakba. Pár év múlva azok jártak jól közülük, akiket a szerbek kis poggyászaikkal együtt áttelepítettek magyar területre, ahol agrárproletárként újra kevés földhöz, házhoz, házhelyhez juthattak. A jugoszláv-magyar háborús feszültség idején a székelyeket is fokozottan szemmel tartották a hatóságok: a többi jugoszlávjaival együtt, mint *átdobott* vagy *áttett telepesek* szerepelnek a titkosszolgálatok objektum-dossziéiban. A Jugoszláviából elszármazottak körében 1948-tól – és különösen az 1949–1950-től folyó, határ menti „kisháború” idején – a korábbi helyzeti előny: a partizán múlt és a határon túli időszakban gyökerező kommunista előélet, súlyos priusznak számított.

A telepesek nagyobb része a földreform körüli hónapokban főleg a kelet-magyarországi régiókból a módosabb falvakba áramló agrárszegénység soraiból került ki. Nincstelenek és félproletárok, akik élve az agrárreformmal összekapcsolt forradalmi igazságosztás lehetőségével – sok esetben parasztpárti toborzásoktól indítva – *újjazda telepesnek* jöttek a még osztható és az elkobzott földekre, az elmenekültek, vagyonvesztésre ítélték kiürült-kiürített ingatlanaiba (Orbán 1972, 25–33). Parasztpárti és kommunista támogatást maguk mögött tudva, jó esélyük volt arra, hogy a helyi döntéshozás – a földigénylő bizottságok, rendvédelem, nemzeti bizottságok – szervezeteiben vezető pozícióba kerüljenek. Az érintett falvak közvéleménye máig ezt a – többé-kevésbé jöttmentnek tekintett – réteget tartja *telepesnek*,² megkülönböztetve őket a *felvidéki áttelepített* családoktól. Utóbbiak elhúzódó egyezkedések után, az 1946. február 27-én megkötött magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény keretében zömmel 1947 folyamán érkeztek, ingósá-

2 A Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány keretében folyó terepmunkánk során Baranya és Bácska határ menti községeiben szerzett tapasztalatunk.

gaikkal együtt, a Németországba deportált családok házaiba, földjeire.³ A magyarországi németek kitelepítése⁴ szorosan összefüggött a csehszlovák-magyar lakosságcserevel: a „svábkérdés” megoldása (helycsinálás végett) a csere feltételének volt tekinthető (Stark 2004, 5. és Zinner 2004, 30). A felvidékieknek sok esetben – nem utolsósorban a fent említett telepesek birtokfoglalásai miatt – már nem jutott hely. Az elhúzódó és anomáliákkal terhelt akciókat továbbá az is hátráltatta, hogy Németország amerikai zónájában már nem fogadták a deportáltak szállítmányait. A Marshall-segély utáni évek: Kelet és Nyugat felgyorsult divergálásának időszaka ez, a vasfüggönyön túli területeken eddigre már nem a mobilizálás, hanem a konszolidálás és építés jegyében folyt a háború utáni újrarendezés. A magyarországi sváb családok egy része a németországi szovjet zónába mehetett telepesnek. Másik részük várólistára helyezve maradt: vagy saját házában, ahol osztoznia kellett a *rátelepülő* felvidéki családdal, vagy a számára kijelölt házban, házrészben *összeköltöztetett*, illetve *csereingatlanos telepesként*, többnyire ugyancsak rátelepítve az ott lakó családra. A helyszűke miatti összébb rendezést 1947 tavaszán kormányrendelet írta elő.⁵ A csereingatlanos telepesek később nagy valószínűséggel – kulákként – a hortobágyi táborokba kerültek. Ezen túl persze bőven voltak olyan – nem „csereingatlanos” – családok is, és nem csak a határsávból, akik úgy kerültek a pusztai tanyákra és majorokba, hogy a telepes múlt, a menekült státus és a háború utáni mobilizálás valamelyik változatát már maguk mögött tudták.

Az ötvenes évekre az államközi telepítések megszűntek, a határok átjárhatatlanná váltak. A háborút követő telepítések ideje lejárt. A társadalom államon belüli szerkezetformáló mobilizálása s abban a *kényszermunka*, *rabmunka*, a *proletarizálás* felgyorsítása került előtérbe. A hortobágyi kitelepítés ebbe a kategóriába tartozik. Miután a kitelepítést irányító ÁVH a Belügyminisztérium hatáskörébe helyezte a hortobágyiakat, a továbbiak: elhelyezésük, őrzésük, napirendjük szabályozása a belügyi igazgatás feladata lett. Helyzetük értelmezése is a belügyre hárult. Ez a kitelepítési *véghatározat* jogszabályokra hivatkozó rendelkezései alapján korántsem bizonyult könnyűnek. A korabeli *hatósági és bírósági* eljárás gyakorlatába nem lehetett beilleszteni a hortobágyiakat. *Kihágás* nélkül *kitiltásban/kiutasításban* részesültek, *kényszerszállítási* helyre, amit nem hagyhattak el. Felügyelet alá kerültek, ami a *rendőri felügyeletnél* több, az *őrizetnél* kevesebb. De mégis-

3 Beneš eredeti terve: a magyarok egyoldalú kitoloncolása végül is nem valósulhatott meg. A nyugati szövetségesek Potsdamban a lakosságcserehez járultak hozzá. Ennek lebonyolítását a Magyarország felől biztosítandó szlovák nemzetiségű telepesek toborzása körüli nehézségek hátráltatták.

4 12 330/1945. M. E. sz. rendelet (1945. dec. 22.) a magyarországi német lakosság áttelepítéséről Németországba.

5 A Magyar Köztársaság kormányának 4300/1947. M. E. sz. rendelete a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény alapján Magyarországra áttelepített szlovákiai magyarok elhelyezése érdekében a 12 330/1945. M. E. sz. rendelet alapján Németországba való áttelepítésre kötelezett magyarországi német lakosság összeköltöztetése tárgyában. 1947. május 31. Magyar Közlöny, 1947. 77. sz. 1947. április 4. (Zinner 2004, 107. o).

csak őrizet, zárt kényszerszertartózkodási helyen: táborban, aminek elhagyása esetén *internáltként* rendőri őrzétesek lesznek. Nap mint nap munkára vezényelt rabok, ugyanakkor az elítélt rabokhoz képest szabadabban mozoghatnak környezetükben, az állami gazdaságok területein. „Telepítettek” – végül is így definiálta az illetékes főosztályvezető némi kényszeredettséggel a táborlakókat, abban a belügyminisztériumi utasításban, amelyet a kitelepítés utáni harmadik héten az őrszemélyzet biztosításával megbízott VII. (szolnoki) és VIII. (debreceni) főkapitányságok megkaptak. „A telepítettek lakóházai (házcsoportjai) zárt terület – olvasható az iratban – ahová idegeneknek belépni csak az őrsparancsnok vagy a főkapitány írásbeli engedélyével lehet. A telepítettek voltaképpen biztonsági okokból korlátoztatnak mozgási és cselekvési szabadságukban, tehát nem büntetésüket töltik, de elhelyezésük, kezelésük és fegyelmezésük egységes eljárást igényel”. (Kiemelések: S.J.)⁶ Tábor és őrizet – ezt a két fogalmat kerülgeti az utasítást jegyző belügyi tiszt, hogy az valamiképpen összhangba kerülhessen a kitelepítési határozatba foglaltakkal, majd pontokba foglalva ismerteti az őrzés és tábori rendtartás szabályait. A kedvezmények, látogathatóság, levélforgalom stb. biztosítása, illetve megvonása mellett, a fenyítések körében az *internálás* alkalmazását is. (Közl: Füzes 2002, 11–12)

A „telepítettek” – köznapi szóhasználatban: *telepesek* – tényleges helyzetére a környezetükben élők megnevezése utal: utóbbiak (a táboron kívüliek) hozzájuk képest: a *szabadok*.⁷ A táborlakók életét a telepes-státusukkal kapcsolatos hatósági és munkáltatói bizonytalanságok végigkísérték. Már régóta *valóságos* proletárokként éltek alföldi táborokban, amikor még mindig *virtuális* kulákként tartották nyilván őket egykori otthonaikban. A községenként előírt 1952-es listarevizio összesítéseiben, mint „áttelepített” kulákok szerepelnek. Az állami gazdaságoknak jól jött a munkacsúcsra, kampánymunkára mozgósítható munkaerejük, de azon kívül – gyerekekkel, öregekkel, betegekkel – ellátási teherterét is jelentettek számukra. Nem különben az őrzésüket irányító *Belügyminisztérium* és a munkáltatásukért felelős *Állami Gazdaságok és Erdők Minisztériuma* számára. A táborok működéséért felelős minisztériumokat szemmel tartotta és feszélyezte az *ÁVH*, amely hatásköri illetékességét részben fenntartotta. Több mint két éven át tisztázatlan maradt, hogy a gazdaságok majorjaiba, kiürített tanyáiba folyamatosan szállított, egymásra zsúfolt családokkal mi legyen. Minek tekinthetők ezek a családok tulajdonképpen? Végletes kizsigerelés alá vetett, végső soron pusztulásra ítélt raboknak? Átmenetileg őrzött alföldi betelepítetteknek? Azonosításuk tekintetében nem sokkal jutott többre az a telepes-problémát felvázoló és annak rendezését sürgető irat sem, amely az első (fentebb idé-

zett) utasítás után két és fél évvel született: Eszerint a telepesek „(...) olyan személyek, akik ellenséges cselekedeteik folytatásának megakadályozása végett lakóhelyükről ki lettek tiltva, és egyes állami gazdaságok területén kényszerszertartózkodásra lettek kötelezve. Tekintettel azonban arra, hogy személyiségük és magatartásuk nagyobb veszélyt jelent a társadalomra, államunk külső és belső biztonságára, mint (a) rendőri felügyelet alá helyezett, vagy kitiltott személyeké, így szükségessé vált velük szemben (...) szigorúbb szabadságkorlátozó intézkedések alkalmazása.” A telepesek tehát olyan kitiltottak, akik veszélyesebbek, mint a normál esetben kitiltottak (és ref-esek), ezért a kitiltottakénál szigorúbb szabadságkorlátozás jár nekik.

Kényszerszertartózkodási hely, ami az ilyen helyek sajátosan számukra kitalált változata. Nem internálótábor, az más esetekre való, és főleg nem családok gyűjtőhelyeül szolgál. Telepestábor? Azzal – bár a valóságban 1952 végén 12 volt belőle szerte a pusztában – ugyanaz a baj, mint a *telepítettek/telepesek* megjelöléssel: nincs „jogi pontossággal” meghatározva. „Ez a megjelölés jogszabályainkban eddig ismeretlen és sem ez, sem pedig az alkalmazott szabadságkorlátozások nem tartoznak sem a rendőrhatalósági felügyelet, sem az internálás, sem a kitiltás fogalma alá.”⁸ Ebből adódhatott később az a következtetés, hogy mivel a telepes kényszerszertartózkodási helynek nem volt hatályos jogszabályi alapja, jogsértésként *visszavonni* sem lehet. Jogilag nem történt meg, felejték el. Pár évvel később, azokat a telepeket, – táborkörnyéki vályogházsorokat – is felejtetni lehetett, amelyeket, miután a pártvezetés mégiscsak a letelepítésre szánta el magát, 1952 nyarától építtetni kezdtek a rabokkal. A táborok felszámolása után a félkész telepek is felszámolódtak: szét-hordásra kerültek, összedőltek. A hortobágyi kitelepítés, mint telepítési kísérlet kudarcot vallott. A társadalomkísérlet fő céljához: kuláklizáláshoz és proletarizáláshoz járult inkább hozzá.

Saad József

⁶ Vámos százados VII. 13.-i belügyminisztériumi rendelkezése a VIII. ker. Főkapitányság vezetőjének, Debrecen (Borzas, Polgár, Árkus, Kónya) és a VII. ker. Főkapitányság vezetőjének, Szolnok (Tiszafüred Kócspuszta, Tiszaszentimre 9-es tanya és Kunhegyes Kormópuszta). (Közl: Füzes 2002, 11).

⁷ „Végül is mindkét fogalom a totalitárius *újbeszéd* (Orwell) képződménye: a 'telepesek' deportáltak, a 'szabadok' nem szabadok.” (Saad 2010, 6)

⁸ Az idézetek: Sebestyén László rendőrezredes főosztályvezető (IV: közrendészeti főoszt.) Pöcze Tibor miniszterhelyettesnek a Hortobágyra telepítettek elleni eljárásról előterjesztett tájékoztatásából valók. 1952. dec. 10. (Közl: Füzes 2002, 15. Kiemelések: S. J.)

X-esek

Az X-es annak a származási kategóriarendszernek egy eleme, amivel a magyar felsőoktatási rendszerben a továbbtanulás politikai szempontú korlátozását – a múlt században másodszor – 1948-ban bevezették, majd pár évvel később a középiskolai továbbtanulásra is kiterjesztették. Az osztályszempontú kategóriarendszerben pontosan soha meg nem határozott X-es kategória az „osztályellenség” diffúz megjelölését kapta, melynek esetlegesen fennmaradt feloldása minden esetben stb.-vel végződő felsorolásban jelent meg. A származási kategóriák bevezetésének nem volt jogállami kontrollja (szuverén állam, szabad választási rendszer, többpárti parlament), így pontos feltárása kitartó nyomozást igényel. Az X-es és egyéb származási kategóriák (amelyek szintén folyamatosan változásban voltak alkalmazásuk ideje alatt – lásd később) hatásának mértékéről, az érintettek számának nagyságáról sincs megbízható adatunk. Nem is lehet, hiszen az erre hivatott statisztika tudománya – mint azt a Központi Statisztikai Hivatal 1948-ban kinevezett elnöke, Pikler (később Péter) György kifejtette – „a népi demokráciákban az osztályharc eszköze” (Pikler 1952, 16) – bővebben lásd kötetünkben a *Táborlakók* c. fejezetben).

Egyébként a modern állami iskolarendszerek történetében, különösen a felsőoktatás tömegessé válása, a hallgatói létszámok gyors növekedése idején, nem ritka a felsőoktatási intézményekbe felvehető létszámának korlátozása, zárt szám (*numerus clausus*) megadásával. Ezek többnyire munkaerő-piaci vagy gazdasági indíttatású beavatkozások. Nem ismeretlenek azonban a *direkt társadalompolitikai* célokat megvalósítani kívánó korlátozások sem. Magyarországon a huszadik század folyamán két ilyen politikai jellegű beavatkozást ismerünk.

Az első az 1920. évi XXV. törvénycikk beiktatása, amelyet ma, mint *numerus clausus* törvényt ismerünk. A törvény¹ 1.§. az 1920/21. tanévtől kezdődően a megjelölt karokra felvehető hallgatók számának megállapítását a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörébe utalta, a beiratkozást pedig olyan egyének számára tette csak lehetővé, „kik nemzeti hűség és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók”.

A második a korabeli szóhasználatban az iskolák szociális összetételének megjavításaként, a köznyelvben pedig a *származási kategóriák* bevezetéseként ismert jelenség, melynek a korabeli nyilvánosságban is ismert intézkedése a 7870/1948. Korm. sz. rendelet az egyetemeken és főiskolákon 1948–49. és azt követő tanévekben felvehető hallgatók létszámának megállapítása tárgyában.² A rendelet 1.§. a felvehető hallgatók létszámának megállapítását a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe utalja, a 2.§. (1) pedig a létszámon belül felvehető hallgatók kiválasztását az egyetemek egyes karain, osztályain

és az egyes főiskolákon kialakítandó bizottságok feladatává teszi. A kiválasztás szempontjai között a 3.§. (1) előírja a jelentkező „szociális helyzetének” figyelembevételét, a 3. §. (3) pedig azt, hogy – többek között – a felvételre jelentkező „demokratikus magatartásáról” is meg kell győződnie a bizottságnak.

Az első eset feltárására: az intézkedés körülményeinek, végrehajtásának és következményeinek értelmezésére, valamint a kapcsolódó intézkedések korabeli politikai történések fényében történő megvilágítására számos történész vállalkozott. Ma alapvető egyetértés van abban a kérdésben, hogy a rendelkezés elsősorban a zsidó fiatalok számának és arányának csökkentését célozta a felsőoktatásban (lásd pl. Nagy 1995, Ladányi 2005, Kovács 2012, Haraszi 2012). Ezért azt gyakran „első zsidótörvényként” értelmezik. Ahogyan a téma átfogó monográfiájának (Kovács 2012) hátsó borítóján a neves holokauszt-kutató, Randolph L. Braham megfogalmazásában olvashatjuk: „Visszatekintve, Magyarországon a *numerus clausus* mintegy előzménye és bevezetője volt annak a folyamatnak, amely az 1930-as években számos zsidóellenes intézkedéshez, végül 1944-ben a Holokauszthoz vezetett.”

A származási kategóriák bevezetésének, pontos mibenlétének és következményeinek ilyen jellegű, politikatörténeti feltárása mindeddig nem történt meg. Huszár Tibor, a Rákosi rendszer elitképző gyakorlatát a rendszer politikai működésének kontextusában vizsgáló könyvében ugyan egy félmondatában kitér a témára: „A származási kategóriák bevezetése a megbélyegzésnek és kizárásnak a *numerus clausus* intézményét idéző gyakorlatát tette általánossá...” (Huszár 2007, 29), ám ő részletesebben nem foglalkozik ezzel a témával (pontosabban: nem ezzel foglalkozik). Hajdú Tibor a korszak pártbürokráciájának kialakulását elemző tanulmányában egyenesen valamiféle folytonosságról ír: „...az 1920-as évek elején először került sor a szellemi pályán dolgozók, illetve oda törekvők számának mesterséges korlátozására. Először, de nem utoljára: hasonló kizáró akciókra az ötvenes évek végéig ötször vagy hatszor került sor. Ez mindig együtt járt a politikailag nemkívánatos elemek elbocsátásával, így a közalkalmazotti pálya a politikailag megbízhatók privilégiuma lett...” (Hajdú 2006, 309). Ám az ő témája sem a korlátozó politikák vizsgálata.

A származás szerinti kategorizáció vizsgálata ugyanakkor felkeltette több kutató érdeklődését is (lásd pl. Ladányi 1986, Ladányi 1995, Sáska 2006, Takács 2008), ám a vizsgálatok kontextusa sokkal inkább tükrözi az akkori (a rendeletalkotáskor) deklarált célokat és ideológiákat, mintsem az akkori politikai történéseknek és azok hatásának megismerési, feltárási szándékát. A fenti rendelkezésben rejlő negatív diszkriminációt nagyjából negligálva, a kutatók érdeklődése a támogatni kívánt csoportok: „a munkás-ság és a vele szövetséges dolgozó parasztság” iskolázásában bekövetkező változásokra irányul. Ily módon például, az alapvetően a rendelkezés megszüntetését vizsgáló monográfia fő kérdése az, hogy „Mennyiben érte el a célját a származási kategorizálás rendszere? Valóban megteremtette-e az oktatáshoz hozzáférés egyenlő esélyeit?” (Takács 2008, 8). Egy másik, nagyjából ezt a kérdést megválaszoló tanulmány pedig arra a következtetésre jut,

¹ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7440> Letöltés: 2014. január 24.

² Köznevelés. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletei és közleményei. IV. évf. 16. sz. 1948. augusztus 15.

hogy „... a társadalmi egyenlőség terén a legnagyobb sikert: a piacot, a vetélkedést kikapcsoló (tervezéses) gazdaság- és társadalomirányítással, erős hatalomkoncentrációval, valamint a politikai, bürokratikus és rendőrségi irányítás összefonódásával teremtették meg. Paradox a következtetés: a társadalmi egyenlőség legmagasabb foka a diktatúrában érhető el, amelyben viszont nem jó élni.” (Sáska 2006, 607). Ezek a megfogalmazások hasonlóak ahhoz, mintha az 1920. évi XXV. törvénycikkkel kapcsolatban azt kutatnánk, vajon sikerült-e a nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók arányát növelni a felsőoktatásban, és vajon megvalósult-e a végrehajtásban és a későbbi rendelkezések folytán a nem zsidó hallgatók arányának megfelelő mértékű növekedése.

Majtényi György fogalomtörténeti elemzésében a korabeli oktatáspolitikai történéseket a társadalmi mobilitás-fogalomkörében vizsgáló kutatások másik hiányosságára hívja fel a figyelmet: „A történetírás fogalmi reflektálatlanságával magyarázható, hogy több történetész miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál.” (Majtényi 2005b, 36). Mégpedig úgy, tehetjük hozzá, hogy a kategóriák korabeli tartalmi változatainak megismerésére sem törekszenek. (Erről a későbbiekben lesz szó). Ladányi Andor az 1949-1958 közötti időszak felsőoktatási politikájáról szóló monográfiájában részletesebben és adatoltabban foglalkozik a „szociális kategorizálás” alakulásának kérdéseivel. Értelmezése ugyanakkor a pártpolitikák korabeli nyelvhasználatán belül marad (pl. az intézkedés „indokltsága és történelmi jelentősége vitathatatlan”; „a származási szempontok sokszor merev és túlzó értelmezése”). (Ladányi 1986, 46, 48–49).

A korabeli politikai összefüggések pontos feltárását nehezítik az erre vonatkozó dokumentumok fellelhetőségének korlátai. Az 1920. évi XXV. törvénycikk elfogadása, az akkori politikai viták, a végrehajtás módja és körülményei alapvetően parlamentáris keretek között indultak el, és dokumentumai jórészt ma is nyilvánosan elérhetők, kutathatók. Az 1948-as származási kategóriák jogforrása azonban kormányrendelet, amelyhez feltehetőleg nem született végrehajtási utasítás – legalábbis ilyen mindmáig nem került elő. A végrehajtás ugyanis a jogállamra még csak nem is emlékeztető politikai rendszerben zajlott le: a népi demokráciát bevezető Magyar Dolgozók Pártja irányítása alatt kiteljesedett totális diktatúra rendszerében. Ezt természetesen a korszakkal foglalkozó kutatók jól tudják, de vagy nem foglalkoztak a diktatúra nagyobb horderejű eseményei között talán partikulárisnak tűnő származási kategóriák kérdésével, vagy ha foglalkoztak vele, nem fordítottak figyelmet a kategóriák bevezetési időpontjának, módjának, pontos tartalmának és következményeinek feltárására.

Hogy a rendelkezések társadalmi csoportokat véglegesen vagy időlegesen kizártak a közép- és felsőfokú képzésből, azt persze sokan tudják. A származási kategóriák vizsgálatával foglalkozó kutatók mellett azonban főként csak az érintett – ma már idős emberek – egyéni és családi emlékeztetésében él a kategorizálás életsorsukat befolyásoló hatása

Ilyen „egyéni emlékeket” mutat be Kőrösi Zsuzsanna tanulmánya, amelyben interjúrészleteket közöl a valamikori X-es fiatalok egyik csoportjának, az 1956-os ellenforradalom után elítélt vagy kivégzett szülők/apák – ekkorra már szintén idős – gyermekeitől (Kőrösi 2010).³

A kategorizáció működésének helyi intézményi gyakorlatát mutatja be Vajda Tamás, aki az 1951-ben felállított Szegedi Orvostudományi Egyetem iratanyagán vizsgálta az 50-es évek felvételi rendszerének működését (Vajda 2010).⁴ A téma szakirodalmát áttekintve, ő is kitér arra, hogy „az 1990 előtt íródott munkák számos esetben kritikátlanul átvették az ’50-es évekbeli források szemléletmódját, hamis illúzióit, meglehetősen kemény szóhasználatát és politikailag elfogult ítéletalkotásait.” Kutatása során ő természetesen nemcsak a pozitív, de a negatív diszkrimináció eseteivel is találkozott. Tanulmánya kitűnő képet tár elénk a helyi végrehajtás nehezen áttekinthető, esetenként kaotikus fordulatairól, fontosabb szereplőiről és az ötvenes évek egyetemi világáról. A helyi intézkedések „eredeti forrását”, valamilyen központi rendelkezést, a fent hivatkozott kormányrendeleten túl, sajnos, ő sem nevez meg.

Egy középiskola korabeli anyakönyvi iratainak tanulmányozásából⁵ megtudható, hogy a nyomtatványokban – amelyek feltehetőleg egységesek voltak az ország hasonló intézményeiben – a tanulók szüleinek foglalkozása az 1950/51-es tanévtől jelent meg a korábbi évektől eltérő, új rendszerben. Ebben a tanévben mindkét szülő foglalkozásáról nem egy, hanem két kérdés szólt: *Foglalkozása jelenleg*, és *Foglalkozása 1945 előtt*. A következő, az 1951/52-es tanévtől kezdődően, emellett a szülők vagyonára és jövedelmére vonatkozó kérdések is szerepelnek, illetve a tanulói adatoknál megjelenik egy új tétel: *származása*: és mellette egy *kocka*, amelybe tollal az adatlap kitöltője – feltehetőleg az osztályfőnök – bejegyezte a származásra utaló, ismert betűjeleket. Akkor éppen hetet (M1, M2, P3, P4, E6, E7, X). A következő évtől módosulnak a kategóriák, és aztán többször is tapasztalunk változást.

Ladányi Andor említett monográfiájában arról ír, hogy az egyetemi, főiskolai felvételeknél az 1949/50. évben 11 „szociális kategóriát” használtak, de ezeket nem sorolja fel, és forrást sem jelöl meg, s ennek nyomait máig nem sikerült fellelni. A Köznevelési Minisztérium 1951. június 28-i utasítására, mint forrásra hivatkozva (pontos lelőhelyet

³ Az interjúk teljes terjedelemben is megjelentek (Kőrösi, Molnár 2010). A kötet egyben jól demonstrálja, hogy társadalmi értelemben heterogén csoportról van szó, hiszen legkülönbözőbb társadalmi háttérű szülők kerültek szembe a kommunista hatalommal, és válhattak így „a nép ellenségeivé”, vagy ami még rosszabb: X-essé, azaz „osztályellenséggé”.

⁴ Leírása szerint a mai egyetem 1945 és 1963 között működő jogelőd intézményeinek iratanyaga jórészt megsemmisült, s ami megmaradt, nagyrészt feldolgozatlan, vagy nehezen kutatható – kivételként említi az általa feldolgozott intézmény anyagát.

⁵ Itt is szeretném megköszönni a Toldy Ferenc Gimnázium vezetőinek és munkatársainak, különösen Németh György tanár úrnak, hogy lehetővé tették számomra az anyakönyvek tanulmányozását, és segítették munkámat.

nem ad meg), 8 kategóriát sorol fel, amelyek megfeleltethetők a fenti betűjeleknek).⁶ Itt említi azt is, hogy „*Osztályidegen elemeket egyébként az egyetemen egyáltalán nem vehettek fel, csak kivételes esetben tehettek javaslatot a minisztériumnak ezek felvételére.*” (Ladányi 1986, 49). Azaz: esetükben nem is zárt számról (*numerus clausus*) volt szó, hanem nulla számról (*numerus nullus*).

A fentiekén túl, a korszak ma már nyilvánosan kutatható főbb iratanyagaiban (párttestületi dokumentumok, korabeli minisztériumi iratok) csekély egyértelmű támponttal, feltételezések után elindulva, mindeddig nem tudtunk pontos képet nyerni a történetekről. Ennek számos oka lehet – a kutatói ügyetlenségen és a szerencsehiányon túl is. Például az, hogy egyáltalán nem születtek olyan iratok, amelyeket keresünk. Vagy születtek, de az azóta eltelt több mint hatvan évben megsemmisültek, esetleg megsemmisítették azokat. Netán ott lapulnak a hatalmas irattárakban, nem keresett helyen, még feldolgozatlan csomókban, esetleg tévedésből egészen más jellegű iratanyagok közé keveredve. Mindenesetre a fellelt iratok alapján a következő – sok esetben hipotetikus – történetet és értelmezést vázolhatjuk fel a származási kategóriák bevezetéséről, azon belül kitüntetett figyelmet szentelve az egyébként társadalmi kategóriaként nehezen kezelhető „osztályidegen”, azaz X-es kategória jelentésének.

Az MDP Központi Vezetőségének Politikai Bizottsága 1949. február 3-i ülésén foglalkozott „*Az iskolák szociális összetételének megváltoztatása*” témájával.⁸ Hogy a pártvezetés miért éppen ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy – korabeli szóhasználattal – „irányt vegyen” „az iskolák szociális összetételének megváltoztatására”, arra a vezetőség számára előkészített előterjesztés dekódolása vethet fényt. Az előterjesztés első (a) pontja a fent megnevezett „feladattal” foglalkozik, második (b) pontja pedig a végrehajtásra kijelölt „aktorrall”, azaz „*A Vallás- és Köznevelési Minisztérium átszervezése*” kérdésével. A minisztériumi átszervezést előterjesztő anyag azt taglalja, hogy mindeddig a Párt figyel-

me döntően a gazdasági és politikai kérdések felé irányult. Azaz: most jött el az idő, hogy figyelmét az iskolaügyre irányítsa.

Ami természetesen nem igaz. Bár a Párt (és jogelődje az MKP) eddigre már valóban sok lépést tett a társadalom, a gazdaság és a politikai élet radikális átalakítására, azért az iskolaügyet sem hanyagolta el. 1949-re már két elsősorú horderejű – és témánkban is meghatározó – átalakításon túljutottak. Az első az ideiglenes nemzeti kormány 66506/1945. ME. Sz. rendeletével létrehozott *általános iskola megteremtése* volt. A rendelkezés – amely a korban szokásos módon, a politikai és szakmai viták mellőzésével született – nemcsak a 8 osztályos általános iskolát hozta létre (amit egyébként Hóman Bálint 1940: XX. tc.-e már előírt, jóllehet a megvalósítás a háborús időszakban éppen csak elindult), de – Hóman rendelkezésével ellentétben – radikálisan új iskolaszervezetet is kialakított. Lényegében egy csapásra felszámolta a háború előtti iskolarendszernek azt a jellegzetességét, hogy a különböző rétegek tanulási útjai 10 éves kortól elkülönültek (amikor is a tanuló népesség kis hányada lépett csak be a 8 osztályos gimnáziumba).⁹

A másik döntő lépés pedig a – lényegileg felszámolt, de formálisan működő parlament keretei között meghozott – 1948. évi XXXIII. Törvény beiktatása, az iskolák „második államosítása” volt. (Az első az 1919-es tanács hatalom alatt következett be, bár a tényleges végrehajtásra akkor nem került sor).¹⁰ Ezzel – néhány egyházi intézmény meghagyása mellett – megszűnt az egyházak csaknem ezer éve fennállt iskolaalapítási és fenntartási joga. Az állampárt birtokba vette a korabeli iskolarendszer többségét jelentő egyházi – túlnyomórészt katolikus – elemi és középfokú iskolákat, óvodákat és felsőoktatási intézményeket. Egy évvel később pedig megszűnt a kötelező iskolai hitoktatás is. Azaz – papíron legalább – beteljesedett a Párt egyeduralma a „lelkek” felett is. Ezek a lépések készítették elő a talajt az irányváltáshoz, bár az aprómunkával: a rendelkezés gyakorlati végrehajtásával sok baja akadt még a hatalomnak a későbbiekben. A radikális irányváltás, a fentebb említett 1949. február 3-i előterjesztés szerint: „*a politikai fordulat, Pártunk befolyásának általános növekedése*” révén következett el. Az óvatoskodó megfogalmazás az 1947-es választások, majd a munkáspártok egyesülése nyomán kialakult egypárti diktatúra létrejöttére utal.

„*A Minisztériumnak ma csaknem forradalmi feladatokat kell megoldania*” – olvasható az előterjesztésben. A „csaknem” forradalmi feladat: az iskolák szociális összetételének

9 Az ilyen iskolarendszer tipikus volt a háború előtti Európában, mint ahogy a megváltoztatására irányuló, a középfokú képzés kiterjesztését célzó szakmai és politikai törekvések robbanásszerű megjelenése is, a pusztító világháború után. Előbb-utóbb, hosszabb-rövidebb idő alatt, a szakmai, politikai és gazdasági lehetőségek függvényében, mindenütt ki is formálódott az iskolarendszer új, a háború előttiénel jóval kevésbé zárt struktúrája. (Lásd erről pl. Tomka 2009, 451–461; és Kaelble 2013, 293–295, 302–307).

10 Bővebben – szakirodalmak megjelölésével is – lásd Mészáros István „államosítás története” és „állami iskola” szócikkeiben (Pedagógiai Lexikon 1997. I., 66, 58–62).

6 A betűjelek feloldása ezek szerint a következő: M: munkás származású; M/1. üzemi és gépállomás munkás; M/2. közlekedési, szolgáltatási, postai és egyéb fizikai dolgozó. P: dolgozó paraszt származású; P/3. állami gazdasági fizikai dolgozó és tszcs-tag, P/4. 0–10 kat. hold birtokkal rendelkező és egyénileg gazdálkodó paraszt; P/5. 10–25 kat. hold birtokkal, bérlettel rendelkező és egyénileg gazdálkodó paraszt; E: egyéb származású; E/6. értelmiségi; E/7. köztisztviselő, tisztviselő, egyéb alkalmazott, a véderő jelenlegi tényleges állományú tagja, amennyiben a felszabadulás előtt is a véderő tagja volt, kisiparos, kiskereskedő; X: az 1–7. származási kategóriába nem sorolható kizsákmányolók, kulákok, volt tőkésék, bélistás katonatisztek stb. A jó nevű – bár nevét éppen az 1951/52-es tanévben, minden dokumentálható intézkedés nélkül elvesztő, ekkortól három éven át Fürst Sándor Általános Gimnáziumként szereplő – budai gimnázium tanulói között P/5 kategóriába tartozó tanuló (szülő) valószínűleg nem volt fellelhető, ezért találkoztunk az anyakönyvekben csak 7 kategóriával.

7 Ladányi itt nem említi, hogy ezekre a kivételes esetekre is csak az MSZMP KB Titkárságának 1959. február 27-i határozata nyomán kerülhetett sor – lásd MOL M-KS. 288. fond. 7/45. ő. e.

8 MOL-M-KS-276. fond 53. csoport 20. ő. e. Korábbi időszakban is, folyamatosan említik a kérdést, de ez az ülés tűnik olyannak, amely átfogóan, a feladatra és a megvalósítóra is kiterjedően, foglalkozik a témával, s amelynek nyomán átfogó intézkedések sora indult be.

megváltoztatása forradalmi (vagy „csaknem” forradalmi?) szereplőket is kíván. Az Ortutay Gyula vezette minisztérium szervezete és állománya¹¹ erre már alkalmatlannak bizonyult: „a jelenlegi szerkezeti beosztás és bürokratikus ügyvitel már eleve akadályozza a feladatok megfelelő és gyors megoldását. Egyúttal alkalmas arra, hogy fedezze a kétségkívül jelenlévő, de meg nem fogható reakciós ellenállást” – írja a napirendi pont előterjesztője. A bürokrácia és a reakció gyors felszámolásával néhány hónapon belül a hivatali szervezet viharos gyorsasággal átalakult valamiféle sajátos forradalmi mozgalommá – lásd később.

És mit is jelentett valójában a forradalmi feladat? „Az 1949. szeptember 1.-én kezdődő tanévben az új középiskola első osztályainak szociális összetételét döntően meg kell változtatni.” – fogalmaz az előterjesztés meglepő határozottsággal (kiemelés: NM). Nem mintha a Párt eddig nem tett volna lépéseket erre. Csakhogy mindeddig a „rendszeren kívüli” intézkedések, „rendhagyó formák” (pl. szakérettségis tanfolyamok, egyetemeken esti tagozat stb.) bevezetése, régi intézmények felszámolása (pl. az Eötvös Kollégium, felekezeti jogakadémiák), újak szervezése (pl. az Orosz Intézet, a Gorkij Iskola, a Külügyi Akadémia, a Miskolci Műszaki Egyetem) szolgálták a régi elit felszámolását és az új építését.¹² Az 1949. februári PB-ülés előterjesztése azonban valóban fordulatot jelentett: „Iskolarendszerünk három különböző fokán egyidejűleg kell elkezdeni a szociális összetétel feljavítására irányuló akciót.” – írják (kiemelés: NM). Azaz: a totális forradalmat a rendszeren belül, az iskolarendszer teljességére kiterjedő módon, az iskolarendszer mindhárom fokán egyszerre kell végrehajtani. Bár az előterjesztés csak a „sokkal nagyobb számú” munkás- és szegényparaszt származású ifjú támogatásáról szól, a harc értelemszerűen a nem támogatandók kiszorítására is irányul.

Lehet, hogy ez volt a kezdet a származási kategóriák bevezetésére, lehet, hogy nem. Valószínűleg ez volt: erre utal az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. december 9-i, ülésére készült előterjesztés is, amelyben a párt „irányt vett” a származás szerinti kategorizálás felszámolására. A felvételi rendszer alapelvei 1949-től 1958-ig, kisebb módosításoktól eltekintve, állandók voltak, olvasható az iratban.¹³

Az azonban valószínű, hogy *nem tervszerű, racionális, egyenes vonalú és minden elemében dokumentált lépésekkel* történt a „megvalósítás”. Maguk a kategóriák is sűrűn változhattak – legalábbis az esetlegesen előkerült dokumentumokból ez derül ki. (Erről később.) A végrehajtás módjai, eszközei és aktorai is folyamatosan változtak, cserélődtek. (Erről is később.) Csak az „irány” maradt meg (erre utal az 1961-es előterjesztés

is); a kedvezményezettekre vonatkozó éves beiskolázási arányszámok megadása a párt-utasításokban, ami – értelemszerűen a „kiszorítások” tervezett mértékét is jelezte. Ehhez a szülők – az anyakönyvi nyomtatványok szerint 1945 előtti, az 1961-es PB-ülés szerint 1938-as – foglalkozását, „illetőleg osztályhelyzetét” vették figyelembe. „A felvételi rendelet megnehezítette az ellenséges, osztályidegen elemek gyermekeinek továbbtanulását.” – fogalmaz az 1961-es anyag, erős eufémizmussal.

A kezdetekhez visszatérve: a Politikai Bizottság 1949. február 3-i döntése nyomán hamarosan újjászervezték a minisztériumot. Ahogyan az egy évvel későbbi Politikai Bizottsági ülés erről beszámol: „A minisztériumba a Párt 1948-ban és 1949-ben 96 munkást küldött. Ezek a káderek a minisztérium legpozitívabb elemeit alkotják.”¹⁴ Egy újonnan felállított „ütőképes” testület, a Vezető Kollégium az egyetemi felvételek ügyét tárgyaló, 1949. április 12-i ülésén¹⁵ nemcsak a felveendő támogatottak irányszámát adja meg statisztikai adatok és becslések alapján, de a kiválasztás módjára is részletes javaslatot dolgoznak ki. A munka fő eszköze a számításba jöhető tanulónépesség egészére kiterjedő, sokoldalú káderezés. A rendelkezés szerint: „A VKM minden egyes VIII. osztályosnak tanulói adatgyűjtőívet küld ki, melynek kitöltéséért az osztályfőnökök felelősek.” (kiemelés: NM). A tanulókkal emellett egyéni beszélgetéseket folytatnak a kommunista diákszervezet, a Diákszövetség vezető tanárai, erről – pontos előírás alapján – feljegyzéseket készítenek, a Diákszövetség helyi szerveivel együtt jellemzést készítenek a diákokról, a káderjellemezéseket a MINSZ¹⁶ központján keresztül juttatja el a VKM-hez. Hasonló egyéni elbeszélgetéseket a MINSZ helyi szervei is végeznek. A középiskolák végzősei esetében az érettségi biztosoknak kell feljegyzést készíteniük, „mely tartalmazza egyénenként a diákok szakmai és politikai fejlettségét”. Az egyetemre jelentkezők számára a MEFESZ¹⁷ pályaválasztási tanácsadót állít fel, ahol „baráti beszélgetés formájában káderjellemezést” készítenek az aktivisták. Az egyes diákokról így összegyűjtött káderanyagot a VKM eljuttatja az illetékes egyetemi felvételi bizottságokhoz. A felvételi vizsgán, ami – a szakérettségiseken kívül – mindenki számára kötelező, „a szakmai kérdésen kívül ideológiai kérdés is szerepel.” Az előterjesztés még sokféle javaslatot tartalmaz az agitációs és propagandamunka megszervezésére, és számos részletkérdésre is kitér. Ennek az inkább mozgalomra, mintsem hivatalra emlékeztető előkészítő-szervező munkának során dolgozták volna ki a származás kategóriáit? Azt a 11 kategóriából álló rendszert, amit Ladányi Andor említ könyvében? S hogy mi volt ez a 11 kategória? Erre eddig nem derült fény. A Politikai Bizottság fent említett, 1950. márciusi

¹⁴ MOL M-KS-276. fond 53. csoport 47. ő. e. 1950. március 9.

¹⁵ MOL, XIX.-I-1-r-1949. április 12.

¹⁶ Magyar Ifjúság Népi Szövetsége. 1948. március 22-én megalakult kommunista vezetésű csúcsszervezet. 1950 júniusában szűnt meg. Akkori létszámát 1 140 000-re becsülték. Forrás: <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/kislexis.htm> Letöltés ideje: 2014. február 18.

¹⁷ Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete. 1948–1950 között a felsőoktatásban tanuló egyetemen szervezete. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Magyar%20Egyetemi%20és%20Főiskolai%20Egyesületek%20Szövetsége.html>. Letöltés ideje: 2014. január 20.

¹¹ A szervezetet és annak személyi állományát – amely és akik egyébként az elmúlt évben még olyan készségesen közreműködtek az egyházi iskolarendszer felszámolásában – részletesen leírja az előterjesztés.

¹² E rendkívüli intézkedések is felkeltették számos kutató érdeklődését – lásd pl. Kovács M., Örkény (1981), Örkény 1989, Papp 2001–2002, Pataki 2005, Majtényi 2005b, és részletesen foglalkoznak vele Ladányi Andor korábban idézett munkái is.

¹³ MOL M-KS. 288. fond. 5/253. ő.e.

ülése említést tesz egy 144/1949. sz. rendeletről, amely december. 31-én kimutatást kér január 3-ra a tanulók szociális összetételéről, ám sajnos, ennek nyomaira eddig nem sikerült rábukkanni.¹⁸

Az mindenestre tudható, hogy a káderezés módszere nem a VKM Vezetői Kollégiumának a találmánya, hanem belengte a korabeli mindennapokat. Káderezés folyt az élet minden területén, a bölcsőtől a koporsóig, a társadalom minden rétegére kiterjedő módon, teljes gőzzel a pártapparátusokban is. Hajdú Tibor – egy 1948. októberi pártfelülvizsgálattal kapcsolatban – az összeírásnál alkalmazott, 6 elemű kategóriarendszert ismertet (Hajdu, 2006, 321).¹⁹ A káderezést igazán hivatásszerűen, egyre professzionálisabb módon, az 1944–1989-ig terjedő időszak egészére kiterjedően, a leginkább dokumentált, ma is többé-kevésbé visszakereshető formában az állambiztonsági szolgálat időben változó elnevezésű, szervezeti állású helyi, megyei és országos szervei végezték.

Hogy megvalósult-e a tervezett formában minden egyes, középiskolai vagy egyetemi, főiskolai továbbtanulást tervező fiatal (és értelemszerűen: szüleik, családjuk) lekáderezése, azt nem tudhatjuk. Azt viszont igen, hogy az MDP Agitációs és Propaganda Párt-Kollégiumának 1949. szeptember 29-i ülésén²⁰ arról tárgyaltak, hogy „*az egyetemi vonalon*” anarchia tapasztalható, a vezetés átláthatatlanná vált, és szükség van a MEFESZ „*túlságosan nagy befolyásának csökkentésére*”. Ugyanez a testület, 1949. november 11-i ülésén²¹ az egyetemi reformmal kapcsolatos sürgős intézkedések témájában határozatot is hozott – többek között – arról, hogy megerősíti a rektor intézményirányító szerepét,

18 Lehet, hogy a rendelet kezelése is az MDP KV Titkársága 1949. augusztus 10-én, az éberséggel kapcsolatban hozott határozatának hatálya alá esett (M-KS-276. fond 54. csoport 95. ő. e. 1950. április 19.), amely a központi pártapparátus biztonságának, a politikai éberségnek megjavításáról és a bizalmas ügykezelés bevezetéséről intézkedett.

19 A kategóriák (melyek között osztályellenség természetesen nem szerepel, a következők: Munkás: ipari munkás, mezőgazdasági munkás, bányász, favágó, közüzemi munkás. Ide számították a fenti foglalkozásúak párttag háztartásbeli családtagjait, ha nem volt kereső foglalkozásuk. Paraszt: földműves, halász, méhészt, mezőőr, pásztor, továbbá a fentiek párttag feleségei, általában háztartásbeli falusi nők. Értelmiségi: diplomások, illetve megfelelő végzettséggel rendelkezők, függetlenül attól, hogy szabad pályán vagy valamilyen alkalmazásban működők. A felsorolt értelmiségi foglalkozások: orvos, állatorvos, jogász, pedagógus, mérnök, technikus, hivatásos művészek, iparművészek, írók, újságírók, végül tudósok, tudományos intézetek munkatársai. Alkalmazott: magántisztviselő, segédtisztviselő, művezető, kiszolgáló személyzet, honvédség tényleges állománya, rendőrség, tűzoltóság (tiszték és altiszték is), végül „különlék”. Köztisztviselő: állami, városi, községi, közüzemi tisztviselő és segédtisztviselő, tudományos intézetek tisztviselői. Az önálló iparosok és kereskedők egy kategóriának számítottak. „Egyéb” rovat: tanulók, nem fizikai dolgozók háztartásbeli párttag hozzátartozói, özvegyi jogú nyugdíjasok, (saját jogú nyugdíjasok előző kereső foglalkozásuk szerint), végül „meg nem állapítható foglalkozásúak”. Hajdu itt hozzáteszi: „A kategorizálásnál az aktuális foglalkozást vették alapul, tehát itt még nem éltek a későbbi praktikákkal, amikor például a kiemelt munkáskádereket is a munkásokhoz számították.”

20 MOL-M-KS 276. fond. 86. csoport 34. ő.e. Az előterjesztés hiányzik.

21 MOL-M-KS 276. fond. 86. csoport 37. ő.e.

még ha „*az ifjúsági és társadalmi szervekkel*” továbbra is együtt kell működnie. December 21-én az MDP Titkárságának – sokak szerint ebben az időszakban az ország legfőbb hatalmi szervének – kellett határozatot hoznia egyetemeken belüli *tanulmányi osztályok* felállítására, amelyek feladata „*a hallgatók tanulmányi munkájának szervezése, irányítása és ellenőrzése.*”²² Ezzel intézményen belül jött létre az a szelektálásra (is) „szakosodott” szervezeti egység, amely a továbbiakban – az oktatói és hallgatói párt- és ifjúsági szervezettel együttműködve – folyamatosan kézben tartotta a felvételre jelentkező és a felvett hallgatók káderezését. Ez valamelyest felszabadította az egyetemi vezetést és az oktatókat is a direkt mozgalmi feladatok alól.

Az anarchia a közoktatás rendszerét sem kerülte el. Miközben a forradalmár lelkeletű hivatalnokok a legkörülményesebben megszervezték, hogy miként biztosítsák a támogatandók biztos bejutását, a nem oda valók kiszorítását a középiskolákba/középiskolákból, egyetemekre/egyetemekről, maguknak az intézményeknek a mindennapos működtetéséről valahogy elfeledkeztek. Így az MDP Politikai Bizottságának 1950. március 9-i ülésén tárgyalnia kellett a VKM-ben folyó ellenséges tevékenységről szóló jelentést.²³ Mert persze a hibás csak az ellenség lehetett. „*A legdöntőbb feladatunk a szociális összetétel megváltoztatása volt*” – emlékeztet a jelentés, ám „... a VKM részéről szívós és rejtett ellenállásba ütköztünk.” „*A VKM-ben folyó szabotázsok a rendeleti anarchia és bürokrácia egyik legfontosabb formája.*” „*A VKM munkájának megjavítása és az ellenség kiszorításának feladata a pártvezetés megszilárdításán túl elsősorban káderekérdés*” – dönt a testület.

A VKM – személyi összetételében jócskán átalakult – Kollégiuma sietős gyorsasággal, 1950. március 23-i ülésén²⁴ önkritikát gyakorolt: „*Általános hibaként jelentkezett, hogy a szervezésben és az agitációban figyelmünket elsősorban arra összpontosítottuk, hogy minél több munkás- és dolgozóparaszt (sic!) származású tanulót vigyünk be a középiskolába és az egyetemre, s elhanyagoltuk a tanév megfelelő előkészítését.*” Így például – egyebek mellett – nem foglalkoztak a tankönyvek, a tananyagok, a tantervek, a státushelyek, az óraszámok, a tematikák, az iskolaépületek, a tandíjak, az ösztöndíjak kérdésével. „*Nem használtuk fel eléggé a tankerületi főigazgatói hivatalok és az egyetemi szervek gépezetét.*”

Bár az előterjesztés továbbra is „mozgalomról”, „mozgósításról” beszél, valamint a társadalmi szervek (Pedagógus Szakszervezete, MINSZ, MNDSZ, SZOT, DEFOSZ stb.) bekapcsolásáról, az ülésen körvonalaódik – és a következő időszakban megszilárdul – a „feladat” megvalósításának intézményrendszere, ami a származási kategóriák megszüntetéséig többé-kevésbé folyamatosan fenn is maradt. Így a tanulók káderezése alapvető-

22 MOL-M-KS-276. fond 54. csoport 78. ő. e. Amely hivatalok feladata lett aztán a felvételizők és a hallgatók „káderezése” is – amint erről Vajda Tamás említett esettanulmánya is beszámol.

23 MOL-M-KS-276. fond 53. csoport 47. ő. e.

24 MOL XIX.-I-1-r-1950. március 23.

en a középiskolai felvételekkel és az egyetemi, főiskolai jelentkezések elbírálásával foglalkozó *iskolabizottságok*, a működésüket irányító és a VKM-mel a kapcsolattartást végző *megyei Iskolabizottságok* feladata lesz. Bár az iskolaigazgató és a pedagógusok természetesen továbbra is részei a folyamatnak (a „mozgalomnak”), az egyetemi vezetőkhez és oktatáshoz hasonlóan, valamelyest szabályozottabb formában.

A rendszer kialakulásának következő – utolsó? – fázisáról tudósít a Politikai Bizottság 1951. február 1-i ülésének jegyzőkönyve: a VKM-en belül „*Megalakult a közoktatás-tervezési osztály*”,²⁵ azaz a minisztériumon belül is létrejött a tanulók szociális háttérének („káderezésének”) munkáját alapfeladatként szervező, irányító, koordináló intézményi egység. Talán ennek az időszaknak a terméke a VKM Közoktatási Tervezési és Statisztikai Osztályának a megyei iskolabizottságoktól visszaküldendő, évszám nélküli nyomtatványa, amelynek hátlapján szerepel egy Utasítás az általános (nép-) iskolák VIII. o. és a középiskolák IV. o. tanulóira vonatkozó összesítő jelentés elkészítéséhez.²⁶

A lényegében 1963-ig ebben a formában működő rendszerben egy furcsa közjátékra figyelhetünk fel. A származás szerinti megkülönböztetést a felsőoktatási felvételek területén felszámoló miniszteri rendelet (A művelődésügyi miniszter 3/1963 (V.19.) MM számú rendelete a felsőoktatási intézményekben való felvétel szabályozásáról)²⁷ két korábbi rendelkezést helyez hatályon kívül. (Ez egyébként közvetett módon utal arra, hogy a kategóriák bevezetése 1949-ben nem jogi szabályozással történt, illetve nem kísérte jogi szabályozás). Az elsőben (Az oktatásügyi miniszter 1/1954. (V.5.) OM. számú rendelete az egyetemi és főiskolai felvételek szabályozásáról)²⁸ szó sincs a felvételizők származásáról, vagy akár egyetemi, főiskolai felvételi bizottságokról. A második (Az oktatásügyi miniszter 1/1955. (II. 26.) OM számú rendelete az egyetemi és főiskolai felvételek szabályozása tárgyában kiadott 1/1954. (V.5.) OM. számú rendelet módosításáról)²⁹ viszont – közvetett módon – „visszaállítja” a korábbi rendet, amennyiben a jelentkezést csak az iskoláztatási bizottság, vagy (az esti és levelező tagozatra jelentkezés esetében): a munkáltató javaslata alapján fogadja el. A módosítás a jelentkező „erkölcsi magatartásának vizsgálatát” is kötelező módon előírja. Ezek alapján úgy tűnik, a Nagy Imre-kormány 1954-ben rendeletileg fel kívánta számolni a származás szerinti kategorizálást a felsőoktatási felvételek területén. A megvalósítás nyomával azonban sem az iskolai anyakönyvekben, sem a valamikori osztályellenségekkel készült interjúkban nem találkoztunk.

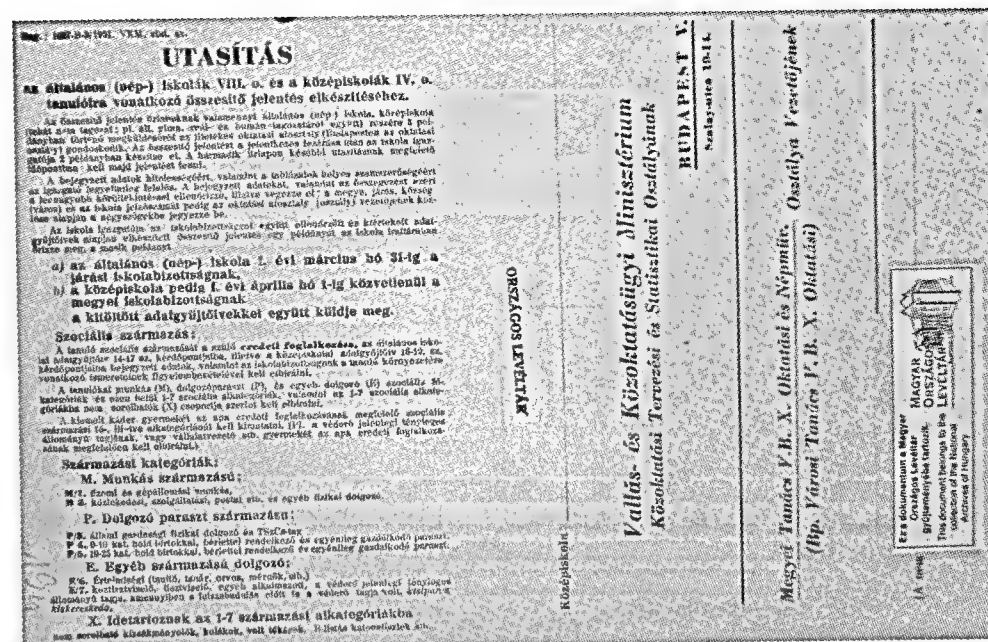
25 MOL M-KS-276. fond 53. csoport 68. d. e. 1951. február 1.

26 MOL M-KS-276. fond 89. cs. 311. d. e. Az itt szereplő nyolc kategória azonos a 6. sz. lábjegyzetben szereplőkkel, valószínűleg Ladányi Andor tévedett a minisztérium megnevezésében. Érdekes egyébként, hogy erre a hivatali utasításra az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának iratanyagában sikerült rábukkannunk.

27 Művelődésügyi Közlöny, VII. évfolyam 11. sz. 1963. június 1. 301–303.

28 Oktatásügyi Közlöny II. évf. 10. szám 1954. május 20. 94–95. o.

29 Oktatásügyi Közlöny III. évf. 5. szám 1955. március 1. 57. o.

A származási kategóriák felszámolásának folyamatában – amely a párton belül (ekkor már Magyar Szocialista Munkáspárt) nem kis ellenállásba ütközött³⁰ – a felszámolást láthatólag szorgalmazó Kádár János (aki egyébként – a felső pártvezetés tagjaként – a bevezetést is végigasszisztálta) egy ponton a következőkkel nyugtatta meg az aggódó elvtársakat. „*Olyan osztályidegen szülő, aki a hatalomért folytatott harc idején, vagy 1956-ban nem aktivizálódott, különös kifogás nincs ellene, annak gyermeke ellen nem harcolnék ilyen dologban, ha egyébként alkalmas a továbbtanulásra. Mint osztálykategóriát számon kell tartani, de a tanulóhoz lehetőséget adni nekik helyes lenne.*”³¹ (Kiemelés: NM). A Titkárság ezen az ülésen egyébként határozatot is hozott „a középiskolai, főiskolai és egyetemi felvételi rendszer megjavítására”. Valóban „megjavításról” volt szó, amennyiben kijelentették: „*Ez évtől kezdve általában a szülők (eltartók) felszabadulás utáni helyzetét (...) kell alapul venni a származási hovatartozás megállapításánál*”. Általában, de nem mindenkre vonatkozólag. A leginkább támogatandó és a felsőoktatásból kizárandókra nézvést nem. A határozat ugyanis így folytatódik: „*ez azonban az osztályidegenekre (a volt tőkésekre, földbirtokosokra, háborús bűnösökre és az egyéb ellenséges elemekre) ne vonatkozhassék. A kiemelt munkáskáderek gyermekei természetesen továbbra is munkásszármazásúnak minősülnek, függetlenül jelenlegi beosztásuktól.*”

Maga a megszüntetést előíró rendelkezés (a 3/1963 (V.19.) MM számú rendelet) is hagy egy „kiskaput” az osztályidegenek leleplezésére. A 15. §. (1) pont így rendelkezik: „A

30 Erről részletesen ír Takács Róbert említett könyvében (Takács 2008).

31 MOL M-KS. 288. fond. 7/45. d. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1959. február 27-én tartott üléséről.

felvételi bizottság a megfelelő magatartású jelentkezőket – a megadott felvételi keretszámok figyelembevételével – a felvételi vizsgán megállapított összpontszámok sorrendjében köteles felvenni.” (Kiemelés: NM). Lehet persze, hogy a kitétel nem politikai értelmű, hanem általános viselkedési szabályokat ír elő. Bár Aczél György felszólalása Művelődésügyi Minisztérium Kollégiumának 1960. november 18-i ülésén nem ilyenre utal, amikor a származási kategóriák megszüntetése mellett azzal érvel: „... az irány hosszú távon át az lesz, hogy a politikai, világnézeti szempontokat fogjuk előtérbe hozni a dolog természeténél fogva.”³² Vagyis, úgy tűnik, az indulásként számon tartott 7870/1948. Korm. sz. rendelet visszavonása lényegileg máig nem történt meg, és legalábbis a rendszerváltásig, akár működhetett is.

Néhány szót még magukról a származási kategóriákról érdemes szólni. Akár a pozitív, akár a negatív diszkriminációt nézzük, nem feledkezhünk meg arról, hogy a származási kategóriákat, mint a korszakban érvényes statisztikai fogalmakat (amelyekből például követhetnénk a rendszer „demokratikus” eredményeit) erős fenntartással kell kezelnünk. Az anyakönyvek például „M1” kategóriával, munkásgyerekként rögzítették az aktuális évben vállalatvezető, 1945 előtt vasöntőként működő édesapa gyermekét, míg „X-es”, osztályidegenként könyvelték el az aktuálisan földműves, 1945 előtt alezredesként szolgáló apa gyermekét.

Pedig ezek a beírások arról árulkodnak, hogy az osztályfőnökök „helyesen”, az aktuális előírásoknak megfelelően jártak el az anyakönyvezésnél. A korabeli hivatali és pártdokumentumok viszont gyakran felelmegetik a kitöltések pontatlanságait. „A felvételi bizottságok körültekintőbben és nagyobb éberséggel végezzék munkájukat. Vizsgálják felül az iskolabizottságok által megállapított származási kategorizálásokat, ezeket ne fogadják el kritika nélkül. Meg kell akadályozni, hogy a kulákok, osztályidegenek, továbbtanulásra nem alkalmas elemek egyetemeinkre, főiskoláinkra bejussanak.” – javasolja például a Felsőoktatási Minisztérium egy előterjesztése.³³ A Szegedi Orvostudományi Egyetem felvételi gyakorlatának vizsgálatában Vajda Tamás is idéz egy korabeli egyetemi feljegyzést, amely szerint „...a hozzánk irányított munkás kategóriába sorolt hallgatóknak mintegy 25%-a nem munkás, hanem más származású volt, de így összekeverték a többi kategóriákat is.”³⁴

Úgy tűnik, ezeket a hibákat még később is lehetett korrigálni. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottságának az 1950–1951-es egyetemi és főiskolai lemorzsolódásról szóló, a Titkársági ülés számára készített előterjesztése megjegyzi: „Ezekben a számadatokban szerepelnek azok a rossz, ellenséges elemek is, (az összes lemorzsolódottaknak kb. 20%-a) akiket fegyelmi úton távolítottunk el.”³⁵ Ilyen helyi, egyetemi fegyelmi ügyekről ma már több beszámolót olvashatunk (lásd pl. Pajkossy 2014, illetve az írásban meghivatkozott egyéb

32 XIX-J-4-fff 1960. november 18.
33 MOL XIX-I-6-c 1.d. 1953. március 11.
34 Vajda i.m. 46. lábjegyzet.
35 MOL M-KS-276. fond 54. cs. 175. ő. e. 1952. január 9.

A tanuló				A felvételi napló sorszáma	
név	apja	édesanyja	Ha más iskolából jött, előző iskolájának neve		
Maria Vaschelt	Tóth László	Károlyi János	Budapesti ált. iskola		
szül. év. hó. n.	helye	helye	hanyadik osztályról		
1914. 12. 1.	Magyarország	Magyarország	10.		
hónap	helye	helye	ismertető v. magántanulói minőségben		
12.	Magyarország	Magyarország	nyelvi		
száma	helye	helye	mikor kapta?		
11.	Magyarország	Magyarország	1951. június 18.		
Szülő (gondviselő) lakása			Budapesti Jarkasszéki út 18.		

A tanuló				A felvételi napló sorszáma	
név	apja	édesanyja	Ha más iskolából jött, előző iskolájának neve		
Miklósi Pál	M. János	Antónia Mária	melyik iskolában		
szül. év. hó. n.	helye	helye	hanyadik osztályról		
1914. 12. 1.	Magyarország	Magyarország	10.		
hónap	helye	helye	ismertető v. magántanulói minőségben		
12.	Magyarország	Magyarország	nyelvi		
száma	helye	helye	mikor kapta?		
11.	Magyarország	Magyarország	1951. június 18.		
Szülő (gondviselő) lakása			I. Baktanyos u. 4.		

forrásokat). Ezen ügyek egy része éppen „a származás eltitkolása” vagy az „osztályidegen származás” bűnéből fakadt.

Bár a kategóriarendszer módszeres áttekintésére – a történet esetleges dokumentáltsága miatt – nincs igazán lehetőség, az látható, hogy a kérdéses 13–14 év alatt is többször változott. Néhányszor a politikai aktualitásoknak megfelelő módon. Így kerültek be például „az ellenforradalmi tevékenységért... elítéltek” az „osztályellenségek” körébe 1956 után (a határozat b. pontja) felsorolja az aktuális osztályellenség teljes körét, amihez – az osztálykönyvi bejegyzések tanulsága szerint az ekkor „disszidáló” apák itt maradt gyermekeit is hozzá kell gondolnunk).³⁶

De – politikai okokból – ki is lehetett kerülni az osztályellenség köréből. 1957-ben például, a második tsz-szervezés, a „második agrárforradalom” (Orbán 1972) előjeleként, célszerűnek látszott a korábban – valamikori, régen kisajátított földtulajdona miatt – kulákká, osztályellenséggé minősített szülőt a támogatandó „dolgozó paraszt” kategóriába átsorolni, megfelelő viselkedés esetén. A „megfelelő viselkedés” a tsz-be való belépést jelentette, a gyermek osztályellenség kategóriából való kikerülése lehetőségének meg-

36 Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága Intéző Bizottságának tájékoztatója az egyetemi és főiskolai iskoláztatással kapcsolatos határozatról. (1957. május 28.) (A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatainak és dokumentumai 1956–1962. 1964, 51–52).

b) A határozat megjelöli azok körét, akiket nem szabad egyetemre, főiskolára felvenni. E szerint: volt földbirtokosokat, arisztokratákat, gyár- és üzemtulajdonosokat, a vagyonukból élők, bérháztulajdonosokat, a háborús bűnökért, ellenforradalmi tevékenységért, a népi demokratikus államrend elleni izgatásért jogerősen elítélteket, és a ma is kuláknak tekintett személyeket; a csendőrtiszteket, a felszabadulás előtt fontosabb politikai vezető állást betöltő személyeket, a volt rendőrség, katonaság néphadseregbe át nem igazolt tiszti állománya tagjait és a csendőröket; azokat az üzlet- és műhelytulajdonosokat, kereskedőket stb., akik a felszabadulás előtt vagy után huzamosabb ideig 2 (illetve 1 egyetemi, főiskolai végzettségű) vagy annál több alkalmazottat foglalkoztattak és a felsoroltak gyermekeit továbbra is osztályidegeneknek kell tekinteni, felvételükre csak kivételképpen, különös tehetség esetén minisztériumi engedéllyel kerülhet sor.

A tanuló			
neve: Horváth Miklós	apja neve: Dr. P. János	előtett: 1945 előtt	előtett: banktiszt
anyja neve: Horváth Jolán	anyja leánykori neve: Kendrih	előtett: 1945 előtt	előtett: ltb.
születési helye: Budapest	gondviselője neve: Kodme	előtett: 1945 előtt	előtett: ltb.
születési ideje: 1929. december 12.			
anyja születési ideje: 1900. január 12.			
anyja halálának ideje: 1954. január 12.			
anyja halálának helye: Budapest			
anyja halálának oka: szívinfarktus			
anyja halálának ideje: 1954. január 12.			
anyja halálának helye: Budapest			
anyja halálának oka: szívinfarktus			

villantása pedig a korabeli tsz-szervezési gyakorlat kíméletesebb eszköze lett. „A termelőszövetkezetben dolgozó parasztokat 'dolgozó paraszt' kategóriába soroljuk, tekintet nélkül felszabadulás előtti foglalkozásukra.” – fogalmaz az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának 1957. október 12-i tájékoztató jelentése az MSZMP Titkársága számára.³⁷

Végül is, ki volt, ki lehetett osztályellenségként, X-esként 1949-től 1963-ig a továbbtanulásból kizárva? Több száz oldal dokumentumot áttanulmányozva úgy tűnik, bárki bármelyik „osztályból”, társadalmi csoportból. Voltak persze, nagy ellenséges tömbök:

- a valamikori tulajdonosi rétegek, köztük nagy számban a kulákoknak minősített, és így nem „dolgozó parasztok” (akiknek vagyona egyébként eddigre már „állami” vagy éppen elvtársi magántulajdonba került);

- az egykori helyi vagy országos vezető tisztséget betöltők, a „Horthy-rendszer” fegyveres testületeibe tartozók (függetlenül attól, hogy a háború utáni politikai igazolásokon átestek vagy sem);

- a „kizsákmányolók”, azaz másokat foglalkoztatók;

- a „nem haladónak” minősített értelmiségiek.

De leginkább – és a származási kategóriákat is túlélő módon – a „nem demokratikus

gondolkodásúak”, akik ezáltal könnyen megkaphatták a „fasiszta”, a „reakciós”, a „demokrácia-ellenes”, a „klerikális reakció híve” címkéjét.

Visszatekintve pedig megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a származás szerinti kategóriák háború utáni bevezetése része volt annak a folyamatnak, amelyben a szovjet megszállás körülményei között működő totalitárius rendszerben a kommunista vezetés 1945-től a társadalom szinte minden csoportját megfélemlíteni, egyes csoportokat pedig likvidálni törekedett. A folyamat Sztálin halálával megtorpant, 1956-ban rövid pillanatra véget érni látszott, a megtorlás évei után szelídebb formát öltött, és 1963-tól kezdődően mindenki számára – már akik túléltek a rákosista és a forradalom utáni kádárista terror időszakát – feltételekhez kötve, felkínálta a rendszerbe simulás lehetőségét. A valamikori „osztályellenség” – ha szerencséje volt, és kikerült a rendőrséggé konszolidált államvédelem figyelme alól, továbbá nem rögzült benne tartósan az alávetettség érzése és a társadalomból kirekesztettek viselkedési formái – még „vihette is valamire”. Mást nem kellett tennie, mint belesimulni a Kádár-korszak drapp-szürkéjébe,³⁸ kihasználni az itt-ott megnyíló kisebb-nagyobb boldogulási lehetőségeket, és nem látványosan kötödni ahhoz, amiben nevelkedett: Istenhez, családhoz, hazához, szabadsághoz.

Összegzésként pedig elmondható, hogy a társadalmat a huszadik század közepén „megforgatni” törekvő totalitárius rendszerek drasztikus elítváltó cselekedetei lényegében a teljes magyar társadalom legyengítését, legrosszabb tulajdonságainak felerősítését és a különböző korszakok kedvezményezettjeinek/elnyomottainak a társadalom egészében gondolkodó, a nagyvonalúság és távlatosság felé nyitott hajlamának felőrlődését eredményezték. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy ma hiányzik a tárgyilagos, s egyúttal a jövő biztatóbb lehetőségeit is kereső szembenézés a múlt örökségeivel.

Nagy Mária

³⁸ Czakó Gábor negatív utópiájában szereplő ország: Eufémia országszázlójának színei (Czakó 1983).

³⁷ MOL M-KS-288: fond. 33. cs. 1957. 3. ő.e.

Kronológia

1. 1948. július 1.

A Szabad Nép „Az egységes szocialista front és Jugoszlávia” c. vezércikke nyilvánosságra hozta a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja (SzKbP), a vele szövetséges kommunista pártok és a Jugoszlávai Kommunista Párt (JuKP) közötti elvi ellentéteket.

A cikk közvetlen előzménye: június 30-án Rákosi Mátyás az MDP KV kibővített ülésén ismertette a KOMINFORM bukaresti ülésén (június 18–23.) hozott határozatot, amelyben a Tájékoztató Irodába tömörült pártok elítélik a JuKP „marxizmus-leninizmussal összeegyeztethetetlen”, „pártellenes és szovjetellenes” irányvonalát. Ezzel Magyarország és déli szomszédja közötti viszony hónapról-hónapra ellenségesebbé válván, a két ország, illetve az imperialisták csatlósaként tételezett Jugoszlávia és a szovjet birodalmi tömb országai közötti *háborús állapot* 1949–1950-re *mozgósítási fázisba* került. Ebben a készültségi helyzetben került sor a különleges igazgatás alá vont határövezet (határsáv) kialakítására és részleges kiürítésére, s annak keretében a határ menti községekben élő családok folyamatos kényszermunkatáborokba telepítésére.

2. 1948. július 16.

7870/1948. Korm. sz. rendelet az egyetemeken és főiskolákon 1948–49. és azt követő tanévekben felvehető hallgatók létszámának megállapítása tárgyában.

A kormányrendelet a hallgatók számának megállapítását a miniszter, kiválasztásukat a felsőoktatási intézményekben kialakítandó bizottságok hatáskörébe utalta. A kiválasztás szempontjai: a jelentkező osztályhelyzete és demokráciához való viszonya. A rendelkezés végrehajtásáról nincsenek nyilvánosságra hozott dokumentumok. A származás szerinti kategorizálás az osztályharc aktuális állásának függvényében valamennyi ellenségnek/osztályidegennek nyilvánított csoport – ebben a körben, gyakorlatilag az összes hortobágyi kitelepített – továbbtanulását akadályozta. Tudomásunk szerint a rendelet visszavonása máig nem történt meg. A kategóriákról és a kategorizálásról – kiemelten az „osztály-ellenséget” jelölő X-es kategóriákról – lásd kötetünkben Fogalmak, X-esek.

3. 1948. november 27.

Az MDP Központi Vezetőségének ülése.

Rákosi Mátyás – a népi demokrácia kiteljesítését szolgáló irányulások felvázolása után – a zárszavában felvetett, bizalmas természetű, gyakorlati megoldások sorában előíranyozta a kulákság teljes vagyonek Kobzással párosuló kitelepítését, esetleg szovjet mintára létrehozott „kulákvakba”.

4. 1948. december – 1949. december

A határvédelem – hangsúlyosan a déli határszakaszra összpontosított – műszaki és szervezeti megerősítése.

Javaslatok az MDP KV Rákosi Mátyás, Farkas Mihály és Kádár János vezette Államvédelmi Bizottságában az egységes – BM ÁVH irányítása alá rendelt – határvédelem megszervezésére. A műszaki határzár kiépítésének beindítása a déli és a nyugati határszakaszokon.

1949. szeptember 29.: az MDP KV Államvédelmi Bizottsága határozata a határőrség átadásáról az ÁVH-nak. 1950. január 1.-vel, a Belügyminisztériumból kiemelt, pártközpont alá rendelt ÁVH keretei között létrejött a határvédelmi karhatalom, az ún. "zöld ávó".

Előkészületek a déli védelmi övezet kijelölésére (lásd kötetünkben Fogalmak, Határövezet, határsáv).

5. 1950. április 12.

24 pontba foglalt határozati javaslat az MDP KV titkársági ülésén a határövezet kijelöléséről és az övezetben foganatosítandó intézkedésekről.

A Kádár János előterjesztése után elfogadott rendszabályok sorában az ellenséges elemek folyamatos kiutasítása is helyet kapott (lásd kötetünkben Fogalmak, Határövezet, határsáv).

6. 1950. június 1.

Az ÁVH befejezte a déli határövezet 15 km-es sávjának kijelölését.

A határ közeli nagyobb városok és vasúti csomópontok kívül maradtak a határsávon. (Az érintett községek járásonkénti listáját lásd kötetünkben Fogalmak, Határövezet, határsáv.)

7. 1950. június 8.

894 férfi és női szerzetes kitelepítése a jugoszláviai határhoz közeli településekről és Szentgott-hádról.

A szerzetesek kitelepítése június 18–19-én az ország belsejében, majd 26-án Hatvanban – a „klerikális reakció” világi támogatóira is kiterjedve – folytatódott. A vasutas családtagokat Hortobágyra telepítették (lásd alább.) A kitelepítés közvetlen előzményéhez tartozik a püspöki kar állásfoglalása a papi békemozgalom támogatásának megtagadásáról (április 28.) és június eleji körlevele, amelyben a híveket a szerzetesek segítésére buzdította. (Gergely 1990, 31–32) Az akciósorozat az állam és a katolikus egyház közötti megegyezés (1950. augusztus 30.) és a papi békemozgalom beindítása előtt egyértelmű jelzésként szolgált a tárgyaló felek közötti erőviszonyokra vonatkozóan.

8. 1950. június 23.

2446 személy kitelepítése családotól a Jugoszláviával határos 7 megye 17 járásának határ menti községeiből Szolnok és Hajdú-Bihar megyékben létesített 7 kényszermunkatáborba.

(A táborok felsorolását lásd kötetünk Fogalmak, Határövezet táblázatában. A kitelepítésről lásd A hortobágyi „telepes”-kísérlet..., Fogalmak, Telepesek c. fejezeteket.)

9. 1950. június 26.

34 vasutas család – a hatvani „vasutas tüntetés” családtagjainak – kitelepítése Hortobágyra.

A kitelepítés a szerzetesrendek júniusban beindított felszámolásához kapcsolódott. A hatvani ferencesek letartóztatása és elűzése alkalmat adott a rendház melletti vasutas telep tisztogatásához. A családfő nélkül, teherautókon deportált családokat a hortobágyi hídnál kétfelé osztva, Kónyára, illetve Árkusra szállították. A férfiek többsége Kistarcsára, majd Recskre került.

10. 1950. július 1.

Létrejött a határsáv mint külön igazgatás alá vont övezet.

A hónap folyamán elkészültek a határsáv igazolványok, és életbe lépett a határövezet használati rendje. A kitelepítések hónapjaiban tömeges menekülés az övezetből. (Lásd ehhez: Fogalmak, Határövezet, határsáv.)

11. 1950. július 27.

A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) békegyűlései a Jugoszláviával határos megyék községeiben: Katymáron (Bács-Kiskun), Tótszentmártonban (Zala) és Kásádon (Baranya).

A békegyűléseken az MDDSZ helyi szervezetei visszautasították a „Tito-banda” (határ túloldalán szervezett gyűléseken elhangzott) rágalmaikat a kitelepítésekről. (Helyszíni beszámoló: Szabad Nép, 1950. július 29. 3. o.)

12. 1951. április 3.

21 család, 62 személy kitelepítése a szatmári Tyukodról és a szomszédos Porcsalmáról Árkusra.

Tszcs-lázadáshoz kapcsolódó akció. 11 családot családfő nélkül szállítottak a táborba. A visszatartott személyeket családtagjaik deportálása idején vizsgálati fogságban vallatták. (A történet bemutatását és értelmezését lásd kötetünk Táborlakók c. fejezetében.)

13. 1951. július 21.

Vasi és Győr-Sopron megyei családok – 347 személy – kitelepítése Elepre.

A kitelepítés, a nyugati határövezet előkészítéseképpen, főleg a szombathelyi, soproni, kőszegi, szentgotthárdi és mosonmagyaróvári járások határ menti településeit érintette.

14. 1951. november 23. és december 19.

Az ebesi tábor létrehozása.

Az első két ebesi rabszállítmány – 320 fő körül – Bács-Kiskun, Zala (Göcsej, Mura-vidék) falvaiból érkezett.

15. 1951. december 6.

Közel 350 fős létszámmal Hajdúnánás és Büdöskert (Tiszavasvári) között létrehozták Tedej kényszermunkatáborát.

A táborba főleg Vas és Zala megyéből kitelepített családok kerültek.

16. 1951. december 21.

A második, nagyobb szállítmány – kb. 300 személy – megérkezése Tedejre.

A családokat nagyrészt bácskai és somogyi községekből, kisebb részben az ország egyéb településeiből deportálták.

17. 1952. április 9.

Több BM-rendelet (pl. 94-18/1952.IV.9. BM. sz. rendelet, 898/1952.IV/9 BM határozat, G.94-16/2/1952.IV.9.b.BM. sz. rendelet) a táborok közti mozgások, illetve a 6 éven aluli gyermekek hazabocsátásának engedélyezéséről. A hazabocsátást a rokonoknak kérelmezniük kell, és nyilatkozatot kell adniuk arról, hogy „biztosítani tudják az eltartásra kért személy anyagi ellátását és képesek annak demokratikus szellemben való nevelésére.”

A Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány adatbázisában a táborlakók 2%-áról tudható, hogy több táborban is megfordultak, és 5,5%-áról ismert, hogy korábban hazamehettek.

18. 1952. május 28.

Tömeges – 900 személy körüli – kitelepítés Vas, Zala és Somogy megyéből.

A vasiakat – kb. 400 személyt – Tiszaszentimrére, a zalaiakat és somogyiakat – kb. 500 fő – az elepi táborba vitték.

19. 1952. június 18.

Nagykanizsai családok – 300 fő körüli személy – kitelepítése Pusztakőcsra.

A szállítmány megérkezése utáni hónapokban megduplázódott létszámú tábor (július: 601 fő) helyszűke miatt Piroška-tanyáról Nagyjuszttus és Kisjuszttus majorba kellett áthelyezni.

20. 1952. június 25.

Miskolci és környékbeli családok – 539 személy – kitelepítése Hortobágyra.

A puszták központjában létrehozott (azonos rendőrszám alá rendelt) Borsós I. és Borsós II. táborok létszáma a következő év tavaszáig közel duplájára növekedett.

21. 1952. június 27. – július 4.

A borsói tábor feltöltődésének második szakasza.

Az érintett települések: Besenyőtelek, Várpalota, Kisköre, Békéssámszon, Tótkomlós, Kaszaper, Szakmár-Résztelek.

22. 1952. június 29.

Az egy hónappal korábban Tiszaszentimre – „Kilences-tanyára” szállított Vas megyei, túlnyomóan szlovén (vend) családok – 256 személy – áttelepítése Lászlómajorba.

Ezzel ott létrejött az alföldi táborrendszer 12. eleme.

23. 1952. július 3.

Családok tömeges – 607 személyt érintő – kitelepítése Szegedről Ebesre.

Szegeden ez volt a második: a nagy kitelepítés. Az első 1951 augusztusában hajtották végre. Akkor nyugdíjas katonatiszteket – családtagjaikkal együtt 32 személyt – deportáltak Árkusra.

Gerő Ernő átírata Rákosi Mátyásnak a miskolci „kitelepítéssel felszabadult lakások elosztására” vonatkozólag.

A 168 kiűrtett lakásból 50 a munkásszállásként használt barakktábor tehermentesítését szolgálta. Ezzel kapcsolatban – jegyezte meg Gerő – „nem valami álhumanizmusról van szó, hanem arról, hogy a barakktábornak a kiűrtésével 2000 férőhelyes szálláshoz jutunk az építőmunkások számára”. A HM 68, az ÁVH 15 lakást igényelt (Holopcey-Irha 2003, 143).

24. 1952. július 14.

Hegedűs András javaslata a Titkárságnak „Tiszántúl északi részén lévő állami gazdaságokba telepített kulák és egyéb ellenséges elemek” letelepítésére.

A Titkárság jóváhagyása nyomán a következő hónapokban és 1953 elején, 200 négyszögletes házhelyeken megkezdődött a táborok melletti telepesfalvak – a Rákosi közel négy évvel korábbi felvetésében előirányzott „kulákfalvak” – kiépítése.

25. 1952. július 26.

Lakócsai horvát családok – 27 személy – kitelepítése papjukkal együtt Ebesre.

26. 1952. szeptember 1.

A nyugati határvézet 15 km-es sávjának kijelölése.

27. 1953. január 6.

Kunmadarasi családok – 155 személy – kitelepítése Borsósra.

A borsói tábor feltöltődésének harmadik szakasza. Kunmadarasi családokat korábban is

ért kitelepítés. Az első: 1951. november 19-i – a másodiknál kisebb létszámú, szállítmány Elepre és Lenin-tanyára került.

28. 1953. január vége

Etyeki családok – 52 személy – kitelepítése Tiszaszentimrére.

Érkezésük idején a tábor a 9-es tanyáról átköltözött a volt Náway-birtok központjába: Erzsébet-tanyára.

29. 1953. március 5.

J. V. Sztálin halálának nyilvánosságra hozott időpontja (moszkvai idő szerint: este 9 óra 50 perc, Kunczevo).

A hír a következő napokban-hetekben a hortobágyi zárt táborokat is elérte, a rabokban reményeket, az örök és a munkáltató állami gazdaságok körében elbizonytalanodást keltett.

30. 1953. március 31.

13 család, 43 személy kitelepítése Óbányáról, Pécsváradról és Mecsknádasdról Kócsra.

A hortobágyi táborok felszámolása előtti utolsó nagyobb szállítmány. A kitelepítés Kovács János, óbányai tanácselnök meggyilkolásához kapcsolódott, amelynek során négy óbányai férfit – két elkövetőt és két „felbujtót” – bírói ítéletet követően kivégeztek, családtagjaikat környékbeli családokkal kiegészítve, a kócsi táborba deportálták. (Bővebben lásd Hantó 2007, 90–98)

31. 1953. június 27–28.

Nagy Imre beszámolója az MDP 1953. jún. 27–28. KV-ülésen.

(A pártvezetés lenini normáit megsértve) „... saját államapparátusunk, helyi tanácsaink, igazságügyi, rendőrségi és államvédelmi szerveink, főképpen vidéken, elsősorban a falusi lakossággal szemben a legutóbbi időkig a törvénytelenségek sorozatát követték el.” A „múlt hibáinak” felszámolása végett Nagy Imre kilátásba helyezte internálótáborok felosztatását, az amnesztiatörvény kibocsátását. Beszámolójában a kitelepítésekre is kitért: „Rendezni kell a kitelepítettek kérdését, lehetővé kell tenni, hogy minden állampolgár számára fennálló jogszabályok figyelembevételével választhassák meg lakhelyüket.”

32. 1953. július 4.

Nagy Imre parlamenti programbeszédében bejelentette az internálás intézményének megszüntetését, internálótáborok felosztatását és a kitelepítettek szabadon bocsátását.

A Rádión keresztül közvetített miniszterelnöki expozéjában Nagy Imre szó szerint megismételve a június végi KV-ülésen elhangzott mondatait, az internálás és kitelepítés felszámolását kormányprogram szintjére emelte. A hír hamar elterjedt a táborokban. Augusz-

tus elején kis csoportonként, fokozatosan megkezdődött a táborlakók elbocsátása.

33. 1953. július 26.

Minisztertanácsi határozat az internálás intézményének megszüntetéséről, valamint a kitiltás feloldásáról.

Az 1. 034/1953 (VII. 26.) sz. min. tan. határozat október hó 31.-i határidővel megszüntette az internálótáborokat (2. o.) és a kitiltásokat (kitelepítéseket) (3. o.), a letelepedésre vonatkozó általános korlátozásokat a kitiltásból/kitelepítésből szabadultakra is érvényesen fenntartotta (84. o.).

34. 1953. október 24.

Belügyminiszteri jelentés a hortobágyi táborok megszüntetéséről.

B. M. Ny. 00451/30/1953. sz. jelentés szerint a 12 táborból szabadult 2524 család közül 102, helyben maradva, szerződést kötött az állami gazdaságokkal. A volt táborlakók további hatósági szemmel tartására vonatkozóan: „... az összes telepesek prioritás lapjait a hortobágyi államvédelmi kirendeltség vezetőjének adtuk át azzal, hogy azokat az illetékes megyei főosztályoknak küldje meg az egyes telepésekre vonatkozó egyéb írásbeli anyagokkal együtt.” (Révai 1991, 134–135)

35. 1956. augusztus 1.

24/1956 (VIII. 1.) min. tan. rendelet a letelepedés engedélyhez kötésének megszüntetéséről.

A rendelet 11 letelepedést korlátozó jogszabályt helyezett hatályon kívül. A déli határsávból kitelepítettek az 1956. március 12-én minisztertanácsi határozattal megszüntetett déli határsávba már a nyár folyamán is beutazhattak. Hazaköltözési szándékaikat esetlegesen érvényesíthették. A korlátozások nagy részét a nyugati határsávban is feloldották. A műszaki határzár aknamentesítése októberre mindkét határ mentén befejeződött.

36. 1956. szeptember 8.

29/1956 (IX. 8.) min. tan. rendelet a volt déli határsávval érintett egyes személyek vagyoni jogi igényeinek érvényesítéséről.

A kitelepítettek vagyoni jogi igényeik érvényesítését korlátozottan – pl. államosított házak kivételével – a járási tanácsoknál kezdeményezhették. Ugyanitt 10 000 Ft kölcsönre és 5000 Ft támogatásra is kérvényt nyújthattak be.

A rendelet a kártérítési igény lehetőségét és az ezzel kapcsolatos bírósági jogorvoslatot kizárta (3§). Alkalmazása 1956 utolsó hónapjaiban a helyi erőviszonyok mentén alakult. 1957 tavaszán a kitelepítettek segélyezését is felfüggesztették.

37. 1963. május 19.

3/1963 (V. 19.) MM számú rendelete a felsőoktatási intézményekben való felvétel szabályozásáról

A rendelet – az MSzMP VIII. Kongresszusának 1962. decemberi határozata értelmében – felszámolta a származás szerinti megkülönböztetést a felsőoktatási felvételek területén, egyben hatályon kívül helyezte:

az 1/1954. (V. 5.) OM. számú rendeletet az egyetemi és főiskolai felvételek szabályozásáról, amely nem tért ki a származás szerinti kategóriák kérdésére;

az 1/1955. (II. 26.) OM számú rendeletet, amely viszont visszatért a felvételi rendszer 1954 előtti formájához.

A 3/1963 (V. 19.) MM számú rendelet 15. §. (1) pontja előírta, hogy: „A felvételi bizottság a megfelelő magatartású jelentkezőket – a megadott felvételi keretszámok figyelembevételével – a felvételi vizsgán megállapított összpontszámok sorrendjében köteles felvenni.”

38. 1990. november 21.

93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharcral összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjsökkentés megszüntetéséről, illetve egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről.

A rendelet hortobágyi kitelepítettek számára is lehetővé tette a munkakönyveik szerint többnyire rendezetlen hortobágyi időszak beszámítását nyugdíjjogosultságukba.

A tartós fogva tartás kárpótlás címén folyósítható nyugdíj kiegészítésre jogosíthatott, amennyiben a Kárpótlási Hivatal hatósági bizonyítvánnyal igazolta a fogva tartás tényét és időtartamát (10. §. 3. p.)

39. 1991. július 11.

1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról.

Az Országos Kárpótlási Hivatalnál igazolások után beszerezhető – 1000, 5000, 10000 Ft címletű, kamatozó – kárpótlási jegyek ellenében, a törvényben meghatározott eljárási szabályok szerint érvényesíthető igény. A földterületre vonatkozó kárpótlási igényeket árverésre kijelölt állami és szövetkezeti földeken lehetett érvényesíteni. A törvény hatálya gyakorlatilag a kitelepítettek teljes körére kiterjedt.

40. 2000. december 26.

267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet az egyes, tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról.

A rendelet az 1945. január 1-je és 1953. december 31-e között rendőrhatalósági őrizetben fogva tartottak kategóriájában azokat a hortobágyi kitelepítetteket, akiknek fogva tartási időtartama a „három évet elérte, de az öt évet nem érte el”, 20 000 Ft juttatásban részesíti.

41. 2013. április 19.

116/2013 (IV. 19.) kormányrendelet az egyes tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000 (XII. 26.) kormányrendelet módosításáról.

A módosítás hortobágyi kitelepítettekre is vonatkozó rendelkezései:

Jogosult a „Magyarországon 1945. január 1. és 1953. december 31. között rendőrhatalósági őrizet mellett fogva tartott” (1§. 1/b. p.)

(Ha az őrizet időtartama) „az egy évet elérte, de a három évet nem érte el, a juttatás havi összege 15 000 Ft.” (1 §. 2/a. p.)

(Ha az őrizet időtartama) „a három évet elérte, de az öt évet nem érte el, a juttatás összege 30 000 Ft.” (1 §. 2/b. p.)

A jogosultság 2013. január 1.-én lépett életbe.

Saad József

Irodalom

- Apatini Ferenc Illés (2009) *Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951–53-ban*. Debrecen, Méliusz Központ.
- Bakos Tibor, Vitéz (1999) Visszaemlékezések. A hortobágyi Árkus-tanya deportálttábora, 1950/53. In Kövér István (szerk.) *Diktatúra Vas megyében, 1945–1956*. Szombathely, I. rész, 421–463.
- Bárány Ottóné Badi Györgyi (2006) Lenintanya, 1950. június 23. – 1953. október 4. In Hantó Zsuzsa (2006) (szerk.) *Családok munkatáborokban, 1. kötet*. (h.n.) Magyar Ház Kft. Kitesztottak III. Magyar Ház Könyvek, 49–153.
- Beke Ferencné (2002) *Három év a Hortobágy poklában*. Szerk. Barton Attila – Jeney Attila. Pomáz, Kráter Kiadó. http://www.hortobagyideportaltak.hu/E_konyv_Harom_ev_Hortobagy_poklaban.pdf (Utolsó letöltés 2014. május 11.)
- Bessel, Richard – Dirk Schumann (2003) *Life After Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s*. German Historical Institute, Washington – Cambridge University Press.
- Béres András (1982) A Hortobágyi Állami Gazdaság iratai. *Levéltári Szemle* 2–3. sz. 285–290.
- Bognár Ernő (2013) *Fél időn túl*. (h.n.) A Vas Megyei Honismereti Egyesület kiadványa.
- Boreczky Beatrix (1999) Az államvédelmi hatóság szervezete, 1950–1953. *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 91–111.
- Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor (1988) *Magyar hétköznapiak. Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Budapest, Minerva.
- Breuer Pál (2005) *A hortobágyi kitelepítések igaz története 1950–53*. Pécs, B&D Stúdió.
- Breuer Pál (2011) *Emlékezetem*. Breuer & Rudas Kiadó, Budapest.
- Courtois, Stéphane – Werth, Nicolas – Panné, Jean-Louis – Bartosek, Karel – Margolin, Jean-Louis – Paczkowski Andrzej (2000) *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás*. Budapest, Nagyvilág.
- Czakó Gábor (1983) *Eufémia*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Csernák Józsefné (1996) Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. *Demográfia* 2–3, 108–135.
- Csőke Sándor (é.n.) *Rabszolgaság a XX. század közepén Magyarországon*. Tatabánya, Szerző kiadásában.
- Csőke Sándor (2006) *Emlékirat a Tiszagyenda-kormópusztai kényszermunkatáborról*. Tatabánya, magánkiadás.
- Debreczeni József (2001) *Hortobágyról zokog a szél*. Pécs, magánkiadás.

F. Kováts Éva (2012) *A száműzött várkisasszony*. Sárospatak, Feliciter Kiadó.

Fekete pünkösdi: deportálás a Baraganba. Az Ellenállás és a Kommunizmus Áldozatainak Emlékmúzeuma keretében működő Kommunizmust Kutató Központ kiállítási katalógusa (2013). Ford. Bandi István. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Fél Edit – Hofer Tamás (2010) *„Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon*. Budapest, Korall.

Füster Jenő (2006) Munkatábor a délibábos Hortobágyon. In Kováts Dániel (2006) (szerk.) *Száműzöttek a Hortobágyon. Emlékek a borsói kényszermunkatáborból 1952–1953*. Budapest, 103–119.

Füzes Miklós (1992) *Törvénysértéssel. „Hortobágyi pusztaságon nehéz idők járnak”*. Baranya Megyei Könyvtár.

Füzes Miklós (2002) (szerk.) *Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950–1960*. Budapest, Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft. Kitzasztottak II. kötet.

Gergely Jenő (1990) *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon*. Budapest, Vigília Kiadó.

Glatz Ferenc (1989) *Törvénysértők (Jegyzetfüzet-lapok)*. História 1–3. sz. 65–66.

Gulyás Gyula – Gulyás János (1989) *Törvénysértés nélkül... A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Debrecen. Láng Kiadó.

Gyarmati György – S. Varga Katalin (2001) (szerk.) *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései. 1953–1956. Első kötet. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések*. Budapest, Történeti Hivatal.

Gyáni Gábor (2000) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág.

Gyáni Gábor (2002) A történelmi emlékezet rítusai. In Szekeres András (szerk.) *A történelem szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan (Atelier Füzetek 5.) 103–113.

Gyilász, Milovan (1989) *Találkozások Sztálinnal*. Ford. Radics Viktória. Budapest, Magvető.

Hajdu Tibor (2006) Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956). *Történelmi Szemle* 48 (2006) 309–336.

Hajnal Imre (2013) *Kócspuszta*. <http://www.otvenentul.hu/tarsasag/index.php/blogs/view/9121> (Utolsó letöltés 2014. szeptember 16).

Hantó Zsuzsa et al. (2001) (szerk.) *„Magukkal fogjuk megszírozni a földet.”* Budapest, Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft. Kitzasztottak I. kötet.

Hantó Zsuzsa (2001) Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In Hantó Zsuzsa et al. (2001) (szerk.) *„Magukkal fogjuk megszírozni a földet.”* Budapest, Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft. Kitzasztottak I. kötet, 20–40.

Hantó Zsuzsa (2006) (szerk.) *Családok munkatáborokban, 1. kötet. (h.n.)* Magyar Ház Kft. Kitzasztottak III. Magyar Ház Könyvek.

Hantó Zsuzsa (2007) (szerk.) *Családok munkatáborokban, 2. kötet*. Budapest, Magyar Ház. Kitzasztottak III.

Haraszi György (2012) Kényszer-peregrináció az első világháború után. In Szécsi József (szerk.) *Keresztény-zsidó teológiai évkönyv 2012*. Budapest, Keresztény-Zsidó Társaság.

60 év. 1950–2010 (2010) Budapest. Kiad a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete.

60 év. 1950–2010. 2. kiadás (é.n.) Budapest, Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete.

60 év szabadság. *Amnesia 1953.* (é.n.) (h.n.) Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete.

Holopcev Péter – Irha Melinda (2003) *Eltanácsoltak*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

Huszár Tibor (2007) *Az elitől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest, Corvina.

Judt, Tony (2007) *A háború után. Európa története 1945 óta*. Budapest, Európa Kiadó.

Kaelble, Hartmut (2013) *A Social History of Europe, 1945–2000. Recovery and Transformation after Two World Wars*. New York – Oxford, Berghahn Books.

Kahler Frigyes (1993) *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Zrínyi Kiadó.

Kajári Erzsébet (2001) Bevezető a Belügyminisztérium Kollégiuma 1953–1956 közötti iratainak tanulmányozásához. In Gyarmati György – S. Varga Katalin (2001) (szerk.) *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései. 1953–1956. Első kötet. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések*. Budapest, Történeti Hivatal, 21–50.

Kiss Dénes (2004) Bánátról Baraganba. Az 1951-es „pünkösdi” kitelepítések Romániában. In Saád (2004) *Telepessors*. Budapest, Gondolat Kiadó, 325–342.

Kiss László (2004) Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagyunságon 1950–1953. In Saád József (2004) (szerk.) *Telepessors*. Budapest, Gondolat Kiadó, 13–50.

Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (2010) (szerk.) *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése. Budapest, Közread: Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség. A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.

Koselleck, Reinhart (2003) Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In Koselleck, Reinhart (2003) *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 121–145.

Kováts Dániel (2006) (szerk.) *Száműzöttek a Hortobágyon. Emlékek a borsói kényszermunkatáborból 1952–1953*. Budapest.

Kovács Imre (1992) Déli határunk műszaki zárási és erősítési munkái 1950–1955-ben. *Új Honvédségi Szemle* 1992/1.

Kovács M. Mária (2012) *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Kovács M. Mária – Örkény Antal (1981) Szakérettségisek. *Mozgó Világ* 1981/5, 102–109.

Kőrösi Zsuzsanna (2010) Az „ellenforradalmárok” gyermekeinek felvételi tapasztalatai a Kádár-korszak első felében – visszaemlékezések tükrében. In Kissné Bognár Krisztina et al. (2010) (szerk.) *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században.* Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése. Budapest, Közread: Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség. A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4, 146–151.

Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne (2010) *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* Budapest, 1956-os Intézet.

Ladányi Andor (1986) *Felsőoktatási politika 1949–1958.* Budapest, Kossuth.

Ladányi Andor (1995) A felsőoktatási rendszer történeti alakulása. *Educatio* 1995/3, 485–500.

Ladányi Andor (2005) A numerus clausustól a numerus nullusig. *Múlt és Jövő* 2005/1, 56–74.

Lenin V. I. (1967) *Válogatott Művei, II.* Budapest, Kossuth.

Lenin V. I. (1981) *Összes Művei* 31. 32. Budapest, Kossuth.

Lukács József (2007) *Csonka délibáb. Élet rendőrök, fegyverek és kutyák árnyékában.* Dokumentumregény. Budapest, Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft.

Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962 (1964). Sajtó alá rendezte Vass Henrik– Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth.

Major Ákos (1988) *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Budapest, Minerva.

Majtényi György (2005a) Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. *Korall*, 2005. május 19–20, 37–51.

Majtényi György (2005b) *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Budapest, Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár.

Majtényi György (2008) Örök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. In Horváth Sándor (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 289–320.

Marienas, Viorel – Vighi, Daniel (1994) *Rusalii '51. Fragmente din deportarea in Baragan.* Timisoara. Editura Marineasa.

Mazower, Mark – Jessica Reinisch – David Feldman (2011) (eds.) *Postwar Reconstruction in Europe: International Perspectives, 1945–49.* Oxford University Press.

Nagy Mária – Saád József (2011) *„Péntek volt és 23” Kitelepítések 1950–1953 között a baranyai határsávból.* Budapest, Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány.

Nagy Mária (2012) A modern család előképe. Egy társadalmi kísérletről, 60 év után: családok a hortobágyi zárt kényszermunka-táborokban. In Pusztai Gabriella – Fenyő Imre – Engler Ágnes (szerk.) *A tanárok tanárának lenni... Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára.* Debreceni Egyetem, 299–314.

Nagy Mária – Saád József (2013a) *„Péntek volt és 23” Kitelepítések 1950–1953 között a Vas megyei határsávból.* Budapest, Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány.

Nagy Mária – Saád József (2013b) *„Péntek volt és 23” Kitelepítések 1950–1953 között a Bács-Kiskun megyei határsávból.* Budapest, Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány.

Nagy Péter Tibor (1995) A numerus clausus – hetvenöt év után. *Világosság* 1995/2, 72–80.

Nagné Sziklai Ágnes (2002) A Vendvidék a Rákosi-korszakban. *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001.* Budapest, Történeti Hivatal.

Okváth Imre (1998) *Bástya a béke frontján. A magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Budapest, Aquila Könyvek.

Orbán Sándor (1972) *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Orgoványi István (2001) A déli határsáv 1948 és 1956 között. In Tóth Ágnes (szerk.) *Bács-Kiskun Megye Múltjából Évkönyv 17.* Kecskemét, 253–258.

Örkény Antal (1989) A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság* XXXII. 1989/4, 20–33.

P. Szalay Emőke – Szalay Csilla (2008) (szerk.) *Ártatlanul áldozatok. A kommunizmus áldozatai Tyukodon.* Kézirat (A kiadványt 2008-ban kiadta Tyukod Nagyközség Önkormányzata).

Pajkossy Gábor (2014) Dicstelen lapok karunk történetéből. Politikai okokból indított eljárások az ELTE Bölcsészkarának hallgatói ellen 1951 és 1956 között. 2000, 2014 február, 12–18.

Palasik Mária (1997) Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében. *Társadalmi Szemle*, 7. sz.

Palasik Mária (2013) A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.) *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962 (Intézménytörténeti tanulmányok).* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó.

Papp István (2001–2002) A Nékosz legendája és valósága. *Rubicon* 2001/10, 2002/1.

Pataki Ferenc (2005) *A Nékosz-legenda.* Budapest, Osiris Kiadó.

Pedagógiai Lexikon (1997) (főszerk.) Báthory Zoltán, Falus Iván. I–III. kötet. Budapest, Keraban Kiadó.

Petrikné Vámos Ida (1999) Iratok a Történeti Hivatalban. In *Trezor1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* Budapest. 29–60. http://www.abtl.hu/kutatoterem/cikkek/petrikne_iratok (Utolsó letöltés 2014. április 16).

- Pikler György (1952) Az 1949. évi népszámlálás mezőgazdasági adatairól. In *Az 1949. évi népszámlálás*. Budapest, Statisztikai Kiadóvállalat. Szocialista Statisztika Könyvtára, 16–29. A tanulmány eredeti megjelenése: *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1950/2, 167–178.
- Rákosi Mátyás (1997) *Visszaemlékezések 1940–1956*, 2. kötet. Szerk. Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos T. Levente. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Rédei Jenő (1952a) Az 1949. évi népszámlálás családstatisztikai adatai. In *Az 1949. évi népszámlálás*. Budapest, Statisztikai Kiadóvállalat. Szocialista Statisztika Könyvtára, 61–76.
- Rédei Jenő (1952b) Magyarország népességének osztályszerkezete az 1949. évi népszámlálás adatai alapján. In *Az 1949. évi népszámlálás*. Budapest, Statisztikai Kiadóvállalat. Szocialista Statisztika Könyvtára, 38–49.
- Révai Valéria (1991) (szerk.) *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest, Zrínyi Kiadó – Új Magyarország.
- Ricoeur, Paul (2004) Emlékezet – felejtés – történelem. In N. Kovács Tímea (szerk.) *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat Kiadó, 51–67.
- Saad József (1989) A kormópusztai internálótábor. *Magyar Nemzet* 10, 14, 10.
- Saad József (2004) (szerk.) *Telepessors*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Saad József (2006) Örökségek súlya – örökösök terhe. Gondolatok az emlékezésről és a mód-szerről a hortobágyi-nagykunsági kényszermunkatáborok kutatása kapcsán. In Eötvös Péter – Hegedűs Hajnalka (szerk.) *Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950–1953 között*. Budapest, Konrad-Adenauer-Stiftung, 97–116.
- Saad József (2010) Hortobágy. A magyar gulág. *Rubicon* 2010/6, 4–21.
- Saad József (2011) Nézőpontváltozatok szociológiára és történelemre. A közelmúlt értelmezhetősége – kezdjük a nulláról? In Aczél Anna, Rényi Ágnes, Vásárhelyi Mária, Gellériné Lázár Márta, Kain Péter (szerk.) *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE TÁTK – ELTE Eötvös Kiadó.
- Saad József (2012) Hortobágyi társadalomkísérlet: a koncepció és következményei. *Kommentár* 1. sz. 41–59. http://kommentar.info.hu/iras/2012_1/hortobagyi_tarsadalomkiserlet.
- Sáska Géza (2006) A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio*, 2006/3, 593–608.
- Schmitt, Carl (2002) *A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- Schrenk-Notzing, Caspar von (2004) *Charakterwäsche. Die Re-education der Deutschen und ihre bleibenden Auswirkungen*. Stuttgart, Ares Verlag.
- Schultz Lászlóné Dezső Márta – Kovács Miklósné Papp Erzsébet – Varga Albert (2006) Árkustanya. In Hantó Zsuzsa (2006) (szerk.) *Családok munkatáborokban, 1. kötet*. (h.n.) Magyar Ház Kft. Kitesztottak III. Magyar Ház Könyvek, 155–206.
- Sorokin, Pitirim A. (1927) *Social Mobility*. New York – London, Harper and Brothers.

- Sorokin, Pitirim A. (1967) *The Sociology of Revolution*. New York Howard Fertig.
- Srágli Lajos (2007) *Erődország*. Budapest, Hungaria nostra.
- Stark Tamás (2004) Népeségmozgás Közép-Kelet-Európában. Üldözés, kitelepítés, 1939–48. *História*, 5. <http://www.historia.hu/archivum/2004/0405stark.htm> (Letöltés 2014. augusztus).
- Suba János (2006) A Magyarország határán létesített műszaki záruk felszámolása 1956-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, CIX. évf. 3. sz. 831–839.
- Suba János (2008) A déli védelmi rendszer. In Holló József Ferenc (szerk.) *A „magyar Maginot”: a déli védelmi rendszer 1951–1955*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 55–88.
- T. Varga György (1992) Jegyzőkönyv a szovjet-magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól 1953. június 13–16. *Múltunk* 2–3. sz. 234–269.
- T. Varga György (2002) Adalékok a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. In *A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*, 159–175.
- Takács János (2013) *Kócspuszta*. Nagykanizsa, Czupi Kiadó.
- Takács Róbert (2008) *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963*. Budapest, Napvilág Kiadó. Politikatörténeti Füzetek XXVIII.
- Tamáská Péter (2006) *Politikai elítélt kerestetik. Börtönök Magyarországon 1945–1990*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Tomka Béla (2009) *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tóth Ágnes (1993) *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét. http://kapu.biz/kapu_files/file/anyagok/telepitesek_1945-1948.pdf (Letöltve 2014. október).
- Vajda Tamás (2010) Felvételi rendszer a szegedi egyetemeken az '50-es években. In Kissné Bognár Krisztina et al. (2010) (szerk.) *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése. Budapest, Közread: Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség. A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4, 127–144.
- Varga Albert (2005) *Rab voltam Hortobágyon. Árkustanya*. Budapest, Timp Kiadó.
- Veress László – Aradi Csaba – Dunka Béla (2000) A Hortobágy hasznosítása – Történelmi kép. A Hortobágy önállósítása. A világörökség elvárásai. *Magyar Tudomány*, 12. 1467–1510.
- Vőd Imre (2010) *Kormói krónika. Adatok a kormópusztai internáltak életéről 1950–1953* (h.n.) Arnolfini Archivum Paperbook 24. k.
- Vörös István (2004) Élettörés. In Saad Saad (2004) (szerk.) *Telepessors*. Budapest, Gondolat Kiadó, 74–78.
- Weber, Max: *Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung*. In W.M. <http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Schriften+zur+Wissenschaftslehre/Kritische+Studien+auf+dem+Gebiet+der+kulturwissenschaftlichen+Logik/II.+Objektive+M%C3%B6glichkeit+und+ad%C3%A4quate+Verursachung+in+der+historischen+Kausalbetrachtung>.

- White, Hayden (1996) A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. Ford. Deák Ágnes. AETAS 1996. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00001/white.html> (Letöltve 2014. november).
- Wild Katalin – Füzes Miklós (2008) (szerk.) *Babarc*. Babarc Község Önkormányzata – Német Kisebbségi Önkormányzat, Babarc.
- Zalántai Endréné (2004) Kormópuszta. In Saád (2004) (szerk.) *Telepessors*. Budapest, Gondolat Kiadó, 207–238.
- Zinner Tibor (2004) *Magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungardeutschen*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest.

Népszámlálási adatok

1949. évi Népszámlálás 7. A foglalkozási statisztika országos eredményei (1950) Budapest. KSH. http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1949_07&pg=0&lang=hun#pg=2&zoom=f&l=s.
1949. évi Népszámlálás 9. Demográfiai eredmények (1950) Budapest. KSH. http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1949_09&pg=0&lang=hun#pg=4&zoom=f&l=s.
1949. évi Népszámlálás 12. Összefoglaló főeredmények (1952) Budapest, Statisztikai Kiadóvállalat. Szocialista Statisztika Könyvtára. http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1949_49_nepszamlalas&pg=0&lang=hun#pg=62&zoom=f&l=s
- Kepecs József (1996) (szerk.) 1949. évi Népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként (1996) Budapest, KSH. http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1949_vallasi_adatok&pg=0&lang=hun#pg=0&zoom=f&l=s

Kéziratok

- Balogh Pálma gyűjtése az Árkus tanyára hurcolt porcsalmi családokról, 2011.
- Borsós. Jakabfalvi Gyula visszaemlékezései. 1963.
- Dér István táborból írt „fekete” levelei.
- Gyenis Jolán (2002) „*Hazádnak rendületlenül...*” Kósa Lajosné (Gyenis Jolán) visszaemlékezései.
- Kapocsi Imréné sz. Nagy Varga Irma visszaemlékezései, 2002, Mohács.
- Szőnyi Alajos kéziratos visszaemlékezése. (é.n.)
- Tarsoly Lajosné (1992) kéziratos visszaemlékezései.

Filmek, video anyagok

- Ebes I. II. III. Dokumentumfilm* (1998) Szerkesztő: Bubryák István, vágó-rendező: Szabó Beatrix. Szeged, MTV Szegedi Stúdiója. Jeszenszky Iván: Kitelepítettek c. dokumentumregénye alapján készült film.
- Gulyás Gyula, Gulyás János (1989) *Törvénytörés nélkül... A hortobágyi munkatáborok (1950–53) filmszociográfiájának dokumentuma*. Budapest, Láng Kiadó.
- Sághy Gyula (2005) (forgatókönyvíró, rendező) *Hortobágyra hurcoltatott*. <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar>

Képek, térképek jegyzéke

Képek jegyzéke

- Baragani telepesek (35. o.)
- Ebédidő Mihályhalmán (35. o.)
- Lovasy-Szabó tanya, a kócsi deportáltak első szálláshelye az 1950-es évek elején (41. o.)
- Borsós II. Veremlakás (zemljanka). Dr. Piroška János, volt csongrádi polgármester ceruzarajza. 1953. augusztus - szeptember (50. o.)
- Nagyhort – Karinkó. Rizstelep (59. o.)
- Az utolsó dekád (Kónya). Császár János, kétvölgyi kitelepített dekádnaplójából, a család szabadulása idején. Kónya, 1953. szeptember (60. o.)
- Mihályhalma. Pihenőnap (62. o.)
- Arckok a „Kilences”-ből. Vitéz Szekeres János rajzaiból. Tiszaszentimre, 1950–1953 (73. o.)
- Szivattyútelep Tiszasülynél, 1951 (81. o.)
- Ebesi tanyásgazdák, 1924 (81. o.)
- Az első Bács-szentgyörgyről történt hortobágyi kitelepítést dokumentáló ÁVH-irat (127. o.)
- A Brunner-család a tiszaszentimrei „9-es” táborban. Vitéz Szekeres János rajza (131. o.)
- Gyenis János (1901) festménye falujáról, Markócról (165. o.)
- A markóczi színjátszó kör fellépése, 1940-es évek második fele (165. o.)
- Kónyáról szabadulók csoportja, 1953. Ismeretlen táborlakó felvétele (166. o.)
- A Schrem-család Leperdpusztán, 1956 (171. o.)
- Siklér Péter (1882), Rábagyarmat, volt lászlómajori „telepes” (174. o.)
- A felsőszőlőnői Serfecz család, a Celldömölk melletti Izsákfán, 1954-ben (174. o.)
- Debreczeni József (1896) asztalos, földműves, amatőr költő, kórósi háza előtt, még a kitelepítés előtt (179. o.)
- Orbán Kálmán (1904) apátistvánfalvai gazda a tsz-ből visszavásárolt lovaival: Kacérral és Manóval, 1956-ban (181. o.)
- Bánáti József (1898) volt recski internált rabfotója (183. o.)
- Fiatalok Árkus-Szászteleken, 1953 (188. o.)
- A Kétvölgyről deportált Császár János (1921) munkakönyve a Hortobágy Állami Gazdaság Kónyai Gazdaságából (191 o.)
- Orbán Kálmánék háza, használaton kívül. Apátistvánfalva, 2012 (198. o.)

Ifj. Császár János és felesége Orbán Anna (Apátistvánfalva), három „táborlakó” kislánya (a legkisebb ott is született) és a szabadulás után született három fia, 1961-ben (200. o.)

Molnár József (1912) a kollektívában (201. o.)

Emlékezés Takács Jánosra (1931-2014). Kócsújfalu, 2014. augusztus 16. (202. o.)

Hortobágyon születtek. Molnár Ilona 1951-ben Borzason, Zoltán öccse pedig 1952-ben, Mihályhalmán (206. o.)

Kormópusztai iskolások, búcsúzóban, 1953 (209. o.)

Paragi Ferenc „bizonyítványa” az ebesi „Telepes általános iskolából”, 1953 (209. o.)

A szőregi iskola az 1940-es évek második felében (214. o.)

A Lukács-testvérek, középiskolai tanulmányaik megkezdésekor, 1954 (215. o.)

Baranyai megemlékezők csoportja, 2011. szeptember 29. (226. o.)

Emlékezők közössége. Hortobágy, 2007 (229. o.)

Gyöngy Gyula tanyájának maradványa Kócsújfalu környékén, 2008 (237. o.)

Hagymás lapos, 2010. augusztus (238. o.)

Árkus. Bujtatott csatornakereszteződés. (Árkus ér – Nyugati főcsatorna) 2012 (239. o.)

Hortobágy – Borsós: a „Nagyhodály” és környéke. Dr. Piroška János rajza, 1953 (240. o.)

Hortobágy – Borsós: a „Nagyhodály” és környéke. Ökoturisztikai Vendégház és Kemping, 2012 (240. o.)

Kónya, juhhodály. Oldalfalrészlet, 2005 (241. o.)

Kihullottak, ott rekedtek. Elep, 2012. szeptember (242. o.)

Mihályhalma. Bejárat a bombázótérbe, 2012 (242. o.)

Borzás, aszályos nyárban, 2012 (243. o.)

Tiszaszentimre, Erzsébet tanya. Ágazatváltás, 2006 (246. o.)

Lászlómajor, tehénistálló, 2008 (246. o.)

Kormópuszta, Libasor, vízfestmény 1953. október (247. o.)

Kormópuszta, Libasor, 1990 (247. o.)

Ebes, az állami gazdasági volt központja (Horváth tanya), 2007 (248. o.)

Lenin-tanya helyszíne, 2007 (248. o.)

„Csurmából” lovarda. Tedej Rt, 2007 (249. o.)

Utasítás az általános (nép-) iskolák VIII. o. és a középiskolák IV. o. tanulóira vonatkozó összesítő jelentés elkészítéséhez (281. o.)

Osztálynapló bejegyzés, M1 származási kategória (Jelenleg: vállalatvezető) (283. o.)

Osztálynapló bejegyzés, X származási kategória (Jelenleg: földműves) (283. o.)

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága Intéző Bizottságának tájékoztatója az egyetemi és főiskolai iskolázatással kapcsolatos határozatról. (1957. május 28.) A határozat b/ pontja (284. o.)

Osztálynapló bejegyzés, X származási kategória (Jelenlegi foglalkozása: elítélt) (284. o.)

Térképek jegyzéke

Hortobágy, Nagykunság, Hajdúság kényszermunkatáborai 1950–1953. Landauer Attila térképvázlata (14. o.)

1950–1953 között a hortobágyi, nagykunsági és hajdúsági kényszermunkatáborokba elhurcolt családok eredeti lakóhelyei. Landauer Attila térképvázlata (21 o.)

A magterület: Hortobágy táborai. Hajdu Lajos térképe (39. o.)

A kócsi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (42. o.)

Az árkusi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (46. o.)

A borsósi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (51. o.)

A kónyai tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (58. o.)

A borzas-mihályhalmi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (61. o.)

Az elepi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (66. o.)

A peremterület: Nagykunság, Hajdúság táborai. Hajdú Lajos térképe (68. o.)

A tiszaszentimrei tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (70. o.)

Lászlómajor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (75. o.)

A Kormópusztai tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (78. o.)

Az ebesi tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (82. o.)

A Lenin-tanya merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (87. o.)

A tedeji tábor merítőbázisa. Landauer Attila térképvázlata (91. o.)

Ábrák, táblázatok jegyzéke

Ábrák jegyzéke

A kérdezettek által megjelölt anyagi veszteségek, az említés gyakorisága szerint (%) (N=253) (132. o.)

A családok költözései a szabadulás után (%) (N=253) (167. o.)

A szabadulás után kapott segítség módja és forrása (%) (N=253) (171. o.)

Az első nagyobb betegség kezdetének ideje, a különböző generációk életében (%) (N=564) (176. o.)

Az említett nagyobb betegségeket elszenvedők aránya, korcsoportonként (%) (N= 664) (176. o.)

A fiatal felnőttek költözései a szabadulás után (%) (N=386) (190. o.)

A 15–39 éves korosztály első foglalkozásának státusa a kitelepítés után, nemek szerint (%) (N=410) (195. o.)

A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége, a tábori családfő 1944-es foglalkozása szerint (%) (219. o.)

A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége, a tábori családfő 1944-es társadalmi csoportja szerint (%) (219. o.)

A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége, a tábori családfő végzettsége szerint (%) (220. o.)

Táblázatok jegyzéke

A családfő foglalkozása a borsósi tábor névsorlistáján (54. o.)

A válogatásban említett 34 tyukodi, illetve porcsalmi személy (család) hivatalos társadalmi minősítése és a dokumentumokból megismerhető sorsa (büntetése) (114–115. o.)

A táborlakók foglalkozása (az „inaktív” kategória részletezésével) (%) (138. o.)

Az aktív foglalkozású telepesek foglalkozási adatai (%) (139. o.)

A népesség osztálytagozódása, 1949 (141. o.)

A 15–39 éves korosztály élete során megszerzett legmagasabb végzettsége, kitelepítéskori végzettségük szerint N=422 (%) (196. o.)

A 14 éves vagy fiatalabb korosztály élete során elért legmagasabb végzettsége (N, %) (218. o.)

A négy generáció házassági és gyermekvállalási jellemzői (221. o.)

A tábori családok összetartása – a kérdőívre válaszolók szerint (%) (223. o.)

Az MDP KV Titkárságának a jugoszláviai határvidékkel kapcsolatos, 1950. április 12-én hozott határozatai és azok időközi végrehajtása (256-257. o.)

A családok kitelepítés nagyobb akciói a nyugati és déli határsáv megyéiben 1950-1953 (259. o.)

Határsáv települések száma: Déli határsáv, Nyugati határsáv (260-261. o.)

X 217868

A hortobágyi deportálás *vékony szál* a társadalom mobilizálásának szövevényében. Mozzanat egy átfogóbb történetben: a tulajdon és a család átrendezésének kísérletében.

A deportálás bőségesen hátrahagyott nyomait, az elhurcolt családok életút-szárait követve az 1945 utáni vidéki Magyarország életvilág-szövevényéhez is közel kerülünk. A kitelepítés célterületein a rabtábor-időszak két-három év volt csupán a mára felszámolt állami gazdaságok félszázados történetében.

A táborokon belüli „telepesek”-nek a táborokon kívüli „szabadoktól” nehezen elszigetelhető világa, amelynek egykor harsány színeit ugyancsak a tárgyi emlékek, emlékezetek, iratok sokasága őrzi. Szűkösségre szorított, elnyomott, lehetőségeitől forradalmi kíméletlenséggel elvágott világ, amely ugyanakkor az életrevalóság, a túlélési készség és a napi nyomorúság szintjén túltekingtő emelkedettség példáit is felmutatta.

